

„Възродителният процес“ памет и заличаване

Тематичен сборник на списание
„Либерален преглед“

ЕКСТАЗ

„Възродителният процес“

памет и заличаване

**Тематичен сборник на списание
„Либерален преглед“**

ЕКСТАЗ

Берлин, 2019

Тази електронна книга ви се предоставя при условията на лиценза „**Криейтив Комънс — Признание — Некомерсиално — Без производни**“ версия 2.5 (CC-BY-NC-ND version 2.5).

Съдържание

Списък на авторите	6
Статии	7
<i>Кампанията по смяна на имената (1970–1974)</i> Автори: Михаил Груев и Алексей Кальонски	8
<i>„Възродителният процес“ от 1984–1989 г.</i> Автори: Михаил Груев и Алексей Кальонски	35
<i>„Голямата екскурзия“ –</i> <i>Експулсирането на турското малцинство</i> <i>от България през 1989 г.</i> Автор: Ибрахим Карахасан-Чънар	85
<i>Мюсюлманските общности и комунистическият режим:</i> <i>политики, реакции и последици</i> Автори: Михаил Груев и Алексей Кальонски	92
<i>Циганите мюсюлмани –</i> <i>неудобното за комунистическия режим в България малцинство</i> Автор: Анастасия Пашова	117
<i>Идентичност и идентичности на помаците в България</i> Автор: Евгения Иванова	141
<i>Завинаги изселени...</i> Автор: Зейнеп Ибрахимова	175
<i>Кратко изложение на историческото развитие</i> <i>на България по отношение на малцинствата</i> Автор(и): Български хелзинкски комитет	207
<i>Като на празник</i> Автор: Михаил Иванов	214
<i>За имената и преименуванията на българите мюсюлмани</i> <i>(1912-2000)</i> Автор: Евгения Благоева	304

<i>Помаците в периода 1912-1923</i>	
Автор(и): Хюсеин Мехмед.....	328
<i>Идеологическият завой към национализъм и политиката на БКП към мюсюлманското население в страната в края на 50-те и през 60-те години на 20 век</i>	
Автор: Михаил Груев	357
<i>За травмата, мълчанията и вината от „Възродителния процес“</i>	
Автор(и): участници в дискусиата „За травмата“ на клуб „Маргиналия“	367
<i>„Възродителният процес“ и капаните на паметта</i>	
Автор(и): Златко Енев	400
<i>Икономика на „Възродителния процес“ (Откъси)</i>	
Автор(и): Румен Аврамов	410

Списък на авторите

А

Аврамов, Румен [410](#)

Б

Благоева, Евгения [304](#)

Български хелзинкски комитет [207](#)

Г

Груев, Михаил [8](#), [35](#), [357](#), [358](#)

Е

Енев, Златко [400](#)

И

Ибрахимова, Зейнеп [175](#)

Иванова, Евгения [141](#)

Иванов, Михаил [214](#)

К

Кальонски, Алексей [8](#), [35](#), [92](#)

Карахасан-Чънар, Ибрахим [85](#)

М

Мехмед, Хюсеин [328](#)

П

Пашова, Анастасия [117](#)

У

участници в дискусията

„За травмата“

на клуб „Маргиналия“ [367](#)

Статии

Кампанията по смяна на имената (1970–1974)

Автори: Михаил Груев и Алексей Кальонски

Масовата кампания по преименуване на помаците през 70-те години дава увереност на режима, че преодоляването на съпротивата на населението и последвалото поне външно примирение са достатъчно добра основа, на която да се опре следващата фаза на „пълзящото“, този път окончателно приобщаване. След временното отстъпление към средата на 60-те години следва преосмисляне на опита, средствата и възможностите за нова смяна на имената, този път на всички българи мюсюлмани.

В контекста на „единната социалистическа нация“ и инструментализирането на историята за конкретни политически цели фиксацията на властниците върху мюсюлманските имена напомня автосугестия за лекуване на следите от травматичното османско минало. Доминиращата историографска версия за ислямизацията като акт на брутално имперско насилие, която се преплита с фолклорното възприемане на „чуждата вяра“ („турската вяра“), за пореден път обосновава средствата. Мотивите на властниците не са еднозначни и повдигат редица въпроси, но е безспорно, че в идеологическия код на мислене на архитектите на тази кампания „възстановяването на историческата справедливост“ е резонно да бъде осъществено чрез действия и въздействия, сходни с начина, по който те си представят, че някога е протекъл ислямизационният процес. На тях обаче е придадено значението на исторически, политически и идеологически легитимни, натоварени с положителния знак на приобщаването в противовес на трагичното откъсване от „българската народност“ на цял неин и само неин компонент. Така повече или по-малко насилствените действия се оправдават като най-ефективния и навременен начин да се сложи кръст на вековете, в които двете българоезични общности са живели разделени.

Редица въпроси биха могли да бъдат поставени и около поведението на самия обект на въздействие, съответно – следваната стратегия на

централно и местно ниво. Сред тях най-важен е защо предишните мероприятия на режима, като борбата срещу мюсюлманската религия, „паспортизацията“, дори крайно унижителното „разфереджаване“, не срещат такава яростна съпротива, на каквато се натъква кампанията по смяна на имената както през 60-те, така и през 70-те години? Очевидно името като код е от решаващо значение и се възприема като един от малкото все още публични маркери на идентичността, което се осъзнава и от двете страни в конфликта. Защо всъщност това е така?

Част от отговора на този въпрос се съдържа в продължаващото да доминира религиозно съзнание сред голямото мнозинство от помаци-те. Както вече стана дума, тук централно място имат ирационалните представи за греха, изкуплението и спасението, тяхната функционална връзка със задгробния живот. Изключително устойчива в тази връзка е вярата, че на третия ден преди Рамазан байрама – на т. нар. Кадър геджеси, Всевишният записва срещу всяко име съдбата на човека през следващата година. С други думи, новото име лишава съответния човек от късмета му на земята. С още по-тежки последици за вярващия човек е отнемането на мюсюлманското му име на оня свят. В кораническите представи всеки покойник се представя пред Аллах с името, с което е живял, и по него той прави последна равностметка за делата му. Поради това новото име, дадено на вярващия човек, го лишава от надеждата, че дори и праведно да е живял, ще може да попадне в дженнета (рая). Нещо повече – религиозните мюсюлмани вярват, че така душата няма да бъде разпознаваема нито за мюсюлманския, нито за християнския съдник и ще бъде обречена вечно да се скита между двете вери и двата свята, без да намери покой.¹

Втората важна причина за решителната съпротива срещу тази политика е свързана с обстоятелството, че мюсюлманската именна система, както впрочем и всяка друга в традиционното общество, отразява цял комплекс от древни вярвания и стереотипни представи. Като носител на историческа информация тя обединява миналото с настоящето и бъдещето както по отношение на отделната личност, така и на целия род и дори селище. Особено що се отнася до родовите (превърнали се в отделни случаи и в селищни) имена, предаването им през поколенията ги превръща в своеобразна памет за предците, култът към които е из-

1 Информ. Джемал Мустафов Гурдалов, имам в с. Рибново, р. 1921, нач. обр.

ключително широко развит. Властите също така отчитат факта, че част от именната система постепенно е преминала в пласта на тюркската (тюрко-арабската, „не-българската“) топонимия. Поради това в цялата страна тя е обект на систематично изличаване и преименуване още след Освобождението, но особено всеобхватно след 1934 и 1944 г. Същевременно обаче славянските родови и селищни имена сред помаците в Родопите и Ловешко са обичайният аргумент за „единния им корен“ със съседите християни.

При избора на личните имена мюсюлманите в много по-малка степен се влияят от името на съответния дядо или баба – практика особено застъпена при българите християни. В мюсюлманската традиция волята на родителите и особено фатализмът при избора на лично име заемат много по-важно място.¹ Поради съвместното съжителство с християните обаче, още преди самата кампания по преименуването, „кръщаването“ на името на дядо или баба започва да получава популярност и сред мюсюлманите.²

Третата причина е свързана с възприемането (и самовъзприемането) на индивида като част от локалната общност именно чрез името. Такава е нормативната практика, определяща тази важна връзка. Неизменно част от изследователите акцентират върху идентификационната функция на името.³ Според тях то не само индивидуализира личността, но едновременно представлява свидетелство за мястото ѝ в социалната йерархия чрез реалната или символична връзка с останалите носители на конкретното или сходно друго име. Тази социализираща функция подчертава и Ив. Хаджийски. Според него името представлява пресечна точка „на представи, чувства, мисли със значение както за самосъзнанието на носителя му, така и за отношението на другите към него“.⁴ Според дефиницията на П. Бурдийо, името е видимото удостоверение за идентичността на съответния носител в социалното време и пространство. Същевременно собственото име легитимира и основани-

1 Обикновено изборът става чрез предварително наричане на три лъжици и по-рядко на три китки, залци хляб и др. – личен архив на М. Груев (теренни материали от Горно Дряново, Забърдо, Сатовча и др.).

2 Кръстева – Благоева, Е. Личното име в българската традиция. С., 1999, с.10; 71.

3 Бестужев – Лада. Имя человеческое – прошлое, настоящее и будущее. – Советская этнография, 1968, № 2 и др.

4 Хаджийски, Ив. Бит и душевност на нашия народ. Т. 1., С., 1945, с. 154.

ята за последователните проявления на индивида в него.¹ Така биологичният индивид получава устойчива и трайна социална идентичност във всички възможни полета, в които се намесва като субект, с други думи, във всички възможни негови истории на живота.² В тази връзка Джемиле Ахмед акцентира върху способността на името – реална или въображаема – да пренесе информация от един свят в друг и от поле в поле, описвайки по този начин и свойствата, личните качества на индивида.³ Последното се намира в пряка зависимост от заемащата важно място в представите на традиционния човек т. нар. ритуално-харизматична функция на името. Става дума за неговата апотропейна роля срещу зли сили (покровителственото му, магическо предпазно значение).⁴

В контекста на установените локални различия в нагласите и реакциите, в степените на „приобщеност“ към официалната линия, на микрия и дихотомия между публична и неофициална сфера, а също на поколенческо и индивидуално равнище, всички тези функции, значения и характерните за традиционната култура номинационни практики, не се осмислят по един и същи начин от българите мюсюлмани във времето, за което става дума. От друга страна, те съществуват в съзнанието (и по-устойчиво в подсъзнанието) на тези хора като цялостен комплекс, който мотивира активното масово противопоставяне срещу кампанията. Натискът реактивира значението на традиционните имена като символ на застрашената религиозна идентичност и въпреки „общия родов корен“, език и културните сходства, съпротивата се оказва безпрецедентна и изненадваща за властите.

На 17 юли 1970 г. Секретариатът на ЦК на БКП взема решение да продължи работата по подобряването на социалния статус на българите мюсюлмани и същевременно да се пристъпи към смяна на имената.⁵ Кампанията започва още през същата година в Смолянско и през 1971 и 1972 г. се разпростира на изток – в Маданско, Рудоземско и Златоградско, и на запад – в Девинско и Доспатско. Следва се вече отретепирания сце-

1 Бурдийо, П. „Биографичната илюзия“. – Във: Бурдийо, П. Практическият разум. С., 1997, 73 – 75.

2 Пак там, с. 73.

3 Ахмед, Дж. Име, преименуване и двойствена идентичност. (Българските турци по време на „Възродителния процес“). – Социологически проблеми, 2003, 1-2, с. 171.

4 Бестужев – Лада. Цит. съч., с. 132.

5 Решение на Секретариата на ЦК на БКП за по-нататъшна работа по националното осъзнаване на българите с мохамеданска вяра, С., 17 юли 1970 (Специално издание), 2 – 44.

нарий – чрез същите „групи за натиск“, използвани по време на „разфеджаването“ и при безуспешния опит от 1964 г. В тях почти неизменно присъства учителството – както т. нар. „местни кадри“, така и привлечените от дребните привилегии специалисти от вътрешността на страната, щатни и доброволни партийни, ОФ-работници и пропагандисти, цивилни и униформени милиционери и пр. Както изрично се подчертава в решението на Секретариата, би трябвало да се спазва смятаният за идеологически легитимен „принцип на доброволността“ – поне там, където той е в състояние да даде резултат.

На много места в Централните Родопи, и по-специално в Смолянско, кампанията протича сравнително безболезнено и при отчетено позитивно отношение към нея главно на средното и младото поколение. Образно казано, тя се развива лавинообразно – първо поддава най-горният пласт, който започва да „тежи“ върху тези под него. От своя страна поддалите се впоследствие, поради гъсто преплетената мрежа от семейно-родствени и междусъседски връзки, сами се превръщат в „тежест“ за най-упоритите и устойчиви членове на локалната общност. Това ускорява процеса, но същевременно увеличава разрушителната му сила и последствията за най-твърдите привърженици на традицията. След лавината те или са напълно смазани в буквалния смисъл на думата и/или са отхвърлени като непотребни отломки в периферията на социума, гледани враждебно както от властта, така и от онези техни съселяни, които не са били като тях. Това повсеместно е съдбата на активно съпротивлявалите се личности, което не означава, че в местата на масово и твърдо противопоставяне репресиите не постигат обратния ефект. В много от донесенията на Държавна сигурност и други документи се съдържа и информация за прояви на солидарност с членове на общността, които се намират по затвори и лагери. В някои селища това са новите, неофициални герои, алтернативни на стереотипния образ на социалистическия ударник или поборник от недалечното минало. В някои селища почитта към тях се изразява в колективно подпомагане на семействата им.¹ Разбира се, в годините след падането на комунизма част от активно противопоставялите се през 70-те години станаха обект на стилизация в местната устна традиция, други герои бяха изобретени независимо от

1 Според информатори от селата Бунцево, Рибново, Корница и др. – личен архив на М. Груев.

противоречивата им позиция или лична съдба, превръщайки се в част от новите пропагандни и политически внушения.

На места при смяната на имената не липсва и ентузиазъм. Тук отново се проявяват бившите родинци. Архивът на П. Маринов предоставя интересни данни за реакцията на предишните му съмишленици в новите условия. Макар вече поостарели, в тази кампания те виждат нов шанс да докажат правотата на своята кауза в миналото и да дадат нови уверения на режима за лоялността си. Един от видните бивши родинци – Войн (Салих) Кумецов от с. Кутела, отбелязва в писмото си от 29 ноември 1970 г:

„В Кутела интелигенцията промени имената си. В с. Виево – също. [...] Младежите донаборници всичките отидоха в казармата с нови документи, с възстановени български имена. Мене не са ме канили още, но момчетата ми преди няколко деня възстановиха българските си имена.“¹

За разлика от своя бивш съидейник, Асен (Асан) Зеров от Войкова лъка, Рудоземско, не чака, а сам кани местните власти на преименуване на своето 14-членно семейство. Тъй като в махалата си той е пръв, за да се придаде тържественост на акта, в къщата му „идват на крака“ първият секретар на градския комитет на БКП – Рудозем Вл. Куюмджиев и други местни функционери, придружени от фоторепортер на в. „Родопски устрем“. Като на сватба засвирва и цял оркестър от две гайди, акордеон и кларнет, стреля се с пистолети и карабини. Връчването на паспортите със съответните нови имена върви заедно с подаряването на семейството на разтегателна полирана маса, 12 стола, килим, особено модерния по това време радио-бюфет, сервизи.² Тези впечатляващи подробности описва сам Зеров в писмо до Маринов. Освен ценно свидетелство за налаганата „отгоре“ битова модернизация, то представлява и доказателство за следваната в хода на кампанията тактика в зависимост от всеки конкретен случай.

За да подчертаят приемствеността между някогашните им идеи и актуалната политическа конюнктура, родинци връщат същите „български имена“ отпреди 9 септември 1944 г. По-голямата част от българите мюсюлмани обаче не си спомнят или не искат да си спомнят за тях и предпочитат да изберат съвсем нови имена. Ако в изготвения навреме-

1 ДА - Пловдив, ф. 959К, оп. 1, а. е. 120, л. 42.

2 Пак там, а. е. 226, л. 49.

то от „Родина“ препоръчителен списък отсъстват имена, свързани с православие и християнските светци, новата кампания дава възможност за избор и на такива. Отново обаче преобладават „неутрални“, „исторически“ или „модерни“ имена без пряка връзка с религията. Тази практика започва постепенно да се изживява вече при второто или в наши дни при третото поколение след кампанията. Прави впечатление и силното „русифициране/съветизиране“ на именната система, наложена след 1970 г. Това е тенденция, забележима и сред българите християни, но в този случай използването на имена като Сергей, Альоша, Федя и пр. е с много по-голяма честотност. Самите българи мюсюлмани интерпретират по противоречив начин този проблем. Някои отговарят иронично: „за да не ни се наложи след някоя година да се преименуваме отново заедно с вас [християните/българите]“; други обясняват с красивото звучене на тези имена, трети виждат в тях нов идентификационен код, тъй като така отново се подчертава различието спрямо останалата част от българите. Примерните списъци с новите „български“ имена на места се прилагат като задължителни и хората могат да избират само от тях. Един от списъците – този в Смолянско, е изготвен от околния функционер с характерното име Феликс (Фаик) Кабадозов, който в случая влиза в ролята на експерт по ономастика.¹

Както и през 40-те години, като цяло се запазва практиката там, където не е възможно турско-арабските имена да бъдат сполучливо преведени, да се запазва поне съвпадението в първата буква, така че инициалите на съответния човек да не се променят. В началото на кампанията въпросът за смяната на презимето и фамилията все още не се засяга. Впоследствие обаче се стига и до тях. Това води до твърде абсурдни и понякога унижителни номинационни практики. Тъй като омъжените жени живеят по традиция в жилището на съпруга си, а не рядко и в различно селище, става твърде сложно от административна гледна точка да им се даде като презиме новото име на бащата. Някъде то все още не се знае, а някъде той все още не го е сменил. Затова по неволя се налага в тези случаи за второ име да се дава първото на съпруга ѝ. Така всъщност се стига до реанимирането на една архаична номинационна практика, съществувала и при българите християни, но постепенно изоставена още през 30-те години. В отделни селища след цялостното приключване

1 Пак там, л. 39.

на кампанията документите отново са подменени с вече второ българско бащино име, но на повечето места те остават с второто име, „дадено“ им още в началото на кампанията. За разлика от 70-те години, при смяната на имената на турците през 1984–1985 г. омъжените жени вече по правило получават второто българско име на своя баща.¹

Още по-сложен казус възниква, когато се пристъпва към смяната на презимената на хора, чиито родители са починали. Парадоксално в повечето такива случаи живият внук става „кръстник“ на починалия си дядо. Макар, както вече стана дума, при мюсюлманите традицията да се именуват внуците на дядовците и бабите си да е много по-слабо разпространена, по аналогия се заимства една практика, която дава възможност всички да получат по три нови имена.

Така или иначе, даването на фиктивно „българско“ бащино име на хора, чиито родители са починали преди кампанията, представлява едно от най-тежките посегателства върху паметта на предците, граничещо с кощунство. В разказите на информаторите тази стъпка на режима неизменно се сочи като пример за изключително грубо вмешателство в дълбоко интимните територии на всеки човек. „Преименуването на покойниците“ води след себе си и премахване на следите за тях върху надгробни паметници (включително и такива, свързани със спомена за ятаци и партизани с мюсюлмански имена) и пр. В случаите, когато става дума за селища със смесено население, се стига и до механичното обединяване на мюсюлманските и християнски гробища – стъпка, към която еднакво осъдително се отнасят представителите и на двете религии. Освен това посегателство върху сакралното пространство, нерядко се пристъпва и към пълното заличаване на по-старите мюсюлмански гробища в землищата на селищата.

Властта обаче не успява да постигне пълен синхрон по въпроса за фамилните имена. Проблемът се състои в това, че не малка част от българите християни също носят такива с „турско“ звучене или произход. Това налага или „възродителният процес“ да се разпростре и върху тях, или просто те да бъдат оставени. Всеки отделен случай получава частно решение – някъде до промяната им така и не се стига, освен когато не произхождат от турско-арабско лично име, другаде са променени само тези на българите мюсюлмани, без да се засягат едноименниците им

1 Теренни материали на М. Груев, съхранявани в Архив на Историческия музей – Карнобат.

християни, а много по-рядко отделни престараващи се функционери решават да променят и фамилните имена на стари християнски семейства. Тези „извращения“ са донякъде инициирани от хора като П. Маринов и други „пуристи“, които пишат специални изложения до първия секретар в Смолян Д. Димитров с настояване за премахването на фамилни имена като Бостанджиев, Капсъзов, Ходжов, Везирска и пр.¹

В крайна сметка бруталните стъпки на режима водят до нарастване на съпротивата на българите мюсюлмани срещу кампанията. Първата реакция е още във фазата, в която преименуването не е добило масов характер. Протестни демонстрации се провеждат в Мадан и Рудозем.² В оценките на Държавна сигурност още преди смяната на имената този район се отчита като най-проблемен. Затова и самата кампания се провежда с поредица от съпътстващи „мероприятия“. Така например променен е пазарният ден в Мадан – идеята е той да не е в петък, за да се ограничат участията в празничните богослужения. Нараства и натискът за въвеждане на „новите социалистически ритуали“, увеличава се броят на присъдите, санкциониращи ранната брачност.³ Това води до естествена контрареакция, изразяваща се в зачестили поклонения на Ениханбаба (преименуван на връх Свобода),⁴ засилване на изселническите настроения, разпространяване на анонимни послания с религиозен характер. В някои от тях, макар да се твърди, че властта била добра, щял да настане глад поради нарушената вяра на хората в Аллах и пр. От бдителния поглед на тайните служби не са убягнали дори такива дискретни прояви на „алтернативно поведение“ като придобилото масовост поставяне на юздечките на конете и мулетата на миниатюрни, изрязани от ламарина полумесец и звезда.⁵

Още в самото начало на кампанията тези скрити форми на съпротива преминават в явни чрез организираните протестни демонстрации. Опитите на пристигналия в Мадан първи секретар Димитров да говори пред протестиращото множество и да убеди събралите се да се разоти-

1 ДА - Пловдив, ф. 959 К, оп. 1, а.е. 226, л. 63.

2 Пак там, а.е. 218, л. 241 - 242.

3 ДА - Смолян, ф. 679, оп. 3, а.е. 4, л. 9 - 11.

4 Важно място на паметта, смятано за гробница (тюрбе) на един от митичните персонажи от епохата на османското завоевание, комуто се приписва покоряването на Родопите. По време на кампанията този местен символ е взривен, а в наши дни отново се стигна до политическа инструментализация на възстановения паметник.

5 Пак там, л. 50 - 61.

дат завършват без успех, поради което се налага разпръскването на демонстрацията със сила.¹

В контекста на политическите борби в първите няколко години след 10 ноември 1989 г. в пресата се появяват редица къде повече, къде по-малко документиранни сведения за тези събития. Те са импулсирани от тогавашните противоречия с утвърждаващата се нова политическа сила – Движение за права и свободи (ДПС), обвиненията в съпричастие на нейни деятели към „възродителния процес“ и ДС, използване на „етническата карта“ и електорат, икономически интереси и заиграване с травмите от кампаниите срущю българските турци и мюсюлмани. В този дух периодичното повдигане например във в. „Демокрация“ на въпроса за политическата и лична отговорност за насилието в страната е в противовес с нарастващите националистически и ксенофобски нотки в печатните медии (в началото на 90-те особено във в. „Дума“), подклаждащи страхове и напрежение в смесените райони. Това става на фона на ескалиращите конфликти в бивша Югославия и сложните вътрешни и външнополитически проблеми на „прехода“.²

Така например един от участниците в описваните събития – Свилен Капсъзов, представя събрани в ученическа тетрадка свидетелски показания за насилствената смяна на имената през 1972 г. в маданските села и махали Батанци, Равно Нивище, Равнища, Ловци, Аврамовска, Конски дол, Шаренска, Малка река, Чурка, Ляска, Върбина и Койнарци.³

Колкото кампанията по „имесменяването“, както тя е известна на жаргона на местната номенклатура, се пренася по на запад в Родопите, толкова съпротивата срещу нея става все по-ожесточена. Особено масова е в Доспатското село Барутин. Заедно със съседния Доспат, то заема важно място в травматичната памет на българите християни от времето на Априлското въстание през 1876 г. Известно е, че един от главните предводители на башибозуците при смазването на съпротивата в Батак произхожда именно отгук, немалък брой селяни от тези две села също участват в печално известното клане. Това изкопава пропаст

1 Да – Пловдив, ф. 959 К, оп. 1, а. е. 226, л. 242; Иванова, Е. Цит. съч., 98 – 106.

2 Troebst, St. *Nationalismus als Demokratisierungsheimnis in Bulgarien. Von der Verfassungsdiskussion zur Präsidentschaftswahl* (Mai 1991-Januar 1992) – *Südosteuropa*, 41/3-4, 1992, 188-227.

3 Демокрация, 1 октомври 1993; Самият Капсъзов, сред малцината публицисти от българо-мюсюлмански произход, впоследствие депутат от ДПС, е един от примерите за това, което Пиер Бурдий нарича „потиснатата част от категорията на потисниците“.

между местните помаци и християни. В отговор, както по време на Руско-турската война, така и през 1912–1913 г., двете села са опожарявани, а част от жителите им са избити или завинаги се изселват. Всички тези събития проектират сблъсъка християнство–ислям на локално ниво и оставят дълбоки следи в колективната памет и на двете страни, а също заемат централно място в „големия наратив“ на националната история. В новите условия, когато в пропагандната и историческа литература се акцентира преди всичко върху общия етнически произход, активното съучастие на помациите от тези села в смазването на Априлското въстание постепенно става неудобно и започва да се премълчава и подминава. Противно обаче на официалния дискурс, „имесменяването“ в Доспат и Барутин се разглежда от смолянските и девинските функционери именно като реванш, историческо възмездие заради някогашните „прегрешения“ на техните жители. Сред самите барутинци също не без основание се е утвърдило усещането, че погледът на властта е вторачен именно в тях и че отново им е отредена ролята на необходима изкупителна жертва. Така опозицията Барутин–Батак има пряко отражение и върху събитията, разиграли се близо век по-късно.¹

Още от началото на 1972 г. миньорите от намиращия се в близост уранов рудник са подложени на всекидневен натиск да сменят имената си, но „агитаторите“ не постигат успех. Това става причина на 13 март след края на втората смяна мината да бъде обкръжена от цивилна и униформена милиция. Към 23 ч. започва истинска ръкопашна битка между миньорите и „възродителите“, при която малцина успяват да се изскубнат. Повечето са смазани от бой и откарани в Девин, където са преименувани. По-упоритите са осъдени на различни срокове затвор или просто интернирани.² Разигралата се през нощта драма в урановата мина още повече покачва градуса на напрежението в селото. Под вековния кавак на площада се събира буквално цялото население – мъже, жени, деца и старци. Те седят там денонощно, търсейки инстинктивно опора в множеството, в колективната солидарност. Това „бдение“ продължава до 16 март 1972 г., когато по заповед на смолянския първи секретар Димитров се стига до блокиране на селото с цел да бъде проведено „тактическо учение“. По тревога са вдигнати поделенията в Девин и

1 Вж. по-подробно: Иванова, Е. Цит. съч., 108 – 111.

2 Ангелов, В. Страници от отчетите на един районен прокурор. – Във: Премълчани истории. С., 2005, 326 – 327.

Гоце Делчев, мобилизирани са запасници комунисти от околните села, отново е доведена цивилна и униформена милиция. Този път селото е обградено от танкове, бронетранспортъри, както и от две противопожарни коли с гореща вода.¹ В 16 ч. започва операцията по „овладяване на положението“. Започва безмилостен бой и стрелба във въздуха. Планът е протестиращите да бъдат пръснати по къщите си, където поединично да се разправят с тях. Единственото противодействие, което все пак барутинци успяват да окажат, се изразява в пробиването с кирки на двете противопожарни коли. След разпръсването на множеството на площада, се пристъпва към обхождане и пребиване поотделно на търсещите спасение селяни. В резултат от нанесени огнестрелни рани загиват две жени, шестима други са ранени, стотици са бити.² Десетки са и арестуваните и откарани в Девин. Част от тях след преименуването им са освободени, а друга вкарани без присъди в затворите или интернирани за различни периоди от време.

Събитията в Барутин бележат епилога на кампанията в Смолянско и същевременно предвещават още по-кървавата драма на преименуването във Велинградско, Гоцеделчевско и Разложко. Граничното разположение на селището, едновременно в непосредствена близост до българо-гръцката граница и до мястото, където се събират съседните Пазарджишки и Благоевградски окръзи, зарежда с огромно напрежение делника в съседните села, които все още са в неизвестност дали става дума за регионална инициатива на смолянското окръжно ръководство, или е в ход поредната масова акция.

Още през следващия месец събитията се пренасят във Велинградско. В близост до Доспат е голямото помашко село Сърница. В началото на века то възниква като зимно поселище (къшли) на доспатските овчари, но впоследствие се обособява като отделно населено място, в което мюсюлманската религия запазва изключително силни позиции. Разликата в настроеността между жителите на иначе родствените селища е видима и в наши дни. По това време доспатчани, които без особени ексцесии сменят имената си, наблюдават с интерес (а и с доловима от някои анкети доза злорадство) съдбата на съседите си сърничани. Тук обаче събитията не се развиват по познатия вече сценарий. На 23 април 1972 г.

1 Инф. Хасан Ахмед Починлиев, р. 1936 г., нач. обр., земеделец. Неговата майка Неджибе Келосманова е една от загиналите при тези събития.

2 Според паметната плоча на площада под кавака в селото, издигната след 1989.

жертва на битова свада (заради отнета шофьорска книжка) става 25-годишният униформен милиционер в селото Сергей Куртов. От петимата съучастници в убийството единият се предава веднага. Останалите правят опит да избягат в Гърция, но са заловени при с. Кочан.¹ Впоследствие един от тях е осъден на смърт и разстрелян, а останалите получават различни срокове затвор. Смъртта на младия старшина, произведен по-късно в младши лейтенант, има само косвена връзка със смяната на имената, но дава отличен повод на властите да стартират кампанията в селото, експлоатирайки шока сред жителите му от разигралата се трагедия. Тъй като голяма част от мъжкото население е заето в дърводобива, два дни по-късно е блокирано намиращото се високо в планината Горско стопанство „Беслет“. Подобно на събитията в Барутин, цели се първо да бъдат обхванати мъжете, с което евентуалната съпротива да бъде сломена. Част от горските работници са преименувани на място, а поупоритите са арестувани и впоследствие интернирани.² По същото време вече подпухналото тяло на убития милиционер е изложено в една от класните стаи на училището в селото, а децата са заставени да видят трупа и след това да чуят покаяната изповед на един от съучастниците.³ Този подход, имащ за цел травмирането на сърничани и внушаването у тях на чувство за колективна вина, всъщност постига очакваното, тъй като страхът, че убийството на униформения може да бъде приписано и на други, парира желанието за съпротива. Така преименуването тук минава неочаквано безпроблемно. За това спомага и погребването на самия милиционер на селския площад и поставянето върху паметната му плоча на подходящ текст:

„Младши лейтенант Сергей Куртов. Загинал геройски при изпълнение на служебния си дълг.“⁴

Кампанията и тук продължава с унищожаването на всички надгробни паметници, върху които има изписани турско-арабски имена. Убийството на милиционера в Сърница дава повод за прехвърляне на действията и в района на Чеч, и по-специално в с. Кочан, където са заловени самите бегълци. Вина се вменява и на кочанлии, предоставили

1 Инф. Шукри Якубов, р.1965 г., обр. висше, кмет на селото (обявено през 2003 г. за град).

2 Инф. Ахмед Ахмед Пехливан (Неби), р.1924 г., нач. обр., бивш горски работник, понастоящем пенсионер.

3 Инф. Шукри Якубов, р.1965 г., обр. висше, кмет на селото.

4 Гробът и паметната плоча все още могат да се видят на площада в центъра на Сърница.

първоначално убежище на убийците и оказали се по този начин „замесени в случая“. Както отбелязва тогавашният първи секретар на ОК на БКП – Благоевград П. Дюлгеров, това е и единственото село в района на Чеч, където част от „партийния актив“ запазва българските си имена, дадени им по време на кампанията през 1964 г. Сравнително безпроблемно преминава преименуването и в съседното с. Осина.¹ В неколкотократно цитирания вече публицистично-автобиографичен труд на Дюлгеров, носещ димитър-димовското заглавие „Разпнати души“, събитията в този район са представени твърде идилично като еднопосочен процес на „национално осъзнаване“ и постепенно „вземане на надмощие над туркофилските и фанатизирани елементи“. Всъщност става дума за вкарване в действие на целия арсенал от лостове и инструменти на режима – от дребни насърчения и привилегии до грубо и демонстративно физическо насилие, в резултат на което в последна сметка преименуването продължава. Ето как например комунистическият функционер описва събитията в с. Слащен:

„Окуражени от този рязък, безконфликтен и неочаквано лек обрат в Осина и Кочан, Борис Аврамов с двама сътрудници от окръга се прехвърлят в Слащен. Партийният секретар Владо Масарлиев и част от интелигенцията на селото ги уверяват, че много слащенци са готови за смяна на имената. [...] Без точна представа за обстановката, въпреки предупрежденията за подготвена съпротива, те почват... Противниците са добре организирани и акцията е провалена. Отстъплението е неизбежно. Надмощие вземат туркофилите.“²

Без да навлиза по-нататък в действията на подчинените си, Дюлгеров пропуска самата „методика“ и за да не загуби окончателно читателя за каузата си, отново извърща поглед от ставащото в селото и предпочита да разказва за вълненията на самите апаратчици:

„За провала и създадената обстановка в Слащен бях информиран...от Б. Арабаджиев, началник на ОУ на МВР в Благоевград. Изрично се разбрахме, че конфликтът е локален, може бързо и безболезнено да се ликвидира и за него не бива да излиза информация извън окръга. Веднага потърсих Б. Аврамов по телефона. Намерих го в Слащен. [...] Малко след 10 ч. се разнесе телефонен звън. Ясно прозвуча гласът на В. Масарлиев от Слащен. „Току-що и последният човек в селото смени турското си име

1 Дюлгеров, П. Цит. съч., 49 – 51.

2 Пак там, с. 51.

с българско. От днес в Славен ще се чуват само български имена!“ Това кратко съобщение развълнува всички.¹

Както може да се види от текста, тайната на този успех остава скрита, „рецептата“ е само за „познавачите“ отвътре. Любопитно е все пак, как изглеждат тези събития от другата страна. Ето как те се описват от един „възроден“:

„Ужас беше тогава. Хванаха ме тука над село отгоре, със сопа ни откараха в милицията, кладоха ме на един стол, на ток ме кладаа. И тогава, какво са правили с мен, какво не са правили и когато се усетих ми казаха, че е готово и айде върви си. [...] Оттука рейсове, рейсове, пълни ги откараха там да им сменят имената.“²

Разпростирането на смяната на имената и на територията на Благоевградски окръг води до рязко нарастване на броя на арестуваните и интернираните. Повечето от тях стоят години наред без присъди. За да се поеме такъв голям брой хора, отново отваря врати закритият повторно през 1959 г. най-голям български лагер на дунавския остров Персин, по-известен като „Белене“. Така това място възвръща мрачната си слава на своеобразен барометър за състоянието на режима – периодичното му откриване и закриване логично съответства на редуващите се вълни на либерализация и стагнация през десетилетията. По някои косвени сведения през 70-те години тук се намират между 400 и 500 българи мюсюлмани заради оказана от тях или членове на техните семейства съпротива срещу смяната на имената.³ След известна пауза лагерът отново е отворен през 1984 г., за да поеме този път стотици „възродени“ турци.

През май 1972 г. „възродителният процес“ достига и високопланинските села и махали в района на Бабек. Опитите за противодействие на местните хора намират израз в една действително отчаяна стъпка. Около 400 мъже от многобройните малки селища в този край съгласуват действията помежду си и вземат решение да прекосят Рила през билото й, да достигнат до Самоков и оттам да се опитат да се доберат до София, където да протестираат пред американското и турското посолство. Държавна сигурност научава за този план едва когато групата е високо

1 Пак там, 52 - 53.

2 Разказ на Юсеин Ибрахим Трохлев. - Във: Горчиви разкази... Благоевград, 2003, с.102.

3 Разкази на Хюсеин Мустафа Даракчи, Юсеин Сюлейманов Машев и др. - Във: Горчиви разкази.... Благоевград, 2003, 103 - 105; 107 - 111.

в планината.¹ Предприема се сложна операция по „неутрализиране и задържане“. Голямата част е арестувана и свалена в Белово. Тук по отношение на тях са предприети съответните „профилактични мерки“ и всички са изпратени по родните им места или пък на „принудително местожителство“ вече с нови имена.² Част от участниците в похода обаче успяват да се отскубнат от преследвачите си и поемат обратно към Якоруда. По пътя един от по-възрастните умира и тялото му е свалено на ръце до градчето. Сред жителите му бързо се разпространява слухът, че това е поредната жертва на кампанията. Погребението му на 9 май 1972 г. се превръща в повод за нова демонстрация срещу мерките на режима и на вече появилото се ясно разделение и взаимно недоверие между двете верски общности.³ И тук, както и на останалите места, първи сменят имената си напълно доброволно местните функционери. Ето разказа на един от тях, по това време секретар на ОБНС – Якоруда:

„Георги Иванов – тогавашен първи секретар на Общинския комитет на БКП, ми подхвърли да помисля за смяна на турско-арабските имена на семейството с български. Аз бях готов на такава стъпка незабавно, но за да не сме единствените, за да избегнем евентуална пълна изолация от страна на останалите, отложихме този акт за по-сетне. [...] На втори април при Председателя на съвета К. Стоянов се събрахме ние с жена ми и в присъствието на Л. Георгиев собственоръчно написахме една молба, посочихме кой какво име желае да носи отсега нататък и се подписахме. [...] После поляхме случая с по един коняк. Председателят повика при него и други служители от Съвета, съобщи им новината и дръпна едно похвално слово в наша чест. Това стана цела година преди примера ни да бъде последван от останалите. Как сме преживели от тях в този период е тема за отделен разказ.“⁴

Този по-дълъг откъс от житейската история на един от проводниците на кампанията на местно ниво е изключително любопитен от гледна точка на очертаването на вътрешните граници на властовия дискурс, който, от една страна, сплотява местните функционери, но от друга – по-

1 Дюлгеров, П. Цит. съч., 55 – 57.

2 Разказ на Сабри Мехмед Бунцев. – Във: Горчиви разкази..., с. 9.

3 Дюлгеров, П. Цит. съч., 57 – 58.

4 Разказ на Иван, р. 1932 г., средно обр, бивш чиновник. – Във: Воденичаров, П., Кр. Попова, А. Пашова. Искам човекът да е винаги приятен и да си правим моабет... Речево поведение и житейски съветове на българи мохамедани от Гоцеделчевско и Разложко. Благоевград, 1998, 143 – 144.

ставя нови разделителни граници между тях самите и между останалата част от локалната общност. В самата кампания в градчето, както и в акцията по залавянето на групата помаци, намиращи се във високата част на Рила, най-активно участие взема първият секретар на местния общински комитет А. Роснев. Той и неговият екип обаче се натъкват на изключително силно противодействие в близкото до Якоруда село Бунцево. Събитията тук представляват кулминацията на кампанията в този най-северозападен дял на Родопите.

На 17.05.1972 г. Роснев и придружаващия го председател на ОбК на ОФ Г. Цинцев са нападени от около 80 жители на селото с брадви и колове. Макар и бит, Роснев успява да избяга от нападателите си, но Цинцев е тежко ранен и впоследствие умира в разложката болница.⁵ Вестта за случилото се бързо обикаля района на Бабек и към Бунцево започват да се стичат стотици хора от съседните селца и махали. Дюлгеров, в качеството му на първи секретар на Благоевградския окръжен комитет, също е смутен от случилото се и най-вече от перспективата да се повторят рибновските събития от 1964 г. Заради това решава да не губи време и нарежда на сформираните оперативни групи от униформени милиционери и отрядници да заемат позиции в училището на селото. Последното е плътно обкръжено от въоръжени с подръчни сечива помаци, които се канят да го атакуват. В последна сметка тълпата е разпръсната със стрелба, както от обкръжената в училището група, така и от пристигналото подкрепление. Експлоатирайки едновременно страха и чувството за вина за станалото убийство, хората на Дюлгеров успяват на следващия ден сравнително безпроблемно да сменят имената на бунцевци.⁶ През август с. г. Благоевградският окръжен съд осъжда двама от организаторите на бунта на смърт и още пет човека на различни срокове затвор. Впоследствие едната смъртна присъда – на Сабрия Бунцев, е заменена с 20-годишен затвор.⁷ Ето как описва тези събития самият оцелял:

„Трепеха ни и ни осъдиха – А. Чолаков и мен – на смърт, други на 15 години. Едно момче осъдиха на 8 години, но той почина, а един друг – на 1 година, но и той след това почина. Сега в момента от всички осъдени само аз и Дж. Сирачки, който беше осъден на 15 г., сме живи. [...] 13

5 Дюлгеров, П. Цит. съч., 59 – 61.

6 Пак там, 62 – 64.

7 Пак там, с. 93.

месеца там [в Старозагорския затвор] седяхме, беше точно 3 септември 1973 г. Почнаха да ни изкарват и да ни трепят. Там бяхме общо пет човека, осъдени на смърт, в различни килии. Изкараха пръв А. Чолаков, ама аз не знам какво става, той беше по-натам в друга килия, останалите затворници почнаха да викат: „Убийци, убийци.“ [...] ...караха, караха, та седем човека очистиха. След това казаха, че са открили кой е убил този в нашето село. [...] Седях 13 месеца и ми отмениха смъртната присъда.“¹

Впрочем в своята книга Дюлгеров също изказва предположението, че истинските подбудители и организатори на тези събития са останали неразкрити.² Събитията в района на Якоруда стават повод създамата се ситуация да бъде обсъдена на заседание на Политбюро. Както отбелязва и Дюлгеров, протоколът от това обсъждане през май 1972 г. не е запазен, поради което отново ни се налага да се задоволим с неговия разказ. Според спомените му Т. Живков е изразил недоволството си от обстоятелството, че информацията за събитията е получил по агентурни данни чрез турското посолство, а не по каналния ред. Подчертано критично към него самия са изказванията на вътрешния министър А. Цанев, на външния – П. Младенов, както и на члена на ПБ – Б. Велчев.

От изказването на Младенов за първи път става дума за някакъв международен отзвук на тези събития и по-специално от турска страна.³ Трябва да се има предвид, че именно по това време е в ход 10-годишната изселническа спогодба с Турция за събиране на разделените семейства, подписана през 1968 г., но влязла в сила през следващата година. Може да се каже, че това е периодът на най-възходящото развитие на двустранните отношения в годините след Втората световна война. Вероятно Турция също отчита това относително затопляне, тъй като реакцията ѝ е вяла и недостатъчно категорична.⁴ Изненадващо за българските власти, но не нелогично, международен отзвук идва оттам, откъдето те най-малко са очаквали. Новият либийски ръководител Муамар Кадафи, от три години на власт след поредния преврат, офици-

1 Разказ на Сабрия Мехмед Бунцев, р. 1937 г. в с. Бунцево. – Във: Горчиви разкази..., 11 – 12.

2 Дюлгеров, П. Цит. съч., с. 94.

3 Дюлгеров, П. Пак там, с. 73.

4 Доколкото все пак има такава, тя е от страна на емигрантските кръгове и по-второстепенни турски вестници, като според Тодор Живков официална Турция контролира подетата в медиите кампания и целенасочено я тушира, а впоследствие я спира, тъй като в този момент не е заинтересована от влошаване на отношенията. – ЦДА, ф. 372Б, а. е. 360, л. 26-27.

ално протестира пред провела се в Бенгази среща на организацията Ислямска конференция за потъпкването на правата на мюсюлманите в България.¹ Проблемът обаче до този момент не е изследван самостоятелно и вероятно в бъдеще би представлявал интерес за специалистите. Поради изключителната конспиративност, при която протича операци-ята, Западът, в т. ч. и международните правозащитни организации, също нямат ясна представа за случващото се. По този начин би следвало да се обясни изключително слабата външна реакция (на фона например на кампанията от 1984 – 1985 г.).

Но да се върнем на заседанието на Политбюро. А. Цанев обвинява Дюлгеров и благоевградското окръжно комунистическо ръководство в самоуправство, в „грубо нарушение на конституцията“, а Б. Велчев заявява, че той „за първи път се сблъсква с такова грубо нарушение на партийната дисциплина“.² Обратно – подчертано положително към случилото се е отношението на Ив. Попов, който дори предлага Дюлгеров да бъде поздравен. Всъщност последният успява безпогрешно да отгатне мислите и настроенията на Живков, което в крайна сметка предопределя и решението на това заседание. То би могло да се опиричи като „леко подръпване на уши“ за проявените самоинициативи, но същевременно и „потупване по рамото“ за добре свършената работа. Ето как Дюлгеров описва крайното решение:

„Живков слушаше внимателно. Направи няколко прекъсвания в потвърждение на казаното от мен. След като завърших, посегна към чашката с коняк. (Обичайно беше на заседанията на Политбюро да се сервира кафе и коняк. Той се пиеше само след поканата на генералния секретар.) Вдигна я и каза: „Хайде, наздраве по този случай.“ Отпи от чашката и продължи: „Смятам, че Дюлгеров е действал правилно. Все пак внимавайте да не се стига до подобни усложнения.“³

Последните думи доста точно илюстрират настроението и мислите на първия човек в държавата, който убедено стои зад този политически курс и всъщност е неговият архитект. Бързият възход на Дюлгеров през следващите години също по категоричен начин подкрепя този извод. Въпреки разигравания властови театър, описаният епизод е доста показателен за механизма на вземане на решения и за взаимодействието

1 ДА - Пловдив, ф. 959 К, оп. 1, а. е. 218, л. 247; Иванова, Е. Цит. съч., 120 – 121.

2 Пак там.

3 Пак там, 75 – 76.

между различните нива на партийно-държавната пирамида. Очевидно е, че членовете на Политбюро вече са придобили ролята на статисти, които успешно поддържат главното действащо лице в качеството му на върховен арбитър и на лидер, вслушващ се в различните мнения. Всъщност тяхната основна функция, а и тази на окръжните ръководители, се състои в предугаждането на желанията и волята на „Първия“, които той не винаги изказва на глас в самото начало на събитията. Разбира се, става дума и за насрещен процес, очертаващ постигането на своеобразен консенсус.

С присъщата му сервилност Дюлгеров отново се връща към тези събития на заседание на Политбюро от април 1989 г., когато над управляващия елит вече е надвиснал призрактът на окончателния провал на „възродителния процес“, а и на режима като цяло:

„Аз не мога да не спомена и началото на 70-те години. Във връзка със смяната на имената в окръга [Благоевградски – бел. м., М. Г.] се създаде сложна обстановка. Аз няма да забравя никога заседанието на Политбюро, на което другарят Живков не само прецени обстановката с присъщия му реализъм, но фактически пое голяма отговорност [...] Другарят Живков вдигна тогава чаша коняк и каза: „Ха наздраве по този случай, момчета внимавайте.“¹

Към края на 1973 г. в почти цялата страна преименуването на българите мюсюлмани е приключило. Остава да бъдат сменени имената на малката група тетевенски помаци, както и в най-консервативните села в района на Чеч – Рибново, Абланица и Вълкосел. Към тази група следва да добавим и жителите на трите села по десния бряг на Места в подножието на Южен Пирин – Брезница, Лъжница и Корница. Поради обстоятелството, че се намират в периферията на голямата помашка общност и са сравнително изолирани, те също се отнасят изключително ревностно към вярата си и към всичко, свързано с нея, като проявяват силно развито чувство на колективна солидарност. В традиционната култура на трите села съществуват елементи и белези, които ги обособяват в самостоятелна субгрупа, отличаваща се от селата в района на Чеч. През междувоенния период българската държава успява да засели в тях малък брой бежанци от Егейска Македония, но макар да съжителстват подчертано дружелюбно с местните, те така и не успяват да „отворят“

1 ЦДА, ф.1Б, оп.68, а.е.3634, л.94 (Протокол А от заседание на Политбюро от 11 април 1989 г.).

тези села към външния свят.¹ Когато кампанията по смяна на имената придобива масовост, селяните тук решават, че единственият начин да избегнат съдбата на останалите е да се обявят за турци, и което е по-важно, да се опитат да убедят властта, че са такива. Те разчитат, че на този етап на турците няма да се посегне. Между трите села се създава силно взаимодействие, на практика е изградена конспиративна мрежа, която съгласува плановете си за съпротива в случай на въоръжена намеса в което и да е от тях. От минарета на джамиите на всяко от трите села има видимост към останалите две, така че е постигната договорката при евентуална акция на властта във едно от тях да бъдат подадени светлинни сигнали, с които да се иска помощ от съседите. Централното, но не най-голямо село е Корница, където селяните буквално прекарват цялата зима на 1972-1973 г. покрай големи огньове на площада, търсейки опора във взаимната солидарност и във вярата в колективната сила. Децата спират да посещават училище, преустановяват се всякакви връзки с външния свят, свалено е и националното знаме, а на негово място е издигнато турското. Самоорганизирането на селяните, създаването на своя алтернативна йерархия и изместването от нея на казионната, вътрешните механизми на функциониране на самата локална общност в условия на криза и външна заплаха, са значим обект на евентуално самостоятелно изследване.

Поведението на трите разположени в подножието на Пирин села създава опасения у властта да не бъде създаден прецедент, който да се разпространи и в останалите райони, където кампанията вече е приключила. Самият Дюлгеров отбелязва, че основният страх на блягоевградските ръководители е от повторението на „сценария Рибново“.² След като опитите на местните функционери да създадат своя „партия“, чрез която да действат по-нататък вътре в самата общност, завършват без успех, се взема решение за въоръжено превземане на селото. Акци-

1 Местните помаци, независимо от преживяната травма през 70-те години, продължават да се отнасят подчертано дружелюбно към своите християнски съседи. Свидетелство за това е паричната помощ и безплатният труд, които мюсюлманите в Брезница дават за строителството на православен храм в селото в непосредствено съседство с джамията. Интересно е, че и двата храма са издържани в един и същ архитектурен стил. Това, както и редица други страни от съвместния живот, ярко контрастира с негативния стереотип, че именно тук живеят „най-фанатичните“ помаци.

2 Пак там, с. 86.

ята е насрочена за 28 март 1973 г. призори и е ръководена от генерала от ДС Петър Стоянов. Ето как тя е описана от Дюлгеров:

„В селото отидох около обяд, след като тя бе приключила. Тук разбрах, че в Корница е бил и министърът на вътрешните работи А. Цанев, но вече беше си заминал за София. Ръководители и участници ми разказаха, че срещу влезлите в селото сили на властта е оказана яростна съпротива предимно с хладно оръжие. Ранени са били неколцина, а трима от местните хора са убити. Както ми съобщиха, двама от тях, в усилията си да предотвратят безсмислената съпротива, са били убити от свои съселяни. За съжаление дошлите от Брезница селяни били подложени на безсмислени унижения, заставяли ги да преминават през локви от кал и вода. По погрешка е застрелян войник, който бил в домашен отпуск.“¹

Нека отново дадем думата на онези, чието „национално осъзнаване“ хората на Дюлгеров са взели присърце. Един от жителите на съседното село Брезница, отпразвили се в помощ на корничани, разказва:

„Добре, но през дерето, гледаме из Корница се задават едни камиони, ние малко така са поослушахме и то нема и време да се иде до Корница, те там като почнаха да стрелят в нас, един младеж на 21 – 22 години ли беше, дошъл от казармата, златен човек, хубав човек, млад. Казаха, че е паднал, че са го убили на място. Майка му горката, седна до него и те като стигнаха милиционерите до него, той вече даде душа, се изпе [изпъна] и даде душа. Майка му, както си беше до него и те – милиционерите като стигнаха до нея, като я почнаха, бой по гърба, по главата, бой до спукнуване [...] Тогава като ни заградиха и ни караха, караха с бой, на почивки. Даже ни закараха накрай Корница имаше язовир. Там накрай язовира сяки да си фати ръките на вратъ, да ни гледа встрани и да не познаваш кой та бъхте. [...] Почнаха да ни накарват през язовира да пълзим, а той е пълен с вода.“²

Няма съмнение, че Корнишките събития представляват кулминацията и същевременно епилога на кампанията по смяна на имената на българите мюсюлмани. Властта решава да даде сериозен урок на жителите на трите разбунтували се села и присъдите, които се издават впоследствие, са изключително тежки. Тъй като вече „кръвнината“ е взета, тук липсват смъртни наказания, но за сметка на това броят на осъдени-

1 Пак там, 85 – 86.

2 Разказ на Исмаил Ибрахим Арнауд, р. 1947 г. в с. Брезница. – Във: Горчиви разкази..., 100 – 101.

те е висок – 11 души. Десетки други обаче прекарват различни срокове в затвора без присъди, голям е и броят на интернираните семейства.¹ В този, както и в немалко други случаи (включително и от периода 1984–1989), е налице разминаване в данните за броя на жертвите. Така например според С. Капсъзов в Корница е предприета атака от 3000 души над обкръженото село на 27 срещу 28 март 1973 г. Убити са 5 души, ранени 80, 10 са осъдени след това на срокове от 3 до 12 години, интернирани са 13 души индивидуално и 14 семейства. Той посочва конкретни извършители и виновници, включително за акцията в Рибново, където „хората са пребити и десетки мъже умират след няколко месеца от побоища“.²

От втората половина на 1973 до началото на 1975 г. е преименувана и последната компактна група българи мюсюлмани – тези в Тетевенско. Поради обстоятелството, че става дума за относително малък брой хора, които живеят откъснато от големия помашки масив в Родопите, както и при предишните кампании, редът им идва последен. Тук също влизат в действие познатите методи. Основното действащо лице е П. Нейков – директор на милицията в Тетевен. Отново не минава без човешки жертви. Вследствие на травми, нанесени при побой, и на развита пневмония след продължителен арест през зимата, от с. Галата почиват Мехмед Селимов и Хабизе Алиева.³

Тези, както и други подобни случаи, добре илюстрират колко е трудно да се направи обща рекапитулация на жертвите. С пълна сила това се отнася и за следващата кампания от 1984–1985 г. Често смъртта настъпва не от разстрел и непосредствено на място, а по-късно, в резултат от побоища и травми. В смъртните актове, както и в регистрите по гражданското състояние на съответните населени места стоят като причини за смъртта инфаркти, инсулти или пневмонии. Доколкото всеки от нас е смъртен, не можем да бъдем сигурни, че всички подобни случаи трябва да се припишат на „възродителите“. Затова конкретна цифра на жертвите не може да се посочи.⁴ Тя е „размита“ в общата вълна на насилията,

1 **Poulton, H.** *The Balkans. Minorities and States in Conflict.* London, 1993, 112 – 117.

2 Демокрация, 1 октомври 1993 (Позоваване на стенограма от заседание на XXXVI НС от февруари 1992 г. Изказване на депутатата от ДПС Свилен Капсъзов за събитията от 1972–1973 г. в Рибново и Корница по повод търсенето на конкретни виновници за насилията).

3 Инф. Юмер Хасанов Махмудов, р. 1921 г. в с. Галата, средно обр. (парт. школа).

4 Този проблем бе повдигнат в журналистическото разследване на Татяна Ваксберг в документалния филм „Технология на злото“. В сборника от документи за кампанията от 1984–1989 г., публикуван от Института за изследване на интеграцията (на ДПС), също

така както често липсва ясна граница между жертви и пасивни наблюдатели, съучастници и палачи. Смяната на ролите и разминаването в гледните точки също е неразделна част от случилото се.

Събитията в Тетевенско в общи линии съвпадат с края на преименуването, обхванало междуременно и трайно уседналите във вътрешността на страната помаци - в Разградско, Шуменско и Търговищко, в района на Златарица - Великотърновско, в Карнобатско, както и в Пловдив, Асеновград и селата наоколо.

Финалният акорд е проведеният на 7 и 8 февруари 1974 г. пленум на ЦК на БКП, посветен на подобряването на идеологическата работа. Основният доклад изнася Александър Лилов в качеството му на новоиздигнат идеолог, на практика - втори човек в партийната йерархия. В същината си този форум е посветен на необходимостта от освежаване на стария идеологически „реквизит“, съхранил се без съществени промени още от времето на Сталин. Както А. Лилов, така и бъдещата неформална „Втора“ - Людмила Живкова, ясно си дават сметка, че пропагандната реторика и партийната агитация в дотогавашния им вид имат все по-малък мобилизационен потенциал по отношение на обществото и се нуждаят от сериозно реформиране и обновление. В този смисъл очакването е, че по-нататъшното преместване на акцента от класата към нацията, към т. нар. „патриотично възпитание“ и всичко онова, което се крие зад термина, би могло да разшири социалната опора на режима. Очевидно се залага на активизирането на скрития потенциал на национализма, който би могъл да очертае нови хоризонти на утопията. Това е и основният дух на доклада на А. Лилов, в който не централно, но все пак важно място заема темата за „задържането на завоювания рубеж“ по отношение на българите мюсюлмани и за разширяване на въздействието чрез внедряването на „новата социалистическа календарно-празнична система“. Всъщност това не е нов момент в политиката на режима. Той съставлява неизменна част от цялостната линия по т. нар. „атеистично възпитание“ и се разглежда като важен инструмент за въздействие в частност върху „консерватизма на мюсюлманската традиция“. Още през 1957 г. Политбюро утвърждава „Мерки за засилване и подобряване на атеистичната пропаганда в страната“. В началото

фигурират бъдещи подозрение смъртни актове. - Истината за „Възродителния процес“. Документи от архива на Политбюро и ЦК на БКП. С., 2003, 188-192.

на 1958 г. те са спуснати за изпълнение като специално окръжно на ЦК на БКП до всички низови партийни структури.¹ Сред тях водещо място има повелята за заместване на традиционната календарно-празнична система с изкованата нова. Така през 1963 г. е изградена Национална комисия по социалистическите празници и обреди към Комитета за изкуство и култура, ръководена от Георги Йорданов. В нейно подчинение са поставени съответните окръжни комисии, оглавявани от секретаря или заместник-председателя на ОНС. За укрепване на тези структури през 1966 г. излиза и специално решение на Секретариата на ЦК на БКП, озаглавено „За по-нататъшното подобряване на работата по атеистичното възпитание на трудещите се“, с което се възлага изграждането на „домове на атеиста“ под шапката на НС на ОФ.² Към края на 1972 г. те започват да се трансформират в „домове за социалистически бит и култура“. Основната им задача е налагането на новата празничност.³ В този смисъл Февруарският пленум от 1974 г. отбелязва нов етап в еволюцията на проекта.

Преведено на езика на местните партийни кадри, това означава за силване на мерките за недопускане на мюсюлманските празници, посещенията на джамиите, обрязването на момчетата и пр. В решенията на този важен форум се казва:

„Да се полагат още по-конкретни и системни грижи за всестранното комунистическо възпитание и израстване на българите, изповядващи мохамеданска вяра.

Да се противодейства решително на опитите на реакционната пропаганда да използва религиозната заблуда на част от българите с мохамеданска вяра, за да бъдат настройвани против социализма и да се забавя и деформира тяхното национално и обществено съзнание.

1 ЦДА, ф. 1Б, оп. 5, а. е. 364, л. 34-35; ДА - Кърджали, ф. 3Б, оп. 1., а. е. 414, л. 1-3.

2 Вж. по-подробно Еленков, И. Културният фронт. Българската култура през епохата на комунизма - политическо управление, идеологически основания, институционален режим. С., 2007 (под печат).

3 Пашова, А. „Днес остана празно едно работно място“ (Нова идеология за смъртта и погребалната обредност на държавния социализъм в България от 50-те - 70-те години на XX век). - Балканистичен форум, кн. 1-3, 2006, 319-340.

Министерският съвет да направи преценка как се изпълняват решенията за икономическо и културно развитие на районите, в които преобладават българите с мохамеданска вяра.“¹

Документите на пленума съдържат обаче и нов момент – „мерки за идейно-политическо приобщаване на населението от турски произход“. Всъщност оттогава нататък отношението на режима към турците все повече приближава към политиката, следвана по отношение на българите мюсюлмани в предходните десетилетия. Така постоянната тенденция на засилване на натиска върху помашкото население, започнала още през 50-те години, в последна сметка завършва с мащабен опит за заличаване на неговата културна идентичност. Зададен е моделът, който властите ще следват и при кампанията по смяна на имената на българските турци от началото на 80-те години.

Около десетилетие по-рано настъпва времето на „единната социалистическа българска нация“. Макар авторството на този термин все още да не е съвсем ясно, той в най-голяма степен съответства на лансираната през 1971 г. от Брежнев теза за „единния съветски народ“, като „качествено различна и по-висша форма“ на обединение на отделните националности и отразява вижданията на българското комунистическо ръководство за по-нататъшно разширяване на „възродителния процес“.²

Откъси от книгата:

„Възродителният процес“: Мюсюлманските общности и комунистическият режим: политики, реакции и последици.

Автори: Михаил Груев и Алексей Калъонски.

Издание на Институт за изследване на близкото минало,

Институт «Отворено общество» и СИЕЛА, София 2008

Публикацията се извършва с разрешение на авторите

-
- 1 Лилов, А. Да издигнем идеологическата работа на висотата на задачите, поставени от Десетия конгрес и новата програма на партията за изграждане на развито социалистическо общество. – Работническо дело, 11 февруари 1974, 15 февруари 1974.
 - 2 Вж. по-подробно: Стоянов, В. Турското население в България между полюсите на етническата политика. С., 1998, 142 – 144.

Михаил Груев е преподавател по съвременна българска история и етнология на етническите групи в СУ „Св. Климент Охридски“. Гост-преподавател и в Пловдивския университет „Паисий Хилендарски“. Бил е гост-лектор в университетите в Мюнхен, Саарбрюкен, Белград и др. Автор на редица студии и статии на български, немски и английски език.

Алексея Калъонски е преподавател в СУ „Св. Климент Охридски“ по история на Русия, Евразия и Източна Европа през XIII-XIX в., а също различни аспекти на османския период. Бил е гост-лектор в ENE55 (Париж), Center for Islamic and Middle East Studies (Берген) и др. Автор на статии и студии върху етнокултурни проблеми, малцинства, миграции и др. (на български, английски и гръцки език).

„Възродителният процес“ от 1984–1989 г.

Автори: Михаил Груев и Алексей Кальонски

Въпреки че увенчава един постъпателен и логичен развой на държавната политика в периода на „зрелия социализъм“ и „единната социалистическа нация“, кампанията за окончателна асимилация на българските турци изненадва както тях, така и цялото общество. Наистина до края на 1984 г. в смесените райони напрежението видимо нараства поради засиления натиск, а най-вече от смяната на имената на немалко хора от 1982 г. нататък. Според някои изследователи именно това трябва да се счита за същинското начало на тоталното принудително „възраждане“. При тогавашния информационен монопол някои българи все нещо са чули, но то далеч не е от мащаба на последвалите събития и не ги засяга пряко, а огромната част от турците най-вероятно отново се надяват, че и този път ще им се размине.

Общият климат на недоверие, стигащо до неприязън, слухове, опасения (основателни или не съвсем), удобно тревожни донесения на службите, ясно личи в една строго поверителна информация от септември 1982 г., подписана от първия секретар на ОК на БКП в Кърджали Георги Танев.¹ Ще си позволим по-пространно да се спрем на този представителен за навечерието на „възродителния процес“ документ. Според него в окръга съществува „силно изразено турско национално съзнание, което се проявява преди всичко в болезнено пристрастие към езика, традициите и обичаите, носията и други носещи отпечатък на ислямската религия.“ По-нататък Танев твърди, че въпреки правилните действия на партията и държавата след 1958 г., все още не са преодолени последствията от механичното привнасяне на „опита на КПСС и съветската страна по националния въпрос в наши условия“, приложен от учители и специалисти, завършили в Азърбайджан и Софийския университет. Това, наред

1 ДА – Кърджали, ф. 808, оп. 3, а. е. 44, л. 87-104. (Информация за приобщаването на българските турци към българския народ в борбата за социализъм и комунизъм), свеждаща приетите от Политбюро решения.

с другите обичайно посочвани проблеми, допринася за засилващото се „влияние на турския буржоазен национализъм“:

„Реално преобладаващото болшинство от младото поколение подкрепя партийната политика, но все още сравнително ниското политическо съзнание и верски тежнения, насаждани в семейната среда, ограничават неговите възможности от класово-партийни позиции да се изправи решително лице срещу лице с национализма и ислямския религиозен фанатизъм на родителите.“

Тази среда е избличена от него по следния начин:

„Религиозните празници и обичаи... са един от основните фактори за отчуждението на българските турци. Те се зачитат и практикуват от болшинството от това население (като традиции включително и от немалко комунисти). Участието на младите и интелигенцията „се оправдава“ от самите тях чрез криво разбраната етика – да не обидят възрастните си родители. А в действителност се пренебрегва цялата социалистическа празнично-обрядна система. [...] В най-общи линии може да се каже, че байрямите се отбелязват в около 80 на сто, а сунетът се прилага спрямо не по-малко от 98 на сто от децата на българските турци (изключенията се знаят във всяко селище и това са синове на ръководни кадри).“

Друг „фактор на отчуждението“ е „наличието у някои българи на пренебрежително отношение към българските турци“:

„Не са изолирани случаите, когато само произнесеното име, без всякаква друга информация за човека, поражда предубеждение, предопределя негативно отношение. Добре се отразява върху самочувствието на българските турци приемът на младежи в армията, но е необходимо да се подобри работата сред личния състав, за да не се допускат обиди на народностна основа.“¹

По-нататък е направен подробен анализ на засилената напоследък турска пропаганда, нейните основни институции и организации, инструменти и канали, включително посещенията на роднини и по-силния сигнал на турската телевизия и радио.² Г. Танев конкретизира тогавашните предписания на Политбюро с „някои предложения за преодоляване етническата обособеност на българските турци“. Сред тях на окръжно равнище отново са образованието, идеологическото възпитание, кадровата политика. Като решаващ фактор е изведено „ускорено[то]

1 Пак там, л. 87-99.

2 Пак там, л. 91-99.

развитие на производителните сили“ чрез допълнително финансиране за съществуващите и предвидени нови местни промишлени предприятия. Препоръчва се и насочване „за работа на национални обекти в страната“ на турски младежи и девойки.¹

Един от основните изводи е:

„В същото време болшинството от българските турци нямат необходимата закалка и съзнанието за безусловна привързаност към България. При съответна ситуация – например нова националистическа атака и създадени условия за изселване, устойчивата част не би била твърде голяма.“²

Такава ситуация наистина ще възникне, но националистическата атака в пълния смисъл на думата не идва от Турция, а от българската държава спрямо нейните граждани турци. От своя страна те ще се окажат доста устойчиви на бруталния натиск. Предвижданията на Г. Танев за масова емиграционна нагласа при „създадени условия за изселване“ обаче ще се окажат съвсем точни. „Възродително“ - аналитичният поглед на кърджалийския лидер очевидно е оценен от софийските му началници и той започва стремително да се издига по върховете на партийно-държавната пирамида, заемайки последователно длъжностите завеждащ отдел на ЦК, министър на транспорта, министър на вътрешните работи и дори носител на званието „Герой на Народна Република България“.³

Към този момент Турция наистина е разтревожена от случващото се. При посещението си в България през 1982 г. президентът Кенан Еврен повдига въпроса за натиск срещу турците и за явно известно му решение за преименуване. Тодор Живков отрича, като на свой ред получава категорично отрицателен отговор на сондажа си за евентуални нови изселвания.⁴ Известна активизация на пропагандата от страна на медиите, емигрантски и други организации по време на националистичния военен режим в Турция (1980-1983), внимателното взаимно дебнене през този период не подлежат на съмнение. Очевидна е и напълно разбира-

1 Пак там, л.99-103.

2 Пак там, л.97.

3 Вж. **Ташев, Т.** *Министрите на България (1879 – 1999)*. С., 1999, с. 454.

4 **Стоянов, В.** Цит. съч., с. 154; Визитата е върната през следващата 1983 г., когато Тодор Живков посещава Анкара и вилаета Айдын, където дори поздравява на турски почетния караул.

емата нервност на Анкара спрямо българската малцинствена политика.¹ Те обаче не могат да са оправдание за деянията на висшето българско ръководство.

След 10 ноември 1989 г. в поредица от мемоарни и други писания бивши сановни „възродители“ като Стоян Михайлов², Димитър Стоянов³, Орлин Загоров⁴, а също служители на Държавна сигурност като Бончо Асенов⁵, Георги Сотиров⁶, Димо Станков⁷, пропагандисти като Паунка Гочева⁸, Нейка Кръстева⁹ и др., се връщат към събитията от средата – края на 80-те години. ДС наистина е ключов инструмент в подготовката, провеждането и особено в „закрепването“ на резултатите чрез мащабно шпиониране, най-различни форми и методи на натиск и репресия, вербовки и пр. през целия период до ноември 1989 г. Тайните служби и техните агенти обаче не са единственият определящ фактор в тези събития, разтърсили цялото общество, а мемоарите на техните служители са извор по-скоро за духа на времето, отколкото за причините, логиката или абсурда на случилото се.

Тук няма да се спираме на мнения и пристрастия, прехвърляния на вини и отговорности, а също да сравняваме обстойно версиите сред висшата номенклатура и съответната агентура за това, как е било взето решението, доколко е било правилно или не, какви са по-общите и съвсем конкретните причини и мотиви. С всички резерви все пак ценната информация „отвътре“, която те предоставят, е обстойно анализирана, съпоставена и критикувана на основата на архивни данни в толкова често цитираните в този текст български изследователи.¹⁰ Тя е от значение за различни проверени или недостатъчно сигурни факти и обстоятелства.

1 Пак там, 156-158; **Ялъмов, И.** Цит. съч., с. 363; **Иванова, Е.** Цит. съч., 169-170; **Гочева, П.** Цит. съч., 22-26;

2 **Михайлов, Ст.** Цит. съч.

3 **Стойнов, Д.** *Заплахата. Великодържавният национализъм и разузнаването на Турция против България.* С., 1997.

4 **Загоров, О.** *Възродителният процес. Теза-антитеза. Отрицание на отрицанието.* С., 1993.

5 **Асенов, Б.** *Възродителният процес и Държавна сигурност.* С., 1996; *От Шесто за Шесто.* С., 1994; *От Шесто за Шесто и след това.* С., 1999 и др.

6 **Сотиров, Г.** *Турските терористи и аз, един от Шесто.* С., 1991.

7 **Станков, Д.** *След дълго мълчание. 42 години в българското разузнаване.* С., 2001.

8 Цит. съч.

9 **Кръстева, Н., Б. Асенов.** *Потурчване II.* С., 1993.

10 Стайко Трифонов, Валери Стоянов, Евгения Иванова, Ибрахим Ялъмов, а от западните – Волфганг Хьопкен, Щефан Трьобст, Улрих Бюксеншютц и др.

Много по-съществен обаче е специфичният конспиративен характер не само на механизма на вземане на решения, но и на начина на мислене по всички етажи на властта по толкова важен и деликатен проблем. Той добре личи от известните до края на 1989 г., а и след това до втръсване повтаряни и преповтаряни обосновки и оправдания: демографската ситуация, надвиснали външни и вътрешни турски „заплахи“ (включително „сепаратизъм“, „турска автономия“, „втори Кипър“ и „тероризъм“), уж спонтанното желание на всички или част от самите „възраждани“ и т. н.

Както е известно, не е намерен протокол от заседание на Политбюро от късната есен на 1984 г., а вероятно и никога няма да бъде открит документ, подобен на тези от 1982-1984 г.¹ Това според нас не е чак толкова важно. На основата на запазените сведения не е трудно да си представим подобно заседание (ако въобще е имало такова) и дори какви тайни разговори са водили помежду си височайшите инициатори. Самият Живков дава следното разяснение на участниците в заседанието от 18 януари 1985 г.:

„Но, както знаете, след Априлския пленум чрез един маньовър, без да се усетят югославяните, за няколко дни цялото население в този край [Пиринския – бел. м., А. К.] осъмна като чистокръвни българи. [...] Не бива да се шуми в печата, не бива да се дават широки информации на разни кръгове, защото ще почнат да философствуват и т. н. Само четири души знаеха за маньовъра, който извършихме в Благоевградски окръг, защото иначе щеше да се издаде дружината. Имайте предвид, че няма нищо, което се говори, даже в този състав, да не излезе и да не отиде до турското и югославското разузнаване и т. н.“²

Естествено последната дума е била на Тодор Живков. Споделените виждания на членове на придворната „ловна дружинка“ и „най-близкото обкръжение“ вероятно също са повлияли за окончателното оформяне на най-радикалната фаза на вече частично протичащия „възродителен процес“ (във вид на угодни предложения и поддакване на съображенията и намеренията на държавния водач). На това „експертно“ ниво окон-

1 Това изрично се подчертава и в доклада на Александър Лилев на пленума на ЦК от 29 декември 1989 г., с който се слага официалният край на кампанията. Според журналистическото разследване на Татяна Ваксберг най-вероятно ново частично (на около 100 000 души) преименуване все пак е било обсъждано на заседание на Политбюро между 22 октомври и 28 ноември 1984 г., но секретната стенограма № 47 е била унищожена веднага след 10 ноември 1989 г. – *Сега*, 5 февруари 2002 (Ваксберг, Т. „Технология на злото“, 1).

2 *Истината за „възродителния процес“...с. 22, 26.*

чателното решение на Живков вероятно е подготвено от най-доверените му лица: Георги Джагаров – заместник-председател на Държавния съвет и председател на Съвета за развитие на духовните ценности, академиците Пантелей Зарев и Ангел Балеви (председател на БАН). На политическо ниво решението сигурно е консултирано с оформилия се своеобразен тесен кръг в Политбюро: Пенчо Кубадински – председател на НС на ОФ, Милко Балеви – началник на кабинета на Тодор Живков, вътрешният министър Димитър Стоянов и секретарят на ЦК по идеологическите въпроси Стоян Михайлов.¹

През 1982 г. Александър Лилови ръководи специална комисия, проучваща и възможността за евентуално преименуване, но не го препоръчва заради негативните последици.² За дейността ѝ по тези въпроси още от края на 70-те години свидетелства един от членовете ѝ – акад. Николай Тодоров:

„Избягвахме термина асимилация, защото той бе придобил гражданственост на пълно поглъщане чрез прилагане предимно на насилствени мерки. Задачата бе да обхванем всички възможни механизми и лостове за морално-политическо въздействие... Тази комисия работи няколко години, подготви различни варианти, които бяха връщани, допълвани и уточнявани[...]. Узнах по-късно, че материалът е бил представен в Политбюро, бил е приет по принцип, без обаче да му се даде ход. Минаха още няколко години и изведнъж бяхме изненадани от съвършено различното развитие.“³

1 Според М. Балеви чак след XIII партиен конгрес лично той бил натоварен да оглави групата за непосредствено ръководство на „възродителния процес“, включваща членовете на Политбюро Чудомир Александров, Пенчо Кубадински, Йордан Йотов, Георги Атанасов, Петър Младенов, кандидат-членът Димитър Стоянов и секретарят на ЦК Стоян Михайлов. Впоследствие Димитър Стоянов поема прякото ръководство в качеството му на член на Политбюро и секретар на ЦК по организационните въпроси, като са създадени съвет за координация с участието и на секретарите на ЦК, а също специален отдел към този висш партиен орган начело с Любомир Шопов. – *Истината за „възродителния процес“*..., с. 164-171. (Писмо на М. Балеви по повод доклада на Александър Лилови на пленума на ЦК от 29 декември 1989 г.); *Работническо дело*, 30 декември 1989 г. (Доклад на А. Лилови: За преодоляване на допуснатите извращения сред тюркоезичното и мюсюлманското население в страната.).

2 **Стоянов, В.** Цит. съч., с. 155.

3 Непубликувано изказване на акад. Николай Тодоров на пленума на ЦК на БКП от 11 декември 1989 г. – RFE, Bulgarian Archives, KF1102, 11.12.1989.

Впоследствие водещият идеолог А. Лилов изпада в немилост, отстранен е от висшето ръководство през септември 1983 г. и не носи отговорност за тази решителна фаза на събитията. Вижданията му налагат отпечатък върху идеологическия хибрид между „зрелия социализъм“ и национализма, но през последвалите години той остава на особено мнение. Впоследствие именно нему е поверен докладът на пленума от 29 декември 1989 г., с който БКП официално осъжда „възродителния процес“ и посочва за главен виновник Тодор Живков. Искра Баева отбелязва в коментара си за твърдения, вини и оправдания сред висшата номенклатура: „С подобна неангажираност с „възродителния процес“ не може да се похвали почти никой от членовете на ЦК на БКП в края на 1989 г. и със сигурност никой от обновления състав на Политбюро.“¹ Освен квалификацията, че това е било политическа грешка на „Тодор Живков и неговото най-близко обкръжение“, в доклада се посочва и един впоследствие често повтарян довод, както в номенклатурната мемоаристика, така и от някои от изследователите. Според него решението е взето в обстановка на налягане към този момент „сериозна политическа, икономическа и морална криза в страната“, т. е. във връзка със симптомите на стагнация в икономиката, обществото и идеологическата сфера. Можем само да гадаем доколко поредната националистическа мобилизация с цел отклоняване на общественото внимание от други проблеми и укрепване на властта е била сред интимните съображения на Т. Живков и партийните карьеристи около него. Няма как да узнаем в каква степен той и близкото му обкръжение рационално са преценявали своите действия или пък просто са поели по собствената инерция на тази вече очертала се от около две години политическа авантюра.

Сред популярните митологеми за причините за смяната на имената е и тази за екстремните прояви на турския национализъм, сред които и поредицата от терористични актове. Несъмнено в едно общество, в кое-

1 Дума, 29 декември 2004 (Баева, И. Краят на „възродителния процес“ / Решенията на пленума на ЦК на БКП от 29 декември 1989 г. бяха взети под натиска на забързаното политическо време, но като цяло бяха в правилната посока.); През 1991 г. спрямо Т. Живков, Г. Атанасов, Д. Стоянов, П. Младенов и П. Кубадински е повдигнато съдебно обвинение по чл. 162 от Наказателния кодекс (подбуждане към расова или национална вражда, или расова дискриминация). П. Младенов и П. Кубадински са освободени поради липса на доказателства, а делото се проточва 10 години, като е прекратено между 1993 и 2001 г. През 2001 г. отново е възобновено от Военно-апелативна прокуратура, но по това време от обвиняемите е жив единствено Г. Атанасов. – **Ялъмов, И.** Цит. съч., с. 493-494.

то отсъстват свободни медии, слуховете и преувеличените полуистини са една от възможностите за компенсирание на информационния дефицит. Много често в кризисна ситуация те придобиват големи размери и най-невероятни форми, като са един от начините за насаждане на колективни психози и внушения, които подхранват самата политическа мотивация. Формиралите се по този начин нагласи сред обществото и обяснения за причините за последвалите събития и днес битуват в публичното пространство и се преповтарят в мемоаристиката, а понякога и в историографията. Самият Живков не казва почти нищо в спомените си, освен познатите доводи за пантюркизма, „пета колона“ на Турция в страната и терористичните актове от лятото на 1984 г.¹

Те наистина са без прецедент за твърде спокойното откъм престъпления на днешния фон, надзиравано и охранявано от полицейската държава българско общество през 80-те години. Тук отново се сблъскваме с класическия пропаганден похват на разместване на причината и следствието.² На 30 август 1984 г., в навечерието на кръглия юбилей от 9 септември 1944, избухва взрив на паркинга на Варненското летище, при което са ранени две жени. В същия ден детонация в чакалнята на Пловдивската гара убива една жена и ранява 42 души. След това в селска къща край Варна е открито складирано оръжие. Вече след преминалото масово преименуване, на 9 март 1985 г., малко преди тунела на гара Буново, е взривен вагон за майки с деца на влака Бургас-София, където са дадени 7 жертви. Половин час по-късно детонация ранява 23 души във фоайето на хотел „Сливен“. Неуспешен опит за терористичен акт има и на плажа „Дружба“ край Варна и пр., откъдето започва и разplitането на конспирацията.³ Службите търсят „турска следа“ и доста по-късно разкриват т. нар. „група на турските терористи“, отнела живота на общо 8 души, от които 2 деца, като над 100 са ранените. До 1987 г. са извършени 19 други палежи и саботажи.⁴ По любопитно съвпадение на обстоятелствата се оказва, че и четиримата заловени терористи са бивши сътрудници

1 **Живков, Т.** Мемоари. С., 1997, 443-444.

2 Той е особено любим за някой от споменатите мемоаристи редом с мита за заплахата от „турска автономия“, наистина съществуващи или измислени нелегални групи и борбата с шпионските служби на Анкара.

3 **Стоянов, В.** Цит. съч., 161-162.

4 24 часа, 29 януари 1994 (*Журналистическо разследване. На смърт през 1988 г. са осъдени Емил Маджаров (Емин Али), Алцек Чакъргов (Абдула Чакър) и Сава Георгиев (Саафет Реджеб) от Бургаско, Кърджалийско и Пловдивско. Братът на Емин – Сабри Али от с. Трънак, община Руен, е*

на ДС. Невъзможно е да се установи дали става дума за превербуването им от турски или от други служби.¹ Най-вероятно се сблъскваме с кърваво отмъщение за потъпканите права, с действия на хора, у които властите този път наистина са успели да запалят отведен краен национализъм и омраза.²

Терористичните актове допълнително нагнетяват напрежение, макар че обществото като цяло остава в неведение какво всъщност и защо се случва. Така ще бъде и със самото преименуване, докато се завърти пропагандната машина от печатни медии и издания, радиопредавания, кинопрегледи и т. н. Междувременно на най-високо равнище се организират приготовления не по-малко зловещи от терористичните актове. Въвеждането по този удобен повод на допълнителни мерки за сигурност впоследствие прерастват в съсредоточаване на милиция и армейски подразделения за блокади на селища, райони и силово провеждане на „възродителните“ акции по места. Има сведения, че през ноември 1984 г. е бил разширен лагерът в Хасково, където впоследствие са затворени немалко интелектуалци, студенти, ходжи, възпротивили се български турци.³ Хиляди от тях по-късно ще преминат през затворите, Белене, Бобов дол и други концентрационни лагери, където със, къде без формално обвинение и присъда. Със заповед на Д. Стоянов от 10 декември до началника на Шесто управление на ДС ген. П. Стоянов се нарежда „да се направи необходимото чрез началниците на окръжните управления на МВР и първите секретари на ОК на БКП да започне преименуването на български граждани от турски произход във всички окръзи, където има такова население...“⁴ Според П. Гочева при прехвърлянето на кампанията в Североизточна България вече са били налице превантивни мерки заради протестите в Кърджалийско. Подозиранията в евентуална съпротива турци предварително са мобилизирани за военно обучение или директно

осъден на 6 години затвор за съучастничество.); Вж. също Гочева, П. ДПС в сянка и на светлина. С., 1991; Сотиров, Г. Турските терористи и аз, един от Шесто. С., 1993.

- 1 Истината за „възродителния процес“...с. 29. (Според Тодор Живков : „Големи усилия се полагат, за да се разкрият терористичните групи, но вероятно това е организирано отвън“); Личен архив на М. Груев.
- 2 Вж. също разследването на Т. Ваксберг във в. „Сега“.
- 3 **СТОЯНОВ, В.** Цит. съч., с. 162.
- 4 *Сега*, 5 февруари 2001 (Ваксберг, Т. Цит. съч.).

изпратени в Белене за 2-3 месеца, поради което акцията преминала далеч по-бързо и безпроблемно.¹

Кампанията от Коледа на 1984 г. до февруари 1985 г. е добре планирана и обмислена единствено в чисто организационно-практически план. Това е очевидно при задействането на пълни обороти на всички звена на административната машина, милицията, войските на МВР, а на някои места на гранични и др. войски, партийните функционери до най-ниско ниво, активисти от различните казионни организации, други доброволци, разузнавателни и пр. служби. Освен тях са ангажирани държавните органи на просветата, здравеопазването, търговията и др.² Така само за около два месеца са преименувани, административно и паспортно „обработени“ над 800 000 души, т. е. около четири пъти по-голяма група от помаците и турците от Смолянско през 70-те години.³ Това означава предварителна подготовка на стотици хиляди лични и други документи, а също за последвалото изземване на старите, за да се заличат досегашните самоличности (включително на покойните бащи, майки, баби и дядовци).⁴

Самата акция от зимата на 1984-1985 г. с нейното брутално насилие и унижения, отчаяните, предварително обречени опити за съпротива или протест в някои селища и повсеместното кротко примирение пред смазващата сила на държавата е описвана многократно.⁵ Повтарят се почти същите безлично мрачни ритуали на административна регистрация

1 **Гочева, П.** Цит. съч., 92-93, 97.

2 **Ялъмов, И.** Цит. съч., с. 396.

3 ЦДА, ф. 1Б, оп. 68, а. е. 3388, л. 254. (Според самия „Първи“ – 840 000 души. – Изказване на Тодор Живков на заседанието по проекта за тезиси по „възродителния процес“ от 12 март 1988 г.).

4 През май 1985 г. като студент пишещият тези редове попадна в Кърджали на организирана университетска екскурзия-лекторат по повод юбилея от победата на СССР над Германия във Втората световна война. В този момент в едно от местните училища на купища бяха натрупани не само бележниците на учениците-турци от I до XI клас, но и дипломи, свидетелства, книги и други лични награди, спортни купи, грамоти и пр. със „старите имена“. Градът имаше вид на окупиран във военно време – на ключови места стояха бронетранспортъри, навсякъде сновяха патрули на Вътрешни войски, а стениите на стадиона бяха опасани с новичка бодлива тел. Преподавателите бяха задължени лично да глболят учениците за говорене на турски в междучасията. Един от учителите, родом от Враца, откровенно сподели наболените си чувства и даде на неориентирания „софиянец“ първите разяснения за това, що е „възродителен процес“ на самото място.

5 Реконструкции на събитията. – **Стоянов, В.** Цит. съч., 163- 167; **Ялъмов, И.** Цит. съч., 393-401; **Бюксеншютц, У.** Цит. съч., 187-192.

както през 1972–1975 г. На немалко места те отново са съчетани с дрънкане на оръжие и стрелба във въздуха, вкарване в действие на бронирани машини и танкове, военни маршове и всевъзможни други начини за увещаване, сплашване и пречупване. След всичко това обикновено следва неизменното хоро в центъра на селището, на което „възродители“ и „възродени“ трябва да се хванат заедно.

Всичко се случва доста бързо, ефективно и при пълно информационно затъмнение. За разлика обаче от предишните кампании, сега става дума за стотици хиляди хора. Това се отнася както за жертвите и вече многобройните преки извършители, така и за пасивните наблюдатели. Засегнати, забъркани или свидетели са преди всичко хората в смесените села, градове и райони, но и също извън тях – постоянно и временно пребиваващи, съседи и роднини, приятели, колеги и случайни познати.¹

Въпреки че жертвите по време на първите протести и опити за организирана самозащита далеч не са хиляди, както съобщават някои турски вестници, отново е пролята кръв, което ще има както морално и символично, така и съвсем реално политическо значение по време и след „възродителния процес“. Колективните протести и отпор са най-силни в Бенковски, Груево, Момчилград, Джебел – Кърджалийско, Крепча и Голямо Градище – Тъговишко, Ябланово – Котленско и др.² На места срещу демонстрантите се открива стрелба и има убити, като първата жертва е дадена на 24 декември в с. Млечино – Ардинско. Други умират вследствие на физическо насилие, хиляди са изпратени в лагери превантивно или впоследствие, интернирани във вътрешността на страната индивидуално или със семействата си, подложени на временна военна мобилизация.³

1 *Налице са и възприемани като трагикомични случаи на преименуване на българи християни с „турски“ лични имена. Един от тях е от Перник, където няма местни турци и мюсюлмани и се отнася за тамошен жител, наречен Енвер в чест на албанския комунистически вожд Енвер Ходжа. (по сведения на А. Николов). Този пуризм става препоръчителен в контекста на поредното „побългаряване“ на топонимията и др. мерки.*

2 *Седем, 23–29 март 2005. (Халиф, О., Д. Цанкова. „Апокрифната Ябланска епопея: Апогеят на съпротивата срещу „възродителния процес“); Седем, 30 март – 5април 2005. („Апокрифната Ябланска епопея II: Българи и турци заедно се възправиха срещу диктатурата на Тодор Живков“).*

3 *Истината за „възродителния процес“...с. 9, 185–188.*

Вече отбелязахме трудностите при установяване на броя на загиналите, обстоятелствата, местата и конкретните извършители.¹ Според П. Гочева убитите по време на преименуването са общо 7, а по данни на ДПС в 8 окръга на Югоизточна България по време на „възродителния процес“ са убити 24 турци. С най-голям отзвук сред общността остава смъртта на 17-месечното момиченце Тюркян, загинало по време на протест на 26 декември 1984 г. край с. Могиляне, община Кирково. Днес там има възпоменателна чешма, важно място на паметта, а също политически символ на ДПС.² Отново неизвестен остава броят на починалите по-късно в резултат на нанесените побои. Има сведения и за случаи на самоубийства в резултат на преживения шок.³ „Накървяването“ на някои от извършителите, масовите побоища и униженията на място, а също по затворите и лагерите, интерниранията са само част от всеобхватните репресии.⁴

Независимо как и конкретно от кого освен Тодор Живков е взето решението, репресивните, а след тях и пропагандните механизми на държавата са задействани в опасна посока. Скоро ще проличи явният провал на съответните вътрешно-, външнополитически и научни експертизи, недостатъчното познаване, подценяване и пълно игнориране на „обекта“ на принудителното въздействие. Самодоволното опиянение

-
- 1 *Демокрация*, 9 март 1994. – Първото наказателно дело срещу „възродители“ - 5 настоящи и бивши служители на МВР в Разградско, е гледано при закрити врата от състав на Варненския военен съд през 1993 г. Обвинени са в насилие срещу 34 души заради турското им етническо съмосъзнание, религията и политическите им убеждения през лятото на 1989 г. Издадени са условни присъди – лишаване от свобода от 6 месеца до година и 6 месеца. Уважени са 7 от 9 граждански иска за нанесени телесни увреждания от различна степен и е отсъдено изплащане на суми в размер от 3000 до 10 000 лева; *Континент*, 10 март 1994. – През 1993 г. са повдигнати съдебни обвинения срещу служители на МВР и цивилни обвиняеми в убийство по време на „възродителния процес“ през май 1989 г.
 - 2 Гочева, П. *Цит. съч.*, с. 96; Ялъмов, И. *Цит. съч.*, с. 398-401; 24 часа, 27 декември 1993. (*Журналистическо разследване*); Демократическо знаме, 14 август 1990. – По спомени на Красимир Шишков, по това време учител, насилственото преименуване в Добромирци и Бенковски, община Кирково, става с участие на гранични войски. Действията на властите включват побои, стрелба във въздуха, арести и изпращане в Белене.
 - 3 *Демокрация*, 17 юни 1993. („Насилието не се забравя лесно“ – интервюта с български турци в с. Долни Воден, Асеновградско. Страница, подготвена за в. „Демокрация“ от Л. Манолова под заглавието „Късата памет на политиците от ДПС“, в контекста на партийно-политическите спорове).
 - 4 Пак там; *Седм*, 9-15 март 2005. (Халиф, О., Д. Цанкова. „Истинското лице на съпротивата: Демократичната лига на турците в България. Хроника на борбата срещу Живковия режим“).

от безграничната власт и вярата в ефективността на идеологическите, административните и полицейските мерки впоследствие ще се окажат подвеждащи. На свой ред управниците ще бъдат изненадани от масовите протести на българските турци, нарастващата солидарност между тях и далеч надхвърлилото очакванията желание за изселване в Турция. То става един от ярките индикатори за предизвиканата точно от държавното насилие, консолидация на застрашената идентичност.

В самото провеждане на кампанията по преименуването ясно личат две фази, между които на 18 януари 1985 г. се провежда съвещание на ръководните „възродители“ от национален и регионален мащаб. Според изнесения на него основен доклад на Г. Атанасов, от 24 декември до 14 януари 1985 г. са сменени имената на 310 хиляди души в Кърджалийски, Хасковски, Пловдивски, Пазарджишки, Силистренски, Старозагорски и Благоевградски окръг.¹ От доклада, както и от изказванията става ясно, че голямата част от свиканите нямат точна представа за ставащото, а още по-малко за последиците и опипом се ориентират какво би се харесало на „Първия“. Това личи и от начините, по които се нарича кампанията. От наличните досега документи може да се направи заключението, че Георги Атанасов е първият, който използва евфемизма „възродителен процес“, наложил се впоследствие. Именно тук се взема и решението за разширяване на обхвата в Североизточна България, както и в цялата страна. Самата понятийна неопределеност разкрива липсата на по-далечна визия и известно „главозамайване от успехите“. Разбира се, по познатия вече рефлекс всичко това отново е представено като инициатива „отдолу“ – спонтанно възникнало желание на стотици хиляди хора, което БКП не може да не оглави и направлява.

Изказвания на Тодор Живков добре илюстрират гореказаното. По повод на преминалата кампания на юг и предстоящата в Североизточна България, той хвали Георги Танев:

„Всичко това, другари, трябва да се проведе енергично, бързо, но спокойно и хладнокръвно, без да си изпускаме нервите. Аз съм оптимист и смятам, че използвайки опыта на Кърджалийски окръг, тази задача ще се реши. Ние тук сме смятали Кърджали за крепост [на турците – бел. м., А. К.]. А тази крепост я поддържаше бившият първи секретар [Георги Петров], той я крепеше. Значи крепостта не беше в населението, а в пър-

1 Истината за „възродителния процес“...с. 8.

вия секретар. Изпратихме друг секретар и видяхме какво стана. Всичко се свърши за по-малко от 20 дни.“¹

Следват стандартните препоръки за мобилизация на комунистите, „другарите от БЗНС, Отечествения фронт, жените, Комсомолът и пр. за изпълнение на тези мероприятия“.² На друго заседание, проведено на Витоша на 30 март 1985 г., Т. Живков прави следната прогноза:

„Ние не сме решили още проблема с турците, обаче е направена една решителна стъпка. Ще минат 15-20 години и това ще се забрави. А след това ще трябва да настъпим и срещу религията им. Постепенно трябва ходжите, които сега са наши [директно завербувани или привлечени за съдействие – бел. м., А. К.], да станат председатели на техните религиозни настоятелства. След няколко години трябва да настъпим много сериозно срещу исляма. И в училищата трябва да се въведе предмет. Има някои семейни и фамилни особености, които много силно укрепват семейството при турците. Турчинът, където и да ходи, се връща в семейството си, създава деца и т. н. Не бива да разрушаваме тази особеност, обаче трябва постепенно да я очистим от исляма.“³

Към вътрешните се добавят и неизбежните външнополитически мотиви и съображения. Десетилетното противостоене между Варшавския договор и НАТО е определящо за българо-турските отношения. Както обаче отбелязват изследователи на този проблем, независимо от безпокойството на Анкара от засилващия се натиск и първоначалните преименувания, преди масовата кампания отношенията са доста спокойни, официалният дипломатически тон и съответните контакти са в обичайните рамки. Разменят се посещения на най-високо равнище и продължават обсъжданията на различни въпроси от взаимен интерес, като събирането на разделените семейства, износа на електроенергия от България⁴, други икономически и пр. връзки, дежурните трансгранични проблеми.⁵

1 Пак там...с.26-27.

2 Пак там, с. 26.

3 Пак там, с. 31. (Съвещание на Секретариата на ЦК на БКП и зам.-председателите на Министерския съвет – Витоша, 30 март 1985 г.).

4 От който Турция ще се откаже през март 1986 г. – **Стоянов, В.** Цит. съч., с.191.

5 **Lütem, Ö. E. Türk-Bulgar İlişkileri 1983-1989, I** (1983-1985). Ankara, ASAM, 2000, 45-54, 128-171; Откъси от мемоарната книга - изследване на посланика на Турция в България в периода 1983-1989 г. Йомер Лютем са преведени на български – **Лютем, Й.** 1985: Кампанията за смяна на имената. Спомени. – *Факел*, 2001, 2, 202-218. Тук е мястото да бла-

Турската държава и общество също са изненадани и шокирани.¹ Първоначалната реакция на управляващите е съдържана и очакванията са, че очертаващата се криза може да се преодолее чрез диалог. Когато ситуацията започва да се изяснява, настъпва нова фаза на крайно влошени отношения. Макар на ръба на замразяването, дипломатическите канали остават в действие и не се стига до официално скъсване. Заедно с това се възцарява враждебната атмосфера на истинска дипломатическа и пропагандна война.² И двете страни, освен че разчитат на блоковите си партньори, не пропускат всяка възможност да се уличават една друга по съответните си малцинствени проблеми и други неудобни теми, да доказват правотата си на международни форуми на НАТО, Варшавския договор, ООН, ЮНЕСКО, Съвета на Европа, организацията Ислямска конференция, в Хелзинки, Виена, Париж, Отава, Будапеща, Белград и пр. Подкрепа се търси и от правителствата на съответните военно-политически съюзници на другата страна, а да не говорим за издирването на лобисти – учени, политици, журналисти и др. както отсам, така отвъд Желязната завеса. Турция търси посредничеството на СССР и други държави от Източния блок, а България пък заиграва с гръцко-турските противоречия по Кипърския и др. – проблеми, приятелски мюсюлмански държави и т. н.³ На мощната вътрешна и външна турска пропагандна кампания и позиция конкретно по „възродителния процес“, се отговаря с обичайните аргументи за кюрдския проблем⁴, геноцида над арменците, агресивната намеса във вътрешните работи. Последната дипломатическа и пропагандна стратегема постоянно набляга върху уж доброволността и личния избор, отричането на самото съществуване на турци с исторически и формално юридически аргументи, суверенните държавни права, международните договорености, включително за правата на човека, по които България е страна. Тази пък област отбелязва притеснително голямо развитие точно през 70-те и 80-те години, което неизбежно пораж-

годарим на нашия колега и приятел Мюмюн Исов за предоставянето на обобщаващи турски изследвания и други материали.

- 1 **Şimşir, B.** Op. cit., 342, 353; **Lütem, Ö. E.** Op. cit., 173-197.
- 2 **Höpken, W.** Im Schatten der nationalen Frage: Die bulgarisch- türkischen Beziehungen (I). – *Südosteuropa*; (II), 4, 1987, S. 179-194.
- 3 **Lütem, Ö. E.** Op. cit, 489 ff; **Стоянов, В.** Цит. съч., 182, 184, 195-197, 199; **Ялъмов, И.** Цит. съч., 429-437, 441.
- 4 Който по това време е във фазата на продължаваща въоръжена борба в източните вилаети.

да официални български тълкувания, изявления и мимикрии. От своя страна, заедно с „преустройството“ и „гласността“ в СССР и процесите в сателитните му държави, международните документи в хуманитарната сфера като Всеобщата декларация за правата на човека (1948), Хелзинкския протокол (1975) и др., правозащитните организации и интересът на западните медии ще дадат увереност и трибуна не само на проходящото през 1988–1989 г. българско политическо дисидентство, но и на турците да издигнат своя протестен глас.

Известно е, че българо-турската конфронтация оказва силно влияние върху ставащото в България. Тя обаче има собствен ход от първоначалния опит за диалог до „войната на ноти“ (както я нарича Йомер Лютем, турският посланик в София по време на „възродителния процес“) и от интернационализирането на проблема от двете страни до т. нар. „голяма екскурзия“.¹ Тук само ще отбележим, че първоначалната преценка отново не се оказва съвсем вярна. Няма съмнение, че вътрешно и външнополитическите проблеми на югоизточната съседка окуражават българските управници в момент на относителна уязвимост на Анкара, най-вече по Кипърския и кюрдския въпрос. Тодор Живков разчита на това през целия период, като още в самото начало предвижда по повод на започналата в турския печат широка пропагандна кампания:

„Сега работата започва да се нормализира. Могат да пошумят, но не е в техен интерес да шумят, защото цяла тяхна армия сега води сражение с кюрдите. Ние сражение не водим, а само сменяваме имената. Всеки може да си смени името.“²

Кюрдите, Кипър, проблемите със съседите като Гърция, Сирия, Ирак, Иран, пробългарски изявления на мюсюлмански духовници от НДР Йемен, Гана, Сирия, напомнянията за арменската трагедия от 1915 г. обаче не се оказват чак толкова предимство в международен план. Нещата не се уталожват, както българските управници са се надявали, а Турция демонстрира изключителна международна активност. Протестите и пропагандната кампания на всички нива в югоизточната съседка далеч не стихват през тези години – от особено активните емигрантски организации до висшата политическа власт и от различните политически пар-

1 По подробно: Стоянов, В. Цит. съч., 160-214; Ялъмов, И. 434-442, 465-467, 474; Şimsir, B. Op. cit., 355-364; Lütem, Ö. E. Op. cit., 302-Demirtaş-Coşkun, B. *Bulgaristan'la Yeni Dönem. Soğuk Savaş Sonrası Ankara – Sofya İlişkileri*. Ankara, ASAM, 2001, 22-39.

2 Истината за „възродителния процес“...с.27.

тии във възстановената парламентарна система до медиите и научните среди.¹ В целия този спектър има груби спекулации и дезинформации, диригентство и финансиране от страна на държавата.² Налице са и немалко инциденти и провокации, които във върховния момент на напрежение през лятото на 1989 г. ще достигнат до заплахи и демонстриране на военна сила по българската граница.³

Турското обществено мнение също е много силен и самостоятелен фактор по този твърде болезнен проблем, успоредно с многостранните държавни инициативи. То е особено чувствително по въпроса за съдбата на децата, останали в България от разделени семейства, които според официална Анкара са 39. Сред случаите, на които управляващите се опитват да придадат международна гласност, е съдбата на 16-годишното момиче – Айсел Йозгюр (Ася Михайлова), чиито родители по неизвестни причини я оставят в България и емигрират. В момента, в който започва да се вдига шум около „възродителния процес“, родителите ѝ внезапно решават с помощта на турската държава да си върнат дъщерята. При всички неизвестни и чисто семейни неща, този случай е класически за заиграване с отделни човешки съдби на фона на големите политически и дипломатически игри. От многото подобни лични истории, точно тази получава международна известност поради неадекватната и изключително твърда българска позиция. За външните наблюдатели така и не става ясно защо българската държава отказва да пусне детето при родителите му в Турция и при това официално твърди, че то не се казва така, както те са го нарекли, а има друго име. В последна сметка през 1987 г. след преговори на ниво заместник-външни министри българската страна се решава на отстъпки и детето е върнато на родителите му. Това се дължи най-вече на обстоятелството, че по това време София няма полезен ход. Официална Анкара вече достатъчно се е възползвала от случая, а от друга страна, управляващите в София не без основание се страхуват, че детето ще бъде превърнато в символ на антихуманната същност на „възродителния процес“. Както всъщност и става. Междувременно в „Терджуман“ подема кампанията „Свобода за Айсел“, подхваната и от останалите ме-

1 **Стоянов, В.** Цит. съч, 173, 182, 186-188, 192-194.; **Ялъмов, И.** Цит. съч., 437-440; **Димитрова, Д.** Турският печат за т. нар. „Възродителен процес“ (1984-1989 г.). - Във: *Етническата картина в България (Проучвания 1992 г.)*. С., „Клуб’90“, 1993, 168-182.

2 **Lüttem, Ö.E.** Op.cit. 248-260; **Ялъмов, И.** Цит. съч., с.438; **Стоянов, В.** Цит. съч.,

3 **Стоянов, В.** Цит. съч., с.186.

дии. През март 1987 г. с това име е наречена улицата на гърба на българското посолство в Анкара. В края на същата година турската държавна телевизия започва излъчването на четирисериен документален филм, озаглавен „Да се родиш отново“, посветен на детето. „Случаят Айсел/ Ася“ е предвестник на онова, което ще се случи със стотици хиляди хора по време на т. нар. „голяма екскурзия“ през 1989 г.¹

Проявите на обществено възмущение и протест в Турция са особено силни и масови в самото начало на асимилационната кампания и около емиграционната вълна от лятото – есента на 1989 г., т. нар. „голяма екскурзия“. По митингите се издигат крайни шовинистични лозунги (чак до призови за кръвнина и военна намеса), журналистическите преувеличения в някои десни националистически вестници достигат до хиляди убити български турци, а по късно и до целенасоченото заразяване на емигрантите с вируса на СПИН и пр. Подобни твърдения се подхващат и манипулират от политиците и т. н.² Заедно с това видни общественици, творци, а също леви интелектуалци като популярния и много превеждан в България Азис Несин и др. са възмутени и издигат своя глас в защита. Световно известният писател заявява през март 1985 г.: „Методите, прилагани към турците в България, нямат нищо общо със социализма.“³

Не се наемаме да коментираме писаното за голямата игра на турските и други тайни служби в България през тези години, донесенията, съответно постоянните твърдения на Т. Живков и други висши ръководители за агенти, емисари, пропагандатори и организирани с външна помощ нелегални групи.⁴ Ясно е, че посолството в София и консулствата в Бургас и Пловдив постоянно търсят контакт с пострадалите „възродени“, които от своя страна отначало няма на какво друго да разчитат и на кого да се оплачат.⁵ Напълно логично е също така част от разкритите в периода 1985 – 1987 г. 42 нелегални групи, някои от участниците в които са осъдени за планиране или извършване на терористични дейст-

1 **Кръстева, Д.** Да се родиш отново. Децата като заложник в българо-турските двустранни отношения (1986 – 1988 г.). – Във: *Сборник Кюстендилски четения 2007* (под печат); **Lütem, Ö. E.**, Op.cit., Cilt II, 2006, 342-374.

2 Ibid., p.184; **Стоянов, В.** Цит. съч., с. 209-210.

3 **Lütem, Ö. E.** Op.cit., I, p.212; **Лютем, Й.** Цит. съч., с.218; Турската комунистическа партия се обявява против шовинистичните и антибългарските тенденции в пропагандата и не осъжда официално „възродителния процес.“ – **Ялъмов, И.** Цит. съч., с.440.

4 *Истината за „възродителния процес“*...с.29,129,160.

5 **Lütem, Ö. E.** Op.cit., 480-484.

вия, контакти с официални турски представители у нас и пр., да имат някакво отношение към разузнавателните игри, както турски, така и български.¹ Прави впечатление, че една немалка част от арестуваните и осъдените са агенти на българските специални служби. Те или са използвани, както е в специфичния ловен жаргон, като „мюрета“, или превербувани от техните турски колеги. Кой от тях са легендирани като „борци за свобода“ и кои наистина успяват да се еманципират и да поведат съпротивата, е много трудно да се каже. Еволюцията и личната съдба на Меди Доганов (Ахмед Доган), е емблематичен пример, позволяващ различни интерпретации.² Масовата спонтанно организирана съпротива, особено по време на самото преименуване, а също разрасналите се гражданските протести от пролетта на 1989 г., сами по себе си обезсмислят чисто конспиративните обяснения.

Освен донякъде очакваната, огледална като външнополитически и ответни пропагандни действия, но в конкретния случай напълно логична реакция на Турция, ще възникнат редица други международни усложнения и ядове. Те са с ислямския свят и Запада, световните медии, правозащитни и други организации, като международната изолация на България постепенно се задълбочава.³ Още по-неприятна за управляващите е съвсем скоро настъпилата „перестройка“ на Михаил Горбачов. Промяната на курса в Москва постепенно превръща и „възродителния процес“ в сериозен пасив на режима в София, особено в международен план, на фона на „снишаването“ и изчакването от страна на все по-неудобния за съветския лидер Т. Живков.

Така достигаме до един от най-важните и неизследвани въпроси от международния аспект на „възродителния процес“ – съветската позиция. Почти на всеки, който се е докосвал до тази проблематика, се е

1 **Ялъмов, И.** Цит. съч., с. 425-426; **Стоянов, В.** Цит. съч., 198-199.

2 Вж. официалния интернет сайт на Комисията за достъп до документите на бившата ДС.

3 Вж. например: *Amnesty International: Bulgaria. Imprisonment of Ethnic Turks. Human Rights Abuses during the Forced Assimilation of the Ethnic Turkish Minority.* London, 1986; *Destroying Ethnic Identity: The Turks of Bulgaria. A Helsinki Watch Report.* New York, 1987; **Poulton, H.** *Minorities in the Balkans. Minority Rights Group Report*, 82, 1989, 8-22; **Reuter, J.** Die Entnationalisierung der Türken in Bulgarien. Sofias Politik der Zwangsbulgarisierung aus jugoslawisches Sicht. – *Südosteuropa*, 34, 1985, 3 / 4, 169-177; *Amnesy International – Jahrbuch*, 1986, S. 351-356; *Amnesy International - Jahrbuch*, 1987, S. 386-39; *Amnesy International: Bulgarien: Fortgesetzte Menschenrechtsverletzungen an Angehörigen der türkischstämmigen Minderheit* (Extern), Juli 1987; *Amnesy International – Jahrbuch*, 1988, S. 389-391; Вж. също: **Ракова, З.** Българската политическа емиграция и „Възродителният процес“ в България. – *Минало*, 2003, 3, 67-79.

налагало да гадае за евентуални сондажи за подобна радикална стъпка с Юрий Андропов и Константин Черненко (или своеобразното му „регентство“, тъй като той е тежко болен през по-голямата част от тринадесетмесечното си властване). Трудно е да си представим предприемането на каквото и да било от подобен мащаб по чувствителния за СССР национален въпрос, дори и във вътрешните дела на най-верния съюзник, без съответното допитване. Това е особено валидно в контекста на тамошните тюркски и мюсюлмански общности, елити и субекти на федерацията. Вероятно обаче никога няма да узнаем какви точно са били условията и уговорките при евентуално полученото от съветска страна съгласие.

Първоначално България може да разчита на дипломатическа подкрепа от Съветския съюз при мълчалива и неутрална позиция на повечето страни от Източния блок.¹ Косвен индикатор за продължилото известно време съобразяване с „българските другари“ е отсъствието на „турци“ в статистически и други данни за България в някои меродавни енциклопедични издания. Така например в ежегодния политико-икономически справочник „Страните в света“ от 1983 г. е посочено, че българите са 86%, като „от другите националности най-многочислени са турците и циганите“. Евфемистичното „тюркоезично население“ (сред което са открити единствено гагаузите) е представено по доста „възродителен“ начин в етно-демографския справочник „Населението на света“ от 1986 г., а турци изобщо не се споменават като живеещи в България в историко-етнографския справочник „Народите на света“ от 1988 г., за разлика от други балкански, западни, арабски и др. страни, а също СССР, САЩ и Австралия.²

Вероятно е от българска страна да е била подсигурана и определена разузнавателна експертиза. Едва ли обаче става дума, както предполага Валери Стоянов, за своеобразен съветски експеримент в България в духа на затягането на режима при Ю. Андропов и стремленията към метаetniчния „единен съветски народ“. Продължаващата линия на постепенна русификация в този момент е само един от многото аспекти на заплетения национален въпрос в СССР, паралелна на ръста на национал-

1 Lüttem, Ö. E. Op. cit., 496-499; Ялъмов, И. Цит. съч., с. 433.

2 *Страны мира. Краткий политико-экономический справочник*. Москва, Издательство политической литературы, 1983, с. 29; Брук, С. *Население мира. Этнодемографический справочник*. Москва, „Наука“, 1986, 198-200; *Народы мира. Историко-этнографический справочник*. Ред. Ю. Бромлей и др., Москва, „Советская энциклопедия“, 1988, 457-458.

ните елити и предоговарянето на властовите ресурси в отделните републики. При това тя далеч не се разбира или тълкува единствено в прекия етнически смисъл. Ако въобще са възможни сравнения между живковистките мерки за брутално обезличаване на турците и съветски прецеденти, последните са от периоди и моменти от отминалата епоха на сталинизма. Техният контекст, измерения и проявления обаче са други. Не можем също да се съгласим, че „в основата на главните предпоставки“ на „възродителния процес“ са „тоталната зависимост на България от Съветския съюз“, „идеологическият диктат на Москва“ и „курсът към пълно сближаване със СССР“.¹ Тук не е мястото да навлизаме в дебрите на националния въпрос в СССР през този период², специфичните отношения на Т. Живков със съветските лидери и т. н. Според нас по-скоро и в този случай е била продължена традицията от времето на Л. Брежнев за даване по-голяма свобода във вътрешните дела на най-предания съюзник, както и в отделни аспекти на балканската му политика. Всичко това остава в сферата на предположенията, доколкото едва ли някой външен изследовател скоро ще има достъп до съветски секретни архивни данни по проблема (а и най-вероятно не са протоколирани подобни разисквания). В тази посока, въпреки някои клишета за политиката спрямо мюсюлманите в СССР, съвсем убедителна изглежда версията на много добре осведомения бивш турски посланик в България Йомер Лютем. Според него Тодор Живков най-вероятно е изложил пред съветските ръководители горе-долу същите съображения и мотиви, за които вече стана дума, но е наблегнал върху военно-стратегическите. Същевременно е омаловажил проблема, припомняйки лесното преименуване на помаците и циганите.³ Без да привеждаме някои от многобройните пропагандни писания, ще отбележим, че подчертаването на проблемите на сигурността, стратегическите интереси на Варшавския договор и „интернационалното значение“ на „възродителния процес“ в изказванията на Живков и други участници на заседанията на Политбюро през 1985 г. не са само за вътрешна употреба. Те са и своеобразни препотвърждения на пълната

1 **Стоянов, В.** Цит. съч., 158-159.

2 *Вж. Tishkov, V. Op. cit., 39-43; Kappeler, A. Russland als Vielvölkerreich. Entstehung. Geschichte. Zerfall. München, G. H. Beck Verlag, 1992, 310 – 314.*

3 **Lütem, Ö. E.** Op. cit., 492. Йомер Лютем също подчертава значението на добрите лични отношения на Т. Живков с К. Черненко като фактор, а впоследствие – на драматичното разминаване с М. Горбачов.

вярност към съветския съюзерен. По същите съображения по-нататък в този кръг ще се появи и неотменната необходимост „да се преустроим“.¹

„Новото мислене“ на М. Горбачов на международната сцена отначало не влияе пряко върху този аспект на „възродителния процес“, а официално на турската страна се заявява нежелание за намеса във вътрешните работи на България.² При посещението на съветския лидер в София през октомври 1986 г. Т. Живков отново се опитва да го успокоява, подобно на предшествениците му. На среща с членовете на Политбюро той заявява на М. Горбачов:

„Изненади няма да има, не се притеснявайте. Прояви на отделни личности има, пишат, създават отделни групи, организации. Сега ще има един процес и всички ще ги осъдим на смърт. Няма да го оповестяваме.“³

Постепенно съветската позиция става нарастващо резервирана и ориентирана към посредничество с цел намиране на изход от напрежението.⁴ На 23 февруари 1988 г. на среща на министрите на външните работи на балканските страни, България и Турция подписват т. нар. Белградски протокол, с което се демонстрира желание за възобновяване на официалния диалог, направени са някои жестове и пр. В крайна сметка двете страни не отстъпват от позициите си по най-основния проблем и конфликтните отношения продължават.⁵ По време на „голямата екскурзия“ през лятото на 1989 г. съветският посланник в Анкара се опитва да посредничи в разразилата се вече много остра дипломатическа и хуманитарна криза, свързана с безпрецедентно масовата емиграционна вълна от български турци към Турция. Това допълнително разклаща позициите на Т. Живков и има значение за отстраняване му от власт. С покъсна дата самият М. Горбачов твърди, че е заявил на българския държавен ръководител, че счита политиката спрямо „тюркоезичното малцинство“ за несправедлива.⁶

1 ЦДА, ф. 1Б, оп. 68, а.е. 3388, л. 216, 259 (Протокол № 35 от заседание на Политбюро на ЦК на БКП от 12 март 1988 г.: Разглеждане на проект за тезиси по „Възродителния процес“); Истината за „възродителния процес“, с. 10, 17, 23; Т. Живков повтаря и пред М. Горбачов: „Що се отнася за турците в България – те са 800 000 души, до 2000-та година ще станат един милион. Това е „пета колона“ срещу Варшавския договор“. – Ново време, 1995, 6, 5-8.

2 *Lütten, Ö. E. Op. cit.*, 491.

3 *Ново време*, 1995, 6, 3-8.

4 **Стоянов, В.** 194-196.

5 **Стоянов, В.** Цит. съч., 199-201.

6 **Трифонов, Ст.** Цит. съч., 223; *Дума*, 12 октомври 1995.

За основния ни сюжет обаче е по-съществено, че асимилационната кампания започва да се върти на празни обороти още преди мощните международни фактори да доведат до падането на режима на Тодор Живков и официалния ѝ край с пленума от 29 декември 1989 г.

* * *

Насилието отново е приложено в сходни с предишните форми и проявления, но в мащаби, които в несравнимо по-голяма степен засягат цялото българско общество. Скоро на изпитания ще бъдат подложени не само държавата, идеологията, икономиката, но и личните избори – човешки, житейски и професионални – най-вече турски, но също и български. Периодът на „възродителния процес“ от 1984-1989 г. също така е изпълнен с реализиране на кариери и облаги, с къде смътно, а някъде съвсем ясно осмисляне, че става нещо дълбоко нередно, с приемане със свито сърце или автоматично на единствено и винаги правилната партийна линия и с откровен цинизъм. Аргументите на самоубеждението и вярата, подплатени с „научни“ доводи, държавната служба или пост, страхът от самата система също стават неделим елемент от продължилата след смяната на имената репресивна кампания. Рутината на ежедневието, незнанието и безразличието на фона на привичния шум на пропагандата и вече доста изпразнените от съдържание лозунги също са част от общата картина на едно особено време в най-новата история на България.

През тези години са налице и индивидуални изяви на гражданска доблест, най-вече когато все по-силно започва да се чувства „вятърът на промяната“ през 1988-1989 г. и те стават осъзнати или възможни. Стоотици и хиляди български турци въпреки затворите, лагерите и пр. на практика няма да се поддадат и ще затаят или ще продължат да изявяват своите надежди за по-добро бъдеще, в което е възможно да останат такива, каквито са. От самото начало чак до края ще има и най-различни лични и колективни участия и съпричастия към прилаганите насилствени и принудителни мерки. През зимата на 1984-1985 г. те варират от спазването на служебната, военната и партийната дисциплина до пов-

торилите се подобно на 1964 и 1972-1975 г. най-низки страсти, излишно престараване и останали ненаказани криминални престъпления.¹

В продължение на около пет години държавата всячески ще се стреми да закрепи и задълбочи асимилационните „мероприятия“ с пряко въздействие върху турците чрез силовите и други структури, но също и върху цялото общество чрез пропагандната машина, администрацията, различните казионни организации и другите познати и станали традиционни механизми. Чрез най-различни начини и средства ще се търси и осигурява съучастие или поне формална публична изява във подкрепа на партийната линия. Това ще се отнася за представителите на културния и обществения елит като цяло, за обикновени граждани, но е особено валидно за интелегенцията сред българските турци. Зад декларациите на мюфтиите и интелектуалците „с възстановени имена“ ще останат невидимите за обществото различни мнения и позиции, вратата в правотата на партията и властовите облаги.² Така или иначе, обществено най-издигнатите представители на турската интелегенция остават лоялни към действията на режима. Един от бъдещите политици след 10 ноември 1989 г. – Яшар Шабан, тогава учител, си спомня за показателен пример, разкриващ съпричастието на верни на властта турци:

„Наложих да се обръщат към мен само по фамилия. Бях Бекиров, станал Белинов. В междучасията ходех да пуша в стаята на зам. -партийния секретар и зам. -директор Расми Муса, беше ми приятел. Опитвам се да му говоря на турски език, а той ми отговаря на български. Пак пробвам,

1 Според Ибрахим Ялъмов освен използването на палки, дървени бухалки и др. в преименуванията участват и „специални биячи в червени анцузи, които прилагат „чудесата“ на бойното изкуство“. – Ялъмов, И. Цит. съч., с. 398.

2 Континент, 23 февруари 1994. (Интервю със Салих Бакладжъ, журналист и изследовател в Института по балканистика към БАН, за различните съдби на турски интелектуалци по време на „възродителния процес“ и след това); Декларация на група интелектуалци и обществени дейци от средата на българите, възстановили българските си имена (публикувана във в. „Отечествен фронт“, 26.07.1985, „Нова светлина“ и регионални вестници на следващия ден). – Във: Страници от българската история. Очерк за ислямизираните българи и национално-възродителния процес. Хр. Христов (ред.). С., „Наука и изкуство“, 1989, Приложение 1, 119-122; Приложение 2, 123-124. (Декларация на български граждани, завърнали се от Република Турция в своята родина – Народна република България, публикувана и в сб. Изстрада на обич по България. Разказват завърналите се от Турция български граждани. С., 1988, 7-10); Приложение 3, 126-127.

(Декларация на българските мюфтии до БТА, публикувана в регионални вестници на 23.03.1985 г. и „Отечествен фронт“ на 09.04.1985 г.).

а той ми прави бележка и се обръща към мен с „Белинов“. Повече и не стъпих в кабинета му.“¹

Като цяло прилаганите още по-всеобхватни и твърди мерки няма да постигнат очаквания дълготраен ефект. През пролетта на 1989 г., освен продължаващото раздвижване на различните неправителствени дружества, клубове и комитети, отново ще започнат масови, този път добре организирани протести на българските турци, за да предизвикат нова брутална репресивна вълна и рязко да стихнат при появилата се възможност за изселване.

В съчетание с автоматизма и административното подсигуриране на казионните манифестации по други поводи, добилата истерични висоти масирана пропагандна кампания ще допринесе за извеждането по площадите на хиляди българи на митинги в подкрепа на БКП и режима. Ще бъдат предварително написани и издигнати лозунги срещу дестабилизацията на страната от злонамерени външни сили и срещу тръгналите по пътя на поредното масово изселване съграждани турци. На тях убедено ще говорят титуловани учени и общественици, а популярни журналисти и професионални „политически коментатори“ манипулативно ще представят по телевизията, радиото и в пресата разиграващата се вече пред очите на цялото общество драма на „голямата екскурзия“. Тя ще се случва по пътищата към българо-турската граница и обратно, на самия пропускателен пункт Капитан Андреево, в ничията зона и отвъд нея в палатковия лагер край Одрин. Впоследствие ще се появят нови симптоми на етническа мобилизация както сред малцинството, така и сред мнозинството и ще надвисне опасността от раздухване на конфликт на тази основа. Взривоопасната смес от несигурност, вина, очаквания за възмездие сред част от преките извършители и грубо манипулирания страх от неизвестното бъдеще ще доведе на протестни митинги в столицата българи християни от смесените райони срещу „връщането на имената“ на турците и мюсюлманите. Те също ще митингуват на площада пред катедралата „Св. Александър Невски“ и ще шестват по улиците на София с искания за възстановяване на потъпканите им права. Така на общия фон на радикалните политически промени след зимата на 1989–1990 г. ще започнат да се очертават новите политически баланси и проти-

1 Интервю с Я. Шабан – Във: *Историята, населена...*, Т. II, с. 751.

воречия в тази зона и самата възможност за постепенно изживяване на травмите от „възродителния процес“.

При целия драматизъм на тези взаимно свързани събития, налице са и други техни последствия и измерения. В годините на принудителното „възраждане“, освен разделението и ксенофобията, на локално ниво остават в действие и традиционните механизми на общуването и съжителството между двете общности – т. нар. „комшулук“. Повсеместно не само турците помежду си, но и етнически българи продължават неофициално да се обръщат към съседите си със „старите имена“. И в единия, и в другия случай, става дума за своеобразен тест за взаимно зачитане и доверие. В смесените селища той е показателен за предразсъдъчност или обратното – приемане на другия такъв, какъвто е. Това важи и за българи на временна или постоянна работа в чисто турски и помашки села. Известен нюанс е дали това е израз на уважение предимно към възрастни хора, на които дори местните власти нерядко оставят и „старите носии“ или елементи от тях, или и към по-младите, ако те изрично държат на това.

Особено показателен за взаимоотношенията в населените предимно с турци селища е един съвсем обикновен житейски разказ на българин от гоцеделчевското село Дъбница:

„...в моята бригада има само един българин, другото сичко е турци. И сме разхвърлили една машина и аз къде на български, къде на турски, а зад мене партийния секретар. Ма аз го не виждам, ма ние си плещиме турски език и си караме така наред. И на другия ден, на другата сутрин ма викат при шефа [...] А бе, казва, ние са мъчим, ние се опитваме да научим тях български език, да забрават турския, а ти им преподаваш турски език...[...]. Ем случва се, ша гледам да не са повтаря.

По-нататък разказът продължава:

„Аз съм чувствал неудобство. Ами механик съм, аз секи месец трябва да ги вода на отчет [машините]. [...] Ама пък и на тая машина има човек, дето я кара, и сега, кат зема да пиша, колко пъти, пиша-пиша и отстрани пак си го напиша другото име, айде скъсай листа. Много сложно. И те са сабираха момчетата и викат „ей, ни са притеснявай бе, пиши там бе. И да ни викниш на име и каквото и да направиш, ти нямаш никаква вина, вика. Няма смисъл за какво да са притесняваш.“¹

1 *Миналото през погледа на нашенци. Сб. с фолкл. материали от селата Гърмен, Дъбница, Копривлен и Плетена, Гоцеделчевско.* Съст. А. Георгиева и др. ИК „Гутенберг“, С., 2003, 104-105.

Подобни отношения между двете общности са свързани и с календарно-празничната система – както официалната и секуларната социалистическа, така и с паралелната ѝ традиционна. Продължават да се разменят посещения на съседи и приятели на (отново) забраняваните Байрами, а също на Великден, Гергьовден и др. празници. Това е особено доловимо в Родопския регион, където в определени случаи, особено при първоначален контакт с външни за селището или района лица, не непременно се уточнява кой с какво име е („старо“, „ново“ или и двете), етническата, религиозната принадлежност и пр. През лятото на 1988 г., а след това през есента на 1991 г. напрежението „кой кой е“, се сменя с „ние, родопчаните“, свързано с очакване за припозпознаване на характерни общи положителни черти. Разбира се, паметта за отминалите травматични събития е жива и ако бъде споделена, най-вече излизат различни житейски перипетии, оценки и пристрастия, включително политически и пр.¹ С всичко това нямаме намерение да идеализираме традицията, още повече че неин дълбок пласт са стереотипите и базисната опозиция „ние“ – „те“ („свое“ – „чуждо“). Освен това част от споменатите практики отпращат по-скоро към социалистическата модерност и подчертаната дихотомия между публична и частна сфера. Това са наши наблюдения, които трябва да бъдат проверени, надяваме се, от следващи изследователи и в други места и региони.²

Пак в Родопите, в част от споменатите от нас селища, фините и ритуализирани механизми на съжителството и общуването между немюсюлмани и мюсюлмани също са обект на интервенция от страна властта. Местните ѝ представители подемат различни инициативи по повод на „общия родов корен“, сред които се откроява организираното през лятото на 1987 г. тържествено побратимяване в Девинско между помашки, турски (преименувани през 70-те години) и български християнски семей-

1 Наблюдения на А. Калъонски от лятото на 1988 г. в Борино, Гьоврен, Грохотно, Стоманево, а също и в българо-мюсюлмански селища в Бабешко и Доспатско, Девин и Якоруда; Анкети на А. Калъонски и група студенти от Историческия факултет на СУ „Климент Охридски“ от есента на 1991 г. в Доспат, Барутин, Борино, Гьоврен, Девин, Чепеларе, Забърдо и Богутево – личен архив; Анкети на М. Груев от Гоцеделчевско, Ардинско и Карнобатско – личен архив.

2 Вж. сборниците *Връзки на съвместимост и несъвместимост между християни и мюсюлмани в България*. МЦПМКВ, С., б. г. (1994) и *Представата за „другия“ на Балканите*. Н. Данова, В. Димова, М. Калицин (ред.). С., „Марин Дринов“, 1995; **Карамихова, М.** „Ужасният образ“ на турчина като брачен партньор. – Пак там, 263-267.

ства.¹ То трябва публично да демонстрира единение и се извършва по предварително разработен „социалистически“ сценарий, заимстващ от стария традиционен ритуал (и институт) на побратимството. Впоследствие някои от участниците наистина остават в много близки отношения с административно предложените им побратими. Други безразлично са приели озоваването си в центъра на организирания от властта събори-ритуали в турските села Гьоврен, Грохотно и Стоманево и на „среща на родовете“ в българо-мюсюлманското Беден. Миниатюрната реплика на „възродителния процес“ в Девинско, както добре разкрива в изследването си Елка Минчева, е показателна за цялата противоречивост и нееднозначност на събитията и техните последствия в локален план. През втората половина на 90-те години споделените с „външния човек“ оценки на участнички са различни:

„За мене е останал хубавият спомен, хубавият събор, цветята...Аз съм идеалистка такава...Но тържеството беше невероятно...Аз, честно ти казвам, бях много развълнувана! Ма потресающо ми беше на мене! И това за побратимяване – може би защото съм чела по книгите...“

„Това беше някакво разработено...Това беше точно в ония години, когато пак си течеше онзи възродителен процес – ‘87-а или ‘88-а, но в онова време не по оня път на насилие... не съм чула другаде в Смолянско това да е правено... Това си беше чисто партийна история...“

„...искаха да им покажат българския им произход... Ти не говориш този език и нямаш това самосъзнание! Какво да те убеждавам аз и защо да го правя? Аз никога не съм искала да убеждавам един грохотниянец... и да им казвам – „Вижте какво, вие сте българи. Това е абсурд!“²

Тази инициатива е била подета според указанията свише, например принудителното устройване на „тържества и народни веселия по села, заводи и училища по случай връчването на новите паспорти“ непосредствено след преименуването, за които в цялата страна се разпространяват документални филми (кинопрегледи).³ Организираното прехвърляне на някога традиционната практика от миналото в настоящето и

1 **Минчева, Е.** Побратимяване 1987 г. в Девинско. Медийни и етнографски аспекти – *Във: Социализмът: Реалност и илюзии. Етнологични аспекти на всекидневната култура.* С., ЕИМ, 2003, 88-97.

2 Пак там, с. 96. За съжаление, не са представени турски и българомюсюлмански гледни точки, а също и на мъже.

3 *Истината за „възродителния процес“*...с. 16.

от индивидуалното¹ в сферата на колективното и публично-показното, много добре демонстрира не само един от похватите за „приобщаване“, но и дълбоко патерналистичното разбиране за общност, принадлежност и власт. Според указанията на Политбюро след всичко, което се е случило, трябва да се пристъпи към:

„...възстановяване на българското национално съзнание на тази част от населението. От тях, от всички кадри и органи, от обикновените трудещи се, трябва да се изисква да проявяват максимално внимание, топлина и отзивчивост в работата с хората, които приеха български имена, морално да ги подкрепят, да съдействат всячески за утвърждаване и развитие на процеса на утвърждаване тяхното национално съзнание. Особено е важно в този дух да се работи в трудовите колективи. Решително трябва да се пресичат всякакви прояви на надменност, на обидно отношение към хората. Който допуска такива отчуждващи прояви, следва да се наказва партийно и служебно.“²

На надлокално равнище асимилационната кампания има крайно негативно отражение върху междуетническия климат. Тя допринася за стереотипното отхвърляне на „другата“ общност като цяло, независимо от добрите съседски и приятелски отношения с нейни представители в рамките на селището (района). Това ниво на възприемане кореспондира с травматичния исторически опит (колективна памет) на предходните поколения, което наистина е от значение.³ Не по-малко важно обаче за задълбочаването и развитието на взаимните стереотипи и нагласи е и негативното пряко или косвено портретиране на османците/турците, Османската империя/Турция и исляма десетилетия наред, например в учебниците по история.⁴ То ще достигне до възможния предел по време на изключително разгърнатата пропаганда, придружаваща и легитимираща асимилационната кампания. В крайна сметка „възродителният процес“ създава предпоставките за последвалите мобилизации и от

1 Както е било в случая със стария традиционен институт, с цел създаване на връзки, в обичайното право равнозначни на роднинските, без да е налице кръвно родство. С друг ритуал публично се обявяват българските имена на новородените деца. – Пак там, с. 5

2 *Истината за „възродителния процес“*...с. 16.

3 При българите – особено сред потомците на тракийските бежанци.

4 **Исов, М.** Цит. съч.; **Алексиев, Б.** Родопското население в българската хуманитаристика. – Във: *Мюсюлманските общности на Балканите и в България. Исторически ескизи.* С., МЦПМКВ, 1997, 57-112.

двете страни, а също поне донякъде допринася за видимото завръщане на националистичните нагласи в наши дни.

В контекста на всеобщо споделения стремеж към „нормалност“ нейните рамки за турското население значително са стеснени и/или преформулирани от преживения шок, след което започва търсенето на *modus vivendi* – затваряне в общността, мимикрия спрямо властите и българското мнозинство, коментирания вече феномен на т. нар. „двойствена идентичност“. Заедно с примирението започват да се натрупват отчуждение, глухо недоволство и напрежения, които впоследствие ще доведат до поредния разрив.

През следващите пет години непрекъснато се прилагат вече известните и отработени практически мерки. Основното им съдържание, наред с осъществяването на контрол, наказания за различни прояви на непокорство, протест и пр., е пълното изличаване на етническата и религиозната идентичност. При цялата му систематичност, този опит, както и предишните, затъва в преследване на външните белези и изяви, съсредоточаване върху най-дребни детайли, административна инерция и в крайна сметка – различни форми на дискриминация, сляпо насилие и принуда. Според някои от засегнатите:

„Ние си ходим в шалвари, и леля ми и баба ми така излизат на полето да работят. Идва партийната секретарка с ножицата и тръгва да ни реже шалварите! Че то срам, че то ужас беше! На какво прилича това?“

„Отивам при майка ми – събрали се пет-шест жени. Искат да се откажат от пенсията си. Не можели да я получават на имената си, а и с новите, християнските имена, щели да ги погребват по християнски. Побъркаха се от ужас!“

„Самата партия, четем по вестниците, насилието го отрича! Пишат ми някакво име, но аз не го признавам и така – години! Паспорта не им взех – не е мой, им казах, и толкова!“¹

Така „възродителният процес“ навлиза в ежедневието на смесените и компактните селища и райони. Именно това е зоната на дисциплина, активизъм, престараване и на колективното участие, съучастие и въвличане на все по-голяма част от мнозинството. Случващото се там остава и най-малко познато или неизвестно в останалите части на страната и обществото като цяло. Така например през 1985 г. в 11 села с мю-

1 *Демокрация*, 17 юни 1993.

сюлманско население в района на Павел баня действат специални групи („разрушителен отряд“), които заличават мюсюлманските имена от около 2000 паметни плочи в „турските гробища“. Конкретната вина за това престъпление е на първия секретар на БКП в общината и кмета „в съучастие с всички партийни секретари и кметове по селата“.¹ Тези акции са свързани с повсеместното налагане на секуларизацията в погребалните ритуали.

Особено показателен е случаят с гробищата в Ардино, където са заличени както старите мюсюлмански, така и християнските. Намерението на властите е на ново място да бъде създадено общо гробище с могозначителното име „Дружба“. На това обаче се съпротивляват и двете общности, които виждат в намерението опит за кощунство с паметта на предците им. Така всъщност „Дружба“ остава празно и неофициално продължават да се използват старите гробищни паркове.²

Не навсякъде обаче нещата протичат по този начин. Така например според един отчет на ръководството на Варненската окръжна управа за „единните гробища“ от май 1986 г. местните власти имат бърз и видим успех най-вече при заличаването на традиционните мюсюлмански и обединяването им в общи с християнските. В 98 от 110 селища, „в които живеят граждани с възстановени имена и български цигани“, механично обединените гробища вече са налице, като 147 от 151 починали са погребани по „социалистически обряд“ (в ковчег и с надгробна реч). На места дори туркините са заставяни да присъстват в разрез с предписанията на ислямската религия. По същото време обаче варненските вестници споменават и случаи на изписване на „старите“ имена върху надгробията, при това на латиница (т. е. на модерната турска азбука, а не на кораничната арабица), и все още съществуващи отделни мюсюлмански гробищни парцели.³ Разбира се, при подобни установени „нарушения“ незнайна ръка бързо заличава надписите и съответно се донася където трябва. Всичко това става в обстановка на слухове и демонстрирано

1 Демокрация, 22 април 1993. (Свидетелство на Кольо Николов, кмет от СДС на с. Манолово, община Павел баня).

2 Личен архив на М. Груев.

3 Възниква и проблем със старите мюсюлмански надгробия, чието унищожение по места е спряно заради важното им значение на епиграфски паметници и исторически извор. – Стоянов, В. Цит. съч., с. 181.

от функционери и активисти негативно и презрително отношение към местното турско и мюсюлманско население.¹

Отново стриктно се прилагат забраните за практикуване на ритуала на обрязването, говоренето на турски език, носенето на шалвари и т. н. Представителен пример е една заповед на председателя на варненската окръжна управа от лятото на 1985 г., с която се забранява:

„...носенето на обществени места на облекло, несъответстващо на бита и вековните традиции на българския народ, както и преднамереното говорене на турски и цигански език.“²

В едно изказване на секретаря на същата управа от 29 август 1986 г., се дава следният отчет:

„Благодарение на взетите мерки почти навсякъде се ликвидира носенето на шалвари на обществени места. Наред с това обаче все още има селища в окръга, където това не се спазва напълно. Продължава да се правят компромиси и да не се търси наказателна отговорност от нарушителите.“

Най-много нарушения според него има в селата Лопушна, Белоградци, Славейково, Синдел и Градинарово, за разлика от спазването на забраната да се говори на турски в Стефан Караджа, Войводино и Страхил, община Вълчи дол. За „преднамерено“ говорене на турски език се налагат глоби от кметовете и се съставят актове от милицията (например в самата Варна на общо 57 души). Във вестниците се споменават и случаи на обявяване на подаръците за младоженците по сватбите на турски, на обрязвания на момчета и недостатъчно застъпено именуване на новородените по „социалистическия ритуал“. Изказва се мнението, че и на гагаузите (тюркоезичните християни) в селата Брестак и Изворник също трябва да се забрани да говорят на майчиния си език.³ Представителен документ е Решение № 8-69 на същия ИК на ОНС – Варна от 19 ноември 1986 г.:

„4. Окръжният щаб на ДОТ⁴ да организира по общински и РНС патрулни групи през деня съвместно с НМ [Народната милиция – бел. м., А. К.] за изпълнение на наредба № 1 по опазване на обществения ред за общу-

1 *Демокрация*, 17 юни 1993. (Лижев, Т. „Една партия, единен народ, единно гробище“. – Частично позоваване и пълно привеждане на непубликувани документи от Варненско).

2 Пак там.

3 Пак там.

4 *Доброволните отряди на трудещите се, набирани от активисти по квартален и селищен принцип. В състава им влизат партийни членове, комсомолци, пенсионирани военни, спортисти и др. Това става също по задължение срещу изисквани препоръки (за работа, кандидатстване и*

ване на официалния език и носене на традиционно българско облекло на жп гара, автогара, пазара, кина и други обществени места;

5. Под контрола на управление „Народна просвета“ да се организира [...]

б) дежурства от учители и ученици по време на междучасията в двора на училищата за контрол по общуването на официалния език между децата;

6. Управление „Народно здраве“ да организира на полугодие преглед на децата от детските градини и началните училища за обрязване...

7. Възлага на ИК на ОБНС и РНС при издаване на удостоверения за новородени деца да изискват от родителите писмени декларации, че няма да обрязват децата си;

8. Предлага на бюрото на ОК на ОФ чрез общинските и районни комитети на ОФ и съдействието на ОБНС и РНС да изготвят характеристики по домакинства на всеки член на семейството, които да се ползват при индивидуална работа с населението.¹

Това, че властите не определят точно какво да се разбира под „традиционно българско облекло“ и с какво би трябвало да се замести „несъответстващото на бита и вековните традиции на българския народ“, е само един от многото административни абсурди.² Повсеместно магазините са снабдени със стандартни надписи, забраняващи говоренето и обслужването на турски език, а ОБНС окачват обяви със съдържание, сходно с решенията във Варненско по отношение на езика и облеклото.³ Обява на Пещерската общинска управа от 1987 г. допълва списъка от забранени неща с „неприлични и ориенталски танци“.⁴ Същевременно се изземват книги, учебници, художествена литература, всякакви други текстове на турски език, както от притежателите им, така и от обществените библиотеки и читалищата. Речниците и книгите попадат в мазетата на мили-

членство в БКП и ДКМС, конкурси, например за млади преподаватели във ВУЗ и пр.). Охраняват обществения ред и съдействат на милицията в селищата, а също в граничните райони.

1 Пак там.

2 Както иронично отбелязва Тошо Лижев, може би е трябвало като „традиционно българско облекло“ през втората половина на 80-те години да бъдат предложени потурите.

3 Пак там.

4 Личен архив на А. Калъонски.

ционерските участъци или в специалните фондове на библиотеките.¹ Продължава „побългаряването“ на топонимията и пр.²

Атмосферата в смесените селища и райони през онези години много точно е предадена в спомените на Я. Шабан, който разказва за един случай в гр. Кърджали:

„Следят те и глобяват с 5 лева, ако говориш на турски език. Един ден станах свидетел как в така нареченото Турско кафене на пазара полицаи набиха стар човек, че говорел на забранения език. После разбраха, че той бил българин, но знаел езика на комшиите. Това повече ядоса униформените и човекът отнесе още няколко шамара.“³

На 12 март 1988 г. на заседание на Политбюро се обсъждат тезиси по „възродителния процес“, които трябва да дадат официалната идеологическа, историческа, етнографска и пр. обосновка, с оглед на публикуването на популярен исторически очерк и сборник на БАН по тези въпроси.⁴ Основната научно-пропагандна част е допълнена от раздел, посветен на „по-нататъшното задълбочаване и развитие на възродителния процес“.⁵ Включените в него тезиси предписват „преодоляване на елементите на турцизиране и укрепване на българското социалистическо национално самосъзнание“ чрез издирване на съответните „исторически и други доказателства“ с цел „утвърждаване на самосъзнанието за общ български произход“. Акцентът се поставя върху краеведческата и събирателската дейност и издирването „на широк фронт“ на съответните комплексни доказателства по места, при което, освен включването на „цялата общественост“, „Комсомола, пионерската организация и училището“, трябва да се ангажират и научно-изследователските институти и музеите, „цялата интелигенция“.⁶ Тази дейност се счита за потенциално резултатна и ефективна:

„...да се издирват и събират документи, семейни реликви, предмети от семейния бит и облеклото, които имат българска етническа натовареност, разкриват и популяризират родствени връзки между села и родове,

1 По книжарниците обаче можеха да се намерят руско-турски речници.

2 **Стоянов, В.** Цит. съч., с. 198.

3 *Историята населена...* Т. II, с. 751.

4 Споменатите *Страници от българската история...* (1989) и *Проблеми на развитието на българската народност и нация* (1988).

5 *ЦДА, ф. 1Б, оп. 68, а. е. 3388, л. 231-240.* (Протокол № 35 от заседание на Политбюро на ЦК на БКП от 12 март 1988 г.: Разглеждане на проект за тезиси по „Възродителния процес“).

6 Пак там, л. 232-234.

доскоро водени като принадлежащи към различни етнически групи, и т. н. От огромно значение е проучването на историята на родовете, организирането на родови събори.“¹

Задълбочаването на борбата с религията, нейните белези, изяви и то-поси, трябва да се съчетава с подчертаването на социалните придобивки при социализма. Същевременно е необходимо да се бди за повсеместното общуване на български, „да се утвърждава един-единствен етноним за това население – българин“. Продължава да се предписва „всестранна подкрепа на браковете между българите с възстановени имена и другите“, а също „всички деца да се обхванат в ясли и детски градини и там да учат български език“. В посока на закрепване на употребата на „възстановените“ имена сред децата и младите хора се препоръчва:

„Не трябва да започва нито един учебен час, без децата да се извикват с българските имена, нито едно занятие в казармата или на други места, без да се използват новите имена.“²

Очевидно е, че управляващите в България искат да проверят валидността на добре познатата максима, че една лъжа, повторена сто пъти, става истина.

При всички решения на най-високо ниво, официални изказвания, пропагандни твърдения и идеологически клишета, именно практическите мерки си остават основният инструмент за „приобщаване“. Указанията за политическа просвета, привличане на комунистите и активистите „с възстановени имена“, интелигенцията, видни спортисти³, имамии и мюфтии и т. н., се повтарят постоянно на заседанията на Политбюро, но в съчетание с онова, за което всъщност става дума. С течение на времето, особено през 1988-1989 г., очевидната неефективност на кампанията и възможността за краен провал, доловимата тревога в изказванията

1 Пак там, л. 233; В изпълнение на тези указания се провеждат радица комплексни изследвания по места, научни конференции, сказки и пр., развива се регионалното музейното дело и се публикуват краеведчески текстове – Вж. например сборниците *Демографски и етносоциални проблеми в Източните Родопи*. И. Стефанов (съст.). Пловдив, „Христо Г. Данов“, 1988; *Минало, бит и култура на населението от Западните Родопи* (Научна конференция, Батак, XII. 1986). П. Петров (ред.). Пазарджик, 1986; **Дерибеев, Б.** *Ахрида*. Пловдив, 1986.

2 ЦДА, ф. 1Б, оп. 68, а. е. 3388, л. 233-240.

3 Сред тях най-известен е случаят със световния шампион Наим Сюлейманов (Наум Шаламанов), който отначало прави съответните изявления, но след това се възползва от възможността да се измъкне и да емигрира в Турция. Там също прави съответните изявления и става турски национален състезател по вдигане на тежести.

на Тодор Живков и други представители на партийния елит, все повече поставят акцента върху търсенето на различни възможни практически варианти и решения.¹

Това ясно личи на споменатото заседание по тезисите от март 1988 г. Научно-пропагандната им част изобилства от отдавна навлезлите в политическия речник, средствата за масова информация и административната практика „възродителни“ евфемизми: „[хората, на които] народностното самосъзнание се ограничавало, замъглявало, измествало, подменяло... сред тази част от българите, дедите и прадедите на които са били засегнати и от езиковия асимилаторски натиск на османския завоевател... подтиснатото и деформирано в миналото българско самосъзнание... българите с турски имена“, и пр.²

Тодор Живков, който внимателно се е запознал с проекта, прави изказване пред присъстващите учени от Координационната комисия към БАН по „възродителния процес“ и членовете на Политбюро. След съответните коментари по научно-пропагандната част, той заявява:

„Значи не може с постановката от историята към сегашния етап да се реши проблемът, нито пък с тактиката, която досега провеждаме. Това е изчерпало своите възможности. То има значение, но е изчерпано. [...] Но ние не сме разсекли възела. Това, че сме сменили имената, нищо не значи. Те се кръщават вкъщи, всяко новородено има две имена и т. н. При новите условия национализмът започва да се възражда.“³

Предписанията на държавния глава са постановката да се насочи не от миналото, а от бъдещето към настоящето. Тъй като настоящето създава все повече проблеми в международен план, акцентът трябва да се измести в тази посока. В бъдеще се препоръчват още по-радикални действия: териториално разместване на „това население“, предимно на младите семейства, като се почне от граничните и компактните райони, откъсване на децата и учениците от семейството и изпращането им по интернати. В заключение Т. Живков заявява:

„Значи, другари, става дума как да разсечем възела, как да създадем всички условия и предпоставки този процес вече автоматизирано, така да се каже, да се провежда. Може да не говорим вече за възродителен про-

1 Както е доловил един от първите изследователи на основата на архивни документи – Стайко Трифонов. – **Трифонов, Ст.**, Мюсюлманите в политиката... с. 222-224.

2 ЦДА, ф. 1Б, оп. 68, а. е. 3388, л. 144-213.

3 Пак там, л. 259.

цес. [...] На мен ми е съвършено ясно, че времето не работи за нас, ако не се преустроим. Трябва да се преустроим. Може да имаме изненади утре, тъй като въпросът с исляма добива международно значение. Въпросът за етническите малцинства също стана сериозен проблем. Той ще стои постоянно. С тактиката, която сега провеждаме, можем да удържим известни явления, да ги контрираме, но не можем да развиваме цялостно процеса.“¹

До самия край на кампанията, наред с бруталното потушаване на масовите протестни акции през май 1989 г. и целенасочено създадените условия за поредната емиграционна вълна („голямата екскурзия“ от лятото-есента на 1989 г.), се провеждат част от предвидените разселвания на турски семейства във вътрешността (предимно в Западна и Северозападна България). Според И. Ялъмов започва и изпращане на турски деца от Кържалийски окръг в ясли и градини „в българските райони“. Същевременно се обсъжда не само настаняването на българи в изпразнените селища и жилища, но и евентуалното поканване на живеещи в СССР сънародници (идея на Пенчо Кубадински). Изобщо опитите да се разкъса сплотеността на семейната среда остават важна част от плановете, действията и манипулациите на режима.² Специално внимание се обръща и на определяния като сериозен проблем с учителите турци:

„През лятото ще ни предстои да решим много сериозно проблема с учителите, тъй като на много места учителите нарочно не говорят български език и онова, което искаме да го постигнем, го разрушаваме. Ние и преди тази акция се готвехме да изпратим отново голяма група от вътрешността, за да запълни тези места [работни, на изселващи се или неблагоприятни учители-турци – бел. м., А. К.].“³

Заслужава внимание симптоматичната двойственост в публичния език и поведение на действащите лица на различните властови равнища в хода на кампанията. До лятото на 1989 г. те все още продължават да се придържат в своя кръг към определения като „така наречените „възродени“, „потомците на ислямизираните българи“, „новите българи“ (в противовес на „старите българи“ – в случая помаците, „граждани с тра-

1 Пак там, л. 253-259.

2 **Трифонов, Ст.** Цит. съч., с. 222-224; **Ялъмов, И.** Цит. съч., 481-482; Вж. също *Истината за „възродителния процес“*...с.120.

3 Пак там, с. 71. (Изказване на Георги Йорданов, по това време вицепремиер и министър на просветата и културата, на заседание на Политбюро от 6 юни 1989 г.).

диционни имена“, „българи с традиционни имена“, т. е. българи християни и пр.).¹

В един момент използването на „възродителната“ терминология става почти излишно. Отново в разискванията по върховете на властта се появяват привичните, употребявани в обществото обозначения като „български цигани“, „цигани“, „помаци“ и дори „турци“:²

„Пак за турците (тук можем така да ги наречем). Ние трябва да гарантираме спокойствие на тези граждани, така наречени турци, на всяко семейство. Да знае, че то няма вече да бъде подлагано на терор, както отвън, така и вътре в самото семейство. Да се извика мъжа и да му се каже: ти тормозиш жена си, тормозиш семейството си [за изселване – бел. м., А. К.]. Да се окуражи жената, девойката и т. н. Тук предстои огромна работа на Комсомола.“³

Както е видно от цитираните по-горе изказвания на Живков, той се очертава като най-безкомпромисния и неумолим защитник на твърдия курс чак до края на своя режим. Това личи и от поредната негова „разработка“, озаглавена „Единството на българския народ и практическото осъществяване на Юлската концепция“, приета на заседание на Политбюро на 25 октомври 1989 г. Новото в нея е подчертаната необходимост от диференциран подход спрямо алиантите. С присъщото му ниво на компетентност той задава въпроса: „Защо е нужно това население да се оставя в общия котел на мюсюлманството, за да бъде „преварено“ в турски национален дух?“⁴ След проведената дискусия Живков парира призивите от страна на някои от присъстващите функционери за по-голяма умереност и гъвкавост, като заявява: „Безспорно, всяка стъпка на компромис, връщане на имената, преговори по т. нар. изселнически въпрос и пр. трябва да бъде отхвърлена.“⁵ С това той отново демонстрира втвърдяване на позицията си, въпреки решението на Политбюро от април с. г., в което се заявява: „Обслужването на населението да се осъществява на българ-

1 Пак там, с. 70-71, 74, 85, 95, 109, 147.

2 Пак там, с. 141. (За помаците отново се взема решение да не се допуска изселването им заедно с българските турци към Турция. – Решение на Политбюро на ЦК на БКП: За някои неотложни действия във връзка с обстановката в страната, 16 юни 1989 г.).

3 Пак там, с. 120 (Изказване на Т. Живков – Среща на Политбюро на ЦК на БКП с първите секретари на ОК на БКП, председателя на Постоянното присъствие на БЗНС, секретаря на ЦК на ДКМС и министъра на вътрешните работи, резиденция „Бояна“, 7 юни 1989 г.).

4 ЦДА, ф. 1Б, оп. 68., а. е. 3788, л. 117-118.

5 Пак там, л. 97.

ски език, но да се проявява разбиране към възрастните хора, които не го владеят.“¹

През есента на 1989 г., в опита си да стабилизира, а вече и да запази властта си, режимът планира поредните маневри. На фона на рязко променената вътрешна и международна обстановка сред върхушката започват да се обсъждат евентуални отстъпки по отношение на мюсюлманската религия, традиционното облекло и празници а също употребата на „турския диалект“ в семейна среда с цел имитация на спазване на международните договорености в сферата на правата на човека.² Симптоматично е едно изказване на първия секретар на Варненския ОК на БКП Д. Димитров на споменатото заседание от октомври 1989 г.:

„По-деликатно да дадем заден ход по празнично-обрядната система – шалвари, сюнети, погребения и т. н. В общата формулировка, че ние признаваме мюсюлманството, да не задълбочаваме тези неща.“³

* * *

В спектъра на целенасочените пропагандни послания определено място заемат предназначените специално за „възродените“ от страниците на „Нова светлина“, „Нов живот“, регионалните вестници и радиостанции.⁴ Те трябва да парират ответната пропагандна мобилизация в Турция, която има достъп до общия адресат предимно чрез радиото, нелегалното разпространение на брошури и пр. Както показват последвалите събития, не по-малък фактор в това отношение се оказва създалата се ситуация на непрозрачност, разнопосочни официални и неофициални сигнали, слухове с различни източници и собствените тълкувания на „местната академия“.

Ръководството, координацията и контролът на пропагандното осигуряване на процеса е възложено на стария политически вълхва, членът на Политбюро и председател на партийната комисия по външнополитическите въпроси Милко Балев. С поредица от инструктивни документи той възлага на голям брой институции, дори на такива, които само косвено имат отношение, да активизира усилията си и да предприеме стъпки за неутрализиране на „вражеските инициативи“. Така например от Комитета за българите в чужбина, Министерството на външните работи

1 Пак там, а. е. 3634, л. 5.

2 Ялъмов, И. Цит. съч., с. 480.

3 ЦДА, ф. 1Б, оп. 68., а. е. 3788, л. 154.

4 Стоянов, В. Цит. съч., 189-181.

и Комитета за култура се изисква „да приемат перспективна програма за информационно-пропагандната дейност по възродителния процес на живеещите зад граница българи и чуждестранно-български дружества за приятелство“.¹ Предвиждат се и ответни действия срещу „главните черти на антибългарската кампания на империализма“, целяща да дестабилизира и дескридитира социализма. Подчертава се необходимостта да се обърне внимание на важния и разпознаваем на Запад проблем с човешките права (в Турция). Предписани са организирани посещения на чужди дипломати, журналисти и „религиозни дейци“ в окръзи и селища, в които има граждани, „възстановили българските си имена“, и нови декларации на българските мюфтии в подкрепа на държавната политика, с акцент върху напълно нормалното положение на мюсюлманската религия. Освен огласяването на срещи в София на завърнали се от Турция български граждани, трябва да се организират пресконференции по линия на МВНР в Хелзинки и Виена. Специално внимание се обръща на неутрализирането на предложенията на Турция за порицание на България от Ислямската конференция (от януари 1987 г. в Кувейт).²

Съществен елемент от стратегията е спешното издирване на водещи чужди учени с цел подкрепа на „научната концепция по възродителния процес на Политбюро“, а също на чуждестранни граждани, завършили образованието си в България, междувременно заели отговорни научни, политически или обществени постове в своите страни. Предвижда се издаването на трудове на симпатизиращи чужди учени, като усилията в тази посока се възлагат на Научно-координационния съвет по възродителния процес към БАН, Центърът по българистика, Народната библиотека „Кирил и Методий“ и агенция „София прес“. Специално внимание се обръща на планираните да се проведат в България съответно през 1988, 1989 и 1991 г. X конгрес по славистика, VI световен конгрес по балканистика и III конгрес по българистика. Комисията по външно-политическите въпроси към Политбюро нарежда на МВНР да състави списък на най-влиятелните периодични и специализирани издания в чужбина, в които „бихме могли да проникнем и присъстваме с пуб-

1 *Истината за „възродителния процес“*...с. 132, 146, 147 (Сходни указания по време на „голямата екскурзия“).

2 Коего няма да има успех и Ислямската конференция на няколко пъти осъжда асимилационната кампания и посегателствата върху мюсюлманската религия. – **Ялъмов, И.** Цит. съч., с. 432.

ликация“. МВНР и БАН трябва да организират „наши изявени научни работници да посещават западни страни като гости на посланиците за проучвания и контакти с водещите учени от тези страни и разясняване на нашите научни възгледи по възродителния процес“. Това е времето, в което държавата отделя най-голямо внимание за обгрижване и „купуване“ на чуждестранни българисти.

Специална рубрика на Българското радио „Предавания за чужбина“ трябва да громи „Гласа на Турция“, а Българската телевизия да разпространява съответните репортажи, включително в чужбина. От своя страна, „София прес“ трябва да изработи филми и издания за разпраждане навън.

Преоткриват се известни произведения и автори, на които се придава съответната „възродителна“ актуалност. Такива са случаите с преиздаването и разпространението на романа „Време разделно“ на Антон Дончев, на филмите „Пътят към София“ и „Козият рог“. Планират се нови телевизионни филми като следващата екранизация на „Под игото“, а също за Индже войвода и Балканджи Йово. През март 1988 г. Политбюро предписва:

„Да бъдат създавани документални и художествени филми за възродителния процес, за борбите на българския народ срещу асимилаторския натиск на османския завоевател, за съхраняване на българското в продължение на столетия у ислямизираните и подложени на народно-стна асимилация българи, за тяхното национално осъзнаване и отърсване от кошмарните следи на турското робство.“¹

Създадени са около 20 документални филма (исторически, а също на актуални теми като единението, съдбата на емигрантите в Турция и пр.), някои театрални пиеси и форми, но водещо място сред тях има суперпродукцията „Време разделно“ със сценарист Антон Дончев по едноименния му роман, обявен за българска класика. Заснемането му е планирано през октомври 1985 г. от Председателството на Комитета за култура, като е предвиден телевизионен вариант в 6 серии. Филмът на изтъкнатия режисьор Людмил Стайков е завършен към края на 1987 г., а личните указания на Тодор Живков са „да се прожектира в тези райони.“²

1 ЦДА, ф. 1Б, оп. 68, а. е. 3388, л. 247.

2 Пак там, л. 259; Еленков, И. Цит. съч., *Културният фронт...* с. 294, 298; Тодорова, М. Лична, колективна и професионална памет: ислямизацията като мотив в българската историография, литература и кино. – *Критика и хуманизъм*, кн. 12, бр. 3/2001 (Митовете в историята и историографията), 21-28.

Полагат се усилия „системно да бъдат информирани комунистическите и работническите партии, национално-освободителните движения в чужбина за новите моменти в развитието на възродителния процес и антибългарската пропаганда“. От праха е поотупана и Българската православна църква. От нея се иска да подпомага „разкриването на историческата истина за българския произход на нашите мюсюлмани“. Разбира се, не са забравени и казионните организации – БЗНС, ОФ, ДКМС, БПС и Движението на българските жени. От тях освен всичко друго във вътрешен план се иска да търсят контакти в чужбина в тази насока.¹

Сходни указания се спускат „отгоре“ и съответно се претворяват както на общонационално, така и на местно ниво чрез различни инициативи. В изпълнение на директивите на основния меродавен и координиращ орган в това направление – отдел „Идеологическа политика“ на ЦК на БКП, Съюзът на българските писатели, Съюзът на българските художници и другите художествено-творчески съюзи разгръщат разнообразни, но според анализа на Иван Еленков белязани от синдрома на кухнята кампанийност и формализма дейности. Членовете им, между които и тези с „възстановени имена“ (сред тях и новоприети, обект на особено обгрижване при популяризирането на тяхното творчество), участват в срещи, изложби, сказки и пр. „Въвличането на децата, на младежите и на възрастните в художествената самодейност, особено по линия на изучаване и пресъздаване на българското народно творчество – народни песни, народни танци... носенето на национални носии“, е придружено от организирани по места мероприятия като „Празник на бадемите“ в Ивайловград, „Южна пролет“ в Хасково², музикални и театрални дни, кинопрожекции, фолклорни фестивали, научни конференции, лектории и много други тържества на единението. Разгръща се дейността на читалищата, местните „клубове за естетическо възпитание“, аматьорските театрални и музикални състави, обръща се внимание не само на националните, но и на регионалните радиостанции и пр.³

1 Демокрация, 17 юни 1993. („На вниманието на Главна прокуратура. Неизвестна информация за „Възродителния процес“. – Позоваване на оригинален поверителен документ № 01-33-3 от 31 март 1987 г.).

2 Фестивали от 70-те години, в които е включена и „възродителна“ тематика.

3 ЦДА, ф. 1Б, оп. 68, а. е. 3388, л. 247; Еленков, И. Цит. съч., 288-302.

Сред внушителното количество от архивни документи за културната политика, Иван Еленков е попаднал на интересен момент от централизираното провеждане на пропагандната кампания по „възродителния процес“. Става дума за разпространението, освен на български, на чужди филми, считани за особено подходящи. Сред тях попадат три игрални филма на световно известни режисьори, носители на най-престижни награди от международни фестивали – „Среднощен експрес“ на Алън Паркър, „Път“ и „Стадо“ на политическия емигрант от Турция с кюрдски произход Йълмаз Гюней. След съответните указания на Комитета за култура те са пуснати по телевизията, тъй като е преценено, че имат отношение към „потъпкването на човешките права в Турция“. Тук иронията се състои не толкова (или не само) в избора на големи художествени произведения за чисто пропагандни цели, колкото във факта, че това е единственият известен ни случай от този период, в който българските турци са могли да гледат по националната телевизия филми на турски език („Път“ и „Стадо“ със субтитри, а не дублирани).¹ Далеч по-директни и разбираеми са писанията за османския апокалипсис и демонизирането на модерна Турция.

От самото начало асимилационната кампания бива легитимирана чрез исторически обосновки, които се повтарят дори когато става дума за чисто репресивните или дискриминационните мерки, социалните проблеми, демографските и икономическите аспекти. Необоримата историческа истина е считана за най-голям пропаганден ресурс.²

Още през 1985 г. се правят емпирични социологически изследвания от Информационно-социологическия център при ЦК на БКП „за разкриване степента на утвърждаване на българското национално патриотично и социалистическо съзнание.“³ Разгръща се разностранна краеведческа и събирателска дейност, тематично се развива регионалното музейно дело, провеждат се разгърнати комплексни проучвания и пр. Те отразяват прилагането на смятания за весдесъщ „научен подход“ в общия политически и пропаганден контекст. Създадени или разширени са съответните научно-изследователски комисии и звена на всички

1 Пак там, 298-299.

2 Истината за „възродителния процес“...с. 9.

3 В Разградски окръг, есента на 1985 г. – Еленков, И. Цит. съч., с. 295-296; ЦДА, ф. 1Б, оп. 681 а. е. 3788, л. 93; Социологически екипи сондираат и състоянието на други малищнствени групи.

нива и се полагат усилия за мобилизация и сплотяване на научния и културния елит около провеждания курс.

Неизбежно водещо място се отдава на изследванията за османския период от българското минало. Указанията са насочени към разширяване и модифициране на „големия наратив“ с цел той да стане „истински“ чрез възстановяване картината на недостатъчно осветления османски период с акцент върху различни аспекти на никога незагубеното единение:

„Министерството на Народната просвета и Софийският Университет „Климент Охридски“ да разработят комплекс от мерки за подготовката на тюрколози и арабисти. Да се решат кадровите и финансовите въпроси на НБКМ за срочното проучване и използването на османските архивни материали.“¹

Съответно в многобройните пропагандни текстове и други форми и изяви трагичното разчленяване на българското народностно тяло пред османския период и след него се преодолява чрез възстановяването на историческата справедливост. Окончателното единение неизменно се постулира чрез разкриването на истината за целенасочения, систематичен и последователен, но всъщност само частично успял османски, а след това и модерен турски проект за асимилация и налагане на чуждо религиозно и национално самосъзнание. Помаците продължават да се разглеждат като резултат на мащабна и еднократна или сравнително краткотрайна кампания за насилствена ислямизация, при която са се запазили родният български език, съответно – общобългарските елементи на традицията. На преден план е поставено имперското насилие, почти както е във фолклора и свързаните с него предания и възрожденски мистификации,² на фона на липсващи преки османски или други известия. Предишната блестяща реконструкция на Страшимир Димитров на един бавен и постепен процес, обусловен от неравномерно интензивни и комплексни фактори, остава в сферата на чисто академичните дискусии, за да бъде впоследствие наново подхваната от

1 ЦДА, ф. 1Б, оп. 68, а. е. 3388, л. 246.

2 Макар че те имат актуалния за Възраждането антигръцки патос – Тодорова, М. Цит. съч., с. 9-14.

български и чужди изследователи, вече с отдаване на приоритет на социалните и икономическите причини.¹

Въпреки прилагането на „научната концепция на Политбюро“, всъщност малко професионални османисти и историци директно или изцяло обвързват кариерата си с пропагандната кампания. За сметка на това по-голям е броят на участниците в различни лекторски групи, превърнали се в своеобразни „лятящи бригади“ из окръзите, представящи пред „възродените“ и другите диалектическата връзка между история и пропаганда. Тези чести „гастроли“ се финансират от НС на ОФ, като съставляват само част от многостранната ръководна и координационна дейност на казионната организация.

Независимо от различните проявления на казионно участие и съпричастие на част от историческата гилдия 80-те години остават плодотворен период за българската османистика като авторитетна научна дисциплина. Наложен е обаче задължителен „възродителен“ модус на иначе позволяващите различни интерпретации публикации на нови извори и пр.² Такъв е придаден и на някои дискуссионни проблеми, особено на демографските измерения на тюркската колонизация, ислямизацията и техните етнорелигиозни последствия.³ Паралелно на пряката и често груба политическа инструментализация, прегърнатата предимно от някои водещи фигури на институционално ниво, техни подчинени, а също партийни историци, етнографи, езиковеди и пропагандисти,

-
- 1 **Димитров, Стр.** Демографски отношения и проникване на исляма в Западните Родопи и по долината на Места през XV – XVII в. – *Родопски сборник*, Т. I, 1965, 62 – 114; **Кил, М.** Разпространение на исляма в българското село през османската епоха (XV – XVIII в.): Колонизация и ислямизация. – Във: *Мюсюлманска култура по българските земи*, 2. Р. Градева и С. Иванова (съст.). С., МЦПМКВ, 1998, 56-126. **Радущев, Е.** Демографски и етнорелигиозни процеси в Западните Родопи през XV – XVIII век. (Опит за преосмисляне на устойчиви историографски модели) Във: *Историческо бъдеще*, 1998, 1, 46 - 89; Вж. също **Желязкова, А.** *Разпространение на исляма в западнобалканските земи под османска власт (XV - XVIII в.)*. С., БАН, 1990; **Желязкова, А.** *Формиране на мюсюлманските общности и комплексите на балканските историографии*. – Във: *Мюсюлманските общности на Балканите и в България. Исторически ескизи*. С., МЦПМКВ, 1997, 11-56.
 - 2 Вж. например *Османски извори за ислямизационните процеси на Балканите (XVI – XIX в.)*. Серия извори 2. Стр. Димитров, М. Калицин, А. Велков, Е. Радущев (ред.). София, БАН, 1990.
 - 3 **Димитров, Стр.** Някои проблеми на етническите и ислямизационно-асимилационните процеси в българските земи през XV – XVII в. – Във: *Проблеми на развитието на българската народност и нация*. Г. Янков, Стр. Димитров, О. Загорев (ред.). С., БАН, 1988, 33-73.

продължават изследванията и научните дискусии.¹ Не спират и косвено изразените несъгласия и критики в университетски аудитории, колегиални и приятелски кръгове, където доверитерно и директно, където станалия традиционен езопов език в интелектуалните и научните среди.² Според сполучливия израз на Антонина Желязкова, един от малкото публично надигнати гласове против асимилационната кампания, своеобразна „зона на свободно говорене“ става и Школата на младите историци в Приморско, особено през 1988-1989 г., откъдето научната дискусия прераства в обществена. Сред силно резервираните и критично настроени видни историци се открояват академиците Николай Тодоров и Давид Елазар, професорите Николай Генчев, Мито Исусов и др., които от висотата на своята обществена и партийна позиция имат авторитета и възможността за особено мнение.

„Заличаването на последния белег на турското робство върху снагата на българския народ“, както е формулировката в доклада на Г. Атанасов от януари 1985 г., е подето в различни посоки на научното дирене. Тя налага избирателно фиксиране върху приемствеността на българското и евентуалните следи от криптохристиянство в късносредновековните некрополи³, открояване на всъщност българската основа на местните турски говори и свързаната с тях топонимия (т. е. манипулативни из-

-
- 1 Загорев, О.** Историческо съзнание и възродителен процес. – Пак там, 183-199; **Георгиев, Г.** Етнографски аспекти на възродителния процес. – Пак там, 109-126; **Живков, Т. Иванов.** Етнокултурни аспекти на възродителния процес. – Пак там, 127-143; **Мизов, Н.** Етнорелигиозни аспекти на възродителния процес. – Пак там, 166-182; **Янков, Г.** Формирането и развитието на българската нация и възродителният процес. – Пак там, 7-32; **Петров, П.** Българи мохамедани против османската власт. – Пак там, 74-93; **Петров, П.** Насилствено помохамеданчване по време на османското робство. – Във: *Минало, бит и култура на населението от Западните Родопи* (Научна конференция, Батак, XII. 1986). П. Петров (ред.). Пазарджик, 1986, 3-23.
 - 2 Тодорова, М.** Цит. съч.; **Тодорова, М., Н. Тодоров.** Проблеми и задачи на историческата демография на Османската империя. – *Балканистика*, Т. II, С., 1987, 19–35; **Иванова, Св.** Етнодемографски изследвания за периода XV – XVII в. в съвременната българска историография. – Във: *България през XV – XVIII в. Историографски изследвания*, Т. I, С., БАН, 1987, 155-169.
 - 3 Ваклинова, М.** Археологията и някои проблеми на етногенезата на българите. – Във: *Проблеми на развитието на българската народност и нация*. Г. Янков, Стр. Димитров, О. Загорев (ред.). С., БАН, 1988, 94-108; **Меламед, К.** Проучвания на археологически обект „Църковен рид“ в землището на с. Нова Махала, Пазарджишко през 1986 г. – Във: *Минало, бит и култура на населението от Западните Родопи* (Научна конференция, Батак, XII. 1986). П. Петров (ред.). Пазарджик, 1986, 24-32; **Калъонски, А.** Цит. съч., Юруците...с. 97-98, 101.

води за сложните процеси на езикова интерференция)¹, „побългаряване“ на синкретичния пласт в религиозните и културните традиции и пр.

Същевременно краските са сгъстени в посока на една от отдавна съществуващите интерпретации – за тоталния натиск на османската държава, който е нейната същност, мащабното и непрекъснато насилие, оцеляването, възраждането или поне частичното съхраняване на българското (в помашкия и турския случай).² Така отново се чертае обликът на най-страшната епоха в националната история, кореспондиращ с фолклорни пластове, стереотипи и травматична зона на колективната памет. От своя страна широко споделеното негативно отношение към „тъмните векове“, едно ужасно хомогенно време, десетилетия наред косвено или пряко се захранва от образователната система, популярни жанрове и медии, и не на последно място – от самата държавна политика за изкореняване на религиозните, културните, всекидневните знаци и проявления на мюсюлманското и турското.³ Търси се и се вмения „възродителен“ прочит на български и чужди художествени произведения и централизирано се организират масови съпреживявания на мрачните и героичните страни на националната история в съчетание с оптимизма на настоящето и бъдещето.⁴

По този начин вече в сферата на пропагандните текстове, учебниците и медиите, османското време е лишено от сложен и противоречив исторически профил. То става страшна приказка за миналото, която обаче легитимира политическите решения и действия в настоящето. Практическото прилагане на „строго научния подход“ към историята и най-вече към „съдбоносните векове за българската народност“ довежда до не по-малко съдбоносни за страната и обществото години.

1 **Боев, Е.** Българската езикова основа на турските говори на българите от Пазарджишкия край. – Във: *Минало, бит и култура на населението от Западните Родопи* (Научна конференция, Батак, XII. 1986). П. Петров (ред.). Пазарджик, 1986, 86-99; **Боев, Е.** Някои езикови особености на част от ислямизираните българи. – Във: *Проблеми на развитието на българската народност и нация*. Г. Янков, Стр. Димитров, О. Загорев (ред.). С., БАН, 1988, 144-152.

2 Освен цитираните сборници с ред. и съст. П. Петров, вж. **Гандев, Хр.** *Българската народност през XV век*. С. „Наука и изкуство“, 1972, и пълният разгrom на неговата теза за „демографски колапс“ на българската народност през XV в. от Страшимир Димитров. – **Димитров, Стр.** Мезрите и демографският колапс на българската народност през XV век. – *Векове*, 1973, 6, 50-65.

3 **Исов, М.** Цит. съч.

4 **Тодорова, М.** Цит. съч.

Своеобразният научно-пропаганден хибрид окончателно е изкован на споменатото заседание по тезисите от март 1988 г. Както видяхме, по това време по върховете на властта вече се е загнездило съмнение в ефективността на „научния подход“ и лично Тодор Живков дава указания въпросните тезиси да не излизат от името на Политбюро, а във вид на популярен исторически очерк (1989 г.).¹ Година по-рано е публикуван и сборник от студии, издание на БАН. Последвалите през пролетта-лято на 1989 г. събития разкриват, че не само самите управляващи не са убедени в пълното приобщаване на турците към българския народ с мотива за техния „истински произход“. В страната растат негативните нагласи и емоции, които пропагандата в крайна сметка довежда до изблици на краен национализъм и ксенофобия.

С набраната инерция част от „възродителните“ конструкции продължават да битуват и след 10 ноември 1989 г., например в излезлия през 1990 г. том VII от академичната „История на България“. Тук се срещат мъгливо противоречиви твърдения в контекста на „общия родов корен“, като наличието на „турци“ в статистиките на късния XIX век се обяснява по следния начин:

„Едва ли не всеки наблюдател и изследовател е посочвал единството на този най-многоброен компонент на групата, означена с етнонима „турци“, с българската етнокултурна общност, принадлежността му към българската етнокултурна система. Това е било единство, съхранено и съществуващо обективно. Макар и да е останало замъглено, а в известни случаи и да е престанало да бъде възприемано субективно, обективно то е съществувало и поробителят е бил безсилен да го разкъса.“²

Пред нас е една от класическите спекулации на онези историци и етнографи, които обвързват научната си кариера с „възродителния процес“. Нарочно не се пояснява кога се имат предвид помаците, а кога „тюркоезичното население“ и кои са числено повече. Но по-важно е, че

1 ЦДА, ф. 1Б, оп. 68, а. е. 3388, л. 254: „Той [документът, тезисите – бел. м., А. К.] не трябва да се утвърждава от Политбюро, а трябва да излезе или от името на БАН, или от името на научен институт, или от анонимен автор. Този въпрос трябва да се обсъди допълнително.“

2 **Георгиев, Г.** Демографски процеси и изменения – Във: *История на България*, Т. 7, С., БАН, 1991, 89-90. Разбира се, директорът на Етнографския институт от 1987 до 1990 г. не е самотен в своите писания, тъй като подобна позиция и активно участие в провеждането на курса имат видни учени и/или пропагандисти като Петър Петров, Страшимир Димитров, Илчо Димитров, Веселин Хаджиниколов, Тодор Ив. Живков, Николай Мизов, Паунка Гочева и др.

турците, освен че не са турци и са малко, са абсолютно чужди, включително социално-класово.¹ Били са незначителен брой и етнически твърде разнородни още когато са дошли, от друга страна, са асимилирали огромни български народностни масиви, но само частично – религиозно, а някои и езиково, но без откъсване от „същностните“ пластове на общо-българската традиция. Освен това са се изселили след Освобождението и по-късно в мащаби, далеч надвишаващи тези на колонизацията.² Тук, както и в други „възродителни“ писания, проблемът не е само в играта с числености, различни операции по отделяне и приписване на „свое“ и „чуждо“ или в доведения до край есенциалистски подход, един от съществуващите в етнографската наука. В нея, както впрочем и в историята, очертаването на същности не непременно е свързано с отричането на такива по отношение на „другия“. Налице е доста добра илюстрация на сентенцията на Ерик Хобсбом: „Национализмът изисква прекалено много вяра в неща, които очевидно не са верни. Както казва [Ернест] Ренан „погрешното схващане на националната история е част от това да бъдеш нация“.³ В случая с българските турци, без да навлизаме в теоретизиране на кое е вярно и погрешно в историческото минало, ще допълним: да бъдеш част от нация по начина, който изисква българската държава през 80-те години.

Откъси от книгата:

„Възродителният процес“: Мюсюлманските общности и комунистическият режим: политики, реакции и последици.

Автори: Михаил Груев и Алексей Калъонски.

Издание на Институт за изследване на близкото минало,

Институт „Отворено общество“ и СИЕЛА, София 2008

Публикацията се извършва с разрешение на авторите

1 За мисленето на етничното в апории вж. **Госийо, Ж.-Фр.** Цит. съч., 22-24.

2 *Напълно според указанията свише – ЦДА, ф. 1Б, оп. 68, а. е. 3388, л. 177: „Техният брой [на масово изселилите се след Освобождението мюсюлмани – бел. м., А. К.] многократно надхвърля броя на колонизираните тюркски етнически елементи в нашите земи по времето на османското владичество, но по-голямата част от ислямизираното население в България останало вярно на своето отечество България“; Георгиев, Г. Цит. съч., с. 92.*

3 **Хобсбом, Е.** Цит. съч., с. 19.

Михаил Груев е преподавател по съвременна българска история и етнология на етническите групи в СУ „Св. Климент Охридски“. Гост-преподавател и в Пловдивския университет „Паисий Хилендарски“. Бил е гост-лектор в университетите в Мюнхен, Саарбрюкен, Белград и др. Автор на редица студии и статии на български, немски и английски език.

Алексея Калъонски е преподавател в СУ „Св. Климент Охридски“ по история на Русия, Евразия и Източна Европа през XIII-XIX в., а също различни аспекти на османския период. Бил е гост-лектор в ENE55 (Париж), Center for Islamic and Middle East Studies (Берген) и др. Автор на статии и студии върху етнокултурни проблеми, малцинства, миграции и др. (на български, английски и гръцки език).

**„Голямата екскурзия“ —
Експулсирането на турското малцинство
от България през 1989 г.**

Автор: Ибрахим Карахасан-Чънар

На 10 декември 1984 г. със заповед на вътрешния министър на България започва кампанията за масовото преименуване на българските турци, наречено от управляващата комунистическа върхушка „възродителен процес“. На практика това е предварително подготвен сценарий, чрез който партийните лидери, начело с диктатора Тодор Живков, смятат да доведат до „окончателно решение“ на „националния въпрос“.

Като начало са сменени личните имена, а евентуалните „провокатори“, т. е. хората които по предварително проучване биха се противопоставили, са арестувани или мобилизирани за военно обучение. Много от селищата населени компактно с български турци са блокирани от силите на реда, вкарват се танкове и бронетранспортъори, като за сплашване се използва и стрелба във въздуха. Едновременно с това, партийният актив и административната машина действат на пълни обороти: за изключително краткия период на кампанията (февруари 1985 г.) са сменени личните документи на над 800 000 представители на турското малцинство. Не са забравени имената и на покойните роднини, като на места биват унищожени и мюсюлманските гробища.

Стига се до сблъсъци и жертви. Най-масови протести се организират в Бенковски, Кърджали, Джебел, Момчилград, Крумовград и др., като навсякъде хората са разпръснати с въоръжена сила. В Ябланово (Сливенско) местните жители блокират пътищата към селото, което е превзето с танкове. Сблъсъци има и в Търговищко, Шуменско и Разградско. Загиват 8 и са ранени над 100 души, мнозина от тях умират по-късно от нанесените им побои, хиляди са изпратени в лагери и затвори, цели семейства са интернирани.

Кампанията е видяна от партийно-държавния връх като „исторически акт“, а самото преименуване е оруеловски наречено „възстановяване на българските имена“. Същевременно се българизират последните две периодически издания на турски, спират се радиопредаванията на същия език, продължава премахването на турски топоними и т. н. Ако обаче преименуването на помаците и ромите от началото на 70-те години е успешно скрито от международната общност, „възродителния процес“ не остава без отглас. Ситуацията тук е по-особена и се усложнява от факта, че в случая съществува в лицето на Турция съседна „държава-майка“ (Анаватан).

Втората половина на 80-те години е време на истинска дипломатична и пропагандна война между София и Анкара, макар двустранните отношения да не се прекъсват. Двете държави не изпускат възможността за заклеймяване на съседа на международни форуми като ООН, ЮНЕСКО, Съвета на Европа, и пред съюзниците си от Варшавския договор, съответно от НАТО. В самата Турция се провеждат масови митинги в защита на „сънародниците“: общественият климат е нажежен, издигат се лозунги за военна инвазия в България. В същото време пък пропагандната машина на комунистическия режим громи „пантюркизма“ и „намесата във вътрешните работи“, бълвайки и „исторически сведения“, доказващи „българския корен“ на турскоезичното население, активизира се и културния фронт.

До 1989 г. Живковото ръководство очаква външнополитическата ситуация да се успокои, позовавайки се на деликатната позиция на Турция около кюрдската съпротива. Но в конфронтацията се включват и западните медии и правозащитни организации, които разгласяват потъпкването на правата на турското население в България. Съветският съюз е резервиран, там „перестройката“ на Горбачов е в пълен ход. Отношенията с Турция не се нормализират дори след подписването с тази цел на двустранен протокол в Белград от 23 февруари 1988 г. Нещо повече: изостря се и вътрешнополитическия контекст, тъй като новопроизведените „граждани с възстановени имена“ се активизират и не приемат тезата за българското си потекло. В периода 1985-1989 г. са разкрити нелегални съпротивителни групи на етнически турци. Около 100 души са арестувани като членове на тайната организация „Дългата зима“, а след това – още 200 активисти на Турско националноосвободително движение в България.

Тодор Живков отчаяно се опитва да бъде в крак с времето; той и останалите партийно-държавни ръководители вече започват да си дават сметка, че „възродителният процес“ е изправен пред провал. Въпреки всички мероприятия, говоренето на турски език на обществени места не спира и дори става демонстративно, „българите с възстановени имена“ използват вместо тях рождените си, продължава носенето на обичайното мюсюлманско облекло и честването на религиозни празници и ритуали. Комунистическите управници предприемат нови мерки, като преселване на турски семейства в преобладаващо български райони в западната част на страната и обсъждат други – примерно колонизиране на смесени райони с български семейства, включително и етнически българи от СССР. В крайна сметка обаче се прибегва до вече използвано средство: изселване в Турция, което в някои случаи експонира в насилствена експулсация.

Прелюдия за масовата емиграция, която влиза в историческите анали на съвременето с тривиалното название „**голямата екскурзия**“, са серия гладни стачки и протести в края на март и април 1989 г. организирани в селища с турско население. Общо взето, от самото начало на преименуването до масовите протести през май с. г., държавата почти напълно контролира положението чрез репресивния апарат и разностранни мерки. През пролетта на 1989 г. обаче ситуацията рязко излиза от привичните за ДС (Държавна сигурност) рамки, с отпочналите стачки и протести, които на отделни места преминават в открити сблъсъци с органите на реда и специално създадените от властта отряди, при които има ранени и човешки жертви от двете страни. Те зачестяват около приемането от Народното събрание на нов закон за задграничните паспорти. С него, считано от 1 септември 1989 г., се либерализира пътуването на български граждани зад граница, но сред турското население се разпространяват слухове, че новите паспорти са временна мярка и ще се издават избирателно. Изселническите настроения сред част от общността се смесват с исканията за връщане на имената и на правото на общуване на майчин език, формулирани от нова организация: Демократична лига за защита правата на човека. Същата разпространява петиции до българското партийно-държавно ръководство, до чуждестранни медии и дипломатически представителства, подготвяйки и по-масово надигане около насрочената за края на май конференция в Париж на Съвещанието за сигурност и сътрудничество в Европа. Макар

службите за сигурност да вземат необходимите мерки за „неутрализиране“ на турските активисти, скоро положението излиза извън контрол.

Въпреки че не е наясно накъде ще тръгнат нещата, отново се очертава като възможен традиционния през десетилетията изход. Разискванията по върховете на властта ясно показват, че „създаването на условия“ за масово изселване винаги е стояло като евентуална практическа мярка в съчетание с усилията, полагани за асимилация. Още в хода на преименуването през януари 1985 г. Живков заявява: „Турските власти категорично не се съгласяват по въпроса за изселването. А ние сме заинтересовани да се изселят 100-150 хиляди души“.

На 20 май 1989 г. се организира първият масов митинг в село Присътово (Шуменско), а до края на месеца протестът обхваща редица градове в Североизточна България (Каолиново, Шумен, Търговище, Омуртаг, Разград, Дулово, Исперих, Добрич). Оттам вълненията се прехвърлят и на юг (Джебел, Кърджали, Хасково, Сливен). Хиляди хора излизат по улиците, настоявайки за връщане на отнетите им човешки и културни права, за освобождаване на арестуваните около кампанията по смяна на имената и пр. Демонстрациите прерастват на места в безредици, при които органите на реда използват сълзотворни гранати, палки, гумени и бойни куршуми, противопожарни коли, танкове, бронирани машини, командоси (т. нар. „червени барети“). Около 10 души загиват при сблъсъците в Каолиново, Тодор Икономово (Шуменско), Езерче (Разградско) и др., стотици са ранени.

Бруталното потушаване на протестите, известни като „майските събития“, е съпроводено и с бързо експулсиране от страната на стотици турски активисти. Така управляващите се ориентират към препоръката на Тодор Живков за изселване от януари 1985 г. На 29 май 1989 г. държавният глава прави обръщение по телевизията и радиото, в което основното послание е Турция да отвори границата си за всички български граждани, които желаят „да останат и живеят там“. На 3 юни Турция отваря границата и последвалата мащабна емиграционна вълна се разгръща без специална спогодба, а българските власти започват ускорено издаване на задгранични паспорти на представители на малцинството – няколко месеца преди предвидената в закона дата 1 септември. Официално изселниците са „туристи“, свободно възползващи се от новите паспорти: затова и емиграцията от лятото на 1989 г. става известна с евфемизма „голямата екскурзия“.

Нейното провеждане е свързано с нова ескалация на външнополитическото напрежение: Турция обявява готовността си да приеме всички желаещи да се изселят, обвинявайки България в прогонването им, а последната категорично отхвърля това „внушение“ и започва да „изобличава“ югоизточната си съседка в спекулиране с настроенията на „българските мюсюлмани“. И двете пропаганди, а също безотказният механизъм на слуховете, взаимното уговаряне и натиск раздухват повсеместно изселническа еуфория сред българските турци. Нагнетяват се тревога, националистически страсти и ксенофобия в цялото общество, което напълно устройва българските власти. На 7 юни на среща с политическия елит Тодор Живков заявява, че „такава психоза на нас ни е необходима, тя е добре дошла“. Той потвърждава, че целта е да се изселят „200-300 хиляди души от това население“, защото в противен случай след 15 години България няма да я има и ще се превърне едва ли не във „втори Кипър“. Един от твърдолинейните министри Георги Йорданов приглася угоднически на партийния вожд и казва: „Държавата има интерес да изтече малко кръв.“ Това, което е нечисто, трябва да изтече, защото се оказва, че голяма част от организаторите са минали през лагери, през затвори. Те са фанатизирани докрай и за тях няма връщане...“

В тази обстановка, по пътищата, водещи към българо-турската граница, се извиват колони от автомобили, в които хилядите изселници се опитват да поберат набързо опакованото си най-необходимо имущество. Много често те продават или са принуждавани да продадат на безценица недвижимата си собственост, а също и част от движимата. Лично Тодор Живков съветва местните власти да „сложат ръка“ на къщите на изселниците. В редица случаи се упражнява натиск над етническите турци, поставяйки им се срок за получаване на задграничните паспорти, като практически по този начин се изгонват цели семейства. Всеки ден между 2 000 и 4 000 души преминават границата: темпо, при което Турция не е в състояние да осигури адекватен прием на бежанците. **„Голямата екскурзия“** възцарява хаос и несигурност и в приемната държава, като мащабът на колективната драма придобива все по-големи размери. В крайна сметка на 21 август границата е затворена; от началото на юни до тази дата около 360 000 етнически турци успяват да напуснат България. Започва и обратен процес, при който в рамките на три месеца около 40 000 души, които не успяват да се приспособят към новите условия, се връщат по родните си места. Възвръщенците са до-

бре дошли за всекидневно въртящата се пропагандна машина на комунистическия режим.

Още през юни на заседанията на Политбюро се прогнозира, че „Турция няма да издържи“, от което ще бъдат извлечени съответните вътрешно и външнополитически дивиденди, а също ще се намали напрежението в страната чрез исторически доказалия ефективността си клапан. В крайна сметка идва редът на официална София да злорадства, тъй като се потвърждават част от очакванията и не се пропуска златната възможност за легитимиране на правилността на държавната политика и укрепването на властта. От съществено значение е и повсеместното недоволство от появилите се икономически проблеми и нарушената инфраструктура. Нарастват затрудненията в местната промишленост, при прибирането на реколтата, а също и в големи индустриални предприятия в страната и в транспорта, където работят български турци. Частично или напълно се опразват селища и райони, има недостиг на кадри и пр. Българското общество е, от своя страна, до голяма степен индоктринирано от ежедневно отправяните към бежанците упреци в „предателство към родината“. Мнозина „българи с традиционни имена“ обвиняват турците в непризнателност за отдавна изчезнали привилегии (фамозните квоти за висше образование), без да си дават сметка за дискриминационните мерки, съществували дори преди „възродителния процес“ (сред тях и службата в строителни войски, резервирана за младежи от малцинствата).

Прохождащата през 1988-1989 г. българска опозиция като цяло симпатизира на турското малцинство и настоява за връщане на мюсюлманските имена и за възстановяване на другите му права. Този проблем е централен и за все по-силния международен натиск над управниците в София. Така съпротивата на турците срещу асимилационната политика на комунистическия режим става катализатор за падането му през ноември 1989 г. Случилото се в периода 1984-1989 г. несъмнено се вписва в една по-дългосрочна хомогенизационна логика на комунистическия режим, при което

българските турци за пореден път се озовават в ролята на заложници на големите политически игри, но те ще доведат пряко или косвено и до падането на диктатурата на Тодор Живков. С това ще настъпи и краят на „възродителния процес“. Мащабът на „голямата екскурзия“ освен всичко друго ярко демонстрира провала на асимилационната

кампания и по своему допринеса за окончателното дискредитиране на управляващата клика.

Март, 2010

Библиография:

1. Ангелов, В., *„Строго поверително! Асимилаторската кампания срещу турското национално малцинство в България (1984-1989). Документи*, С., 2008;
2. Бюксеншютц, У. *„Малцинствената политика в България. Политиката на БКП към евреи, роми, помаци и турци, 1944-1989“*, С., 2000;
3. Груев, М., Кальонски, А. *„Възродителният процес. Мюсюлманските общности и комунистическият режим“*, С., 2008;
4. Маринов, Ч. *„История на Народна република България. Режимът и обществото“*, С., 2010;
5. Стоянов, В. *„Турското население в България между полюсите на етническата политика“*, С., 1998.

Ибрахим Карахасан-Чънар е учредител на „Турски културен център XXI век“ и „Обществен съвет на етническите малцинства в България“. Член на редколегията на списанията „Етнодиалог“, „Кайнак“, „Планета“ и „Българе“. Автор на книгите „Турция“, „Етническите малцинства в България“ и „Светът на исляма“.

Мюсюлманските общности и комунистическият режим: политики, реакции и последици

Автори: Михаил Груев и Алексей Кальонски

Предговор

Вече близо две десетилетия взаимоотношенията между българската държава и малцинствата, намиращи се на нейна територия, се радват на значителен изследователски интерес. От една страна, това се дължи на особената конфликтна зона, очертала се непосредствено преди и в първите години на прехода, а от друга – на несъстоялата се криза на тази основа. Последното дори породило нов, „благороден“ медиен и политически мит за уникалността на т. нар. български етнически модел. Въпреки него в наши дни периодично избухват противоречиви страсти, резултат предимно на наследената тежка ипотека на комунистическия интеграционно-асимилационен проект.

Засиленият интерес към тази проблематика безспорно се дължи и на обстоятелството, че в годините преди промяната почти липсваха подобни изследвания, а съществуващите бяха продукт на идеологическия и тематичен филтър, наложен от партията-държава. „Табуто“ беше рязко нарушено след 1989 г. и заменено от истински поток от български и чужди публикации по най-различни аспекти на етническата картина. Въпреки това все още няма самостоятелно изследване, поставящо в центъра си взаимоотношенията между държавата и мюсюлманските общности в най-ново време. Обичайните обяснения са свързани с „непреодолените травми от миналото“ и „малката историческа дистанция“. Истинската причина обаче, струва ни се, е в тяхната многопластовост и многоизмерност, които правят изследователската задача изключително трудна. Разплитането на цялата мрежа от взаимовръзки и наследства означава осмисляне на сложната интерференция между комунизма и национализма в България, какъвто опит също така все още липсва в родната, а и в чуждата историография.

Всичко това, разбира се, не означава, че по проблема не е писано. Напротив, ако се струпа общият обем на изследванията, в които са засегнати различни негови аспекти и проявления на локално ниво или в определени хронологически отрязъци, публицистичните, мемоарните текстове и пр., броят на страниците би достигнал шестцифрено число. Към това трябва да добавим и сходната по количество научна, квазинаучна и откровено пропагандна литература, създавана особено интензивно през 80-те години, но продължила да има немалобройна публика и днес. Независимо от жанра, общото в този разнолик поток (извън етнологичните изследвания, които напълно логично са посветени на локални случаи) е доминирането предимно на гледната точка на едната страна в очертаната опозиция – тази на държавата. „Другите“ истини за събитията остават размити подобно на водените в началото на 90-те години съдебни дела за изясняване на политическата и индивидуалната вина и уталожени в хилядите житейски съдби на съвременниците и (съ)участниците. Именно тяхното интегриране в „големия разказ“, съпоставянето им с официалните източници и превръщането им в неделима част от профила на историческото време, предполага използване като не по-малко пълноценен извор на устната история, на автобиографичните разкази на хора, намирали се от различни страни „на барикадата“. Последното смятаме за важно, тъй като то е свързано със самата природа на тоталитарната система, при която в случаите на разрив и конфликт жертви и палачи нерядко разменят местата си, а най-голям всъщност е броят на страницено и пасивно наблюдавалите. Сравняването на два типа разкази за едни и същи събития нерядко ги поставя в различна светлина и ясно показва колко относително понятие е „историческата истина“. Въпреки това ние също сме се стремили към нея, търсейки един от възможните пътища.

Оттук произтича и основната ни изследователска цел – не само събитийната реконструкция, а и проследяването на многопосочното въздействие на държавната политика върху две общности – българите мюсюлмани (т. нар. помаци) и турците, на предизвиканите ответни реакции и дълготрайните последствия. Все пак пред нас са два отделни случая, към които в началото тоталитарната държава подхожда по различен начин и едва през втората половина на 70-те години експериментът на насилствената интеграция се разпростира и върху втората общност. До този момент в българската историография съществува диспропорция, изразяваща се в малкия брой изследвания за 50-те – 70-те години, особено

но по отношение на помаците, за сметка на турците през комунистическия период като цяло и особено за финалната фаза на асимилационната кампания. По тази причина в първата част на този текст е предложена цялостна историческа реконструкция на държавната политика спрямо българите мюсюлмани и нейните последици. Втората част в по-голяма степен се опира на събитийни възстановки на изследователи като Валери Стоянов, Ибрахим Ялъмов, Евгения Иванова, Улрих Бюксеншютц и др., но и тук е направен опит за интегриране на нови извори и факти, както и за реинтерпретация на известните.

Списъкът на авторите (дори само на приложените в края) посоките на проучванията и темите, е доста дълъг. Сред тях заслужават внимание изследванията на Мила Маева, Ива Кюркчиева, Мюмюн Исов, Юлиан Константинов. Отделни проблеми или аспекти на „възродителния процес“ в широкия му смисъл намират място в работи на Антонина Желязкова, Цветана Георгиева, Елка Минчева, Маргарита Карамихова, Божидар Алексиев, Галина Лозанова и др. В контекста на противопоставянето Изток – Запад политиката на комунистическия режим към мюсюлманските общности в страната беше обект на изследване и от чужди автори. В годините на прехода интересът към този феномен започна видимо да спада, но част от тях бяха натрупали познания (а някои бяха научили и български език) и продължиха да публикуват. Сред по-значимите западни изследователи трябва да споменем Волфганг Хьопкен, Щефан Трьобст, Александър Попович, от турските – Билял Шимшир и др. С течение на годините се утвърди и ново поколение западни учени, които посветиха свои трудове на тези проблеми. Сред тях трябва да бъдат открити работите на Улф Брунбауер, Евангелос Караянис и др. Стремили сме се да се опираме на техните наистина добри изследвания и идеи.

Трябва да направим уговорката, че проблемът с циганите (ромите) се появява само мимоходом в изложението в контекста на общото настъпление срещу ислямската религия. Даваме си сметка за значимостта на темата, но същевременно отчитаме, че не религиозният маркер е най-определящ за мерките спрямо тази общност, а етнокултурната специфика в този случай най-често се поставя във връзка с опитите за решаване или просто игнорирането на определен кръг от остри социални проблеми.

Тази проблематика има и своя външнополитически контекст. Навлизането обаче в неговите детайли очертава друго самостоятелно поле.

Затова то се засяга като неизменен значим фактор и необходим фон, конструиран предимно на основата на меродавните изследвания, но не е в центъра на нашия изследователски интерес. Съвършено съзнателно не се спираме подробно и не анализираме отделно много добре проучените от наши предшественици демографско-статистически аспекти и измерения, макар че читателят лесно ще се ориентира в тях от цитираната литература. За нас по-важни са ирационалните опасения и страхове за застрашената „чистота на нацията“, специфичният „етнодемографски синдром“ и мотиви, оставили дълбок отпечатък върху механизма на вземане на решения, някои от които се оказват определящи за десетилетия напред.

Тук е мястото да признаем известно несвършенство на нашия текст – недостатъчното привличане на непубликувани архивни данни за хода на т. нар. „възродителен процес“ на регионално ниво в североизточната част на страната. Опирали сме се предимно на автентични теренни материали и документи от Държавните архиви в Благоевград, Пазарджик, Пловдив, Смолян и Кърджали – т. е. в Южна България, което за проследяването на политиката към помаците и част от турците е повече от представително, но по отношение на мюсюлманското население извън Родопския масив не е достатъчно. Ще отбележим обаче, че до момента няма изследовател на тази проблематика, както български, така и чужд, който да е включил в научно обращение извори от всички посочени региони. Стремили сме се да компенсираме това с привличането както на наскоро обнародвани документи, така и на непубликувани със значимост и представителност на общонационално равнище. Към тях добавяме и редица журналистически разследвания, статии от вестници, събирани от нас документи и материали, други данни и сведения.

Демографските, социалните и националните измерения на присъствието на двете групи, разликите и нюансите в държавната политика към тях, мащабът на последствията и не на последно място състоянието на изследванията предопределят и донякъде различните нива на обобщение. Помаците са преди всичко регионална (и в по-голяма степен периферна) общност, за която така или иначе през целия разглеждан период продължава политическият и обществен консенсус за принадлежността ѝ към етнически българското в тесния смисъл, въпреки религиозните и другите различия. Конструирането на турците като малцинство пък преминава в нова фаза след 1944 г., след десетилетия на обособено разви-

тие в границите на българската държава. Те не само са по-многобройни в основните „смесени региони“ и в редица мултиетнични и компактни места и селища. По наследена традиция негласно биват възприемани и от комунистическите управници като „далечен друг“, основен „дразнител“ и проблем в хода на разгръщащите се политики на интеграция и хомогенизация на нацията.

Нашият текст се състои от две студии, първата от които е дело на Михаил Груев, а втората – на Алексей Калъонски. Макар и в различна степен, те се основават на комбинирания подход между архивните източници, изследванията и устните сведения с включено наблюдение на терен. Старали сме се да обобщим събирания от нас още от началото на 90-те години етноложки материал и съпоставяйки го с писмените извори и литературата, да постигнем един балансиран разказ. Убедени сме, че именно този подход е много по-резултатен при изследването на подобна проблематика. Самостоятелното авторство на двата текста също е до известна степен условно, тъй като всеки от нас е вложил свой редакторски, идеен и фактологически принос към частта на другия. Стрелили сме се те да бъдат смислово, методологически и стилистично свързани и така да съставляват единно цяло.

Така конструираното обобщаващо историко-етноложко изследване сме озаглавили с утвърдили се в обществото евфемизъм „възродителен процес“, въпреки неговата по-ограничена употреба в публичното пространство, а дори и в научните изследвания единствено по отношение на втората половина на 80-те години. При това нерядко той се използва единствено като синоним на принудителната смяна на имената на българските турци.

Както сме се опитали да покажем, тази политика има своята дълга предистория, различни измерения, проявления и фази. В този смисъл употребяваме термина в неговото обобщаващо значение на един всеобхватен проект, разпростиращ се върху всички мюсюлмански общности и валиден за целия период на 60-те – 80-те години на XX век. Самото словосъчетание всъщност влиза в употреба в началото на 1985 г., когато поредната кампания вече е в ход. Събитията от 60-те до 80-те години обаче имат своя историческа логика, поради което ние употребяваме този пропаганден евфемизъм в по-широк контекст. Той включва скритите намерения, идеологическите основания и в крайна сметка – постепенно засилващия се натиск върху различните мюсюлмански общности. Не-

изменно централно и ключово действие е смяната на имената, но винаги когато се стига дотам, стратегическата цел е заличаването на груповата идентичност. Затова в този текст ние се придържаме към термина „възродителен процес“ и производните му „възродители“, „възродени“ и пр. по отношение на целия разглеждан период, въпреки че те попадат в официалния политически жаргон през втората половина на 80-те години. Периодичните кампании срещу „небългарските“ имена ясно показват централното им значение на ефективен символ на етническото и религиозното различие. От документите от 1984-1989 г. личи, че след отчетения успех с българите и ромите мюсюлмани, управниците продължават да считат промяната на традиционните (тюрко-арабските) имена за първа, но много важна стъпка към пълната асимилация на турците, която по принцип изисква повече време и всеобхватни мерки.

Още в периода на 40-те – 50-те години силният модернизационен импулс на комунистическия проект се сблъсква покрай всичко друго с проблема за малцинствата и трябва да преосмисли досегашните държавни политики и практики. През 70-те – началото на 80-те години идва времето на „единната социалистическа нация“, *която вече не изглежда като* изцяло пожелателна формула, отнасяща се за по-далечния утопичен хоризонт, запазен за окончателното построяване на комунизма. В пропагандната реторика на режима социално-класовото все повече е изместено от националното, така че към края на този период от двете се изковава устойчива формула, присъстваща навсякъде, включително в икономиката и социалната сфера. Всъщност редом с идеите и лозунгите на класическия марксизъм още от 60-те години се установява българският вариант на конкретна държавна политика за изграждане на новия строй „в една отделно взета страна“.¹

В практиката на „догонващата“ модернизация държавният комунизъм заимства определящи елементи от марксистката доктрина (класова борба, социално равенство и справедливост, интернационализъм), осъществява радикални икономически и социални промени, свързани с форсираната индустриализация. Относително рано обаче и все повече се застъпват виждания и черти на „обикновения“ национализъм от XIX-XX век.² Коментирайки централния дебат за съжителството между „прак-

1 Според известния сталинистки постулат.

2 **Todorova, M.** Ethnicity, Nationalism and the Communist Legacy in Eastern Europe. – *East European Politics and Societies*, Vol. 7, No. 1, 1997, p. 146.

тическия комунизъм“ („реалния социализъм“) и национализма, Мария Тодорова употребява понятието идеологически номинализъм – възобновяване на предишния националистически дискурс, облечен в термини от доминиращия марксистко-ленински жаргон. По този начин се търси и намира изход от противоречието между „една космополитна универсалистка идеология и партикуларистката романтична вяра“. Така, за разлика от Запада и Третия свят, „етничността, национализмът и етатисткият комунизъм очертават линия в историческото развитие на Източна Европа от осемнадесети до двадесети век, оформяйки нещо... като (почти) непрекъснат националистски континуум.“¹

В България през 60-те – 80-те години тази относителна приемственост с периоди или политики отпреди 1944 г. се демонстрира от свиването на религиозните и културните права на малцинствата.² Системата от мерки за постепенна интеграция се редува с (идеологически обосновани като неотменни) ограничения и груби държавни намеси в религиозния живот, а също забрани, засягащи облеклото, обичаите и други знаци или изяви на традицията в ежедневието. Така се очертава най-сериозният обект на постъпателни и все по-радикални въздействия – помаците, турците и мюсюлманите като цяло. Той обаче е и източник на разнопосочни реакции, собствени начини и стратегии за противодействие, консолидация и съпротива. В нашето изследване ще се опитаме да проследим динамиката на тези събития, а също собствената хронология, логика и противоречия на „възродителния процес“.

Тук е мястото да благодарим на наши колеги и приятели за оказаната подкрепа, предложените идеи и съвети, които имаха голямо значение, особено в заключителния етап. За нас наистина ползотворно беше предварителното обсъждане от проблемната група към Института за изследване на близкото минало под ръководството на проф. Ивайло Знеполски. Особено ценни бяха мненията и критичните бележки на Иван Еленков, Румен Даскалов и други участници. Благодарни сме също на Антонина Желязкова за компетентния прочит и уместните препоръки към първо-

1 Ibid., 142-146; Вж. също Бордън, М. Комунизъм и национализъм. – Разум, 1, 2005, 25-49; Hartl, H. Das Nationalismus-Syndrom des Kommunismus – Seine Ursachen und Erscheinungsformen. – *Südosteuropa – Mitteilungen*, 2, 1987, S. 107-123.

2 За различните значения и контекстове на термина вж. Грекова, М. Малцинство: социално конструиране и преживяване. С., „Критика и хуманизъм“, 2001; Брубейкър, Р. Национализмът в нови рамки. Националната общност и националният въпрос в Нова Европа. „Критика и хуманизъм“, С., 2004, 105-141.

началния вариант на текста. Накрая, но не на последно място, искаме да изразим нашата благодарност и към многобройните ни информатори – турци, българи мюсюлмани (помаци) и християни, от чието доверие и споделени разкази тръгна самата идея и без които това изследване не би било възможно.

I. ОТ „ПРОЛЕТАРСКИЯ ИНТЕРНАЦИОНАЛИЗЪМ“ ДО „ЕДИННАТА СОЦИАЛИСТИЧЕСКА НАЦИЯ“: ПОЛИТИКИ КЪМ БЪЛГАРИТЕ МЮСЮЛМАНИ

1. В ТЪРСЕНЕ НА МОДЕЛИ ЗА „ПРИБОЩАВАНЕ“ (1937 – 1959)

Вече повече от век българите мюсюлмани/помаците¹ съществуват в границите на българската държава. Още в началото това съжителство не върви гладко – то преминава през различни перипетии и обрати в търсене на баланс, приемлив за двете страни. Намирането му обаче се оказва изключително трудно. Това изолирано планинско население буквално бива „разпънато“ между полюсни политически решения, обикновено продиктувани от моментната конюнктура при различни правителства. Набиращият сила държавен национализъм още от началото на ХХ век започва да разпознава в него исторически и демографски ресурс за реализиране на своята визия за етнически хомогенна и териториално обединена държава и нация.² Това става причина да бъдат експерименти-

-
- 1 По-нататък в текста, въпреки предубежденията, че терминът „помаци“ носи известна пейоративност и негативен подтекст на „другост“, двете названия ще бъдат използвани като синоними.
 - 2 Съществува огромна литература за различните фази и обрати в държавната политика на „моркова и тоягата“, процесите на интеграция, асимилация и оцеляване, състоянието на отделните етнически и религиозни групи преди и след 1944 г., а също в наши дни. Сред обобщаващите компетентни и добре документирани изследвания, въпреки различните авторски позиции, подходи и пристрастия, се открояват: Трифонов, Ст. Мюсюлманите в политиката на Българската държава (1944-1989). – В: Страници от българската история. Събития, размисли, личности. Ч. 2. С., 1993, 211-224; Марушиакова, Е., В. Попов. Циганите в България С., „Клуб 90“, 1993; Томова, И. Циганите в преходния период. С., МЦПМКВ, 1995; Стоянов, В. *Турското население в България между полюсите на етническата политика*. С., „Лик“, 1998; Пимпирева, Ж. Каракачаните в България. С., МЦПМКВ, 1998; Назърска, Ж. Българската държава и нейните малцинства (1879-1885). С., „Лик“, 1999; Бюксеншютц, У. Малцинствената политика в България. Политиката на БКП към евреи, роми, помаци и турци, 1944 – 1989. С., МЦПМКВ, 2000; Мицева, Е. Арменците в България – култура и идентичност. С., МЦПМКВ, 2001; **Ялъмов, И.** История на турската общност в България. С., 2002; Иванова, Е. Отхвърлените „приобщени“ или процеса, наречен „възродителен“ (1912-1989). С., Институт за източноевропейска хуманитари-

рани най-различни подходи – от насилствено покръстване от 1912–1913 г, през етап на невмешателство във вътрешния живот на общността в междувоенния период, до нова фаза на „приобщаване“ в края на 30-те и началото на 40-те години. Бързо променящата се политика не създава впечатление за рационална премисленост и континуитет както у самите българи мюсюлмани, така и у различните други елементи в това уравнение. Напротив, тя води до затвърждаването на представата за държавата като враждебен за общността фактор и до формирането на собствени алтернативни визии за миналото и настоящето. Опитите на различни обществени и политически кръгове за „осиновяването“ на тези хора или поне на част от тях също не постигат траен резултат. Всичко това превръща проблема за българите мюсюлмани в същностна част от цялостната етническа политика на българската „буржоазна“ държава, който тя така и не успява да реши.

Наследената традиция е продължена и от комунистическия режим, който ту отрича, ту се връща към някои от заклеямените преди това подходи, за да ги приложи с характерните за него още по-голяма всеобхватност и безкомпромисност. Постепенно в интеграционните стратегии през 50-те – 60-те години се озовават и турците, както и по-малките, изповядващи исляма групи. В последна сметка опитите да се намери верният път по отношение на мюсюлманските общности приключват с провал. Как се стига до всичко това?

Взаимоотношенията между установената на 9 септември 1944 г. нова власт и българите мюсюлмани през първите години са белязани най-вече от отношението към близкото минало и по-специално към дейността на Българо-мохамеданската културно-просветна и благотворителна дружба „Родина“. Тя очертава вододел, който предопределя не само съдбите на много хора, но отграничава и различните фази в политиката на режима.

Възникването на така нареченото родинско движение е логичен резултат от общата тенденция към интеграция на тази общност и посте-

стика, 2002; **Popovic, A.** The Turks of Bulgaria (1878-1985). – *Central Asia Survey*, Vol. 5, No.2, 1986, 1-32; **Şimşir, B.** *Bulgaristan Türkleri (1878-1985)*. Ankara, Bilgi, 1986; **Höpken, W.** From Religious Identity to Ethnic Mobilisation: The Turks of Bulgaria before, under and since Communism. – In: H. Poulton, S. Taji-Farouki (ed.). *Muslim Identity and the Balkan State*. Hurst & Co., London, 1997, 54-81; Вж. също Кръстева, А. (съст. и ред.). *Общности и идентичности в България*. С., „Петекстон“, 1998.

пенното ѝ включване в политическите процеси в страната. В междувоенния период то се проявява като самостоятелно, паралелно на кемалистите модернизационно течение, алтернативно както на тях, така и на така наречените „старотурци“.¹ Тази трета тенденция започва постепенно да си пробива път през 30–те години сред младите българи мюсюлмани и зараждащата се местна интелигенция, като обединява онези представители на общността, които се стремят към интеграция в макрообществото. На такава основа започва процес на самоосъзнаване като част от българската нация.

Към предисторията на Дружба „Родина“ следва да се причисли създадената през 1931 г. Културно-просветна комисия към читалище „Хр. Ботев“ в Пашмакли (дн. Смолян). Чрез Пашмаклийския окръжен вестник председателстваната от местния съдия Наум Главинчев комисия пропагандира идеите си, заявявайки, че „ще работи за осъзнаването в национално отношение на българите-мохамедани“. Тя изготвя специална програма в тази насока, но реализацията ѝ е спряна от правителството на Демократическия сговор, тъй като в навечерието на изборите през май 1931 г. то разчита на гласовете на мюсюлманското население като цяло, традиционно известни като „правителствена зестра“.² Така всъщност този опит за „приобщаване“ приключва без успех.

Правителствената промяна в резултат на преврата, извършен на 19 май 1934 г., поставя началото на съществени структурни трансформации в държавно-политическата система на страната. Това променя и досегашната държавна политика към българите мюсюлмани. От една страна, ВМРО и остатъците от разпадналата се Тракийска организация са отстранени като значим фактор в тези райони, но от друга – самата държава се ангажира с усилията за „обнова и национално сплотяване на българското племе“.

В пропагандата на деветнадесетомайците и последвалия ги авторитарен режим съществуващата и по-рано представа за единната общностнация се преформулира, като все повече се превръща във водещ аспект на вътрешната политика. Силната държавна централизация въвежда

1 Вж. по-подробно: Груев, М. Българите мюсюлмани и кемалисткото движение в Родопите (1919 – 1939). – Във: Модерният историк. Въображение, информираност, поколение. Съст. К. Грозев, Т. Попнеделев. С., 1999, 218 – 225.

2 Вж. по-подробно: Карагеурова, Й. Политиката на българската държава към българите мюсюлмани (1919 – 1944). Дисертация. С., 2002, 201 – 234.

контрол над гражданите чрез армията и полицията, единната администрация и език, нововъведенията в образованието. Стремещт на официалната власт за ефективен контрол над всички граждани и осигуряване на тяхната лоялност издига принципа на националността, основан на общата езикова и териториална принадлежност.¹ Държавата и елитът бдят над органичната връзка с отечеството, като премислят и официализират нова национална история, литература и традиции, символика и митология, които персонифицират образа на родината в масовото съзнание. Така в завършен вид се дооформя дефинираният от Е. Хобсбом държавен национализъм, белязан от стремежа за превръщане на основното население в нация, основана предимно на единния национален език.²

В българския случай кулминацията на тези общи за европейските страни тенденции намира израз в промените в политиката по националния въпрос след преврата от 1934 г. Те се проявяват не само по отношение на основната група (тази на българите християни), но и на българите мюсюлмани, разглеждани вече като потенциален демографски ресурс за възходящото развитие на нацията. В резултат на тези промени с бързи темпове продължава започнатата предпазливо още при управлението на Народния блок промяна на турските имена на селища, местности, различни географски обекти.³ „Побългаряването“ им има важно значение за маркирането на символната география на националното пространство.

Създаването на Дружба „Родина“ е пряко продължение на следваната от деветнадесетомайците, а след това и от безпартийния режим политика по етническите проблеми. Повод за учредяването на организацията става битова вечеринка на млади българи мюсюлмани в смолянското читалище на 24 февруари 1937 г. Пред препълнения салон слово за необходимостта от национално осъзнаване на своите единовеци произнася бъдещият председател на Дружбата – Ариф Бейски (Камен Боляров). Обявява се и предстоящото създаване на организация, поставяща си за главна цел културната модернизация.⁴

Задачите на учредената на 3 май 1937 г. Българомохамеданска културно-просветна и благотворителна дружба „Родина“ са декларирани в

1 Хобсбом, Е. Нации и национализъм от 1780 г. до днес. С., 1996, с. 43.

2 Пак там, 19 – 42.

3 Родопа, VIII, 1934, 4; 5; 6.

4 Дружба „Родина“ и възрожденското движение в Родопа (1937 – 1947). Документи. Съст. Хр. Христов, А. Караманджуков. – Родопски сборник, т. 7, С., 1995, 13 – 16.

нейния устав. В него се казва, че „тя ще работи за взаимното сближение и подпомагане между българите мохамедани и българите християни в Родопите“. Същевременно се заявява, че Дружбата си поставя за цел събуждането и развиването на народностното чувство, култивирането на любов към род и държава, както и „да ги пази от всякакви външни пропаганди и инородни внушения и въздействия“.¹ Още в този първи документ ясно личат характерът и основните насоки на бъдещата дейност.

В първоначалния състав на смолянската дружба отсъстват селяните – огромната част от българо-мюсюлманското население. Тя възниква като организация на зараждащата се местна интелигенция. За председател е избран 22-годишният Ариф Бейски, а за секретар – секретарят на смолянското архиерейско наместничество Петър Маринов. Общият тон на речите и документите е очевидно повлиян от реторичните формули и стилистиката на режима, силно родеещи се с актуалните по това време десни тоталитарни и авторитарни идеологии.

Една от първите стъпки на родинци е свикването на събори на поголемите празници. Не случайно за свой патронен празник те избират Гергьовден – особено тачен както от мюсюлмани, така и от християни. Веднага след създаването си Дружбата организира вечеринки, екскурзии, курсове по готварство и шивачество за жените и пр., които да популяризират дейността ѝ в региона. Всъщност по този начин тя започва да набира членове и да създава свои местни структури. Практиката обикновено е в определено селище първоначално да бъде организирана вечеринка или театрално представление, след което да се проведе учредително събрание. По този начин през 1938 г. е създадена дружбата в Смилян – първата дъщерна структура на „Родина“. На изнесеното преди учредяването ѝ театрално представление за първи път присъстват и жени.² Въобще еманципацията на жената мюсюлманка, включването ѝ в обществения и културния живот, представлява устойчива линия в политиката на Дружбата. Тъй като в местен контекст „българското“ вече е придобило статут на напредък и прогрес, „Родина“ следва основните линии на разгръщащата се национална пропаганда, задължителните елементи и внушения, въведени от нейните институции – Дирекцията на обществената обнова и Дирекцията на националната пропаганда. От значение

1 Пак там, 18 – 21.

2 Сборник „Родина“. т. 4, 1941 – 1942, Съст. П. Маринов. Пловдив, 1944, 53 – 55.

е и фактът, че през 1941 г. секретарят на Дружбата Петър Маринов е назначен за смолянски инспектор на последната служба.¹

Възникнала с благоволенieto на официалната държавна власт, много скоро Дружба „Родина“ придобива облика на казионна организация, използвана от режима за прокарване на замисления нов курс на „приобщаване“ на българите мюсюлмани към останалата част от българския народ. В услуга на родинското движение е поставено и Мюфтийството. За целта Смолянското мюфтийство е отделено от Главното и му е даден статут на върховна духовна институция на българите мюсюлмани. Като средство за преодоляване на съпротивата на консервативното духовенство се въвежда практиката за назначаване на имами и мюфтии в тези райони само от средите на родинци. От 1940 г. започва и кампанията за преминаване на богослужението в джамиите на български език на основата на преведения още през 20-те години Коран, безплатно разпространяван от държавата. Пръв започва „да вика на български“ Мехмед Идризов (Вихър Изворов) от минарето на джамията в с. Буково – Маданско.² Става практика овакантените места в държавната и общинската администрация в българо-мюсюлманските селища да бъдат заемани от симпатизиращи на родинци чиновници. Постепенно Дружбата се превръща в продължение на държавния апарат сред помашката общност и инструмент за въздействие върху нея. Членството в „Родина“ става условие за получаване на работа сред повсеместно притиснатите от тежкото си материално положение българи мюсюлмани. Така се развива местен клиентелизъм, който е една от причините за численото нарастване на организацията.

Още през 1938 г. започват първите акции за промяна на облеклото. Първоначално те са насочени към захвърлянето на фесовете и кюляфите от мъжете, но след 1940 г. обект стават и традиционните носии на жените мюсюлманки. В това родинци влагат дълбоко символично значение, поставяйки още в началото на своята дейност акцента върху външните изяви на идентичността. Разчита се на просветителството и убеждението, но когато това не дава резултат, се пристъпва и към насилствени мерки с подкрепата на репресивния апарат.³ Постепенно на дневен ред идва и

1 ЦДА, ф. 136, оп.1, а. е. 40, л. 82-90.

2 Михайлов, Ст. Възрожденският процес в България. С., „М8М“, 1992, 138 – 143.

3 Маринов, П. Бегайте, културата иде. – Сборник „Родина“. т. 4, 1941 – 1942, Съст. П. Маринов. Пловдив, 1944, с. 83.

въпросът с имената. На събрание в Смолян пръв засяга тази деликатна тема председателят на Дружбата – А. Бейски. Той предлага преименуването да започне от новородените, като им се дават само български имена. За целта родинци изготвят препоръчителен списък. Мъжките имена в него са предимно „исторически“ и „традиционни“, а женските – свързани с фолклора и природата (на цветя, плодове и пр.), но и едните, и другите нямат „християнско“ звучене.¹ Бейски сам дава пример на останалите, като нарича родилото му се през 1941 г. момиченце с името Малинка.² С това Дружбата се стреми да разсее стаените страхове сред своите единовеци от повтаряне на „кръстилката“ (опита за масово принудително покръстване) от 1912-1913 г.³ Стратегията „българизация без християнизация“ се поддържа до края на „Родина“.

През 1942 г. делегация на родинци и видни родопски общественици връчва на председателя на Народното събрание меморандум, с който се настоява парламентът да приеме поправки в Закона за лицата, които да въведат административна, а не съдебна процедура по смяна на имената на гражданите. По този начин се улеснява промяната на турско-арабските имена с български. През юли същата година исканата поправка влиза в сила и още през следващите месеци на общи събрания на населението преминава преименуването в Смолянска околия.⁴ От зимата на 1942/1943 г. кампанията започва и в съседните райони. Тъй като в нея най-дейно участват местните структури на родинци, издръжката на организацията се поема от държавния бюджет. Благодарение на това до 1944 г. са издадени четири годишни сборника „Родина“, за самата организация за 1943 г. е предвидена държавна субсидия от 1 000 000 лв., а през 1944 г. тя е 2 000 000 лв.⁵ Независимо от държавната подкрепа, която обезличава и в някакъв смисъл обсебва родинското движение, то не придобива очакваната масовост и остава единствено родопски, най-вече среднородопски феномен. Най-силно е влиянието в Смолянско и Златоградско, докато в останалите райони присъствието е символично. Създадените малобройни структури в Западните Родопи (Дебрен, Сатовча и Долен – Неврокопско,

1 ДА — Пловдив, ф. 959К, оп.1, а.е.285, л.1-4.

2 Дружба „Родина“ и възрожденското движение в Родопи (1937 – 1947). Документи. Съст. Хр. Христов, А. Караманджуков. – Родопски сборник, т.7, С., 1995, с.302.

3 Вж. подробната реконструкция на тези събития в книгата на Св. Елдъров Православието на война. С., 2005.

4 Държавен вестник, № 147, 5.07.1942.

5 ЦДА, ф. 166 К, оп. 1, а.е.1178, л. 113 – 114.

Чепино, Костандово и Дорково – Чепинско) се крепят на местни учители християни или на назначените в съответните районни мюфтийства родинци от тези села.

Така още на един относително ранен етап между помаците в Западните и Централните Родопи се открояват съществени различия в нагласите и готовността за отклик на интеграционните политики на българската държава, които ще бъдат продължени през следващите десетилетия. Откровено насилствените, а също и полупринудителните методи на „убеждение“, възприети постепенно от организацията и активно подкрепяни от режима, създават у мнозина от българите мюсюлмани ненавист към „Родина“ и нейните активисти. Това ясно проличава в издигнатите непосредствено след преврата от 9 септември 1944 г. гласове на отрицание и заклеймяване, чрез които се легитимира временен тактически съюз между мюсюлманския традиционализъм и комунистическата партия в контекста на отхвърлянето на „буржоазния национализъм“ и „великобългарския шовинизъм“.

До началото на въоръжената комунистическа съпротива срещу режима на Б. Филов през 1941 г. Българската работническа партия няма декларирано отношение към „Родина“. За да бъде в крак с разрастващото се в Средните Родопи родинско движение, нейната смолянска организация решава да прояви самоинициатива и през 1940 г. взема решение за инфилтриране на комунисти в Дружбата с цел да поставят под контрол дейността ѝ. Със задача „да дават правилно направление на нейната дейност“ в „Родина“ се включват бъдещи партизани и други членове на комунистическата партия.¹ От 1941 г. обаче смолянските комунисти изразяват гласно неодобрението си от методите на действие на родинци. Именно тази тяхна позиция, която след Деветосептемврийския преврат ще се превърне в официална за БРП /к/, успява да спечели привърженици за комунистическото движение от средите на българо-мюсюлманското население и като цяло да го настрои благосклонно. През юни 1944 г. Среднородопският партизански отряд дори разпространява „Позив към българите-мохамедани“, в който се обявява против методите на „Родина“ и в защита на правото им да носят традиционното си облекло и турско-арабските си имена.² Всичко това дава на комунистите известен кредит

1 ЦДА, ф. 1Б, оп. 40, а. е. 475, л. 9 – 20.

2 Пак там, л. 18.

на доверие сред българо-мюсюлманското население, виждащо на този етап в тяхно лице защитници на потъпкваните права и свободи.

Превратът от 9 септември 1944 г. бележи началото на съвършено различен етап в държавната политика към това население. За да го спечели на своя страна, новият режим пристъпва към възстановяване на отнетите по-рано права – да избират свободно своите имена и да носят свързаното с религията традиционно облекло. В първите месеци и години от управлението на Отечествения фронт все по-силно доминиращата в него Комунистическа партия се насочва към цялостно отрицание на държавната политика по българо-мюсюлманския въпрос и особено на Дружба „Родина“. Този курс се поема още на 10 септември 1944 г., когато новата власт организира в Смолян събрание, заклеило родинци като „фашисти“ и „великобългарски шовинисти“.¹ За да наложи влиянието си в Родопския регион, БРП /к/ се ориентира към привличане на съмишленици на антиродинска основа.

Въведена е бърза административна процедура по възстановяване на мюсюлманските имена, прокламирана е свобода на носенето на традиционното облекло. Възстановено е богослужението в джамиите на арабски език, а в двора на смолянската джамия е организирано демонстративно изгаряне на преведените на български Коран и молитвеници. Тези жестове на благосклонност на новата власт дават своите плодове. На проведените последователно избори за XXVI ОНС на 18 ноември 1945 г., Референдум за премахване на монархията от 8 септември 1946 г. и избори за VI ВНС на 27 октомври 1946 г. огромното мнозинство от помаците, а и от мюсюлманското население като цяло гласува за кандидатите на ОФ и Комунистическата партия, респективно за република. Разбира се, на получените над 90, а в някои случаи (при Референдума) и 100 % „за“², следва да се гледа с необходимата условност, тъй като те представляват по-скоро плод на ширещата се неграмотност сред помашкото население, по традиция гласуващо за правителствените кандидати, а също на липсата на каквато и да било възможност за контрол от страна на опозицията. Емблематичен пример са резултатите в Златоградска околия, където

1 Родопска мисъл, №1, 20.03.1945; ДА – Пловдив, ф. 959 К (Личен фонд на Петър Маринов), оп. 1, а. е. 40, л. 179 – 190.

2 Вж. по-подробно: Груев, М. Между петолъчката и полумесеца. Българите мюсюлмани и политическият режим 1944 – 1959. С., 2003, 52 – 64.

за монархията са подадени всичко на всичко 78 бюлетини.¹ Все пак като цяло това отразява относително вярно нагласите към този момент в Родопите.

Още през 1946 г. обаче започват да се проявяват първите пукнатини във взаимоотношенията между новата власт и българите мюсюлмани. Подобно на ситуацията след Първата световна война, на провеждащата се в Париж мирна конференция Гърция отново изпраща помашка делегация, която да пледира за удовлетворяването на териториалните ѝ претенции към България. Тя се състои от гръцки поданици и от избягали през границата българи мюсюлмани. В тази насока действат и формираните нелегални помашки групи, действащи в Смолянско, Девинско и Неврокопско (дн. Гоцеделчевско).² Както е известно, по редица причини не се стига до промяна на границата.

Постепенно у по-високопоставените комунистически функционери се утвърждава схващането, че българите мюсюлмани не могат да бъдат надеждна опора на новия режим. Причините за този обрат са няколко. Вероятно важно място сред тях заема обстоятелството, че с утвърждаването на монопола на Комунистическата партия върху властта и с последвалото премахване на многопартийната система, тя повече няма нужда да търси подкрепа „отдолу“ на тази основа. От друга страна, радикалните мерки на новата власт и пропагандираната цялостна промяна на начина на живот в страната не може да не стресне и смути консервативната българо-мюсюлманска общност. Това води до самоизолирането ѝ в опита си да се съхрани.

През 1948 г. режимът постепенно сменя отношението си към общността и това поставя началото на нов, преходен етап към провеждането на нова политика. По директива на комунистическия лидер Георги Димитров от същата година се предприема триетапно изселване на мюсюлманското население по цялата южна граница.³ Тя започва през юли 1948 г., вторият ѝ етап е през пролетта на 1949, а третият – в началото на 1950 г. В резултат на тази операция местожителството си принудително променят около 10 000 българи мюсюлмани.⁴ С това на наша почва се привнася сталинската практика на принудително разселване на цели групи, при

1 ДА – Смолян, ф. 9Б, оп. 1, а. е. 19, л. 59.

2 Пак там, 65 – 90.

3 ЦДА, ф. 1Б, оп. 5, а. е. 19, л. 17 – 18.

4 АМВР, ф. 1, оп. 1, а. е. 777, л. 1 – 15.

която нерядко „наказаните народи“ на СССР се озовават на ръба на оцеляването. В случая с българите мюсюлмани се поставя край на компактното съществуване на общността и започва частичното ѝ дисперсиране в нови селища в различни части на страната, където трайно се установяват „островчета“ от такова население.

В края си тази кампания съвпада с турската изселническа вълна от 1950–1951 г. Сред подалите около 250 000 заявления за изселване в Турция има и около 40 000 помаци, но Политбюро на ЦК на БКП взема решение да не се допусне тяхното емигриране от страната. Общо успяват да се изселят над 154 000 души, от които българите мюсюлмани са само около 5 000. Те са основно от принудително изселените във вътрешността на страната, които в новото си местожителство са успели да се сдобият с документ от местния народен съвет, че са турци.¹

Макар и с по-бавни темпове, изселването на българи мюсюлмани във вътрешността на страната продължава и през следващите години. Тъй като в рамките на грандиозните планове на режима за така наречената първа петилетка (1949–1953) се предвижда разработването на минните залежи в Родопите, към Мадан, Рудозем, Златоград и редица други селища се отправят стотици миньори, работници и специалисти от различни региони. През 1950 г. се създава смесеното съветско-българско минно-рудно предприятие „Горубсо“ и се пристъпва към мащабно строителство, в резултат на което се променя не само икономическата и социалната структура на района, но и демографският му облик.² Цели селища, главно махали в Маданско и Рудоземско, са изселвани за дни и в освободените къщи са настанявани пристигащите работници и съветски специалисти. На новостроящите се обекти в Златоград, Мадан, Рудозем, Лъки, Баташкия водносилков път и др. се разчита, че ще бъдат онзи могъщ фактор, който ще превърне родопския селянин от земеделец в озъзнат представител на работническата класа и от вярващ мюсюлманин във възторжен строител на новото общество.³

1 Стоянов, В. Турското население в България между полюсите на етническата политика. С., 1998, 108 – 114; ЦДА, ф. 1Б, оп. 6, а.е. 637, л. 37 – 38; АМВР, ф. 15, оп. 1, а.е. 14, л. 489.

2 Монов, Цв. Икономически и социални изменения в Родопския край (1944 – 1977). – Родопски сборник, т. 5, С., 1983, 5 – 22.

3 Василева, Б. Миграционни процеси в България след Втората световна война. С., 1991, 101 – 102; ЦДА, ф. 1Б, оп. 6, а.е. 1787, л. 59 – 61; а.е. 1090, л. 59.

Част от този мащабен проект представлява и започналата от 1952 г. кампания за изкореняване на ислямската религия и свързаните с нея културни особености. Следва да се отбележи обаче, че на фона на мерките срещу православието тази акция започва значително по-късно. Първият директен сблъсък на общността с комунистическия режим е през 1953 г., когато се провежда цялостна „паспортизация на населението“. Снимките за новите паспорти предизвикват съпротива, основана на кораническата забрана в съчетание с традиционно табуираното „вземане“ на човешки изображения. У по-възрастното поколение това рефлектира в суеверен страх от „отпечатване на сянката“, което може да доведе до контрол от страна на други сили (включително и от отвъдното) над действията и живота на съответния човек.¹ Още по-силно е противопоставянето на изискването за фотографиране на жените с открити лица. Най-масово обаче е недоволството от записването в новите паспорти като „българи-мохамедани“.

Натискът на режима предизвиква най-сериозна реакция в Гоцеделчевско и Разложко. Особено остро недоволстват жените. Така в село Елешница, Разложко, са проведени агитационни събрания за паспортизацията отделно за мъжете и за жените. По сведения на Държавна сигурност второто събрание се провалило, тъй като жените се нахвърлили върху изпратените комунистки агитаторки, които избягали.² По подобен начин протичат събитията и в едно от най-големите и консервативни българо-мюсюлмански селища в района на Чеч – Вълкосел. Тук жените с камъни и колове се нахвърлят върху пропагандатора, изпратен от Благоевградския окръжен комитет. Един от партийните членове в селото, който е разрешил жена му да се снима за паспорт, също е нападен и ранен. В отговор ДС задържа ходжата на селото, обвинен като организатор на протестите.³

Наличните документи по хода на паспортизацията в Благоевградски окръг позволяват да се проследят криволиците и колебанията на местното партийно ръководство, а и на Комунистическата партия като цяло по националния въпрос. Все още македонизмът продължава да бъде част от официалната политическа линия на БКП, поради което обръкването като какви да бъдат определени мюсюлманите в района е огромно. На места

1 Личен архив на М. Груев.

2 АМВР, ф. 1, оп. 1, а. е. 3169, л. 3.

3 Пак там, л. 31.

те са записвани като „българи-мохамедани“, което представлява частично признание, че тук живеят и българи християни, на други места обаче и като „македонци“. В този смисъл обобщението, срещашо се в някои от документите от това време, че помаците по принцип са „антибългарски настроени“, също е белег за несигурност и недостатъчна гъвкавост. Със същата категоричност част от тях се противопоставят и на опитите да им бъде наложена „македонска“ идентичност като алтернатива на тяхната „мюсюлманска“. За това ясно свидетелства документ на партийната организация в Благоевградското с. Церово:

„...Рамазан Дервишов Мехмедов досега бе най-добрия партиен член. Но от отпочване на паспортизацията се откъсна от партията, отказва да посещава партийните събрания, защото е писан в паспорта македонец, а не турчин. С това той изразява несъгласието си спрямо политиката на нашата Партия. Предлагам да бъде наказан със строго мъмрене с предупреждение“.¹

През април 1953 г. в с. Сърница, Велинградско, се стига дори до протестна демонстрация на жени пред общината.² За драматичното разминаване между намеренията на властта и представите на българо-мюсюлманското население свидетелства информация от с. Цветино в същия район. Тук се разпространява слухът, че ще бъде национализирано дори личното имущество на тези, които не са си извадили паспорти. Това според споменатия доклад е накарало голяма част от населението да зарови покъщнината си в земята.³ Силна е съпротивата и в Тетевенско. До Президиума на Народното събрание е изпратена делегация от селата Галата, Градешница и Кирчево, която заявява пред председателя му Георги Дамянов, че жителите им се чувстват турци и желаят да бъдат записани като такива.⁴ Липсата на политическо решение в този смисъл кара тетевенските помаци да се обърнат този път към Вълко Червенков,

1 ДА-Благоевград, ф.601Б, оп.1, а.е.3, л.13. Тук бих искал да изкажа благодарност на колелгата Милена Ангелова, която ми предостави за ползване свои материали, събирани в ДА – Благоевград. Междувременно тя публикува своя богато документиран текст. — Ангелова, М. Село Церово – неспокойни летописи в ХХ век. – Виртуална Горна Джумая. Минало и културно разнообразие на община Горна Джумая/Благоевград. Сборник материали. Съст. М. Пискова и др., Благоевград, 2007, 295-318.

2 ЦДА, ф. 1Б, оп. 13, а. е. 419, л. 58.

3 Пак там, л. 12

4 Груев, М. Паспортизацията от 1953 г. и българите мюсюлмани. – Във: Иронията на историята. Сб. в памет на проф. М. Лалков. Съст. И. Баева. С., 2004, 210 – 222.

предлагайки да се направи анкета в селата им.¹ След като партийният лидер възлага да се проучи случая, нему е докладвано, че дори местният актив и членовете на партийната организация в Градешница поддържат убедено тезата, че са турци. Това забавя процеса на паспортизация и в района тя се проточва чак до 1955 г.² И тук, както и на останалите места, резултатът от конфликта с властта е предопределен. Като цяло кампанията от 1953 г. води до засилване на натиска не само по отношение на тези, които не желаят да си извадят паспорти, но и срещу цялото население на определени селища. От тук нататък предимно принудителни и насилствени мерки оформят модела за въздействие и вмешателство в живота на общността. Той ще се прилага и при другите подобни кампании през следващите десетилетия.

Борбата срещу исляма и традиционните символи, свързвани с тази религия, се води паралелно с кампанията за ликвидиране на неграмотността и за обхващане на всички деца в училищата. От 1947 г. Националният комитет на ОФ обявява тази задача за национална.³ През 1950 г. Политбюро на ЦК на БКП обсъжда въпроса и взема решение неграмотността в страната да бъде ликвидирана до 1953 г. Създаден е и Централен акционен комитет за общо ръководство на кампанията по ограмотяването, председателстван от министъра на просветата К. Драмалиев.⁴ На практика това не се осъществява в предвидените кратки срокове, но с цената на административни и принудителни мерки през следващите години постепенно е преодоляна съпротивата на по-консервативните българи мюсюлмани да изпращат децата си (и най-вече момичетата) на училище. По това време повсеместната неграмотност обхваща дори и партийните организации в българо-мюсюлманските селища. Любопитно е свидетелството на партийния секретар в с. Церово, Благоевградско от 1951 г:

„...Другари, една от големите причини за гореизброените наши слабости е и това, че ние сме без маркс-ленинска просвета. А за да се премахне това, нужно е ние всички до един ежедневно да се просвещаваме, като посещаваме кръжоци, семинари, политшколи, курсове, четене вестници и др., а всичко това за нас е и невъзможно от това, че от 30 души комуни-

1 ЦДА, ф. 1Б, оп. 6, а. е. 1787, л. 79 – 86.

2 Пак там, а. е. 3062, л. 127; АМВР, ф. 1, оп. 1, а. е. 3169, л. 8 – 10.

3 ЦДА, ф. 1Б, оп. 6, а. е. 1090, л. 58 – 60.

4 Пак там.

сти, 25 са неграмотни, макар и да се правят усилия за огромяване, неграмотните отказват да се учат.“¹

Същевременно идеологията оформя вижданията и действията на по-нискостоящите партийни функционери, които започват да възприемат огромяването като неизбежен и всеобхватен процес, изразяващ се не само в изучаването на обикновено „четмо и писмо“, но и в политическа просвета, разбирана като истинската панацея за всички „слабости“.

Все пак към 1959 г. около 90 % от българо-мюсюлманското население между 7 и 50-годишна възраст получава поне елементарна грамотност. За успеха на тази кампания свидетелства фактът, че по същото време само в новосъздадения Смолянски окръг има около 1000 помашки деца, които учат в средни училища, а около 350 вече са завършили средно и висше образование.² Това всъщност е и първата генерация местна интелигенция, която дължи издигането си изцяло на комунистическия режим. Поради характера на политическата система тези първи образовани българи мюсюлмани са подбрани чрез всеилния по това време „класово-партиен подход“. След завършването си повечето от тях бързо се превръщат в управленски кадри. Налице е своеобразна дихотомия – по своите функции тази нова интелигенция е същевременно и номенклатура, а самите кадри изпълняват ролята на местен образован елит. Показателен в това отношение е един по-късен документ, озаглавен: „Някои предложения за подобряването на работата с българите мохамедани“. Негов вероятен автор е Величко Караджов (Юсеин Коджахасанов) – бъдещият първи секретар на Окръжния комитет на БКП в Смолян, а част от текста му звучи твърде автобиографично:

„Някога турците създадоха еничари! Нима ние не сме способни да създадем от честни младежи из средата на българите мохамедани кадри, верни на партията и народната власт?“³

Крайт на преходния етап във вижданията и политиката на Комунистическата партия към помаците настъпва с приетите на 17 ноември 1956 г. от Политбюро на ЦК на БКП „Мероприятия за издигане политическото и културно равнище на българите с мохамеданска вяра“.⁴ Те ясно очерта-

1 ДА-Благоевград, ф.601Б, оп.1, а.е.3, л.65.

2 ДА – Смолян, ф.1Б, оп.1, а.е.6, л.79.

3 Цит. по: Иванова, Е. Отхвърлените „приобщени“ или процеса, наречен „възродителен“ (1912 – 1989). С., 2002, с. 94.

4 ЦДА, ф.1Б, оп.6, а.е.3062, л.1 – 140.

ват постепенното превръщане на „пролетарския интернационализъм“ в един от многото лозунги-клишета. Все повече застъпваният „социалистически патриотизъм“ става неразделна част от пътя на Тодор Живков към абсолютната власт. „Мероприятията“ всъщност са първият официален акт на най-висшия орган на БКП по проблема. Той предвижда прилагането на поредица от мерки във всички области на икономическата, социалната и културната сфера, в съответните звена на самата Комунистическа партия, които да доведат до „преодоляване на наслоените в миналото верски предразсъдъци и средновековни суеверия“. Въпросният документ, както и произтичащите от него мерки на различните нива на държавната и партийната йерархия, следва да се разглежда в контекста на все по-ясно очертаващото се пълно доминиране на личните виждания и подходи на Живков към мюсюлманското население, а и въобще по етническите въпроси.

Поради всеобхватността на предвидените в решението на Политбюро „мероприятия“ реализацията им се забавя за известно време. Първоначално акцентът се поставя върху икономическите и социалните аспекти. Едва през 1959 г. се пристъпва към „културна революция“ – евфемизъм за т. нар. „разфереджаване“ (считаните за назрели силови действия за налагане на въшните белези на комунистическата модерност). Затова може да се счита, че решението от 1956 г. подготвя почвата за следващия етап в политиката на режима към българите мюсюлмани, започнал през 1959 г. Първите опити за насилствено премахване на традиционното мюсюлманско облекло датират от 1958 г., но те са инцидентни – във връзка с честванията на 9-ти септември и 7-ми ноември, след което носенето на фесове и кюляфи от мъжете и на фереджета, шалвари и шамии, закриващи голяма част от лицето на жените, негласно се позволява.¹ Всъщност това е едно от първите проявления на обичайната тактика на редуване на брутални и масови кампании с временни и частични отстъпления, създаващи у различните групи постоянно объркване и напразни надежди, че поредната акция е последна.

От 1959 г. е въведено ново административно-териториално деление на страната, при което тя е разделена на 30 окръга (намалени впоследствие на 28). Създава се и отделен Смолянски окръг, където живее около

1 Груев, М. Между..., 202 – 204.

2/3 от българомюсюлманското население.¹ На първия секретар на ново-създадения Окръжен комитет на БКП – Атанас Кълбов, е възложено „да ръководи и координира с другите окръжни комитети партийните и правителствени мероприятия за по-нататъшното приобщаване на българите мюсюлмани към останалата част от българския народ“ и преди всичко към „ценностите на социалистическия начин на живот“.²

Михаил Груев е преподавател по съвременна българска история и етнология на етническите групи в СУ „Св. Климент Охридски“. Гост-преподавател и в Пловдивския университет „Паисий Хилендарски“. Бил е гост-лектор в университетите в Мюнхен, Саарбрюкен, Белград и др. Автор на редица студии и статии на български, немски и английски език.

-
- 1 Първоначалното намерение на управляващите е да бъде създаден Асеновградски окръг, в който да бъдат включени бившите Смолянска, Девинска и Маданска околии, западната, населена с помаци част от Ардинска околия и селищата от Доспатския район. По този начин проектираната огромна територия се оказва отдалечена от окръжния център. Тези съображения се изтъкват от смолянски партийни функционери, които настояват техният град да бъде издигнат в такъв. Сред изложените пред ЦК аргументи надделяват тези в посока на въвеждането на нова окръжна структура като подходящ инструмент за координация на целенасочената държавна политика на „приобщаване“. (ЦДА, ф. 1Б, оп. 5, а. е. 364, л. 5-35; а. е. 363, л. 351.).
- 2 ЦДА, ф. 1Б, оп. 5, а. е. 364, л. 38 – 48.

Алексе́й Кальо́нски е преподавател в СУ „Св. Климент Охридски“ по история на Русия, Евразия и Източна Европа през XIII-XIX в., а също различни аспекти на османския период. Бил е гост-лектор в EHESS (Париж), Center for Islamic and Middle East Studies (Берген) и др. Автор на статии и студии върху етнокултурни проблеми, малцинства, миграции и др. (на български, английски и гръцки език).

**Циганите мюсюлмани —
неудобното за комунистическия режим
в България малцинство
Автор: Анастасия Пашова**

Веднага след 9 септември 1944 година циганите¹ стават обект на етническа, религиозна и културна асимиляция от страна на държавната малцинствена политика, която през различните периоди има различни форми и се провежда с различни средства. Тя се люшка между двете крайности: „И циганите са хора“ и „Няма такива хора“. Политиката на управляващата партия – БРПк, а след това БКП, цели тяхното религиозно, културно и етническо претопяване под лозунгите на „модерността“ и изграждането им като „граждани на новия социалистически живот“.

Доколко условно може да се разграничи тази политика в различни периоди и какви документи са запазени в държавните архиви от отделните периоди, е обект на друго изследване.²

1 В историческия контекст на разработката (периода от 9 септември 1944 до 1989 година) използвам термина „цигани“ за общностното наименование на етнокултурната група, която изследвам. Отчитам факта, че самият термин е пейоративен (т. е. с обидна насоченост), но именно това отразява всички стереотипи, свързани с отрицателната нагласа към тези хора през време на комунистическото управление. При анализа използвам термина „цигани“ в позитивен контекст, като изцяло се разграничавам от смисъла, който се влага в него в цитираните в работата правителствени и партийни решения. Като цигани мюсюлмани обозначавам всички, които изповядват ислям, като отчитам факта, че една част от тях са с преферирано турско самосъзнание. Вж. Й. Нунев, Нормативни аспекти на образователната интеграция на децата и учениците на българските граждани с етнокултурни различия в контекста на интеркултурното образование и възпитание, с. 9-26, Сб. Многообразието без граници, С., 2008.

2 Пашова, Ан. Политики на тоталитарната власт към ромите в България. В: Обществено подпомагане и социалната работа в България, Благоевград, 2005. Предложената в статията периодизация е условна и почти наложила се в научната литература (Марушиакова, Попов. Циганите в България, С. 1993; Бюксеншютц. Малцинствената политика в България. Политиката на БКП към евреи, роми, помаци и турци 1944-1989, С., 2000), тъй като

На този етап в научната литература в България няма самостоятелно изследване в архивите, чийто обект са взаимоотношенията между държавните институции и циганите мюсюлмани.¹

Целта ми в случая бе да открия как циганите мюсюлмани като етническо и религиозно малцинство присъстват (или отсъстват) в официалната институционална история, която се съхранява в ЦДА (според документите от фондовете на бившия Централен партийен архив)² и какво официално е запазено за тях, което би могло да ги направи част от националната история, свързана с така наречения „Възродителен процес“.³

Първоначално работата ме насочи към хипотезата, че поради липса на институции те са „отсъстващото малцинство“ в архивните документи.⁴ Но отчитайки факта, че така или иначе заедно с другите малцинства те са били обект на специален партийен и държавен контрол, насочих вниманието към ЦДА в София, където се пазят партийните документи (документите на бившия Централен партийен архив). Предположих, че през комунистическия период Партията е тази, която задава и чертае най-общите и важни идеологически насоки на държавата и затова очаквах, че именно в нейните структури и звена биха могли да се открият

все пак се основава на реални изменения на властовите отношения на официалната власт към циганите.

- 1 Има само едно регионално частично изследване (Деян Колев, Теодора Крумова. Между Сцила и Харибда – за идентичността на миллета. В. Търново, 2005), в което са разгледани малцинствените училища и архивите на Търновската митрополия и са изнесени случаите на приемане на християнството от иноверци, в това число и цигани. В научната литература по проблемите на циганите има изнесени частично сведения от архивни документи, но те са по-скоро в подкрепа на една или друга теза. Вж. Марушиакова, Ел., В. Попов. Циганите в България, С., 1993.
- 2 Първоначално идеята ми бе да посоча всички възможни масиви от данни, които пазят документи за държавната политика спрямо циганите, но с оглед на огромното количество материали, които се откриха в ЦДА (ф. 1Б – Партийен архив), сведох анализиранияте документи само до тези, които са свързани с етническата и религиозната им принадлежност. В изследването не са включени документите, свързани с малцинствените училища, социалната работа и културно-просветната дейност на партията с тези хора.
- 3 В статията терминът „Възродителен процес“ е използван в по-широкия му контекст – „като процес на смяна на имената и заличаване на груповата идентичност“. Вж. Груев, М., Ал. Калънски. Възродителният процес (Мюсюлманските общности и комунистическият режим), С., 2008, с.11. Вж. Е. Иванова, Отхвърлените „приобщени“ (или процеса, наречен „възродителен“ /1912 – 1989/), С., 2002.
- 4 В сайта по проекта www.histori/aso.swu.bg има само два фонда, които пряко се отнасят до циганите (ЦДА, ф. 1304 – Цигански театър „Рома“ /1951-1960/, с 15 а. е. и едно циганско начално училище в село Върбица Шуменско: ДА – Шумен, ф. 268 (1950 – 1958), с 18 а. е.

и документи, свързани с основните насоки за работата по отношение на циганите мюсюлмани.

Отдели и звена към ЦК на БКП

Кои са тези партийни структурни звена и отдели, които се занимават с малцинствата и в частност с циганите християни и мюсюлмани?

Отдел „Масов“

Още на 17.10.1944 г. (само един месец след 9.09.1944) Политбюро взема решение за създаването на отдел „Масов“¹, като одобрява към отдела 8 комисии. Осмата е малцинствената – със задача: да наблюдава националните малцинства и разработва политиката на партията сред малцинствата в България. Във фонда на отдела има 8 архивни единици, свързани с малцинствата, и само една от тях касае циганите.² От архивите на фонда е видно, че акцентът е върху турците, българомохамеданите, евреите и македонската емиграция.³ Документът, който се отнася за циганите, е част от Доклад на зав. -отдел „Масов“ до ЦК на БКП за необходимостта от създаване на организация на циганите. От него става ясно, че не циганите са инициатори за създаване на своя организация, а структурите на ЦК са иницирали нейната поява.

За тази организации може да се търсят масиви от данни само за първия период, който разкрива отношението на държавата към циганите. Този период започва веднага след 9 септември 1944 година, продължава много кратко и през 1951 г. по предложение на НС на ОФ се иска разпускане на Централния инициативен комитет и циганските организации по места. Препоръчва се това да стане на национална циганска конференция, на която да се даде разпореждане за включването на циганите в организациите на ОФ.⁴

Самата „Общочиганска организация за борба против фашизма и расизма и за културното издигане на циганското малцинство в България“

1 ЦДА, ф. 1Б, оп. 25, ЦК на БРП /к/ – 1944 -1948, Отдел „Масов“.

2 ЦДА, ф. 1Б, оп. 25, а. е. 71 – Доклад на зав. -отдела и изложения от еврейската комисия при отдела за положението на евреите в България и дейността на партията сред тях. За борба между евреите комунисти и ционисти; за създаване организация на циганите, 1945 г. (23 л.);

3 ЦДА, ф. 1Б, оп. 25, а. е. 68, л. 1-5 Доклад на масовия отдел при ЦК „Нашата работа сред малцинствата“.

4 ЦДА, ф. 1Б, оп. 27, а. е. 6, л. 1-2.

с председател Шакир Пашов¹ се основава на 6. III.1945 г. по инициатива на ЦК на БРП/к/. Организацията по поръчка на НС на ОФ разкрива свои дружества в почти всички окръжни и регионални центрове.² През 1946 година започва да се издава вестник „Романо еси“ (Цигански глас), чийто главен редактор е Шакир Пашов, а през 1947 година в София е създаден цигански театър „Рома“.³

На 2-3 май 1948 се провежда и първата национална циганска конференция с делегати от цялата страна.⁴ В писмо от организацията до Околийския комитет на ОФ – Горна Джумая се споменава, че през 1948 г. циганите в страната са повече от 300 000 души⁵.

Взаимоотношението между циганите и официалната власт през този етап условно може да се обозначи като „насърчаване“ на тяхната циганска идентичност в противовес на процесите на „турчеене“ сред тях.⁶ На пръв поглед, ако се видят правителствените постановления, може да се остане с погрешното впечатление, че тоталитарната държава: „Води политика за утвърждаване на циганите като равнопавна и самобитна етническа общност в състава на българската нация, като им признават определени права и свобода на организиране. Дадена им е дори ограничена културна автономия“.⁷

-
- 1 Документите за организацията са във фонда на ОФ, тъй като самата организация е ситуирана там. В ДА – Благоевград е запазена към фонда на ОФ една архивна единица, свързана със създаването и дейността на местното циганско дружество. За съжаление информацията е изключително оскъдна, като се има предвид, че целият запазен архив на дружеството е 8 листа – ф. 109, оп. 1, а. е. 42. Образуването на циганското културно-просветно дружество в Горна Джумая – 1949 година. Създадени са и регионални организации в Сандански и Петрич: ДА – Благоевград, ф. 2Б, оп. 1, а. е. 3, л. 549 /roma.swu.bg*
 - 2 ДА – Благоевград, ф. 2Б, оп. 1, а. е. 3, л. 548-549; ДА – Монтана, ф. 611, оп. 1, а. е. 55, л. 3. Вероятно има запазена информация за циганските културно-просветни дружества и в другите окръжни ДА.
 - 3 ЦДА, ф. 1304 – Цигански театър „Рома“ (1951-1960). Това е една от двете ромски институции, които имат фонд в ЦДА. Фондът съдържа 15 а. е.
 - 4 ДА – Благоевград, ф. 109, оп. 1, а. е. 42, л. 1.
 - 5 ДА – Благоевград, ф. 109, а. е. 42, оп. 1, л. 1.
 - 6 Вж. Улрих Бюксеншютц, Малцинствената политика в България. Политиката на БКП към евреи, роми, помаци и турци, С., 2000.
 - 7 Улрих Бюксеншютц, Малцинствената политика в България. Политиката на БКП към евреи, роми, помаци и турци, С., 2000, с. 22.

Реално обаче целта на официалната власт е чрез създадените цигански организации да се „държат под око циганите“ и ограничат процесите на турчеене сред тях.¹

Малцинствена комисия към Секретариата на ЦК на БКП

Изборите за ВНС през 1946 са спечелени от кандидатите на ОФ и комунистическата партия – над 90%. Пълната изборна победа на комунистите им дава основание веднага да започнат кадрови и административни промени. Имено във връзка с това отдел „Масов“ е разформиран през същата година и веднага на 28 май 1946 към Секретариата на ЦК се образува малцинствена комисия, която поема ръководството на работата сред националните малцинства, женските организации, съюза за закрила на децата, съюза на многодетните и т. н. Задачата е: „Да следят и подпомагат работата на тези организации в рамките на решенията и директивите на ЦК.“²

Веднага след това, през 1947 година държавната власт обнародва Закон за трудово мобилизиране на безделниците и празноскитащите.³ Чрез този закон се цели да се ангажират с общественополезен, т. е. държавен труд, всички групи от населението. Към този закон излиза и Окръжно № 2410 от 25 юли 1947 г., в което се казва: „Особено лошо впечатление прави обстоятелството, че често се забелязват здрави и работоспособни мъже и жени да подлагат ръка за милостиня, когато при днешния трудов подем във връзка с провеждането на двегодишния стопански план и другите инициативи на правителството те имат пълна възможност да вложат своите сили в производството и с честен и достоен труд да изкарват прехраната си. Ето защо, абсолютно необходимо е към такива лица да бъде прилаган Законът за трудово мобилизиране на безделниците и празноскитащите, за да бъдат приучени към полезен труд и за да се премахне у тях привичката към просия“. За никого не е тайна, че тези хора са били цигани, които като гледачки, мечкари и дресьори на животни са

1 ЦДА, Ф. 1Б, оп. 25, а. е. 71, л. 7

2 ЦДА, Ф 1Б, оп. 25 Въведение, В. Пълова, л.1 С., 1975. Може само да се гадае какво е наложило тази промяна, като се има предвид, че само месеци делят страната от две големи събития – Референдум за премахване на монархията – 08.09.1945 г. и избори за VI ВНС – 27.10.1946 г.

3 Закон за трудово мобилизиране на безделниците и празноскитащите, ДВ / 08.10.1946 В: „Народна демокрация или диктатура“, съставители: Л. Огнянов, М. Димова, М. Лалков, С., 1992;

си изкарвали прехраната. Просията е забранена и с Наредбата-закон за общественото подпомагане от същата година, в чийто чл. 47 пише: „Просията по цялата територия на страната под каквато и да била форма се забранява. Заловените лица в просия се въдворяват на местожителство“.¹

Този закон също пряко касае циганите, макар че в него те не са споменати персонално. Законът и наредбите имат репресивен характер и затова санкциите на нарушителите са предоставени на местните административни и милиционерски власти и на областните началници по обществените грижи.

В докладна записка от 02.08.1952 г. до Секретариата на ЦК на БКП се споменава за повече от 10 000 цигани скитници, „които се делят на няколко групи: катунари – кошничари, занимаващи се с кошничарство, гребенарство, калайджийство; катунари – калдараши, занимаващи се кражба на коне, врачуване и просия; и хърцари – изработващи вретена, лъжици, корита и пр“.² И за необходимостта да се настанят на работа в производството и селското стопанство. Веднага след това Секретариатът излиза с решение³ да се вземат необходимите мерки „За вмъкването на циганското население в производството... за включване на циганските деца в основното образование... мерки за ликвидиране на неграмотността... стипендии за младежи цигани“. И сякаш съвсем безобидно на последно място – т. 9, е решението „Съществуващите досега цигански организации и комитети да се саморазпуснат, а цялата работа сред циганското население да се извършва от другите обществени организации.“⁴

Интересно е защо изведнъж обособените цигански организации и комитети в страната се оказват заплаха за режима и в най-бързи срокове е необходимо да се разтурят. По всяка вероятност ситуацията в страната е по-сложна. В този контекст не може да не се отчете фактът, че през 1950 -1951 г. по подписано споразумение с Турция започва изселване на част от турското население от България. С паспорти и визи се снабдяват и част от циганите, които „административно“ са определени като турци. *„С политиката на форсирано модернизиране на българското общество посредством колективизация и индустриализация и с издигането на Вълко Червен-*

1 Окръжно № 2410 от 25 юли 1947 г.

2 ЦДА, ф. 1Б, оп. 27, а. е. 20, л. 1.

3 ЦДА, ф. 1Б, оп. 27, а. е. 20, л. 2-3.

4 ЦДА, ф. 1Б, оп. 27, а. е. 20, л. 3.

ков на върха на партията и държавата настъпва промяна – поне временна – и в политиката спрямо малцинствата. Една от първите прояви на смяната в курса е изселването на част от турското малцинство през 1950/1951 г. Сред турските преселници тогава се намират и около 100 роми, заради които турското правителство затваря границата. Дали ромите са били принудени от българското правителство да напуснат страната, не може да се каже.¹

В началото на декември 1951 г. Секретариатът на ЦК издава нареждане за пресичане всякакви опити за изселване.² Изселването на циганите в Турция не би било реалност, ако не е била противоречивата и непоследователна политика на Партията към тях. От една страна, в протововес на тенденциите на турчеене сред тях държавата ги насърчава да поддържат циганската си идентичност, като почти насила ги кара да се включват в циганските организации по места, а от друга – през 1950 г. „административно“ ги обявява за турци. „Държавата прави първи опит да се регистрират ромите с „фалишива“ националност. Най-зловещата мярка от този род датира от 1950 г., когато отдел „Регистрация“ на Министерство на вътрешните работи изпраща до адресните служби писмо, в което се настоява ромите и татарите да бъдат регистрирани като турци. Около 130 000 души е вероятният брой на засегнатите. Според мен обаче това писмо и регистрацията като турци нямат нищо общо с политиката по смяна на имената. Много вероятно е по това време определени кръгове в ръководството да са имали друг план: да използват предстоящата изселническа вълна сред турското малцинство, като пратят заедно с тях и тези прясно „пo-турчени“ лица за Турция.“³ Циганите по места, възползвайки се от вменената им административно⁴ турска идентичност, също правят опити за изселване в Турция. Явно явлението е имало доста широк характер, защото местните партийни власти са предприели репресивни мерки

1 Growe: HИstori, 22 По Улрих Бюксеншютц, Малцинствената политика в България. Политиката на БКП към евреи, роми, помаци и турци (1944-1989), С., 2000, с. 4

2 ЦДА, ф. 1Б, оп. 27, а. е. 2, л. 8.

3 Улрих Бюксеншютц. Малцинствената политика в България. Политиката на БКП към евреи, роми, помаци и турци (1944-1989), С., 2000, с. 34.

4 „Според Главна дирекция на статистиката и съгласно чл. 1, ал. 3 от Правилника за водене на регистрите за населението народните съвети могат да поправят служебно сведенията, дадени от главите на домакинствата и домакинските листове или в регистрите на населението, ако констатират, че те са непълни или погрешни, но само въз основа на документи или след провеждане на анкета“. ЦДА, ф. 1Б, оп. 27, а. е. 2, л. 5.

за неговото ограничаване.¹ В Доклад от 5 август 1950 г. до ОК на БКП в Благоевград² се казва: *„Настроението сред циганите в Сандански и околните села е лошо. Между тях широко се разпространява вражеска агитация за изселването им в Турция. Много пъти са ходили делегации при турския консул, който им е обещал, че ще уреди тяхното изселване. Около 90% от циганите в Сандански и с. Джигурово са се записали за изселване, между които и членове на тяхната организация, а същевременно и членове на партията. Още по-лошо е, че това става пред ОК и той досега не е взел никакви мерки освен това, че когато искат да пътуват, милицията не им дава открити листове. Но въпреки тия мерки има случаи, когато те, идвайки до Симитли, пак отиват в София в турската легация.“*³ От документа става ясно, че в самите организации има „вражески елементи, които подстрекават другите и правят многократни опити на всяка цена да си уредят изселването в Турция. Срещу подстрекателите се вземат мерки на ниво ОК на БКП.“ Предлагам: 1. Най-късно до 5 септември ОК или ГК да изпратят другар в циганската махала, който да направи публично събрание и разобличи вражеските сили; 2. Най-късно до 5 септември да се изключат от редовете на Партията виновниците за подстрекаване на циганското малцинство за заминаване в Турция – Сюлейман Муртев, Гога Абдулов, Мехмед Юсеинов, Демир Махмудов, Динка Сулю и Алиша от с. Джигурово; 3. Добре да се проучи въпросът и ако има и други подстрекатели, и те да се изключат от Партията; 4. Да се провери и по другите села, където живеят цигани, и ако има подобни настроения, да се вземат съответни мерки и се проведе разяснителна работа.“⁴

От документите се вижда, че случаите на „турчеене“ и желание за изселване в Турция на циганите мюсюлмани от Благоевградския регион са масови и организирани. Вероятно те не са изолирано явление за страната, тъй като за подобни процеси в други райони, където живеят цигани мюсюлмани, също се споменава в документите.⁵

По интересен е фактът, че от този момент проблемите на религиозната идентичност на циганите мюсюлмани става основен проблем при

1 ЦДА, ф. 1Б, оп. 27, а. е. 2, л. 1-9.

2 ДА – Благоевград, ф. 2Б, оп. 1, а. е. 3, л. 548.

3 ДА – Благоевград, ф. 2Б, оп. 1, а. е. 3, л. 548.

4 Пак там.

5 ЦДА, ф. 1Б, оп. 28, а. е. 23, л. 1-39. Подобни данни навярно има и във всички териториални държавни архиви в страната.

работата на партията и държавата с тях. Завоалиран зад „грижите“ за тяхното образование, социален и икономически статус, той присъства в множество архивни документи от този период и пронизва като червена нишка всички партийни документи, независимо от какъв характер – инструкции, решения, доклади, отчети и т. н.¹

Може би това обяснява и факта, че малцинствената комисия работи до 1951 г., когато се създава Отдел за работа сред турското население² към ЦК.

Отдел „За работа сред турското население“

Създава се по решение на пленума на ЦК на БКП от 23 април 1951 г. с цел подобряване работата на партията сред турското население. С решение на Политбюро на ЦК № 103 от 26 април 1951 г. към ЦК се създава отдел, а към НС на ОФ – сектор „За работа сред турското население“. Със същото решение към ЦК на ДКМС – „За работа сред турската младеж“. Такива отдели и сектори се създават също към ОК на БКП в Шумен, Русе и Хасково. Към Женотдела при ЦК на БКП се създава сектор „За работа сред жените туркини“. При партийното издателство се създава турски отдел за печатни издания на турски език. Задачата на отдела е: партийна просвета; образование и политически школи; читателски групи към ОФ; подобряване работата в турските училища; издаване на марксистко-ленинска литература на турски език. Освен турското население обект на възпитание и превъзпитание са и циганите и българомохамеданите. Общото между трите групи е, че изповядват ислям, а голяма част от циганите и българомохамеданите се „турчечат“, което за Партията е знак за тревога. „Отделът организира партийно-политическата, културно-масовата и разяснителната работа сред турското и циганското население, а също и сред българомохамеданите, оказва помощ на ОК на БКП, ДСНМ и ОФ...; следи отблизо работата на ЦК на ДСНМ и НС на ОФ сред турското население и особено за подобряване работата сред туркините, за ликвидиране на неграмотността, с предразсъдъците и старите навици в живота. Той контролира как се изпълняват партийните и прави-

1 ЦДА, ф.1Б, оп.27, а.е.2; а.е.6, 20.

2 ЦДА, ф.1Б, оп.27.

телствените решения, отнасящи се до турското население.¹ Във фокуса на партийната политика този път стоят и циганите.²

Отдел „За работа с националните малцинства“

С какво може да се обясни този интерес към циганите?

От 1957 с решение на Политбюро № 290 от 24.10.1957 г. – „Отделът за работа сред турското население“ е преустроен в „Отдел за работа сред националните малцинства“.³ Вероятно тази промяна показва новата линия на партията и към циганите, които вече не са в една група с турците, а са разглеждани като отделно малцинство. В архива на отдела изключително много е застъпена работата с циганите по две причини:

Първата причина е свързана с „новата държавна политика“, която се обединява около идеята на така наречената „културна революция“, планираща мерки за промяна на бита и начина на живот на циганите. Във връзка с това се приема Програма за заселване, която се включва в Постановление № 1216 на Министерския съвет от 17. X.1957 г. „За решаване въпроса с циганското малцинство в България“⁴, с което на практика се забранява чергарството. В дълбоката си същност това постановление е цялостна партийна Програма за вдвояване по местоживеене и месторабота на циганите чергари. По същество Програмата е отрицание на циганския традиционен начин на живот – динамизма и пътуването. Номадството е разгледано като скитничество, а то за властта е девиантно поведение и затова индивидите, които го упражняват, трябва да бъдат нормализирани и реинтегрирани към социума. Още от 1957 г. ЦК на БКП започва и провеждане на широка агитационно разяснителна работа за смяна на турско-арабските имена на циганското малцинство и подмяна на народността им от циганска на българска на различни нива.⁵

С цитираното постановление се подготвя и издаването на Постановление № 258 на Министерския съвет от 17. X.1958 година „За уреждане

1 ЦДА, ф. 1Б, оп. 27, Въведение, В. Пълова, л. 1 С., 1975.

2 ЦДА, ф. 1Б, оп. 27, а. е 2, 6, 20.

3 ЦДА, ф. 1Б, оп. 28

4 Постановление № 1216 на Министерския съвет от 17. X.1957 г. „За решаване въпроса с циганското малцинство в България“.

5 ЦДА, ф. 1Б, оп. 5, а. е. 420, л. 1-57 – Протокол от съвещание на отдел „За работа с националните малцинства“ на ЦК на БКП с наблюдаващите работата по пропагандата и агитацията и отговорниците за работата сред националните малцинства при ОК на БКП, ОФ и Комсомола., 25. III.1960 г.

въпросите на циганското население в България¹. С него се забранява „скитничеството и просията“ и всички граждани се задължават „да се занимават с общественополезен труд и да работят според своите сили и възможности.“

В Постановлението № 1216/ 8.10.1958 г. се набеязват и конкретни мерки, които са насочени към решаване „въпросите на циганите чергари“. Не подлежи на никакво съмнение репресивният им характер. В Постановлението се предвиждат и мерки „за подобряване бита и културата на циганското население... за урегулиране, благоустрояване и хигиенизиране на циганските квартали“.²

Начало на „Възродителния процес“

Тази демонстрирана грижа за циганите катунари е придружена и с едно друго „добро“ дело за тях – усядайки, да си сменят турско-арабските имена и народността – от циганска в българска.³ В партийния архив има много документи, от които се вижда, че това е най-важното, което трябва да се направи – „да се улесни процедурата за онези трудещи се цигани, които се чувстват българи и искат да заменят мохамеданските си имена с български“⁴

От анализа на документите в партийния архив се вижда, че започва да се подготвя началото на процеса на преименуване на циганите и смяната на народността им от циганска в българска. На заседание на Политбюро на ЦК на БКП от 31. X.1959 г. се взима решение: „Министерството на правосъдието да внесе в едномесечен срок предложение за изменение правилника за водене на регистрите за гражданското състояние, в смисъл да се даде възможност на народните съвети да извършват промени в глава „произход“, по писмена молба на трудещите се от на-

- 1 Постановление № 258 на Министерския съвет от 17. X.1958 г. „За уреждане въпросите на циганското население в България“.
- 2 По повод на постановлението в Партийния архив са запазени молби от цигани, които искат да започнат уседнал живот и работа, но местното население не желае това – ЦДА, ф. 1Б, оп. 28, а. е. 1, л. 1-15. Постановлението е повод и уседналите цигани чрез ГК на БКП по места да имат искания за по-висок бюджет за благоустройство на циганските квартали – ЦДА, ф. 1Б, оп. 28, а. е. 1, л. 5-6; ЦДА, ф. 1Б, оп. 28, а. е. 6, л. 10; ЦДА, ф. 1Б, оп. 28, а. е. 15, л. 1-8. По места партията е провокирала самите цигани да „приветстват“ постановлението – Доклад от Шакир Пашов, представител на културния комитет на циганското население в кв. „Емил Марков“ в София до ЦК на БКП, 21. VI.1959 г. : ЦДА, ф. 1Б, оп. 28, а. е. 6, л. 5-9.
- 3 ЦДА, ф. 1Б, оп. 28, а. е. 15, л. 9.
- 4 ЦДА, ф. 1Б, оп. 6, а. е. 4034, л. 1 – Протокол от заседание на Политбюро на ЦК на БКП.

ционалните малцинства, които желят да се регистрират като българи.“¹ Решението е взето върху основата на внесена докладна от Иван Господинов, който е завеждащ отдел „За работа с националните малцинства“ и в която „процесът на приобщаване на циганите“ е представен като „доброволен и желан от тях“: „Много от тях са приели български имена, женят се за българи и българки, чувстват се българи... Известна част от циганите мохамедани през 1946-1947 г. се регистрираха като турци, но като се има предвид по-ниската култура на турското население... това задържа развитието на тези цигани и част от кадрите сред тази категория също поставя въпрос да се регистрират като цигани или българи... Пречка в това отношение е фактът, че промяна в гражданското състояние може да се извърши само по съдебен път.“² През януари 1960 г. постановлението за облекчената процедура на преименоване и смяна на народността става юридически факт.³ През същата година и партийните органи по места „достигат до идеята“ за необходимостта от разкриване на общезития – пансион за турчетата и циганчетата.⁴

В докладна записка до Политбюро на ЦК на БКП от 21 ноември 1961 г. от зав. -отдели „Пропаганда и агитация“ и „За работа с националните малцинства“ отново се поставя въпросът за „турчещите“ се цигани, които са се „регистрирали“ като турци: „Само през периода от 1947 г. насам са се записали като турци над 130 000 цигани. За тази масова „промяна“ на народността на циганите до голяма степен е спомогнало писмо № 5-434 от 11. V.1950 г. на отдел „Гражданско състояние“ на МВР, което гласи, че всеки гражданин, след като удостовери с двама свидетели, че изповядва мохамеданска вяра и говори турски език, може с молба до местния народен съвет да се запише като турчин.“⁵ В докладната тези факти вече се определят като „ненаучни“ и „вредни“. За първи път в документалните извори се говори открито за започналата смяна на имената и народността на циганите. „В резултат на извършващата се културна революция и сред циганите много от тях се приобщават към българската нация. Око-

1 ЦДА, ф. 1Б, оп. 6, а. е. 4034, л. 2.

2 ЦДА, ф. 1Б, оп. 6, а. е. 4034, л. 48.

3 В. „Известия“, 5. I.1960 г. Напечатани са бланкови молби от името на желаещите да променят имената и народността си до Председателя на ГОНС по местожителство. ДА – Монтана, ф. 2, оп. 3, а. е. 66, л. 340.

4 ЦДА, ф. 1Б, оп. 29, а. е. 20, л. 2 – Докладна от ГК на БКП, ГОНС и отдел „Просвета и култура“ – Коларовград, до ЦК на БКП, от 22. XII.1960 г.

5 ЦДА, ф. 1Б, оп. 15, а. е. 765, л. 2.

ло 107 000 цигани, от които 45 000 турчеещи се доскоро, приеха български имена и българска национална принадлежност. Но на редица места все още се подценява политическото значение на това движение и не се противодейства достатъчно на тенденциите на турчееене.¹

Началото на Възродителния процес по отношение на циганите е определен като „културна революция“. В случая става дума не за изолирани случаи, а за масово започнало „движение“. Като резултат от внесената докладна Политбюро на ЦК на БКП излиза с Решение относно: мерките против тенденциите на турчееене на цигани, татари и българи мохамедани.² В Решението се подчертава фактът, че партията и народната власт ще вземат специални мерки за „бързо ликвидиране на голямата икономическа и културна изостаналост на турското и циганското население“³ Още тук се вижда, че току що стартиралият „възродителен процес“ при циганите се „скрива“ зад социални по характера си лозунги. На „успешно осъществената културна революция“ при циганите се противопоставят някои „отрицателни тенденции“ – „Значителна част от циганите, татарите и българите мохамедани под различни форми все още се турчечат, като използват за това мохамеданска религия и турско-арабски имена... Над 130 000 цигани и десетки хиляди татари и българи мохамедани в много райони на страната са се регистрирали като турци... Това турчееене обективно се подпомагаше в някои селища от изучаването на турски език от децата цигани, татари и българи мохамедани в общи паралелки и пансионни съвместно с турчетата... Неблагоприятно се отразява върху националното и патриотичното възпитание на младежите цигани, татари и българи мохамедани и събирането им с младежите турци в общи роти и взводове на армията и Трудовата повинност.“⁴

За да се пресекат споменатите вече отрицателни тенденции на турчееене, „които по същество водят до асимилиране на българи мохамедан, цигани и татари от турцизма и за да се засили още повече патриотичното им възпитание, Политбюро на ЦК на БКП решава...“⁵

Набелязани са и конкретни мерки за изпълнение на призива за „единна нация“, които пряко засягат и циганите.

1 Пак там, л.3.

2 ЦДА, ф.1Б, оп.15, а.е.765, л.8-13.

3 ЦДА, ф.1Б, оп.15, а.е.765, л.8.

4 Пак там, л.9.

5 ЦДА, ф.1Б, оп.15, а.е.765, л.10.

За решаване на главната задача за пресичане тенденцията на турчеене се е разчитало изключително много на: партийните комитети и организации; ДКМС, професионалните съюзи; други обществени организации; органите на министерства и ведомства, народните съвети и стопанските организации. На Министерството на правосъдието съвместно с народните съвети се вменява задача: *„...да изработят инструкция за приложение на чл. 16 от Правилника за водене регистрите за гражданско състояние, като се осигури правилна регистрация на населението по национален признак.“*¹

В решението е предвидена и „широка разяснителна работа“ сред татарите, циганите и българите мохамедани, регистрирани като турци „с оглед същите да се регистрират по действителната им народностна и национална принадлежност... с изключение на случаите, регистрирани вече като българи“²

Предвидени са и други мерки: да не се допуска преселването на цигани и българи мохамедани в населени места с компактно турско население; да не се изучава турски език от деца на цигани; да не се назначават учители турци в училища, където преобладават деца на цигани; децата да не учат в паралелки с турчета и да живеят в общежития заедно с тях.

Освен това Министерството на народната отбрана и Главно управление на трудовата повинност получават указание да следят за разделянето на съответните етнически групи в поделенията на Строителни войски, като „осигурят благоприятни условия за правилното възпитание на младежите българи мохамедани, цигани и татари... които се турчечат“³

Планираната асимилация се свързва и с конкретни практически мерки.

На комитета по въпросите на българската православна църква и религиозните култове при Министерството на външните работи⁴ се нарежда да вземе мерки за правилното изясняване на българомохамеданския, циганския и татарския въпрос сред духовните лица на мохамеданската църква: *„...да се следи за спазване на социалистическата законност от страна*

1 Пак там, л. 10.

2 Пак там, л. 11.

3 Пак там, л. 12.

4 Подробно съм изброила всички институции, които са натоварени със задачи по отношение на „Възродителния процес“ при циганите, тъй като в архивите на съответните ведомства от този период биха могли също да се открият архивни документи, свързани с циганите.

на ходжите и мюфтиите и да не се позволява провеждането от тяхна страна на каквато и да било реакционна пропаганда в полза на турчеенето, особено при религиозните обреди; да не допуска назначаването на религиозни служители турци в селата с компактно циганско и татарско население и сред българите мохамедани“¹

От особен интерес е онази част в документа, която се отнася до Българската академия на науките: „...да изпрати комплексни експедиции от историци, етнографи, филолози и други за всестранно проучване на народността произход и принадлежност на населението в съответните райони в страната, които да установят етническия произход и народностните особености, по-специално на турци, татари, цигани, живеещи в България. Да продължи проучването на историческото минало на българите мохамедани в Родопите, Ловешки окръг и други райони на страната, с оглед да се разкрие още по-добре историческата истина за резултатите от асимилаторската политика на турските поробители, за масовите и единични помохамеданчвания. За резултатите от проучването да се внесе доклад в ЦК на БКП. Към Института по българска история при Българска академия на науките да се създаде секция за проучване на историческото минало на българите мохамедани. При отдел „Пропаганда и агитация“ на ЦК на БКП да се създаде комисия, която да изучава проблемите и разработва мероприятия за националното осъзнаване и комунистическото възпитание на българите мохамедани. За тази цел в отдела да се назначи инструктор за работа сред българите мохамедани.“²

Държавно насилие при смяната на имената

В този период (1960 – 1961) започват и насилствени действия от институциите циганите мюсюлмани да приемат български имена.³

В ЦДА (в масива от документи на бившия Централен партиен архив) – фонда на партийния архив, има няколко масива с документи, които недвусмислено доказват, че процесът на смяната на имената и народността

1 ЦДА, ф. 1Б, оп. 15, а. е. 765, л. 12.

2 ЦДА, ф. 1Б, оп. 15, а. е. 765, л. 12-13.

3 Отношението на циганите към смяната на имената и покръстването им не са били обект на специално изследване, освен в контекста на по-общи исторически проучвания. (Вж. М. Груев, 2003). В. Пелова (2004) изследва архивните документи за приемане на християнството от ромите във Врачанска епархия от сравнително ранен исторически период – първите години след Освобождението до 1948 година, като анализира мотивите за този акт така, както са отразени в приписките на Врачанската Митрополия.

на циганите не е бил в никакъв случай доброволен и безпроблемен за властта и хората.¹

Най-ранният документ е от 23.06.1960 г. и е молба от двама цигани от гр. Омуртаг, които пишат до ЦК на БКП от името на съгражданите си: „Като нас има много в град Омуртаг, които ние искаме и сме натоварени да представляваме с тази си молба“². В молбата на първо място те се самоопределят като турци, говорещи турски език и имащи мохамеданска вяра. Представят се и като завършили турска прогимназия и като потомци на родители турци: „Навсякъде досега сме минавали за турци, такива са и нашите бащи и пр. Казахме по-горе, че завършихме турско училище. В ГНС град Омуртаг сме записани като турци, също и бащите ни. Това се вижда и от личните ни паспорти, където също е отбелязано, че сме турци. Имаме и множество други документи.“ На второ място молителите се определят като трудови хора, включени активно в мероприятията на народната власт, членове на Отечествения фронт, които активно работят в него. Оплакват се, че: „Последните няколко дена от ГНС ни се оказва давление да подадем декларации, с които да си сменим имената, собствените, от турски на български имена. Ние считаме, че това може да стане само ако ние желаем това, по наше искане. Ние сме убедени, че ще бъдем правилно разбрани, тъй като сме членове на това наше социалистическо общество и че вие ще наредите веднага на ГНС – град Омуртаг да променя имената ни само при доброволно съгласие. Молим на тази молба да ни се отговори.“ Следват датата и собственоръчните подписи на двамата молители. Следващите запазени молби от този период са за времето от 8.02 до 30.07.1961 г.³ Молбите жалби са запазени, защото по всяка вероятност са влезли в междуведомствено обръщение между приемната на Президиума на НС и ЦК на БКП, отдел „За работа с националните малцинства“. В архивната единица има запазени 10 индивидуални молби и три колективни – от членовете на XI ОФ район в Несебър, от с. Зидарово, Бургаско и от гр. Пазарджик. Само 4 от молбите са ръкописни, а останалите са напечатани на машина и по всяка вероятност са писани с адвокат-

1 ЦДА, ф. 1Б, оп. 28, а. е. 24 – Писма от Президиума на НС, ГК на БКП в Пазарджик и изложения от турци, цигани и българомохамедани до ЦК на БКП във връзка с промяната на турските им имена с български (06.02.1961 – 10.06.1961).

2 ЦДА, ф. 1Б, оп. 28, а. е. 15, л. 9.

3 ЦДА, ф. 1Б, оп. 28, а. е. 23 – Писма от Президиума на НС, ГК на БКП – Пазарджик и изложения от цигани до ЦК на БКП във връзка със смяната на турските им имена с български.

ска помощ, защото са юридически обосновани – цитират се точно чл. 15 и чл. 56 от Правилника за водени на регистрите за гражданското състояние, публикувани в „Известия“, бр. 2 от 05.01.1960 г., в който правилник изрично се подчертава доброволният характер на смяната на имената и народността както на децата при раждане, така и на техните родители.¹ Като цяло молбите повтарят цитирания по-горе модел, но има повече информация за начина, по който насила са сменяни имената. В едни от случаите се е използвала неграмотността на хората: *„На 15. II.1961 г. бях повикан от др. пълномощника на кв. „Победа“ Бургас в Пълномощничеството и ми предложиха да подпиша декларация, без да ми обясняват, без да ми я прочетат, тъй като аз съм самоук. На 16-и същата година бях повикан в ГНС – Бургас, като искаха със себе си да нося и паспорта си, уж за военна справка. След като ми отнеха паспорта, ми казаха тогава за покръстването, като ме слагат в категорията на циганското малцинство... Аз заявявам, че не произхождам от циганско малцинство, а съм чист турчин, още от праядо, което може да се удостовери от данни и официални документи, които мога да представя веднага.“*² Много по-драстичен е случаят, който се описва от двама жители на с. Стефан Караджа, Силистренски окръг: *„Жители сме на с. Стефан Караджа, Силистренски окръг, български граждани, по народност турци. В началото на този месец бяхме извикани от партийния секретар на местната първична партийна организация в селото – др. Цаньо Йорданов, който ни каза, че ако желаем, можем да си променим мюсюлманските имена с български. След като му обяснихме, че не желаем да сторим това поради обстоятелството, че за нас промяната на имената значи покръстване и че ние искаме да си запазим старите имена, той ни увери, че повече няма какво да се безпокоим по този въпрос. Непосредствено след това обаче от страна на местните органи на властта в селото бяха взети някои мерки, чрез които се цели да бъдем принудени да си променим имената. Така бяхме лишени от правото да купуваме хляб от обществената фурна в селото, да посещаваме и правим покупки от магазина в Селкоопа, като успоредно с това ни бе забранено да ходим на работа в стопанството до тогава, докато не се съгласим да си променим имената.“*³ Заплахите за

1 ЦДА, ф. 1Б, оп. 28, а. е. 23, л. 17. Текстовете от Правилника в молбата са цитирани дословно и написани с големи букви.

2 Пак там – л. 10 от молбата, се вижда, че е заведена веднъж още на 22.12.1960 г. и резолюцията е: *„Относно смята на името му“*.

3 Пак там, л. 5-7.

изгонване от работа присъстват във всички подадени молби жалби. „След излизане на указа за сменяне на имената от цигански произход аз бях поканен да си сменя името, като си избира друго подходящо име, за което аз се противопоставих. От ГС в гр. Варна обаче бях повикан и ми се каза, че задължително следва да си подам декларация, че желая да си сменя името. Освен това съпругата ми, която работеше в отдел „Чистота“, също е била викана и заставена да промени името си и когато тя не се е съгласила, ѝ е било казано, че ще бъде отстранена от работа. Тя е продължила да отказва и е била връщана в продължение на 3 дни от работ, за които отсъствия не ѝ е била начислена надница. Под така упражнения върху мен и съпругата ми натиск аз се видях принуден да подам декларация пред ГНС – Варна, че съм съгласен да си променя името, поради което ни бяха отнети паспортите, за да се издадат нови, след като се установим на името, което ще си избереме.“¹

В някои от молбите драматично са описани мъките на хората, които са принудени да си сменят имената. *„Знаете ли, че нашите жени и деца плачат денем и нощем... разбрахме, тази работа се отнася само за тези, които не знаят откъде са и нямат работа... спряха парите на старите хора, за да станат българи наложително... хората плачат като деца... И ние не можем доживя, тъй като ни тормозят защо не ставаме българи и ние мислехме какво да направим... И седнахме колективно едно оплакване да напишем... Очакваме всеки момент и всеки час за отговор.“* Следват подписите на 7 души.²

Във всички молби сторената по отношение на тях несправедливост приемат като недоразумение или грешка на общинските управи по места, като същевременно подкрепят партийната идея за промяната: „Това като идея е много добро... прекрасно. Ние и лично аз не правим никаква критика на това законно положение, но ние заявяваме, че поне засега не желаем да изменяваме както имената си, така и религията си, вярата си, разните адети, които имаме и които са ни останали от нашите родители, деди и прадеди.“³ Молят да им се върнат насила написаните молби за смяна на името и вероизповеданието и да не се поставя повече пред тях този въпрос, като в замяна обещават и в бъдеще да служат на народната власт.⁴ Молбите са изпълнени с приветствия към властта. „Друга-

1 Пак там, л. 20-21.

2 Пак там, л. 36-37.

3 Пак там, л. 17.

4 Пак там, л. 18.

рю Живков, в навечерието на Първи май – бойния празник на труда на всички прогресивни народи от целия свят, ние, турското население, живеещи в гр. Несебър, тази новина не можахме да я посрещнем с радостни сърца. Понеже накърнен е нашият национален престиж от местните наши ръководители на града ни. И Първи май ще посрещнем така, понеже акцията не е спряна още. Ние не сме цигани и не желаем да ни сменят родните имена. Бяхме изпратили делегация от трима души на 14.04.1961 г. и ... до ден-дневен никакъв отговор не сме получили.“ Следват няколко лозунга и другарски поздрав до Т. Живков от „Единадесети ОФ район при турското население в гр. Несебър“.¹ И от другите молби се вижда, че те са носени лично в Президиума на НС в София, тъй като датите на завеждане на документите съвпада по време с тяхното получаване, а при колективните молби са изпращани „делегации“, които са изчаквали отговор на място (т. е. в София). Разбира се, такъв те не са получавали, което по-късно е отчетено като слабост на работата сред тях.² В същата архивна единица са запазени писмата и на ОК на партията в Сливен, с. Келифарево, Великотърновско, и Пазарджик до ЦК на БКП, отдел „За работа с националните малцинства“, в които се искат подробни указания за процедурата около циганските малцинства по места. *„Интересува ни как бихме постъпили и може ли в съвета при раждането на деца от този произход да пишем турски цигани или каквото пожелаят родителите. И на второ място, можем ли в регистрите да коригираме и как въобще да постъпим за узаконяване истинския им произход?“*³ Завеждащият отдела „За работа сред националните малцинства“ по това време Иван Господинов им отговаря с общи фрази, като ги отправя към писмо № 809 от 17.06.1958 г. на ЦК на БКП: „Неправилни са тенденциите на част от циганите мохамедани да се турчечат. Неправилно е обособяването на циганското население в отделни квартали и махали... Трябва да се води системна и убедителна политическа работа сред циганското население за неправилността на турчеченето и по доброволен път да се регистрират като българи и да записват новородените си деца като българи.“⁴ Доколко процесът е доброволен, личи и от писмо на ОК на БКП в Сливен, в което се казва: „Другари, в Нова

1 Пак там, л. 30-31.

2 ЦДА, ф. 1Б, оп. 55, а. е. 1341, л. 9. „Много често техните молби и жалби не се удовлетворяват и това дава много лошо отражение в съзнанието на тези молители.“

3 ЦДА, ф. 1Б, оп. 28, а. е. 23, л. 2-3.

4 Пак там, л. 5.

Загора няма изволнени работници от циганското население поради това, че не приемат български имена. Случаят с Е. Юмеров е следният. Същият е направил опит да излъже директора на СП „Комунални услуги“, че не е циганин, а е турчин и не може да приеме българско име. Директорът на предприятието му отговаря, че не иска работници да го лъжат. “Така или иначе, случаят не е изяснен, но малко след това в писмото (за първи път срещано в документи) се говори за унищожаване на цигански гробища: *„Гробището на циганското население се намира в съседство с животновъдната ферма на Селскостопански техникум – гр. Нова Загора. По решение на сесията на ГНС гробището се предава на техникума за ползване, обаче същото не е изместено още...“*¹

Репресивната малцинствена политика по отношение на ромите за смяна на техните имена и народност – започнала 1958 г. с единични случаи на насилствена смяна на турско-арабските имена на циганите – с пълна сила продължава и в началото на 60-те години. Държавата тръгва към открита асимилационна политика. Именно във връзка с нея съществуващият отдел „За работа с националните малцинства“ се закрива и цялата дейност на 26.11.1962 по решение на Политбюро № 327 преминава към отдел „Пропаганда и агитация“ като сектор „За работа сред националните малцинства“. По места работата се води от същите отдели, но ситуирани към ОК на БКП по места.²

Информационно-социологически център на ЦК на БКП

По отношение „Възродителния процес“ сред циганите в Партийния архив е запазен и друг голям масив от данни, свързан с работата на Информационно-социологическия център на ЦК на БКП.³

За нуждите на ЦК на БКП през 1971 г. Центърът прави социологическо проучване на циганите по населени места.⁴ Между многото информация, която се обработва и предоставя, е и броят на преименуваните и преименуваните цигани по окръжни центрове. В материал от 1973 г. Центърът докладва: „Налице са данни за турчезене сред една част от циганското население особено в окръзите, където преобладава население от турски

1 Пак там, л. 1.

2 ДА – Благоевград, ф. 2Б, оп. 12, а. е. 41, л. 124.

3 ЦДА, ф. 16, оп. 55 – Настоящият инвентарен опис съдържа 1368 (хиляда триста и шестдесет и осем) архивни единици. Януари 2006 г. гр. София Съставил (Ст. Цветански)

4 ЦДА, ф. 1Б, оп. 55, а. е. 1341.

произход (Разградски, Търговишки, Шуменски, Варненски и др.). Причините са много и най-различни: понякога циганите се срамуват да се наричат цигани; другаде често срещат трудности при обслужването в търговията, транспорта, гражданските служби или пък просто изпадат под влияние на заобикалящите ги традиции, обичаи и бит на населението от турски произход.¹

Видимо за период от 12-13 години държавата и партията не са успели да приключат успешно „Възродителния процес“ сред циганите, тъй като в предоставена карта на страната от 1976 г. от Информационно-социологическия център на ЦК на БКП се вижда, че в повече от половината от окръзите в страната циганското население е склонно към турчеене (запазили са си имената и религията).² Подобни данни има и в по-късните отчети.³ През 1980 г. към Информационно-статистическия център на ЦК на БКП се сформира група, която има за задача да проведе изследване по проект на тема: „Утвърждаване на социалистическия начин на живот сред българските граждани от цигански произход.“⁴ В Доклада на групата се посочва, че 31% от изследваната съвкупност посочват, че не принадлежат към никоя религия. Констатирана е и висока непосещаемост на църкви и джамии (80,94%). Религиозните обреди са силно съкратени, като по-голяма консервативност и устойчивост показват обичаите при погребение. „От останалите обреди голяма устойчивост проявява обрязването, спазвано сред циганското население, изповядващо ислямската религия“⁵ Резултатите от изследването, които отчитат силно намаляване на религиозността на циганите, влизат в противоречие с два основни документа девет години след това.⁶

1 Пак там, л. 8.

2 Пак там, л. 12.

3 ЦДА, ф. 1Б, оп. 55, а. е. 1341 и 1344 – Някои проблеми на работата сред циганското население у нас (1976).

4 ЦДА, ф. 1Б, оп. 55, а. е. 1348 – Доклад на групата до отдел „Пропаганда и агитация“. Докладът е предшестван от Проект за емпирическо социологическо изследване, С., 1977 г. – ЦДА, ф. 1Б, оп. 55, а. е. 1347; разработката е от колектив с ръководител к. ф. н. Д. Димитров. Пълните резултати от изследването са публикувани в колективна монография (същия колектив) – ЦДА, ф. 1Б, оп. 55, а. е. 1349, в обем от 225 листа. Самият доклад е отпечатан само в 10 екземпляра и изпратен в ЦК като „строго поверителен“.

5 Пак там, л. 19.

6 ЦДА, ф. 1Б, оп. 55, а. е. 1350, л. 1-4 – За някои особености в идейновъзпитателната работа на партийните органи и организации, народните съвети и обществените органи и организации с българските цигани, които се турчеят; ЦДА, ф. 1Б, оп. 55, а. е. 1351, л. 1-5 – Някои

Резултати от „Възродителния процес“

Близко 30 години след началото на „Възродителния процес“ сред циганите в официални документи се посочва: „...около 44%-45% от българските цигани официално принадлежат към мюсюлманството... като цяло са слабо религиозни... Не е правилно да се смята, че всички цигани мюсюлмани се турчелят. Турчелят се част от тях... В новите условия на работа (приключило преименуване на помаците – 1972-1974 и на турците – 1984 г., бел. А. П) следва да се отчитат някои обстоятелства, характерни за циганите, които се турчелят... Турчепенето им има не политически характер – влиянието на анкарската пропаганда..., а в основата си има емоционален характер: циганите мюсюлмани, приели с религията и съответните арабски имена, искат да се регистрират турци, а не цигани, защото терминът „цигани“ е синоним на нещо обидно, оскърбително, срамно. Бягство от обидното и оскърбително „цигани“ има и сред част от циганите християни, особено тези с високо образование и култура, които се „българеят“ – срамуват се да обявят циганския си произход и търсят начини да се регистрират като българи.“ Какъв цинизъм по отношение на тези хора, като се има предвид фактът, че официалната партийна политика през целия период е насочена към религиозната и народностна асимилация на тези хора! В документ от 1982 година по окръзи се прави справка за циганите с нови имена и паспорти.¹ От справката се вижда, че на насилствена политика на смяна на имената и народността са подложени 217 651 души – обозначени като български цигани със стари имена. Отчита се, че са сменени имената на 208 208 души, или това са 95,66% от циганите с турско-арабски имена. В справката е отчетен и броят на хората със сменени паспорти – 100 933.² През 1989 г. продължава да се отчита фактът, че: „В България има значителна група българско население от цигански произход. Нашата партия винаги е полагала грижи и внимание към това население. В последните години има редица партийни и държавни документи за работата сред българските цигани. След решението на Секретариата на ЦК на БКП № 1360 от октомври 1978 (става въпрос за решение преди 10 годи-

въпроси за работата с българските цигани. И двата документа носят една и съща дата – 17.Х.1989 г.

- 1 ДА – Благоевград, ф. 2Б, оп. 12, а. е. 41, л. 118 – Резултати от извършената политическа работа за смяната на турско-арабските имена на българските цигани, от 14.06.1982 г. (Строго поверително). Вж. и други архивни документи от ДА – Благоевград на сайта roma.swu.bg.
- 2 Пак там, л. 118.

ни) и след подмяната на турско-арабските имена се извърши немалко работа и се постигнаха значителни изменения сред това българско население.“¹

В документа, който има характер на партийна директива – недвусмислено е посочена целта на работата с циганите: приобщаване към българския народ и формиране у тях на национално българско съзнание. Отчитат се новите условия и постановки „за единение на българския народ и нация“. Отчитат се и допуснатите грешки, които трябва да се коригират. „С тревога следва да се отбележи, че в последните години голямата и сложна работа по Възродителния процес се отрази неблагоприятно в работата на партията с българските цигани, в смисъл, че цялото ни внимание беше насочено към потомците на ислямизираните българи и практически с циганите престанахме да работим... Следва да отбележим и факта, че много държавни и партийни организации в център и по място недооценяват проблема на българските цигани. В решението на ПБ на ЦК на БКП за единението на българската нация въпросът за циганите има своето място. Той е сложен въпрос и с всяка измината година все повече ще се усложнява, защото броят на това население непрекъснато и бързо расте. Преди 10 години българските цигани бяха 6%, от цялото население, а сега са над 7%.“²

Подробно цитирах част от документа по две причини:

На първо място, наложената в научната литература идея, че „...не религиозният маркер е най-определящ за мерките спрямо тази общност, а етнокултурната специфика в този случай (с циганите) най-често се поставя във връзка с опитите за решаване или просто игнорирането на определен кръг от остри социални проблеми.“³ Част от цитираните документи от партийния архив доказва точно обратната теза.⁴ Ромите в България са част от националната история, свързана с така наречения „Възродителен процес“, който в научната литература се разглежда най-вече свързан с турците и помаците, а по отношение на ромите бегло се определят като решаване на социални проблеми.

1 ЦДА, ф. 1Б, оп. 55, а. е. 1351, л. 1.

2 ЦДА, ф. 1Б, оп. 55, а. е. 1351, л. 5.

3 Груев, М., Ал. Калъонски. Възродителният процес (Мюсюлманските общности и комунистическият режим). С., 2008, с. 9.

4 В изследването са използвани само част от достъпните на автора документи, като подробното им излагане е обект на друга разработка. Пълният текст на някои от документите от ДА – Благоевград, които не са цитирани тук, могат да се видят на сайта goma.swu.bg.

На второ място, смятам, че не е редно когато става въпрос за религиозната – мюсюлманска идентичност, на толкова много хора в страната – 208 208 и за политиките към тях на комунистическата власт, които политики трайно променят живота и съдбата им, да се гледа на тях „отвисоко“ и религиозните им проблеми да се „подменят“ със социални.

В заключение бих искала да подчертая, че целта на разработката е да посочи част от документите, които се съхраняват в ЦДА (ЦК на БКП) и които по някакъв, макар и косвен начин, са свързани с различните моменти и етапи на отношение на комунистическата власт към ромите мюсюлмани в България в периода 1944-1989 г.

Смяната на имената на ромите мюсюлмани в началото на 60-те години е първата стъпка на комунистическата власт за осъществяване идеята за „единна нация“. Чрез нея се цели тяхната религиозна и етническа асимилация. Както се вижда от документите, този процес не е бил „добровolen и безпроблемен“ за хората, които са били негови жертви.¹

В заключение може да се обобщи, че политиката на тоталитарната държава към ромите свързана с промяната на тяхната мюсюлманска идентичност е важен за държавата експеримент, който след това ще се пренесе и институционализира и по отношение на други две етнорелигиозни общности – помаци и турци.

Анастасия Пашова е преподавателка в Югозападен Университет „Неофит Рилски“.

1 Имам много събрани разкази на хора от различни региони на страната, които разказват за „Възродителния процес“ от които се вижда, че това е травмиращото колективно място на паметта за циганите мюсюлмани.

Идентичност и идентичности на помаците в България

Автор: Евгения Иванова

Текстът е основан върху изследването „Нагласи на мюсюлманите в България – 2011“, *проведено с количествена и качествена методика от агенция „Алфа-рисърч“* и Нов български университет, в периода март-ноември 2011.

Ръководител: Евгения Иванова. Екип: Антоний Гълъбов, Боряна Димитрова, Илона Томова, Михаил Иванов, Соня Хинкова.

Студията е част от подготовения в издателството на НБУ сборник с анализи на резултатите от изследването.

„Колевливата“ идентичност на помаците¹ е била досега обект на множество интерпретации: като се започне с фалшификациите и спекулациите с корен във възраждането – за насилствения и масов характер на „помохамеданчването“ – и се завърши с новосъздадените „теории“ за техния арабски, турски, тракийски, прабългарски произход. Всъщност, именно „колебливата“ идентичност поражда версиите за произход, а не – обратното, както би било логично да се предположи.

Сред това изобилие от „научни“ теории, специфично документалният аспект на феномена „помаци“, основан върху сериозни извори (преди всичко – османските данъчни регистри), остава, като че ли, по-скоро незабелязан и предназначен за тесни академични кръгове. „Войната“

1 Избирам – сред многото спорни понятия – именно понятието „помаци“, защото така се самоопределят все повече хора от самата общност. Иначе, като научно правомерно, предпочитам понятието „българи мюсюлмани“, което обаче се счита от мнозина колеги за предварително задаване на идентичност. Колкото до понятието „българоезични мюсюлмани“, все по-налагащо се в определени среди, то, мисля, размива границите на общността – доколкото българоезични могат да бъдат и част от ромите мюсюлмани, и дори някои турци.

Целта на този текст не е да прави исторически преглед на понятията, с които се самоназовават или биват назовавани българите мюсюлмани. Ще отбележа само, че понятието „помак“ се появява за първи път в регистър от 1873. (Македония и Одринско...1995:4-6, 117, 124-135 и др.) Вероятно ежедневната му употреба предшества тази поява.

между интерпретациите, захранвани не толкова от научна прецизност, колкото от легендарни представи, най-често обслужващи партикуларни политически интереси, продължава и в нашето съвремие.

Тази „война“ рефлектира не само в задълбочаване на „колебливата“ идентичност, но и в тенденциозни (отново – мотивирани политически) спорове за самото понятие. Продължават – и в академичните, и в не до-там академичните среди – препирните за правомерния термин: помаци, ахряни, българомохамедани, българи мюсюлмани, българоезични мюсюлмани, родопски турци и т. н.

Резултат от всичко това е все по-задълбочаващата се капсулация и маргинализация на тази културно-религиозна група, както и все по-ясно очертаващите се тенденции за изтъкване на собствено етническо самосъзнание.

Периодическите скандали около произхода и идентичността на помаците, разразяващи се в обществото ни, възбуждат непрекъснати страхове – било от настъпление на ислямизъм, към който тази група се счита иманентно податлива (именно – поради „колебливата“ си идентичност), било от нови „възродителни“ процеси. Възможно е тези скандали да са предизвикани преди всичко от неразбиране, но не бива да се изключват и нарочни спекулации, мотивирани политически.

Целта на този текст е да очертае тенденциите в самоопределението на различни сегменти от общността, да анализира – доколкото е възможно – мотивациите за това самоопределение, както и да проследи дали и доколко колебливата идентичност, наистина, представлява предпоставка за развитие на крайни религиозни течения.

Използвам термина „сегменти“, защото за изследователите на проблематиката са отдавна известни различията между отделните териториални групи – различия, обуславящи диаметрално противоположни нагласи – не само в самоопределението, но и в мотивиращите го традиции, обичаи, поведения, степен на религиозност, отвореност към „другите“, именна система.

Още наблюдателният изследовател на Родопите Христо Попконстантинов говори за големите различия между манталитетите на помаците от една или друга област.

Така, за селата на юг от Смолян той отбелязва:

„Може да се каже, че в Ардинското корито живее най-питомното между родопските населения. Жилищата им са добре устроени и всяко по-голямо село има изглед на градец.“ (Попконстантинов1970:176)

За разлика от тях, жителите на Бабешките колиби в Западните Родопи имали нужда от „опитомяване“, защото тънели „в невежество“ и водели „първобитен живот“. (Попконстантинов1970:143)

Изследването „Планината Родопи – усилията на прехода“¹, проведено повече от век след проучванията на Попконстантинов, в което специалната извадка за помаците беше 803 души, констатира тяхното самоопределение така: 33% „българи“, 5% „турци“, 62% „други“ (българо-мохамедани, помаци, ахряни, българи мюсюлмани, само мюсюлмани). Въпреки този висок процент „отделна“ идентичност, тогава не открихме ясно обособени характеристики на етнообразуващ процес – именно поради дисперсирането на „отделността“, включващо и немалка доза неразбиране на въпроса за етничността. Освен това, самосъзнанието за „отделност“ се носеше преди всичко от елитите, които – още тогава – конструираха или разпространяваха твърде самобитни версии за произход, целящи да „докажат“ различността им – както от българите, така и от турците. (Томова 1998:12, Иванова 1998:58, Григоров 1998:38)

В сегашното изследване някои от тези тенденции се запазиха, други се промениха. Очерта се обаче (особено – в качествените изследвания) все по-отчетлив процес за обособяване на отделен етнос, обхванал не само елитите, но все по-големи масиви от хора.

В количественото изследване като мюсюлмани, говорещи български език, се самоопределят 28,2%. Вероятно, мнозинството от тях са помаци (макар и не всички – възможно е да има роми и дори турци). Процентът косвено се потвърждава, ако сумираме отговорите „помаци/българо-мохамедани“ (10,1%), „българи“ (7,5%), „мюсюлмани“ (като етническа принадлежност – 5,6%) и прибавим към тях „турците“, говорещи български език (1,5%), както и онези „без отговор“ (4,5%), не всички от които, разбира се, са помаци. Получават се 29,2%.

1 Това представително социологическо изследване (ръководител – Илона Томова) с извадка 2445 души беше проведено през 1997 от Института за източноевропейска хуманистика на територията на целите Родопи. То беше част от по-голям проект – „Планината Родопи: модел за толерантност на Балканите“ (1996-2000) с ръководител Евгения Иванова и екип: Валери Григоров, Мария Бебелекова, Илия Атанасов. По-нататък в текста ще цитирам теренни материали и от архива на института (АИИХ)

Когато преизчислим тези проценти само върху основата на българоезичните мюсюлмани, с относителна сигурност бихме могли да твърдим, че самоопределението се разпределя приблизително по този начин:

- българи – 26%
- турци – 5%
- „други“ – 69%.

Видно е, че – в сравнение с 1997 – идентификацията „други“ се е увеличила с около 7% – за сметка на идентификацията „българи“. Далеч не мога да бъда сигурна – на базата на механични изчисления¹ – дали тази тенденция е устойчива. Качествените изследвания обаче, като че ли, потвърдиха нейната (по-скоро) стабилност.

Идентификацията „българи“ преобладава в област Кърджали и североизточната част на област Смолян. Като „турци“ се самоопределят преди всичко в най-западната част на Родопите (Гоце Делчев и Якоруда). „Другите“ са във всички региони, като най-силно е присъствието им в преходните зони между Западните и Централните Родопи (Велинград, Гърмен, Сатовча, Доспат, Девин), както и в Мадан и Рудозем. Би могло да се каже, че самоопределението варира от изток на запад, което съвсем не е нова тенденция и е известно на изследователите.

На много места често може да бъде срещнато и самоопределението „наши хора“, целящо да избегне останалите квалификации, носещи по-голяма степен на категоричност, но и съдържащо в себе си ясен белег за диференциране и „отделност“. Прозрачен пример за това е съвсем краткото твърдение, включващо цели три разновидности на идентификация:

Приемам помаците като „наши хора“ – българомохамедани. (жена, 41 г., Сърница)²

1 Ако се занимавах с футуристични изследвания, бих могла да „прогнозирам“, че за 50 години идентификацията „българи“ ще изчезне – ако пресметна, че тя намалява с 0,5% на година. За щастие, не изпитвам пристрастия към този вид „предсказания“, твърде трафаретно нашумели напоследък по повод въображаемия демографски „взрив“ на ромското население.

2 Случва се в твърдението на един единствен респондент да има и повече идентификации: Ние сме българи. По-рано бяхме българо-мохамедани. Голяма грешка е да ни наричат помаци. Ние сме мюсюлмани – българо-мохамедани. (жена, 61 г., Чепинци)

Мнозина от респондентите ни в Кирковско, например, твърдят за останалите и за самите себе си, че са „наши хора“...

В същата посока – от изток на запад – варира и именната система. Българските имена доминират в Кърджалийско и Смолянско (с изключение на Мадан и Рудозем). Срещат се и немалко християнски имена (особено – в Кърджалийско), което не означава непременно религиозна конверсия. По-на запад преобладават мюсюлмански имена с окончания „ов“ и „ев“ във фамилиите. Още по-на запад „ов“ и „ев“ изчезват, за да бъдат заменени от „чисто“ мюсюлмански (мислени някъде като „турски“) фамилии.

Разбира се, тези тенденции са очертани най-общо. Различия има и между две съседни села, привиждани иначе като твърде сходни, вътре в едно село, в една махала, в един дом...

Това също не е изненада.

По-нататък ще се опитам да прецизирам диференцираното самоопределение, като потърся груповата и личностната му мотивация – в зависимост от региона, от степента на религиозност, от нивото на модернизация, от позицията, която групата/личността заемат в социума.

Самоопределение „българи“

Сред онези, които се самоопределят като българи, би трябвало да откроя малката група покръстени – било при масовите „кръстилки“ на Боян Саръев отпреди близо две десетилетия, било като индивидуален избор, продиктуван най-често от желание за интеграция в макрообществото. Част от конвертитите са се върнали към исляма, други са „официално“ християни без да практикуват религиозна обредност. Онези, които продължават да настояват на православната си идентичност, учредяват църковни настоятелства и дори успяват да се преборят да им се осигури терен за черква (Кирково, например), са затаили дълбоко и все по-нарастващо разочарование, че остават неприети, несвои, отхвърлени.

Кажете ми, по какво се различаваме ние с Вас? Защо трябва да ме смятат по-долна от българите? Наистина, ние сме „отхвърлените приобщени“... Обидно е да ни делят. Тук не е като в Благоевградско. Там са по-затворени. (жена, 42 г., християнка, Кирково)

В книгата, чието заглавие респондентката цитира (Иванова 2002), пространно съм обяснила синдрома на това отхвърляне, привиждано (в някои случаи – искрено) като „приобщаване“. Оказва се, че премахва-

нето на мисленото като единствено различие – религиозното – съвсем не способства за интеграцията на помаците, за приемането им в общността на православните българи. Знакът на равенство, поставян традиционно между „българи“ и „православни“, в тези случаи не сработва – конвертитите остават чужди, различни, маргинализирани. Дори се учудвам защо – към шизофренното разделение на нацията, произведено от „възродителния“ процес с иначе съвсем „обединителни“ намерения, което нарои „българи’72“, „българи’82“, „българи’84“ (в зависимост от годината на преименуването – вж. Иванова 2002:181) – още не е прибавено „българи от 90-те“...

Не се учудвам обаче, че все повече от тези хора постепенно приемат идеята за обособяване, за отделност, която – макар не още кристализирала във формулата „помашки етнос“ – бавно прелива проценти от графата „българи“ в графата „други“.

Не само конвертитите, но и запазилите традиционната си религия помаци от Източните Родопи и от Смолянско (общините Смолян, Чепеларе, Златоград, Неделино, Баните) настояват на различията между тях и „онези“ в Западните Родопи. Стараят се да изтъкнат откроеното още от Попконстантинов диференциране между „питомните“ жители на Ардинското корито и „неопитоменото“ население от Бабешките колиби.¹ „Ние сме по-близо до вас, отколкото до тях“ – е констатация, която може да се чуе често.

Все пак, „вас“ продължава да съществува. Очевидно, хората от Кирково и аз все още не сме „ние“...

Освен по-високата степен на модернизация и желанието за интеграция в макрообществото, хората от Кърджалийско и от Смолянско имат и други (бих ги нарекла – традиционни) мотивации да се идентифицират като българи. В Смолянско това би могла да бъде все още запазената вярънност към принципите на дружба „Родина“, чието влияние там е било най-силно, в Кърджалийско – спонтанното диференциране от мнозинствения в този регион турски етнос. Помаците в Кирково, например, мислят като „тях“ не само събратята си от Западните Родопи, но – преди всичко – турците от съседните села. Желанието за оразличаване е ясно

1 Именно това настоятелно диференциране довежда до лесния успех на „възродителния“ процес – поетапната, „на части“ смяна на имената оставя успокоението „с нас това няма да се случи“, „ние сме различни от онези там“... (вж. Иванова 2002)

очертано – както в изобретяването на специфични етноопределящи названия като „ялучи“¹, така и в електоралните предпочитания.²

В други региони (най-отчетлива е тази тенденция в Мадан и Рудозем) самоопределението „българи“ е задължително придружено от религиозно диференциране – „мюсюлмани“. За разлика от Кърджалийско и Смолянско, където по-често се поставя знак на равенство между „българи“ и „православни“ – било чрез откровена конверсия, било чрез пренебрегване, утаяване, скриване на „разминаването“ между етнос и религия чрез изтъкване на по-скоро атеистични нагласи, в южната част на Централните Родопи религията е важен признак за самоопределянето на общността.

За предполагаемите причини, предизвикали отчетливите различия в степента на религиозност в един или друг район, ще стане дума по-нататък. Тук ми се струва по-важно да спомена „обяснението“, което привеждат някои от респондентите, принадлежащи към елитите (учители, директори на училища, имами), за самоопределението си като българи мюсюлмани.

Сред Аспаруховите българи имало много мюсюлмани. Ислямът спокойно може да стигне за 60 години от Мека до Онгъла. И онези мюсюлмани, които не искали да се покръстят при Борис, са дошли в Родопите. (мъж, 50 г., Чепинци)

Ще видим по-нататък, че „обяснението“ за произход от Аспаруховите българи или от нежелаещите да се покръстят при княз Борис³, е валидно и за някои от идеолозите на „помашкия етнос“, които акцентират

-
- 1 Респондентите извеждат думата „ялучи“, която съм срещала само в Кирковско, от „ул ис“ – „трите пътя“, по които тръгнали да се заселват турците към трите района: Бенковски, Подкова и Фоминово. С „трите пътя“ те обясняват видимите различия в манталитета на местните жители – турци, като не забравят да изтъкнат тяхната чуждост спрямо самите себе си. Настояват, също така, че именно те, помаците, са коренните жители, а турците са пришълци. Разбира се, „ялучи“ може да има и други интерпретации – „края на пътя“, или – като „el ис“ – „народ/племе от края/границата“, например. (Вж. Ivanova 2006)
 - 2 В Кирковско турците гласуват за ДПС, а помаците – традиционно – за други партии. Доскоро това беше СДС, сега – ГЕРБ. Местните избори през 1999 бяха спечелени от СДС, а през 2003 Кирково беше единствената община в област Кърджали, където имаше втори тур. (Вж. Иванова 2004 и Иванова 2008)
 - 3 Особено модерна напоследък е тази теория за произхода и при гагаузите, на които обаче е по-трудно, отколкото на помаците, да „обяснят“ защо – след като са избягали от покръстването – после станали християни. (Теренен материал на автора от Българево.)

върху „ранното“ ислямизиране като оразличаващ белег. В случая, който описвам и който условно ще нарека „Мадан – Рудозем“ (макар да се среща и на други места), „българи“ и „мюсюлмани“ имат еднаква тежест. И макар именно в Мадан да е „открито“ най-важното „доказателство“ за предосмански ислям – надгробен камък отпреди нашествието (Дорсунски 1998:101 и др.), повечето хора от този район считат себе си за българи, ислямизирани по време на Османската власт.

Самоопределението „българи“ може да съдържа и престижна мотивация – т. н. „фасадна“ идентичност, която се „употребява“ преди всичко след временно или постоянно откъсване от общността – било заминаване в града, било в чужбина. „Фасадната“ идентичност е променлива. Честа практика е – когато младите, преселени в града или в чужбина помаци се завърнат в селата си – да обличат традиционно облекло и да „забравят“ българската си принадлежност, за да си я възвърнат в колата или в автобуса по обратния път. Променливостта засяга и именната система. Нещо повече – публична тайна са двойните паспорти: с мюсюлманско име за „вкъщи“ и с българско – за „навън“.¹

Към самоназванието „българи“ трябва да отнеса и самоопределението по гражданство. Мнозина от респондентите, които иначе мислят себе си като помаци, „българомохамедани“², мюсюлмани и дори като турци, настояват, че са българи по национална принадлежност, изтъквайки българското си гражданство и местоживеенето си в България.

Най-добре е да има само националност, да няма етнос. По националност сме българи, тук живеем. (мъж, 45 г., привърженик на идеята за „помашки етнос“ и самоопределил се като турчин, Буково)

Турците си имат Турция. Ние друга държава нямаме! (мъж, 32 г., Рудозем)

Така – без да познават в детайли теоретичните концепции за нацията, без да са чели Хердер и Ренан – респондентите ясно разграничават етнокултурната от политическата (гражданската) нация.

Все пак, немалко от онези, които пред нас твърдяха, че се чувстват българи, защото са български граждани, признаваха, че при преброяването са се писали в графа „други“. Обясняват избора си със страха, че

1 Вж. по този въпрос също Георгиева 1998:302-303 и Karagiannis 1997.

2 Поставям понятието „българомохамедани“ в кавички поради неговата научна несъстоятелност. Употребявам го – доколкото част от общността предпочита да определя себе си по този начин.

„останалите българи“ (или – властта) смесват етнокултурна, религиозна и гражданска принадлежност.

Ако кажа, че съм българин, ще ме помислят за християнин. Ето, нали помашкият поп покръства... (мъж, 50 г., Дебрен)

Този тип мотивация – доста разпространен, впрочем – е обясняван в някаква степен (все по-намаляваща, за щастие) и чрез страха от нов „възродителен“ процес. Възгледът „Ако пиша, че съм българин, може пак да ми сменят името“, е все още актуален, макар и предимно сред по-възрастните.

Именно в този страх мнозина провиждат причината за Самоопределението „турци“

В най-западната част на Родопите и в Пиринско. Трябва веднага да направя уговорката обаче, че страхът от нов „възродителен“ процес и травмата от предишния бяха артикулирани като причина за „турчееенето“ предимно от „другите“ – не от самите „турчеещи“ се, които по-често привеждаха други мотивации.

Ако се преизчисли процента 1,5, колкото са „турците“, говорещи български език в количественото изследване, ще се получат 5,2% от българоезичните мюсюлмани. Би могло да се твърди с голяма степен на сигурност, че именно това са помаците, идентифициращи се като турци (едва ли мнозина от ромите, предпочели турска идентификация, биха посочили като майчин език българския).

Хипотезата се потвърждава и от вглеждането в самоопределението по райони. Най-много са помаците, идентифициращи се като турци в Корница. Преброяването от 2011, макар твърде ненадеждно поради големия дял отказали да се самоопределят по етнос, религия и език, също показва сходна тенденция. Така, повече от половината българоезични „турци“ са в област Благоевград. В останалите области, населени с помаци (Смолян, Пазарджик, Кърджали) процентът им е нищожен.¹

За разлика от тенденциите в началото на 90-те, когато самоопределящите се като „турци“ в Западните Родопи не смятаха за необходимо да „обясняват“ избора си, мислеха го като саморазбиращ се (вж. Георгиева 1998:297), сега са се появили разнообразни „обяснения“, привеждани както от самите „турчеещи се“, така и от съседите им, заявяващи по-често „друга“ (не-турска и не-българска) идентичност.

1 <http://censusresults.nsi.bg/>.

В селата около Корница¹ ми казваха, че там хората се определят като турци заради травматичната памет за „възродителния“ процес. За самите корничани обаче това обяснение, като че ли, изглежда недостатъчно. Онези от тях, които твърдят, че са турци, си изобретяват произход от „Турция“ – независимо, че става дума за битността ѝ на Османска империя.

Аз се осъзнавам за турчин. Тук повечето имена са без „ов“ и „ев“. *Моят род е от Дедеагачко – турци. И турски говорим. Иначе, половината в нашето село са арнаути.* (мъж, 59 г., Корница)

Версията за арнаутски (албански) произход е нова. Имам известни основания да предполагам, че е „спускана“ от ДПС – доколкото повечето респонденти, които я лансират (не само в Корница), са бивши или настоящи функционери на тази партия. (Повечето от останалите респонденти обаче я смятат за несъстоятелна.) Вероятно идеята за „различен“ (нито български, нито турски) произход изглежда по-лесна за възприемане – като „преходна“.

Освен функционерите на ДПС, като турци в Корница се самоопределят и онези, които имат роднини емигранти в Турция. За разлика от жителите на близките села, хората от Корница емигрират много по-интензивно. Мнозина от тях, научили турски език вторично, твърдят, че са го говорили „винаги“. Съществуват и „обяснения“ за „забравяне“ на матерния език:

Защо гагаузите да са българи, които са си забравили езика, пък ние да не можем да го забравим – турския? След като са ни малтретирали, за да не го говорим... (жена, 53 г., Корница)

Вероятно „охранителната“ функция на турската идентичност, макар и недекларирана, остава валидна – в доста по-ниска степен обаче в сравнение с първото преброяване след 1989, когато мнозинството от жителите на общините Гоце Делчев, Якоруда и Сатовча се самоопределиха като турци – поради страх от нов „възродителен“ процес. Намаляването на страховете в това отношение констатирахме още през 1997. В момен-

1 Корница (община Гоце Делчев) е печално известна не само с най-многого жертви във „възродителния“ процес, но и със скандалната реч на заместник областния управител на Пазарджик Реджеп Моллахмед през 2003, в която обяви помаците за турци, а турския език – за „матерен“. Речта беше произнесена на митинг, отбелязващ 30-годишнината от „възродителния“ процес. Хората и до днес си я спомнят. Повечето твърдят, че е била „грешка“.

та страховете все по-слабо се артикулират, но в никакъв случай не са изчезнали. Травмата от „възродителния“ процес продължава да „работи“ на подсъзнателно ниво, реанимирана в немалко случаи от политически интереси – както от българските националисти, така и от ДПС.

Освен „охранителна“, турската идентичност на помаците придобива все повече и престижна мотивация, захранвана от стремежа за принадлежност към голяма, силна, религиозно близка етническа общност. А също така – и от наличието на „собствена“ държава...

Въпреки това, дори в Корница, където е най-ясно открояващо се, самоопределението „турци“ не е единствено. Немалко от хората предпочитат да се идентифицират като помаци без да се срамуват от това название. „Турчещите“ се (съвсем огледален образ на „българещите“ се в други райони) – напротив – го смятат за обидно.

България няма нужда от много нации. Защо да се разделят турците и помаците? След 20 години младите ще го преодолеят и ще има само български мюсюлмани. (мъж, 59 г., Корница)

Дори онези, които твърдо настояват на отделната си помашка идентичност (някои от тях – нейни „изобретатели“, свързани със сайта www.pomak.eu, за който ще стане дума по-нататък), предпочитат близостта на турците, вместо тази на българите. Мотивите им са свързани не само с общата религия (което е валидно при по-възрастните), но – в по-голяма степен – с лошото отношение на мнозинството православни българи и паметта за „възродителния“ процес.

Не се възприемаме като българи. Най-близкото ни са турците. От турците не ни заплашва асимилация. (мъж, 49 г., Брезница)

Тези нагласи са валидни и по-на изток, където отчетливо започва да преобладава самоопределението „помаци“:

Тук хората повече обичат турците, защото българите ни подценяват. Викат ни „мръсни помаци“. В Университета, понеже не знаеха какъв съм, бях с българско име, ме питаха: „Как живееш с тия помаци?“ Иначе самите турци се отнасят към нас с безразличие, но ние ги предпочитаме – заради религията. Те са студени хора. (мъж, 66 г., Сърница)¹

1 Именно от Сърница е уволненият след скандала с турския език Реджеп Моллаахмед, който понястоящем е заместник директор на гимназията. Повечето информатори твърдят, че назначението му е партийно – под натиска на ДПС. За „матерния“ му турски хората от града казват, че произлиза от дядо му – прочут ходжа, учил в Истанбул. Едната от бабите му говорела турски, но не била местна. Не знаеха откъде е.

Отношенията помаци – турци също се различават – в зависимост от региона. Там, където преобладава самоопределението „българи“ (Кърджалийско и частично – Смолянско), оттласкването от турците е най-силно. В „преходната зона“ (именно в нея попада и Сърница) между Западните и Централните Родопи по-близкият „чужд“ са пак турците, но с категоричната уговорка: „Ние не сме турци!“

Категорично е оттласкването от турците и в Мадан и Рудозем, където самоопределението чрез религията е най-интензивно. Възможно е това оттласкване да съдържа донякъде и политическа мотивация – в предишните „сини крепости“ все повече се налага ДПС.¹

Интеграционните процеси (има предвид – с българите – Е. И.) не се развиха. И – понеже няма празно място – ДПС влезе в джамията. (мъж, 51 г., Мадан)

Информаторът директно обвинява Турция и ДПС за все по-интензивното използване на религията в услуга на турския национализъм.

Аз съм българин мюсюлманин, а те (ДПС и Организацията на тракийските турци в Одрин – Е. И.) ме наричат помашки турчин.

А имамът по време на петъчна молитва с 1 200 души ги убеждаваше да се пишат турци. Лично го чух.

Имамът, разбира се, отрече тези обвинения. Други информатори, присъствали на въпросното богослужение, състояло се в навечерието на националното преброяване, обаче ги потвърдиха.

Във всеки случай – дори, ако допуснем, че (под влиянието на ДПС) имамът е използвал молитвата за подобна агитация – тя, очевидно, не е имала особен успех. В област Смолян като турци са се декларирали 3,9%, като за 3,6% матерен език е турският (в общините Борино, Девин и Баните). Оказва се, че хипотетичната агитация е „сработила“ за 0,3% в цялата област.

Мнозинството от помаците в целите Родопи (с изключение на част от онези в Гоцеделчевско) се оплакваша от двойно маргинализиране –

1 Политическите елити в Мадан и Рудозем са затаили двайсетгодишна обида заради пренебрегването им от „българските“ партии. Нито една от тези партии не слага начело на листата помак – колкото и активен и успешен политик да е. През втората половина на 90-те, когато СДС имаше намерение да се самоназове християндемократическа партия, мнозина от активистите от този район заплашиха с напускане. Не обичат ДПС, но признават, че това единствената партия, която допуска помаци до високи властови позиции.

не само от страна на българите християни, но и на турците. Логичният резултат от това маргинализиране е изобретяването на

Помашки етнос,

Кое то печели все повече привърженици – вече не само сред елитите, но и сред широки масиви население.

Ще се спра по-подробно върху предисторията и спецификите на това изобретяване, като още веднъж подчертая, че различните „теории“ за произход на помаците, разпространявани в последните петнайсети години, са следствие от нагласите към собствена, различна, отделна идентичност, а не тяхна първопричина.

Названието „помаци“, наистина, се приема като обидно от част от общността – преди всичко от онези, които се идентифицират като българи или като турци. Други – обратно – не само нямат нищо против да бъдат наричани така, но и привиждат различността си като основание за гордост:

Аз се гордея, че съм помак! Турците не са толкова усърдни в исляма.

Не се обиждаме от думата „помаци“. (мъж, 33 г., Сърница)

Разбира се, тази позиция е характерна не само за изолираните „по чукарите“ (както често определят тях и другите от „високите“ села събранията им от „по-ниските села“) жители на Сърница, но и за мнозина респонденти в целите Родопи и в Тетевенско.

Макар за някои да изглежда парадоксално, повишаването на образователното ниво и модернизацията са фактори, които работят в полза на отделната идентичност. Двата уеб-сайта www.pomak.eu и <http://pomakleaks.webs.com/> съдържат солидна информация за историята и съвременното битие на помаците, дискутират различните типове самоопределение, споделят актуални новини. Немалко помашки села (включително – и обявените за „най-диви“ – имат собствени интернет-форуми¹, където срещнах доста по-интелигентно и толерантно изказани мнения, отколкото във форумите на водещите ни ежедневници.

В края на януари 2012 попаднах във www.pomak.eu на анкета, задаваща въпроса: Съществува ли помашки етнос? До датата на влизането ми бяха гласували 331 души. 51% отговарят утвърдително, 44% – отрицателно, а 6% – „не зная“. (www.pomak.eu)

1 В Корница, например, интернет-форума се поддържа от имама, което съвсем не означава, че в него се обсъждат само религиозни въпроси.

Разговарях с един от предишните модератори на сайта, който определи позицията си така:

Има помашки етнос! Ние сме нещо различно!,

Ами, как се е получил етносът – смесени бракове с бошнаци, с преселници от Албания, от Македония...

Ние сме част от нацията, но не искаме да бъдем българи християни, българи мохамедани.

Ние трябва да се обособим. Турчeenето е травматична реакция. А от българите какво сме получили – само насилие. (мъж, 48 г., Брезница)

Ето още едно мнение, също от представител на елита:

Никъде не е казано, че сме били българи (поправя се) – християни. В Молдова също има мюсюлмани, а пък те не са били под турско... Помаците винаги сме били тук. После са ни разделили в държави: Гърция, Македония...

Това, че турците са ни сменили имената, е тривиално обяснение, без документи.

(мъж, 45 г., Дебрен)

Отхвърлянето на ислямизацията – не само на насилствената, но и по принцип – е един от най-често употребяваните „аргументи“ за „доказване“ на отделността. Твърдението, че всички теории за ислямизацията са „фалшификация на комунистите“¹ (Георгиева 1998: 297), навакхва престижност по две направления: от една страна, отпада стигмата за „предателството на вярата“, от друга – изобретяването на помашки етнос започва да изглежда като антикомунистически, т. е. демократичен избор.

Изборът на отделна, помашка идентичност – също като избора на турска – който в началото на 90-те не се нуждаеше от аргументация, а се приемаше като саморазбиращ се (Георгиева 1998:297), сега, все повече, произвежда „теории“ за „собствен“ произход, чиято цел е да мотивират „отделността“. Въпросните „теории“ често претърпяват вторична фолклоризация: основани – в повечето случаи – на „обяснения“, „прихва-

1 Всички учени, много или малко причастни към проблема за ислямизацията, си спомнят, че именно по време на комунистическия режим беше особено опасно да твърдиш, че ислямизацията не е била политика на империята и в повечето случаи не е извършвана с насилие. Сега се налага да убеждаваме изобретателите на помашкия етнос – със същите османски регистри, с които навремето доказвахме постепенността и доброволността на ислямизацията – че ислямизация изобщо е съществувала.

нати“ от терена, те с различна степен на интензивност се превръщат в „изследвания“, публикувани у нас или в чужбина, които впоследствие се завръщат на терена и започват да циркулират като „истина“. Повечето от тези версии за произход на

помаците съм чувала от различни респонденти още в средата на 90-те.¹

Приблизително по същото време се появиха и първите книги, посветени на тази тематика (Мемишоглу 1991, Дорсунски 1998). През първото десетилетие на XXI век проблематиката стана особено популярна с излизането на пространни „изследвания“ от Момчил Петров (2004), Петър Япов (2006), Хюсеин Мехмед (2007) и последователите им Никола Чуралски (2009), Емел Балакчи (2008, 2009) и др., както и с появата на цитираните вече уеб-сайтове. Сегашните привърженици на теорията за помашки етнос, които вече не се числят само към елитите, цитират техните съчинения като „Книгата“...

Ще проследя съвсем накратко тези версии – не според реда на тяхното публикуване, а според давността на историческия период, в който се търси произхода на помашкия етнос.

– Тракийска теория

Според нея, помаците са антично население, населявало полуострова „преди всички останали“. Едните говорят български, научен от славяните, другите – турски, научен от турците. (Япов 2006:239, 277)

По-диференцирана от упражненията на Япов се оказва родовата „памет“ на краевед от Сърница:

Ние сме българи с помашки етнос. Взели сме славянския диалект. Иначе сме смесени. Моята баба, например, е славянка – със сини очи... Ние сме от тракийското племе сатри, което на албански значи „мечове“. *Тукидид пише за „мечоносни дии“.* (мъж, 65 г., Сърница)

– Прабългарска теория

Тя, всъщност, не се различава от прабългарската версия за произход на помаците, самоопределящи се като българи мюсюлмани. Един не много лесно уловим нюанс обаче подсказва не толкова разграничение от християнството, което съществува и в двата случая, колкото отказ от славянството. Акцентът, който поставят изобретателите на тази теория, артикулираща същото бягство от покръстването при княз Борис, е кате-

1 Вж. архива на ИИХ – изследването „Планината Родопи: модел за толерантност на Балканите“, 1996-2000.

горичната връзка с прабългарите, които – единствени – се скрили в Родопите от преследванията на покръстителите и си останали езичници. Сред тях нямало славяни. Приели монотеизма в ислямския му вариант чак след Османското нашествие, когато посрещнали турците като съюзници. (Япов 2006:282-284, 289)

Отново по-интересно и по-диференцирано от изобретенията на Япов е „обяснението“ на един информатор – имам и лечител:

Помашкият етнос произхожда от хан Аспарух. От самия хан, който идва от Кавказ, не от прабългарите. И исляма сме го приели много преди да дойдат османците. (мъж, 40 г., Буково)

Видимо е, че – в този случай – е налице отказ не само от славянството, но и от „прабългарството“, което е по-категорично свидетелство за заявяване на отделност.

Вариант на прабългарската е
– Волжско- Камската теория,

Според която ислямизираните още през VII век волжско-камски българи през XII век започнали да се разселват и на юг от Дунав, а при Асеновци достигнали до Родопите. Създали помашки анклав, който обхващал Източна Тракия, Родопите, Северна Македония, Източна Илия и Панония (босненските мюсюлмани). (Петров 2004:69-75 и др.)

Категоричен отказ от всякаква връзка не само със славянството, но и с българския корен, е

– Арабската теория,

изобретена в средата на 90-те от Мехмед Дорсунски и „разработена“ по-късно от Хюсеин Мехмед. Тя настоява върху арабския произход на помаците, като го извежда от воините на Маслама, останали на полуострова след нашествието през 716. Основните „аргументи“ в подкрепа на тази теория са мюсюлмански паметници отпреди нашествието, вече изчезнали по време на изобретяването ѝ или датирани погрешно. Същите „аргументи“ се привеждат и като доказателства за съществуване на предосмански ислям на Балканите.

„Допуска се през IX век в област Ахридос да са живели араби, тъй като в гр. Мадан е открит надгробен камък от 254 г. по Хиджра (870 г.) и е на името на хаджи Хасан Рухиджун.“ (Мехмед 2007:12)

– Куманско-печенежката теория

Също е съпротива срещу българския произход със силно изявено пристрастие към турския. В тази версия помаците се оказват потомци

на куманските турци (къпчази), които, смесени с печенеги, през XI в. се заселили в Пиринска Македония и Родопите. Създали Кумано-печенежка турска федерация със столица Куманово, която обхващала България, Македония, Нови пазар, Косово, Босна, Албания. (Мемишоглу 1991:5, 7, 10)¹

В тази и в други теории – дори в някои от онези, сочещи прабългарски произход – ясно се откроява тенденцията за етническа общност на балканското ислямизирано население (включително албанците). Въпросът за различието в езиците не винаги се проблематизира, а в случаите, когато това е направено, общата езикова основа се прокламира като турска.

Най-категоричен в това отношение е Мемишоглу, който дори е „изчислил“ точните проценти на компонентите, формирали помашкия „език“: 30% украинско-славянски думи (пренесени от куманските турци, живели и странствали из славяно-руските земи), 25% куманско-къпчашки, 20% огузо-турски, 15% ногайски, 10% арабски. (Мемишоглу 1991:23)

За „украинска връзка“ пише и Емел Балъкчи (Балъкчи 2008:16), като лансира хипотезата за куманския произход на хората в родното ѝ село Стоманово (населено от помаци и турци с много смесени бракове). В издадените две години по-късно спомени на майка ѝ покръстването на помаците от 1912-1913 е описано така:

„Забранили турския език, но някои знаели помашки и по някоя българска дума – дете са живели сред българите. Тогава казал народът: „Езика си даваме, но вярата – никогаш!“² По Балканската война езика си дали по принуда, но до ден днешен вярата си изпълняват, макар турци, макар помаци, а има и арнаути и от Босна.“ (Балакчъ-Оджак 2010: 22, 30)

Не бих се занимавала толкова подробно с тези филологически упражнения, ако те не бяха косвено потвърдени от последното преброяване (2011), когато 21,4% от населението в област Смолян не се е самоопределило по език (10,4% за цялата страна).

(<http://censusresults.nsi.bg/>)

1 Мемишоглу цитира сп. Rodoplularin Sesi от 1976 – печатен орган на Дружеството на родопските турци, активно ангажирано в протести срещу „възродителния“ процес при помаците от 70-те години.

2 Съвсем същата хипотеза формира българското самосъзнание на гагаузите „Дали сме си езика, но не и вярата.“ (теренен материал на автора от Българево)

Когато задавах въпроса – какви са вероятните причини за този резултат, получавах различни отговори: „Това са циганите“ (0,4% от населението на областта), „това са неграмотните“ и т. н. Нито един от респондентите не заяви, че говори език, различен от българския. Смолянският мюфтия изрази изненадата си от резултатите:

Нямам отговор. Няма тенденция за обособяване на помашки език. Може би е влияние от Гърция. Иначе мнозина се самоопределят като българи – дори в Мадан и Рудозем.

„Гръцката хипотеза“ беше артикулирана и от други представители на елита – тогавашният кмет на Смолян г-жа Дора Янкова – включително:

Това – за помашкия етнос – дойде от гръцката пропаганда. Там го изфабрикуваха, сега го пренасят тук.

Най-яръстната съпротива срещу теориите за помашкия етнос срещнах у християните и у онези от помаците, съпричастни към възобновената дружба „Родина“.

Няма помашки етнос! Поне за Смолянско сме сигурни. А иначе – учените трябва да кажат... (мъж, 48 г., Смолян)

А най-убедителното (според мене) отрицание изказа респондентка от Кирково:

Не може да има тук помашки етнос. Всички са различни. Можеш ли да сравниш Кирково и Тихомир? Или, например, Сашо (интелигент от Кирково – Е. И.) с дядовците от Орлица? (жена, 37 г., Кирково)

Докато за етноса и езика мненията са противоречиви, хипотезата за предосмански ислям на Балканите печели все повече привърженици. Тя е (както вече изясних) доминиращият акцент в повечето от цитираните теории, защото сменя стигматизиращото усещане за „предателство на вярата“.

Един от вариантите на тази хипотеза е свързан с волжско-камската теория за произхода на помаците, т. е. – наред с предосманския ислям – допуска и българска етническа връзка. Особено пристрастени към тази версия са издателите на списание „Alev“ Емел Балъкчи и Мехмет Шакир, които публикуват пространни откъси от съчинението на Ибн Фадлан „Пътуване до Идил“ (Волга), доказващи ислямската принадлежност на тамошните българи, пеещи прослава на Аллах. (Фадлан 2009:23-24)

В един от тези откъси Фадлан разказва за великан от племето Йеджудж и Меджудж, подвизаващ се сред волжското население. (Фадлан 2009:7)

В същия брой, в редакционна статия списанието съобщава, че хората в доспатското село Барутин¹ знаят легендата за Джудж и Меджудж, познати там като Джичо Меджичо, и с трогателна увереност ги обявява за наследници на българите, приели исляма във Волжската си държава през IX век. (АД 2009:21) Авторите на статията пропускат обаче да съобщят, че племената Яджудж и Маджудж са известни от Корана, а преди него (като Гог и Магог) – от Библията.

Другата версия на хипотезата за предосмански ислям не търси българска етническа връзка, а настоява само върху религиозната приемственост. Тя се основава, както вече споменах, на съмнителни мюсюлмански паметници в България и на Балканите, датирани от времето преди нашествието: каменен надпис на старата джамия в Мадан от 310 по Хиджра (922-923), надгробен камък от Мадан от 254 по Хиджра (868) и други – от Македония, Косово и пр. (Дорсунски 1998:101, 140, Мехмед 2007:11-12)

Като доказателство се привеждат и някои от дервишките гробове (тюрбета) – обекти на култ не само в средите на хетеродоксните мюсюлмани, но – често пъти – и на ортодоксалните сунити.

Най-честият пример, който се дава, е тюрбето на Хъзър баба в Горна крепост, където – като дата на смъртта на светеца – се споменава годината 550 по Хиджра (1155). (Мехмед 2007:14) Според двамата най-прецизни изследователи на хетеродоксния ислям у нас Л. Миков и Н. Граматикова обаче, тюрбето е от 18-19 в., а надписът е поставен в наши дни. (Миков 2005:231, Граматикова 2011:556)

Емел Балъкчи добавя към това „доказателство“ и тюрбето на Елмалъ баба в Биволяне, където анонимен професор разчел надпис на един от надгробните камъни в дервишкото гробище и го датирал от 641 по Хиджра. Друг надпис пък показвал 128 по Хиджра.

(Балъкчи 2009:7-8)

Граматикова датира тюрбето от последната четвърт на XVI век – според надгробен надпис за сина на Елмалъ баба от 1030 г. по Хиджра (1620-1621). (Граматикова 2011:555)

За съжаление, камъните в дервишкото гробище днес липсват. Бяха изхвърлени заради строежа на новия имарет към тюрбето. Освещаването на сградата на 3 септември 2011 се превърна в пародия на богослуже-

1 По някаква твърде злощастна ирония именно от това село произхождат помаците, които – начело с Ахмед ага Барутинлията – извършват клането в Батак.

ние: В присъствието на Ахмед Доган и другите висши функционери на ДПС Главният мюфтия Мустафа Хаджи прочете дува под благосклонния поглед (от портрета) на сектантския шиитски водач имам Али...¹

Самоопределение мюсюлмани

Това е втората група (освен помашкия етнос), за която с голяма степен на сигурност може да се твърди, че се състои само от помаци. Нито турците, нито ромите се самоопределят етнически чрез религията. Разбираемо е, че единствената общност, която полага религията като етнодиференциращ белег, са помациите, доколкото именно религията е качеството, отличаващо ги от останалите – от българите, и дори от турците, които (в техните очи) полагат много по-малко усърдие в изпълнението на кораническите предписания.

При нас религията е по-силна, отколкото при турците. При тях има и капчици национализъм, а при нас е само религията. Не ни е дадена възможност да се самоопределим. Сигурен съм, че при преброяването над 80% са отговорили: „Аз съм мюсюлманин.“ Какво значение има какъв е човекът, щом е мюсюлманин? Много хора оставят графата „етнос“ непопълнена. (мъж, 39 г., Мадан)

Предположението на цитирания информатор не се потвърждава нито от преброяването², нито от нашето количествено изследване, където „етническите“ мюсюлмани представляват 5,6% от цялата съвкупност, т. е. 19,6% от българоезичните мюсюлмани.

Като мюсюлмани по етнически признак се самоопределят (напълно разбираемо) дълбоко религиозните хора – най-вече представители на духовния елит: имами, учители по Коран и техните семейства.

Нашето първо самоопределение е мюсюлманин и след това – помак. Не се задълбочавам върху въпроса за етноса, аз гледам за религията. (мъж, 32 г., Рудозем)

Изненадващо, никой от респондентите, самоопределящи се като „само мюсюлмани“, не направи аналогия с босненската, официално призната през 1968 „мюсюлманска нация“. Тази липса, на пръв поглед, влиза в потиворечие с разпространената иначе хипотеза, която вече цитирах, за единна балканска общност на мюсюлманите. Към същия сми-

1 БТВ, „Тази сутрин“, 05.06.2011

2 От преброяването то няма и как да се потвърди – доколкото в графата „етнос“ не може да се напише „мюсюлманин“. Онези, които са избрали това самоопределение, очевидно са попаднали в графата „други“, както и самоопределящите се като помаци.

слов регистър принадлежи и записаната в началото на 90-те години на миналия век от Цветана Георгиева легенда за трима братя мюсюлмани: Единият от тях се заселил в Родопите, другият – в Македония, третият – в Северна България. Така се „наплодил мюсюлманският народ“. Започнали да строят джамия до небесата, но – за да попречи на плановете им – Аллах променил езиците им. А пък през лятото на 1992 двама мъже от Сърница тръгнали да търсят подобни на себе си „планински мюсюлмани“ чак в Пакистан. (Георгиева 1998:300-301)

Този вариант на легендата за Вавилонската кула, склонността да се търсят „сърбратя“ – не само по религия, но и по ландшафт – в толкова екзотични места като Пакистан, както и съвременните твърдения за единен етнически произход на всички балкански мюсюлмани (включително – албанците), наистина, правят твърде озадачаващо „недосещането“ за босненската мюсюлманска нация – политическият израз на национално (етническо?) самоопределение чрез религията. Освен ако направим предположението, че обособяващото консолидиране по религиозен признак има в по-голяма степен вътрешно-общностно, отколкото политическо или дори специфично религиозно съдържание.

Съмнението ми за недостатъчното специфично религиозно съдържание дори в това натрапващо се самоопределение по религиозен признак идва от не особено високата

Степен на религиозност,

Констатирана и от количественото, и от качествените изследвания. Наистина, делът на дълбоко религиозните е най-висок сред самоопределилите се по етнически признак като мюсюлмани – 54,2%¹, но, все пак, ми се струва недостатъчен като мотивация за специфично религиозно самоопределение. Очевидно е, че (освен в случаите, когато става дума за неразбиране на въпроса) „етническото“ самоопределение „мюсюлмани“ има преди всичко смисъл на общностно обособяване.

Тази тенденция откриохме още в изследването от 1997 (Иванова 1998:63), когато нивата на религиозност се очертаха като приблизително идентични със сегашните – с леко увеличение (от порядъка на 2,5 – 4% за различните степени) през 2011.

1 „Дълбоко религиозен“: общо – 28,5%, турци – 29,3%, роми – 23,3%, помаци – 32,2%, българи – 15,4%.

Традиционните различия в степента на религиозност в различните региони бяха ясно видими – и тогава, и сега. В Смолянска област, например, като дълбоко религиозни се идентифицират хората от Мадан и Рудозем, а в останалите райони „религиозността е на изчезване“ – според областния мюфтия Неджми Дъбов:

От 90 000 -100 000 мюсюлмани в Смолянско 15-20% практикуват ислям. Това означава, че религиозността се засилва в сравнение с предишни години. Но навсякъде е различно. Например в Баните, в Неделино, в Чепеларе религиозността е на изчезване. В Неделино не искат и да чуят за религия.

Респондентите изтъкват различни основания за този феномен:

Тук има много стари традиции. Имало е прочути хафъзи в Елховец, които после се местят в Мадан. Едни са учили в Кавала, други в Шумен...

Колкото до слабата религиозност в Смолянско, може би и дружба „Родина“ има значение... (мъж, 32 г., Рудозем)

По време на петъчната обедна молитва в едно кирковско село джамията беше празна. Ето как обясни това млад активист на ДПС:

Няма да намерите никого на джамията. Тук хората не са религиозни, защото БКП имаше голямо влияние и откъсна хората от вярата. (мъж, 29 г., Тихомир)

Мнозина обясняват изчезващата ислямска религиозност в Неделино с активните действия на Боян Саръев за християнизация на помаците, с построяването на черкви и с масираните кръщения на деца и възрастни. Оказва се обаче, че черквите най-често стоят празни и заключени, особено рвение към изпълнение на православни религиозни практики не се забелязва, а публично покръстените помаци постепенно (в по-голяма интимност) се връщат към старите си традиции. Празниците (и на двете религии) се интерпретират по-скоро като повод за всеобщо веселие, родови срещи, светски забавления, отколкото като специфично религиозна обредност:

Преди няколко години Великден и Байрам се паднаха заедно. Отидох в Неделино на събор и ги питах:

– *Какво празнувате?*

– *Ами и ние не знаем. Черпи се, за каквото си искаш.* (жена, 58 г., Смолян)

И отново пример от Кирковско:

Ние сме така: от едната страна колим курбан, от другата ни е прасето...

Младият ходжа не може да си намери жена. Никоя не иска да говее цял месец. (жена, 43 г., Чекаларово)

Според количественото изследване, 39,8% от мюсюлманите ядат свинско, а 43,3% пият алкохол. Допускам реалните проценти да са дори по-високи – доколкото почти не познавам мюсюлмани (извън имамите и техните семейства), които да не ядат свинско и да не пият алкохол. Много е вероятно хората да са се срамували да признаят пред анкетаторите тези отклонения от кораническата норма.

Дори в Западните Родопи, където степента на религиозност се смята по презумпция за по-висока в сравнение с Източните, повечето респонденти (елитите – включително) признават „греховете“ си:

В селото и млади, и стари ходят на джамия; и млади, и стари консумират алкохол и свинско. (мъж, 47 г., Буково)

Същото твърдяха и имамите, като дори се извиняваха, че допускат пияни в джамията, защото било по-добре да влязат на молитва, отколкото да стоят в кръчмата...

В Мадан, където силната религиозност, наистина, има отдавнашни традиции, дори ми разказаха виц:

Един искал в магазина 10 кюфтета. Продавачката му казала, че са смес: телешко и свинско месо. Тогава той казал: „Ами, дайте ми само пет!“ (мъж, 69 г., Мадан)

Заедно с тази тенденция, отчетливо сочеща към отслабване на религиозността, се развива и друга – в обратната посока. На много места (преди всичко – в Западните Родопи, но напоследък и в Смолянско) петъчната молитва събира все повече хора, все повече – млади, все повече – със собствен бизнес.

Новите бизнесмени станаха много религиозни – уж Аллах им помогнал на бизнеса. (мъж, 72 г., Огняново)

В Сърница – именно по инициатива на бизнесмените – почивният ден е петъкът, а в събота и неделя се работи. Разбира се, водещият мотив за тази промяна може да не е религиозното усърдие, а „спестяването“ на един неработен ден...

Колебанието между същинската религиозност и нейния утилитарен (разбиран най-често като показност) аспект е очертано ясно в твърдението, което ще цитирам по-долу. Длъжна съм обаче да кажа, че това твърдение далеч не е изолирано, напротив – може да се чуе на много и различни места, от различни по нагласи и по манталитет мюсюлмани:

Тук ислямът много се разви. Направи бум. В началото (през 90-те – Е. И.) се люшнаха към религията – това е нормално, след забраните. Сега вече не е така.

Има показност и помпозност. Ако си истински вярващ, защо не правиш намаз 5 пъти на ден, а само – когато те виждат в джамията?

Хората уважават ходенето на джамия. А политиците го използват – ходят и те да се кланят преди избори, защото старците от джамията гласуват на 100%. (мъж, 53 г., Мадан)

Разбираемо, в Мадан и почти навсякъде другаде респондентите правят изводи от гледната точка на собствената си причастност към религията. Цитираното твърдение беше изказано от светски човек, много повече ангажиран с обществени и политически интереси, отколкото с религиозната догматика. Обратно – хората, определящи се като вярващи, изповядват, че ходят на джамия, защото имат потребност от това, защото „така е редно“, защото „така повелява Аллах“. Немалко от тях обаче признават, че понякога „посещават“ молитвата, „за да се видят с приятели и познати“.

Колебанието същинско/утилитарно изповядване на религия може отчетливо да се проследи и в нашумелия проблем с женските облекла и – преди всичко – със забрадките. Факт е, че облечените по нетрадиционен за България маниер жени (с дълга мантия, покриваща цялото тяло, и хиджаб) се срещат в помашките селища все по-често. Факт е, също така, че тези жени са предимно млади. Възрастните се обличат според досегашната традиция: шалвари или бархетна рокля на пъстри цветчета, анцузи, работни престилки, по друг начин са завързани и забрадките – в зависимост от региона.

Разбира се, твърденията, че носенето на забрадки се заплаща от „разни фондации“, бяха винаги изказвани от „другите“: от не-забрадените и мъжете им, т. е. светските помаци, от християните, дори (в редки случаи) и от определящите се като религиозни мюсюлмани.¹ С едно единствено изключение, никой не заяви, че познава лично жена, която взема пари, за да се забражда.

Привеждам единствения конкретен случай:

1 Интересно е, че от определящите се по етнически признак като мюсюлмани, 100% от хвърлиха носенето на забрадки в училище. (79,6% в цялата извадка). Дори набеденият за най-голям ислямист Сеид Мутлу от Сърница отговори, че – ако едно момиче е изправено пред дилемата да учи или да се забражда – той категорично ще я посъветва да учи.

Плащат им за забрадките. Познавам едно момиче от Света Петка – облечено по арабски, а пък пуши и пие. Питам я – защо? А тя: „Плащат ми запла̀та, иначе – нали ме знаеш – не съм особено религиозна...“ (жена, 41 г., Сърница)

Съвсем очаквано, религиозните респонденти възмутено отхвърлят тези слухове. Отхвърлят ги обаче и някои от не-религиозните:

Ако плащаха, и тук щяха да се намерят смели жени, които да ходят забрадени. Всичко е от ниската религиозност. Ако им плащат за забрадките, значи тук малко са платили... (мъж, 45 г., Смилян)

Утилитарният привкус се усеща и в отношението към фондациите:

Фондациите раздаваха пари и храни само на техните си роднини. Тук има една бедна жена, вдовица, чисти в училището. Нищо не ѝ дадоха. (мъж, 63 г., Сърница)

(Самата жена, забрадена по традиционния маниер, с която разговарях после, потвърди думите му.)

Не мисля, че отговорът на въпроса – дали забраждането се заплаща – може да бъде еднозначен. Възможно е в някои селища, с някои семейства да са правени такива опити. Възможно е част от забрадените жени да са получавали пари. В никакъв случай това обаче не може да се каже за всичките.

Най-прецизния синтез на тези колебания направи, мисля, същият светски информатор от Мадан:

А може да е и нова ислямска мода? Един човек в Ляска има бутик и там шие тези „нови“ облекла.

Онова, което организира ОИРК¹, беше само шум. На много места децата и без това си ходят със забрадки и никой не им обръща внимание. Повечето обаче сами си хвърлиха забрадките – нещо като културна революция.

Един човек отиде на Хадж (не знам с какви пари) и, като се върна, накара жените къщи да носят забрадки. Известно време носиха, после ги хвърлиха, а сега внучката му роди и детето го кръстиха с българско име.

Вече не им дават пари – за облекло, за имоти, за оборудване. Започнаха да търсят работа – значи, няма пари... Експанзията премина. Беше през 2001-2002. (мъж, 53 г., Мадан)

1 Става дума за нашумелия скандал с две момичета от Смолян, заради чиято воля да носят забрадки в училище Организацията за ислямско развитие и култура (ОИРК) сезира Комисията за защита от дискриминация.

Очевидно е, че проблемът със забрадките е поставен различно на различните места, при различните хора. Също – и в различните периоди, ако се вярва на цитираното твърдение.

Една от учителките (българка, християнка) в Средното общообразователно духовно училище в Русе резюмира различията така:

В Момчилградското училище ходят забрадени, защото там така си се обличат. Те и тук, като идват, ходят забрадени. В Северна България това го няма!

Наистина, в русенското училище видях само едно забрадено момиче. В момчилградското само едно беше без забрадка.

На поредния ми въпрос от какво са мотивирани различията в степента на религиозност, смолянският мюфтия отговори:

След демокрацията в някои общини дойдоха образовани хора, които преподават ислям.

В арабския свят образованието е много по-добро.

Именно това и други твърдения, но натоварени негативно, изказани от противниците на „новите“ образовани имами, както и масираната медийна пропаганда за наличие в България на „радикален ислям“ ме задължават да дискутирам и възможността за развитие на

Ислямизъм¹ –

Доколкото такова развитие се предполага именно в помашките райони – поради „неясната идентичност“ на тази общност.

Напълно наясно съм, че инструментариумът на академичното изследване (особено – количественото) е недостатъчен за идентифициране на „спящи клетки“, на групи, изповядващи и разпространяващи крайни религиозни течения или призоваващи към „промяна на съществуващия обществен строй“². Не това беше и целта на нашето изследване. Опитвахме се да проследим не наличието на конкретни противозаконни действия или подбудителство към такива, а да проверим

1 Тук няма да правя подробен анализ на понятията. Ще кажа само, че смятам понятието „ислямизъм“ за най-прецизно и отхвърлям лансираното от медиите популярно понятие „радикален ислям“ поради неговата научна несъстоятелност.

2 Използвам тази формулировка, тъй като именно такава е обвинението, предявено на 14.12.2011 от Окръжна прокуратура – Пазарджик към трима районни мюфтии и множество имами, възпитаници на арабски университети, от Благоевградско, Пазарджишко и Смолянско. Обвиненията са по чл.108 и чл.109 от НК. (Дело № 9 от 2009 по описа на ОСЛО ОП Пазарджик)

дали нагласите на българските мюсюлмани изобщо представляват почва за развитието им.

Именно в изпълнение на тази цел включихме в количественото изследване въпрос –

кой трябва да решава възникналите спорове? Според 55,3% от респондентите, това трябва да прави съдът. „Възрастните“ са посочени от 20,6%, което очертава и дела на традиционните нагласи. Под 10% получават „Аллах“ (8,3%), „местните ръководители“ (4,9%), „имамът, мюфтията“ (4,2%). „Шариатът“ – важно свидетелство за ислямистки нагласи – е предпочетен от 0,5%. („Не мога да преценя“ – 20,8%.)

В едно единствено от десетките дълбочинни интервюта, които направихме, се промъкна намек за Шариатска държава. Цитирам го почти изцяло:

Вече все повече хора на Запад разбират, че истината е в исляма. Само в Щатите – не. Затова само в Щатите има торнада и други бедствия. Няма ли да се усетят тези хора? Няма ли да разберат, че не може да преследват исляма?

И Гагарин затова го убиха. Инсценираха му катастрофа със самолет. Като излетял в космоса, чул някакво странно пеене, не можел да определи какво. Чак по-късно разбрал, че това е езан. Убили го, защото искал да обяви по телевизията, че в космоса е само Аллах. Чух това от един шейх, от Саудитска Арабия.

Шариата никъде не се приема на 100% – защото не им отърва, защото са алчни. Алчността ще погуби и Щатите, и целия свят... (мъж, 40 г., Буково)

Голяма част от интервюираните не разбираха разликите в проповядването на ислям от „новите“ (образованите) имами и старите ходжи¹. Знаеха обаче, че „арабските“ и въобще „учените“ са „лоши“ – основно от телевизията.

Ето, имамът в Лъжница – завършил в Саудитска Арабия, нали – фанатик... Не, не го познавам, по телевизията гледах. (мъж, 71 г., Огняново)

Същият човек, малко по-късно, направи дълбокомисления извод, че: Ислямът и арабската религия не са едно и също.

1 Симптоматично е и диференцирането между „учените“, които хората наричат имами (арабското понятие), и „не-учените“, които си остават ходжи (турското понятие).

На много места¹, където има повече от една джамия, има конфликт между „старите“ и „новите“ духовни водачи, който поразително точно съвпада с пристрастията към едното (на Мустафа Хаджи) или другото (на Недим Генджев) мюфтийство.

Преди си имахме най-автентична религия, която ни проповядваха старите ходжи. Аз съм генджевист. Той държи за автентичната религия, а след 90-те внесоха радикален ислям: неподчинение на правителствата, на родителите... Абе – тия, дето се гърмят!

Те са агресивни, искат завладяване на аудиторията, подкупват. Учат ги как да говорят. Първо навлизат във властта, после се въоръжават. Аз имам една книга за радикалния ислям (забравих я как се казваше) – всичко там го пише.

Зададох на информатора въпроса дали апокалиптичната картина, която ми описва, е взета от книгата, или се случва в Мадан.

Този сценарий постепенно се развива. Бунтовете в арабските страни – и те са от ухабизма. Нашият имам скоро ще командва Мадан.

В бунтовете срещу Генджев участваха и хора от Мадан. Ухабити са, разбира се. На обяд ние се кланяме по 10 пъти, те – само по 2-3 пъти и излизат. То, кланянето не е само за Мохамед, а за Иса и за Муса – ние признаваме всичките пророци. (мъж, 73 г., Мадан)

Последните две изречения от твърдението на информатора – „генджевист“ са симптоматични за различията в практикуването на ислям от „старите“ и „новите“ имами. Традиционния османски ислям с т. н. „бидати“ („нововъведения“: изпълнение на мевлиди², почитане на гробовете на светци³, плащане пари на погребение⁴ и т. н.) се отхвърля не

1 Най-отчетливо е това в Мадан, където при строежа на новата – от най-големите в България – джамия се сблъскаха интересите на двете мюфтийства и на прекалено много групировки и отделни хора.

2 Изпълнява се най-често при помен за мъртвите, но и в други случаи. Мевлидът не е коранически текст, а поезия, описваща живота на Пророка, съчинена от турския автор Сюлейман Челеби през XVI в., поради което е считана за нововъведение.

3 Честата практика да се посещават тюрбета е характерна не само за алевийците, но и за мнозина от самоопределящите се като сунити. „Новите“ имами забраняват тези практики като шиитски, напомняйки, че в ортодоксалния ислям не може да бъде обожествяван никой (дори – самия Мохамед), освен Аллах.

4 Обичаят „девир“ – роднините на покойния да дават пари на бедните за опрощение на греховете му – се отхвърля от ортодоксалния ислям като некоранически. Мнозинството от информаторите обаче го изпълват със съвсем утилитарно съдържание: Който има, дава, който няма – какво да даде?

само от възпитаниците на арабските университети, набеждавани като ухабити, салафити и т. н., а и от повечето духовници, завършили висше образование – независимо къде. Разбира се, степента на отхвърляне е различна: едни имами направо забраняват мевлида, други го допускат, но не участват в него, трети (най-често „старите“, но и някои от „новите“, които не искат да създават конфликти) го провеждат.

Търпимостта към „неправилния“, традиционния ислям зависи не от това къде духовният водач е получил образованието си, а от личните качества на самия човек.

Аз като ходжа мога да създавам традиция, но не мога да задължавам хората. Понякога можеш да пренебрегнеш нещо, за да научиш хората на ислям. Тука е ранен стадий на исляма, хората не знаят в какво вярват. Поколенията между 30 и 60 г. не познават религията. Много от тях не различават мевлид от Коран. Имат си Богородица вкъщи. (мъж, 30 г., Огняново)

Едно от „новите“ правила, които най-много възмущават „традиционалистите“ (това прозвуча и в твърдението на цитирания „генджевист“ от Мадан), е всъщност липса на правило. Тъй като Коранът не предписва изрично колко рекята (части от молитвата) трябва да се изпълняват (това е постановено в хадисите¹), „новите“ имами, които не признават хадисите, разрешават на молещите се да си тръгват по-рано.

Старите всъщност са по-радикални. Не – по-консервативни. Казваха: „Това се прави така, защото е така!“ А ние обясняваме защо е така.

Има задължителна и незадължителна част от молитвата. Последната не е задължителна. Който е зает, може да си тръгне по-рано. Много хора ми казват: „Ще идвам на молитва, но не мога да отделя цял час.“ Обяснявам им, че са длъжни да стоят половин час, а после могат да си тръгнат и да си вършат работата.

В долната джамия старите диктуват правилата, забраняват им да излизат – казва Сеид Мутлу, имам в „горната“ джамия (мах. Петелци) в Сърница, набеден за водач на противодържавната и противообществена групировка от имами, разследвани от службите, на които в края на 2011 беше отправено наказателно постановление – мярка за неотклонение „подписка“.² В петък на обяд джамията е препълнена – предимно с мла-

1 По-късни тълкувания на Корана, сътворени от последователите на Пророка.

2 Набеждаването на Мутлу и изобщо на Сърница като основната „спяща клетка“ на ислямизма има дълга предистория, с която не бих искала да утежнявам основния си текст.

ди хора. Свършват задължителните рекяти и си отиват. До края остават само неколцина възрастни мъже. Нито външният, нито вътрешният облик на джамията издава присъствие на огромни инвестиции – „фундаменталистки“, „ислямистки“ или някакви други.¹

Очаквано (както и в случая със забрадките), парите са най-обсъжданият компонент на „радикалния ислям“, ухабизма и останалите „страшни“ тенденции. Усилено се коментират заплатите, субсидиите, къщите, колите, телевизорите на „онези“ имами.

В България вахабизма се разпространява упорито. Ние сме последните сунити. След 70 години ще има само вахабизъм. Имат милиони долари. Плащат на бедните, на колебливите. Арабите им дават и дрехите. На ходжите дават по 5 000 лева *заплата*. (мъж, 67 г., Сърница)

Нито един от немногото респонденти, според които „вахабизмът се разпространява упорито“, не посочи силната религиозност като възможна почва за такова разпространение. Обратно – и привържениците на тезата за „нахлуващия радикален ислям“, и противниците ѝ – изтъкват силната религиозност като пречка пред каквито и да било крайни течения. И в този случай тезата „ние сме по-вярващи от турците“ се артикулира отчетливо.

Не толкова отчетлива, но, все пак, видима е тенденцията за диференциране между „истинския“ и „турския“ ислям – дори в сферата на образованието. Факт е, че мнозинството завършили в арабските държави духовници са от помашките райони. Турците, разбираемо, предпочитат образованието в Турция. Макар да се пазят от директни сравнения,

Ще припомня само, че той беше директор на закритото училище за квалификация и преквалификация на имами, чийто възпитаник Тони Миленов е съквартирант на един от заподозрените за атентатите в Мадрид през 2004. Собственик на сградата, в която се помещавало училището, е сириецът Муафак ал Асад, женен за сърничанка, основал фирма заедно с официалния представител за България на фондация „Ал Уакф ал Ислями“ Абдулрахим Таха. Таха беше изгонен от страната, а дейността на фондацията – прекратена. Според Мутлу, това се е случило – не защото е била незаконна, а защото отказала да даде огромния подкуп, който властите ѝ поискали за пререгистрацията.

В други села също съобщаваха за посещения на араби в бели одежди (предимно през 90-те), които преспивали в джамията и оставяли някакви пари. Тук-там бяха изказвани подозрения, че – вместо да учи младите на ислям като своите колеги – ходжата си построил с парите къща...

- 1 Друга джамия в Сърница – в мах. Крушата, където живеят съвсем малко хора и почти не ходят на молитва – напротив, е съвсем скоро реновирана, много модерна и красива отвътре. За нея обаче никой не твърди, че „онези“ фондации наливат пари...

повечето образовани имами (както цитираният по-горе смолянски мюфтия) изтъкват предимствата на арабските университети (особено – в Медина). Възможно е качеството на образованието, влияещо върху религиозните практики, да се превръща все повече в инструмент за навакване на престижност в сравнение с турците. И в този случай религията (истинската, от първоизвора!) осигурява идентичността на помаците.¹

В същото време – макар по-изолирани, макар съдържащи взаимно изключващи се тези – се чуват и такива твърдения:

Нормално е да атакуват помаците – колебливи сме. Те (информаторът има предвид „вахабитите“ – Е. И.) имат успехи сред население, което не е запознато с религията и е по-малко фанатично. Не че ние сме фанатични, но сме много отделени, не приемаме новото... Вярваме си в нашето. (мъж, 67 г., Сърница)

Тук отново се очертава констатираното вече по друг повод смесване между религиозна и етническа идентичност. Според тази хипотеза, помаците – иначе стабилни във вярата си – са по-податливи на нетрадиционни религиозни въздействия заради колебливата си етническа идентичност.

...

Двете плашила, произведени от това смесване, се очертават ясно: От една страна, това са все по-отчетливите тенденции за обособяване на отделен, помашки „етнос“ – следствие от традиционното маргинализиране на общността. От друга – нагласите за идентификация чрез религията биха могли да въобразят нови смесвания: да привидят стремежа към вътрешнообщностно капсулиране (и той – следствие от маргинализацията) като ислямизъм, салафизъм, уахабизъм, чийто банализиран образ (продукт на друго смесване) е тероризмът.

Сложната динамика в самоопределението на помаците, която следя от много години, показва недвусмислено, че плашилата са взаимно пораждащи се. Разбираемо, всеки опит за асимилация, за външен натиск върху процесите на идентификация – било от българска, било от турска страна – произвежда самозатваряне. Още повече – когато асимилацията има по-скоро официален, служебен характер, а на личностно, психологическо ниво водещото отношение към „тези хора“ е маргинализирането им.

1 Вж. по този повод Троева 2012 и цитираната там литература.

Ефектът на „отхвърлените приобщени“, най-ясно открит в различните периоди на „възродителния“ процес, продължава да е актуален. Съвсем симетрична (макар, разбира се, не толкова драстична поради, вероятно, липсата на тотален властови ресурс) на „възродителните“ практики от времето на комунизма е и политиката на ДПС, която често привижда „приобщаването“ като асимилация. И в този случай „приобщаването“/асимилацията се проявяват като по-скоро служебни (привличане на отделни помаци във властта), а на личностно ниво отношението като към „втора ръка хора“ продължава. Това е особено видимо в Източните Родопи, където турците са доминиращият етнос.

Малцинственият статут на помаците – както по отношение на мнозинството православни българи, така и по отношение на по-голямата малцинствена група на турците, „междинната“ им позиция създават тяхното разнообразно, колебаещо се самоопределение. Въпреки (или поради) историческите превратности в общественото им битие, въпреки (или поради) непоследователните държавни и партийни политики към тях, нагласите им към отделност, към обособяване изглеждат трайни. Тези нагласи, по всяка вероятност, ще растат – пропорционално на апетитите за асимилация от едната или от другата мнозинствени общности. Единственият инструмент за преодоляването им би било гарантирането на свободата за индивидуален (не групов) собствен избор на идентичност – доколкото единен, всеобщо валиден избор, очевидно, не съществува. Вменяването на идентичност „отвън“ или „отгоре“, незачитането на желанието им да бъдат различни (без в това желание непременно да се привижда заплахата за националната сигурност) ще прави размахваните – засега само медийно – плашила все по-обсебващи.

Литература

- АД, Барутин: догадки, история, реалност, Алев, 11, 2009
Балъкчи, Е., Стоманово. Селцето, кацнало над Въча, Смолян, 2008
Балъкчи, Е., Елмалъ баба – усещане за святост, Алев, 11, 2009
Балакчъ-Оджак, Селча – Стоманово. Спомени, Смолян, 2010
Георгиева, Ц., Помаци – българи мюсюлмани, В: Общности и идентичности в България, С., 1998
Граматицова, Н., Неортодоксалният ислям в българските земи. Минало и съвременност, С., 2011

- Григоров, В., Западните Родопи: между традиция и модерност, В: Планината Родопи – усилията на прехода, С., 1998
- Дорсунски, М., История на помаците, Кърджали, 1998
- Ибн-Фадлан, А., Пътуване до Идил, Alev, 3 и 4, 2009
- Иванова, Е., Деградация на политическото: Благоевград, Кирково, Несебър, В: Местни избори 2007, С., 2008
- Иванова, Е., Местни избори 2003 – етнически или политически вот? Община Кирково, област Кърджали, „Социологически проблеми“, 1-2, 2004
- Иванова, Е., Отхвърлените „приобщени“ или процеса, наречен „възродителен“ (1912-1989), С., 2002
- Иванова, Е., Родопите: от крайностите към златната среда и обратно, В: Планината Родопи – усилията на прехода, С., 1998
- Кулов, Г., Българската дъга на исляма, С., 2011
- Македония и Одринско. Статистика на населението от 1873 г., С., 1995
- Маринов, П., Смолян в миналото, Смолян, 2010
- Мемишоглу, Х., Страници от историческото минало на помаците, Анкара, 1991
- Мехмед, Х., Помаците и торбешите в Мизия, Тракия и Македония, С., 2007
- Миков, Л., Изкуството на хетеродоксните мюсюлмани в България (XVI-XX век). Бекташи и къзълбаши/алеви, С., 2005
- Петров, М., Помаци: Размишления върху българската история, ч. I, Кърджали, 2004
- Попконстантинов, Х., Спомени, пътеписи, писма, Пловдив, 1970
- Томова, И., Родопите през 90-те: тенденции на развитието, В: Планината Родопи – усилията на прехода, С., 1998
- Троева, Е., „Традиционен и „нов“ ислям в България, „Български фолклор“, 2, 2012
- Чуралски, Н., Има ли помаци и имат ли те своя самостоятелна история?, Alev, 11, 2009
- Япов, П., Помаците, С., 2006
- Ivanova, E., The „Renaming Process“ among the Pomaks: Thirty Years Later, In: Forced Ethnic Migrations on the Balkans: Consequences and Rebuilding of Societies, Sofia-Tokyo, 2006
- Karagiannis, E., Zur Ethnizität der Pomaken Bulgariens, Muenster, 1997

Евгения Иванова (род. 1952) е доцент в Нов български университет и автор на множество публикации в областта на етнологията.

Завинаги изселени...

Автор: Зейнеп Ибраимова

Най-известни, защото не се поддават на асимилация, са четирите села: Корница, Рибново, Лъжница и Брезница... Аз съм от Корница. Майка ми имаше паспорт, в който пишеше, че е македонка. Дълго време го пазахме [...], не го бяхме предали на службите за паспорти поради простата причина – поне тяхната [*на родителите ми*] цел беше и аз също съм мислила така – че в крайна сметка можем да твърдим, че сме македонци, а не българи [...]. Но по-добре да си македонец, защото знаехме, че там са по-свободни мюсюлманските общности и че не са асимилирани [...], щяхме да имаме защитата на тогавашна Югославия. И този паспорт можеше да те пази. Знаем, че дълго време нашите го пазеха този паспорт. По принцип ние си имахме тази традиция, когато и след туй сменяха имената, да запазваме, да не предаваме никакви документи с турски имена, които някога ще удостоверят, че ние не сме българи. На баща ми паспорта не знам, защо не се е запазил. [...] Те са една и съща година родени с майка ми (1934), предполагам, че когато баща ми е ходил да работи [*по различни места*], на него повече му е трябвал нов паспорт и затова го е предал при смяната на тези паспорти, в които е пишело македонец или македонка, а майка ми не е излизала от село и не ѝ е трябвал нов. Това беше много отдавна.

Аз съм родена 58-а година [...]. Баща ми се казва Ибраим Мустафов Келешов, майка ми се казва Ханифе Хасанова Келешова (бащина фамилия Карачалилова). През 1964 година аз бях 6-годишна. Беше много студена зима и всички мъже избягаха в гората. В селото останаха само жените, старците и децата. Помня, че ходех самичка у баба ми по майчина линия и се връщах обратно, за да осъществявам връзката между двете семейства. Виждах групи от непознати хора, които влизаха по къщите, да търсят мъжете. За първи път изживях нещо, подобно на разказаното от двете ми баби за смяна на имената през Балканската война. След това изведнъж всичко като че ли се стопли, празнично облечени жени и

момичета нещо празнуваха, вървяха по улиците с тепсии и на нас, децата, ни раздаваха бонбони и други лакомства. И най-важното: баща ми, дядо ми и чичо ми, ние живеехме в една къща, се прибраха.

Подготовката [за смяна на имената] започна още през 1971-1972 година. В училищата учителите бяха настроени срещу нас. Помня, че по история ми написаха направо двойка за втория срок само затова, че не знаех някаква дата, а за първия срок имах отличен (6). Непрекъснато от учителите в часовете и по радиоточките ни се говореше, че сме българи и трябва да носим български имена, а при противопоставяне биеха жестоко, нищо че бяхме деца. Аз ще кажа само това, че когато в 3 часа през студената нощ на 28 срещу 29 март 1973 г. в село влязоха военни и милиция, аз бях на 15 години и моят вуйчо Хюсеин Карахалилов беше убит пред очите ми на 40-50 метра от нашата къща. [...] Същата нощ майка ми, аз и брат ми Ибрахим, той е по-малък от мен с две години, заедно с много други семейства (почти всички жени и деца) бяхме насила изведени от къщи и натоварени на открити камиони. По време на пътуването ни в онази студена и страшна нощ към най-близката гара на района си мислех, че ни водят на разстрел. И като бяхме вече в Долни Дъбник, много семейства натовариха в камиони и закараха нанякъде, а в Плевен [семејството] на чичо ми Ариф Мустафов Келешов (само жена му и 13-годишната му дъщеря, защото синът му работеше в София, 15-годишната му дъщеря трябваше да остане при баба ни, която беше болна) го натовариха в друг камион. [Бяхме заедно] до Плевен някъде 3-4 семейства и в Плевен тях ги закараха на друго място. И ние останахме в един камион [...] заедно със семејството на първия братовчед на баща ми Хюсеин Хюсеинов Бабечки (роден 1944) и нас [ни изпратиха] в по-близки села, Плевенско, някъде на 15-20 километра разстояние едно от друго. Ние мислехме, че ще ни закарат [заедно с роднините ни] в едно село. По-късно разбрах, че те [семејство Бабечки] също били завинаги изселени, докато семејството на чичо ми Ариф Келешов не [било] завинаги изселено.

Най-много те [Хюсеин Бабечки и баща ми] бяха запалени [...] по политиката. Те бяха много добри приятели, винаги заедно и абсолютни противници на комунизма и асимилаторската политика. Неговият баща [на Хюсеин Бабечки] и моята баба са брат и сестра, а неговият баща Хюсеин Мехмедов-Бабечки е съден или без присъда е пратен в Белене като ятак на горяните. Опозиция на комунизма бяхме нашите семейства по традиция. И не само за това бяхме изселени за постоянно. Той [беше]

също като брат на баща ми, 10 години по-малък от баща ми, със средно образование, следят и двамата политическите събития, непрекъснато слушат западноевропейските и югославските радиопредавания, ходят в турското посолство в София и следят въпроса за изселване, защото от роднините ни имахме направени покани за изселване, както изискваше тогавашното споразумение между двете страни. Баща ми и той [Хюсеин Бабечки] бяха най-добрите приятели и най-големите опозиционери роднини, които въобще не приемаха нищо във връзка с асимилацията, и мисля, че още много отпреди [властите] са ги набелязали. Значи заедно с нас в камиона бяха съпругата му Фатма Байрямова Бабечка (на 29 години), дете, втори клас, осемгодишно – Юсуф (роден 1964-та), другото му дете момиченце – Вахиде (1968-а), още на 5-6 години, не беше започнало да учи, и третото му дете, момче (Кемал – роден 1970-та) на три години. И ни караха в един камион, те четиримата и ние тримата, и по едно време нас ни свалиха. Без мъжете на семействата сме. Ние не знаем нищо. И ни оставиха сами. Казаха: „Слизайте тука!“ И ние тогава разбрахме [че ни разделят и питаме:] „Ама къде ги карате тях, ама къде, ама защо?“ И те потеглиха. Нас ни оставиха в това село и те с камиона продължиха. Ние мислехме, че ще сме заедно [...] Питаме, къде се намираме, кое е това село – Славовица. Ние [дотогава никъде] не бяхме излизали сами [от нашия край]. Аз съм била до София на екскурзия, майка ми като болна е идвала [по доктори] в София. Не сме излизали извън Корница, нищо не знаем, дете се казва в Гоце Делчев сами не сме можели да се оправим. Нещо ужасно беше!

В съвета ни оставиха и ни казаха: „Сега тука ще ви дадем едно легло ...“ Само ние тримата, само тая жена с тия малки деца – майка ни, която страда от епилепсия и при кризите ѝ ние винаги сме били карани да се отдалечаваме от нея, за да не се плашим, и ние сами на край света. Викат ни: „Тъй, тук има една къща, и сме говорили, ще ходите на квартира, ще плащате еди-колко си [наем за] квартирата.“ И ни закараха там. Една кофа кюмюр ни донесоха от съвета. А ние не знаем как се пали кюмюр въобще. И комшиите, и те са чули, а те са имали в това село друг път криминално изселени, а мисля и политически много по-рано, знаят [какво означава това] и почнаха комшиите да идват у нас, и да ни носят това-онова, домати, компоти в буркани. А ние си бяхме взели хляб, помня, че бяхме пържили риба онази вечер, даже и рибата съм взела аз в суматохата, и други там неща съм взела – ядене, боб и т. н. В къщата [има-

ше] само едно нещо такова [като] диван, саморъчно направен от дърво, за единично легло, и ни дадоха едно легло, пружина, една продънена, от съвета. Аз с брат ми спим на единичното, като лягаме обратно, а майка ми спи на дървеното, миндера, по-късно дълго спаха на този диван с баща ми. Само една стая оправена, един коридор, другата стая въобще не е измазана, не можеше там да живееш. Няма нищо друго в къщата. Ужасни условия за живот.

Отидохме в тая къща, но ние само плачем. Ушите ми са пълни с гърмежите на оръжията, дето стреляха, и пищенето на хората, танковете, водата, дето пръскаха срещу хората, са пред очите ми. И само това чувам и виждам аз и нищо друго не мога да мисля. Застанали сме там на портичката, на външната врата на къщата, стоим си и тримата така – не знаем, какво да правим. По едно време към нас се приближава един човек с брадичка. Идва и майка ми, плачейки му разказва защо сме изселени. Още от самото начало без страх разказвахме на всички причината за нашето присъствие в Славовица. Той вика на майка ми: „Госпожо, (никога не викаше на майка ми и на баща ми ‘другарко’ или ‘другарю’) – вика, – съберете тия деца, приберете ги вътре, нещо съответе, да седнат да хапнат. Ами вие защо стоите тука, плачете – вика, – че вие, като плачете, и те плачат. Вие като голяма трябва малко да се въздържате. Ето, аз съм попът на селото“ и подава два пакета с обикновени бисквити. „Да не мислите, че на нас тука ни е много добре да живеем, обаче трябва някак да се живее. Аз – вика – мисля за тия две деца и вие малко трябва да се съвземете, а после ще говорим. Тука – вика – и да стоите, нищо не можете да направите“ Това накара майка ми да се съвземе. Доколкото помня, ние викнахме комшиите да запалят печката, те ни запалиха печката, защото не знаем да палим с кюмюр, как се слага, с какво се разпалва, затова май бяхме излезли на портата и плачехме. Та тия комшиите, много добри хора бяха, аз имам даже снимки с тях. Ходих при тях миналата година. Ходих и на другите места, където сме били изселени, снимах къщите и улиците и населеното място. Много от тях са починали вече. След това станахме много добри приятели с попа и семейството му, защото те [властите] също много ги малтретираха затуй, че [извършваха религиозните обреди], те [хората от селото] почти бяха атеисти и [свещеникът] най-много ходеше при власите, [които живееха] в друго близко село – Гиген. Той беше поп и там и говореше много хубави неща за власите. А тия [в с. Славовица] почти не го викаха да

погребва, предпочитаха без него. В селото църква нямаше, само срещу къщата ни имаше направено от дърво нещо като бесило, където висеше камбаната. От време на време се използваше от попа. Не знам защо винаги съм си мислела тогава, че там се полюшва безжизненото тяло на осъдената на смърт българска православна църква. Попът нас много ни уважаваше като мъченици за религията. И библиотеката му беше отворена за мен – изчетох цялата му библиотека. Един път ми говореше за Корана, каза ми, че те в Семинарията са учили [*и за исляма*]. Защото той беше от традиционна попска фамилия. Баща му беше на деветдесет и няколко години, той самият (мисля, че се казваше Никола) беше седемдесетгодишен някъде. Беше много интелигентен човек. Даже при жена му, при баба попадия аз ходех, тя ме викаше да ѝ помагам понякога, когато берат нещо – грозде, царевица ... На нейния стан ме учеше да тъка, на нейния стан съм си тъкала разни работи. Много ме обичаше, защото синовете им, така, се пазеха от тях, най-много за тях се грижеше все пак дъщеря му... Единият беше голям комунист и почти не се интересуваше от родителите си, защото иначе не можеха да се издигнат и много рядко идваха там. Трябваше да се дистанцират, за да бъдат добре. И така бяха на този път. Та тъй, много се разбирахме и въобще си говорехме с тях. Всичко, цялото [*положение*] обяснихме на тях. Какво сме изживели, какво са ни правили ...

Баща ми дойде в Славовица след 10 дена, ние [*до момента*] нищо не знаехме за него, жив ли е, или починал. Той потвърди, че вуйчо ми е убит. Преди да дойде, не знаехме и за нашето изселване без присъда. Кой ти дава заповед, точно тези неща в никакъв документ не се регистрираха. Заповед има някаква си [...], в която те си казват, каквото си искат. Дори след години разбрах, че нашата заповед е била изготвена през месец май – сега не искат дори да чуят, че ние сме изселени именно през март, макар че всеки вече знае, кога става това в Корница. Аз в досието на баща ми намерих заповедта за нашето изселване през 1973-та. Според нея баща ми е изселен семейно за постоянно. Семейство Бабечки също е изселено за постоянно, а само семейството на чичо ми за 5-годишен срок.

Значи в заповедта за изселване от 1973-та пише така, а то има и едно друго решение на МВР, в което се споменава, че ако децата [*на хората, които властта изселва*] са опасност за държавата или участват в някакво престъпление, също могат да бъдат [*изселени и те*]. Значи и ние, деца-

та от село Корница тогава сме били считани като опасни елементи за държавата, дори няколкомесечните бебета. Точно по Сталински. [*Затова в заповедта на баща ми*] пише „заедно със семейството изселен завинаги“. Имало е случаи да изселят тогава от Корница само жената или само мъжа, мисля, че 3 жени бяха изселени сами, а децата им останаха без майки в Корница. А в нашия случай е семейно. В заповедта пише, че Ибрахим Мустафов Келешов е изселен със семейството си за постоянно.

Смениха ни имената чак 85-а. Властите са ни сменяли имената и по-рано без наш подпис там [в *Корница*], защото ние бяхме в Славовица тогава. Тия сами са ни сменили имената и са ни направили паспорти. По едно време ни викнаха в МВР – Плевен, само пълнолетните, мен, майка ми и баща ми, брат ми още не беше пълнолетен, и Хюсеин Хюсеинов Бабечки с жена му Фатма, дето [*бяха изселени*] там близо, в село Брегаре. Тях по-късно ги преместиха в село Ленково, пак Плевенско. Извикаха ни в МВР-то и ни снимаха насила. Аз в досието на баща ми намерих тия снимки. И им взех копията, разбира се. Исках да си ги взема. Баща ми, мене, майка ми, снимаха ни насила, след което в Благоевградско са ни издали паспорти на български имена.

Ние, като ни откараха там, в Славовица, какво направихме. Баща ми и майка ми имаха паспорти, обаче ги скриха (ние ги бяхме взели с нас вечерта на изселването) и казаха: „паспортите ни ги няма, загубили сме ги“, за да можем да си запазим [*документите*] с турски имена. И не предадохме никакви паспорти. Живеехме без паспорти. Разбираш ли, без паспорти. А те от Гоце Делчев ни пратиха [*други*] документи за самоличност с български имена, обаче ние отказахме да ги вземем. Разни [*имена те ни бяха сложили*], Златка на мене беше май, брат ми забравих, как беше. То ги има в моите протоколи за разпит – с еди-какво си българско име ... А, на брат ми Румен май бяха сложили, въобще не сме ги запомнили тези имена. И родителите ми, и аз отказах, не ги взехме [*документите*], затова от Славовица, а после от Плевен ги върнали обратно. Пък ние нямахме и кръщелни свидетелства, запазили [*скрили*] сме си ги старите и не ги даваме. За да си ги съхраним. След известно време излезе една заповед или амнистия за освобождаване и нас ни хвана [*тази амнистия*] ... Понеже в това село Славовица много обичаха баща ми, смятаха ни за много работни, и много ни уважаваха ... Баща ми каза на секретаря на съвета, че ние искаме да си изкараме паспорти на турските имена. „Ами вие трябва да сте жители тука“ Добре, баща ми, по законен

ред, чрез кметството, праща до Корница една молба да ни прехвърлят [в Славовица], обаче те отхвърлят. И след отхвърлянето имало един закон и секретарят ни направи жители на Славовица. И оттам ни изкарват копия за кръщелни свидетелства. Фамилията Келешови носеха само баща ми, Ибраим Мустафов Келешов и майка ми, разбира се, а пък ние – по името на дядо ни – станаме Зайнеп Ибраи[х]мова Мустафова. И ни издадоха нови кръщелни свидетелства, и си изкарвахме по един паспорт, и с имената ни [не] са сменени. А в досието на баща ми намерих такава заповед: след като нас ни освобождават, т. е. ни хваща въпросната амнистия, след заповедта за освобождение се праща от МВР Благоевград втора заповед. В нея пише да се отмени заповедта за освобождение, като бъде валидна тази [втората]; на тях, т. е. на нас, ни се забранява да се върнем в родното ни село и [трябва] да продължим да живеем завинаги в село Славовица, Плевенско. Пак сме заселени, значи нашето изселване продължава. По такъв начин амнистията не се съблюдава и продължава да действа първата заповед за постоянно изселване. Обаче ние не сме и мислили да се съобразим с тази заповед, защото някои от изселените се върнаха в Корница, възможно е те да са били за временно изселени. Баща ми остана там, в Славовица просто временно, нас ни прати в едно

Толбухинско село – Фелдфебел Дянково да живеем и те не са тръгнали по нас да ни следят. Защото [целта ни беше] да отидем там да живеем, за да не живеем сред българско [население], сред българи в Плевен.

Да продължим, какво ще правим там без къща? Ходихме аз и Хюсеин Бабечки да проверим къде има къщи за продаване. Седемдесет и осма година те [турци от Толбухинско] се изселваха и имаше къщи за продаване. И ние намерихме подходящи в това село, пазарихме се със собствениците и купихме. Баща ми, защото беше добър работник и не искаха да го пуснат, продължаваше да работи и да живее за известно време още в Славовица, [а после] дойде, след година ли, две ли и той при нас. Властите не тръгнаха да ни връщат обратно, според второто нареждане да продължим да живеем в Славовица. Не знам как е станало, по-неже не сме се върнали в Корница, те май не са ни забелязали, те са ни забравили може би някак си за известно време. Ние почти прекъснахме връзката си с Корница, за да не дразним хората на ДС.

Както казах, в същото село дойдоха и семейството на братовчедите ни ... Село Фелдфебел Дянково, Байрям Пънар се казваше [на турски]. По пътя от Карапелит за Силистра, намира се вляво. Там се установихме,

седем години живяхме, до 85-а там. Ние заминахме 78-а или 79-а, 80-а година аз влязох в университета в Шумен, редовно. 82-ра година една моя колежка е писала донос за мене, след което започват да ме следят. През месец май 1981 г. получавам писмо от моя братовчед Юсуф Бабечки, който учи тогава в икономическия техникум в Толбухин. Пишем си, защото се виждаме рядко. И аз му пиша разни книги да чете, разни исторически. Интересуваме се от нашето минало и въобще от историята, с цел да се занимаваме с история ... И му казвам, че трябва да ходим из нашия край, нали уча фолклор, да изследваме разни неща. Не други [хора], а ние да го изследваме това нещо. В отговор на това един ден той ми пише едно много хубаво, надъхано писмо, в смисъл, че е готов да работи за нашите идеи или за нашето дело. Това писмо го прочита моята съквартирантка в общежитието, в една стая сме – Галина Великова от Казанлък, учеше руска филология. И го дава на една друга колежка от моя курс да го прочете, четат го заедно, и още една колежка от руската филология – съпруга на курсант. Едната от тях, а именно колежката от специалността българска филология Нелия Иванова Дамянова от Провадия решава и пише донос с личните си имена, не с псевдоним, до МВР-то. Пише общо три пъти доноси за мен, в които си измисля невероятни неща. Написва, след което от ДС започват да ме следят. И да ми правят обиски по стаята. И един колега турчин ме следи също, който след това е народен представител във Великото народно събрание, след демокрацията, в партията на Ахмед Доган. И сега го има в списъка [на агентите на ДС], аз разбрах, че [е] той, де, Орхан Мемиш¹ се казва. Такива ми ти работи.

Той ме следи, разпитва за мен. Ние се събирахме там турците от време на време на сбирки, но аз не присъствах [винаги ...]. Колегата, каквото чуе за мен, пише доноси с псевдонима Етиен. Аз в моето досие намерих неговите доноси само за мен. Сигурно [е, че] е писал и за другите колеги турци, [но] аз не знам, за кои точно ... Той беше студент като мен българска филология, първата година на моето следване беше прекъснал. Той идва там на сбирката, на която аз не присъствам, и пита, къде е Зейнеп, какво прави, нещо от този род. Ама аз, така, малко се съмнявах в него, не го обичах, защото тази колежка, с която живях втората година на следване в общежитието, една от Плевен, е била с него по-близка и тя също

1 Орхан Мемиш е роден в 1955 г., депутат от VII ВНС от 1990-1992 г от Силистра.

така ми говореше много лоши неща за колегата. Въобще не говорех с него ..., той не можеше да достигне до мен, но чрез други там [*се опитвал*]. Нищо не е писал съществено, защото няма нищо, в което да се съмняват и за което да ме следят. Между другото, писал, че питал една колежка Гюлнур, защо Зейнеп я няма на събирането, а пък тя уж му казала, измислил си по всяка вероятност, че тя [*Зейнеп*] се занимава с много важни неща и няма време сега за такива срещи. [...] След което ме викнаха на разпит, точно [*по време на*] сесията, 82-ра година. В призовката пишеше да се явя в 10 часа сутринта, а ме приеха чак в 4 часа след обяд, държаха ме да чакам там в напрежение цели шест часа. И започнаха най-напред, ей така, със заплахи, казват: „Ти си правила организация“, или пък: „[В коя организация за защита на помаците участваш, каква е целта на организацията за защита на помаците, защо досега не си си сменила името.“ Ето такива ми ти работи. Има ги всичките [*тези неща записани*] там в досието ми. Не съм правила тогава организация, ние се опитвахме нещо да правим, ама нямахме организация с име, защо трябва да измислям сега нещо, което не съм правила. Но ние изобщо мислехме нещо да правим, да разследваме, да събираме нашата интелигенция, ето такива неща щяхме да организираме, нещо такова. Ние хем искахме да съберем доказателства за нашата история, хем по някакъв начин [*да*] се борим за правата си, ако можем да заминем за Турция, нещо от този род планирахме. Това са [*били*] нашите цели, въобще не сме били съгласни с политиката на асимилация на турците и помаците в България, толкова, нито пък сме били симпатизанти на комунизма. Хем спомените за събитията около асимилаторските кампании през различните периоди, начиная от Балканската война, хем фолклорни материали сме планирали да събираме, традициите, исторически документи. Винаги четях история там в университета ... Още в първи и втори курс изчетох всичките томове от сборника за Народни умотворения, Периодическо списание, всичко. И чета, и събирам, проучвам, какви книги да чета, кои историци, много неща съм чела, примерно публикуваното в посочените списания за Баташките събития ... Абсолютно на всичките стари издания бях направила [*конспект*], всичко, което ми трябваше, си записах, те [*записките*] се загубиха. Изключително се занимавахме с историята, извън времето за въпросите на филологията. Аз даже бях преснимала някои изследвания, моят братовчед Юсуф ги снима с фотоапарат, ама като ни изселваха [*всичко се загуби*]. А брат ми трябваше да учи история,

... така бяхме решили, да, или братовчед ми, но накрая баща му (Хюсеин Бабечки) настоя братовчед ми Юсуф непременно да учи икономика, но и той се занимаваше допълнително [с нашите въпроси], а брат ми трябваше да учи история. Обаче тогава приемаха двама-трима души история след казарма и той не успя да влезе в Търново. След това почина баща ми и следването му временно се отложи. Аз исках да пиша за събитията в Корница. И затова трябваше да уча филология, за да мога да пиша, а [и] не само затова. По принцип на мен всички преподаватели, още като отидох в Славовица, като ни изселиха и като написах първата тема, през всички класове учителката я чете, всички учители след това в ПУЦ-а¹ ми казваха, че аз трябва да уча литература, защото пиша много хубави теми. И заради това, разбира се, аз реших това, да уча филология, но в същото време, както казах, имах намерение да пиша за нещата, които съм изживяла.

Накрая [на разпита в милицията] почнаха да ми четат цитати от писмото на моя братовчед. И докато аз преди [първо] казвах, [че] няма такова нещо, после казах, че не знам, защо е написал такива неща, че сигурно си е чел урока по история, преди да пише писмото, но аз не съм му написала нищо подобно. „Дайте ми моето писмо, щом ме обвинявате в това, да докажете, че наистина аз ...“ [Писала съм му] примерно, прочети тези и тези [книги], той ми пише, тези и тези ги намерих, пък аз – намери еди-коя си книга. Разбираш ли? Ей, такива работи. После и него са го следили, пращали са в село Фелдфебел Дянково до кмета писма, за да ни следят и двамата, това го разбрах от досието. Даже той в едно писмо ми пише, че има съмнения, че са му отваряли писмото, той разбрал. Това го намерих в моето досие. Мен и в обществения за всичко са ме следели. Правили са ми обиск на стаята. И накрая на разпита ми казаха „смени си името“ – ‘82-ра година. „С това име не можеш да продължиш образованието си.“ Аз казах: „Няма да си сменя името.“ И в един от протоколите за разпит пише, че „дори с цената да не завърши, тя отказва да си смени името“. Така направиха, че да не завърша. Даже аз с цел да ги защитя, заявих тогава, че дори баща ми и майка ми да си сменят имената, аз пак няма да си ги сменя. Но те ми взеха паспорта. Взеха ми паспорта. А аз само един ден след това имах изпит за шофьорска книжка, не ми го дадоха. Казаха: „ще се явиш и без паспорт“. Аз се явих на изпита, взех го,

1 Като изселена Зейнеп Ибраимова е принудена да завърши средно образование след известно прекъсване в с. Славовица, където откриват ПУЦ за механизатори.

но не ми дадоха въобще книжката. Книжката чак след смяната на имената, след затвора – мисля че 87-а, тогава я взех. Не ми я дадоха, искаха ми български паспорт, т. е. с български имена.

Аз подписах след това протокола. Как беше на български? Подписах протокола за разпит, в който заявих, че не съм съгласна да си сменя имената, дори баща ми и майка ми да си ги сменят (защото непрекъснато искаха да обвиня родителите ми, особено баща ми, за тази моя позиция), аз пак няма да го направя и че в България няма закон, който да ме принуди да си сменя името. Всичко това го пише в протокола за разпит. Казах, че няма такъв закон, а щом няма такъв закон, те не могат да ме накарат. Обаче по време на разпита аз се уверих, че те ще ме накарат по някакъв начин да прекъсна [*следването си*]. И започнах да се явявам [на *изпити*] с различни групи. Като мислех, че може да са различни изпитващите преподаватели на различните групи, ще мога да лавирам тъй, че поне да завърша втори курс. Бях в голямо напрежение, не можех да спя, но въпреки това четях усилено. Всичките изпити ги взех, без последния при Тодор Бояджиев¹ по българска диалектология. Професор, не, тогава беше доцент, заместник-ректор тогава в Шуменския университет. Не къса никого. Пък аз диалектологията я знам, от Гоцеделчевско като започнеш, та Плевенско, та Толбухин, та Шумен – всички диалекти на място съм ги изучила, пък по принцип се интересувах много от тези неща и бях много добра в диалектологията. Влизам и си тегля билет първа и говоря, той ме връща и ме пита отново с цел да ме обърка, аз говоря пак, той ме пита, аз говоря, той ме връща назад, уж не разбрал, но аз не се бъркам и отговарям на всички въпроси. И накрая гледам, че ми пише слаб (2) в книжката. Като видя въпросителния ми поглед, той ми вика: „Ами колежке, пиша ви двойка, защото – вика – есента по-голяма оценка да ви пиша.“ И [*докато говоря*] слушаше ме една колежка, която щеше да говори след мен, чакам я аз, излезе и вика: „Шестица, нали?“ „Къде шестица, виж, двойка“. Вика: „Как?“ Викам: „Ей тъй“. И аз разбрах, че с него са се свързали. Тя знаеше за мен – Елка се казваше, – защото си бяхме говорили за моето положение, в нейното село също имаше изселени от нашето село, знаех, че мога да и се доверя. Разбираш ли? Първата

1 Тодор Бояджиев е езиковед с приноси в областта на българската диалектология, фонетика и лексикология, дългогодишен преподавател в Шуменския университет, негов ректор и ръководител на Катедрата по български език, както и в Софийския университет „Св. Климент Охридски“ и Българската академия на науките.

двойка от началото на следването ми. А по принцип Т. Бояджиев не късаше никого. И отивам при една преподавателка, понеже тя беше много добре настроена към мен, преподаваше западноевропейска литература и я мразех заради свободолюбието ѝ, идваше с дънки на лекции, а аз за тези неща я ценях много ... Тя много ме обичаше, отидох при нея и ѝ казах тъй и тъй. Надежда Бонева се казва¹. Разказала ѝ бях всичко [за себе си] и тя ме беше накарала да опиша нашите събития в Корница, да ѝ дам написано всичко това и аз ѝ бях дала. Викам ѝ тъй и тъй, знаете ли, Бояджиев ме скъса. „Не може да бъде, друг да е, разбирам, не може да бъде. Аз отивам да говоря с него.“ Отиде да говори с него, аз я чакам в университета, а той казал на Бонева: „Аз нищо не мога да направя. Тя да иде да се извини там, дето се е държала грубо.“ Викам: „Аз къде ще отида да се извиня, ако това, че не съм си сменила името или не искам да си сменя името, те го разбират като грубост, аз няма какво да направя повече. Хич – викам – нямам нужда, за какво да се извинявам.“ И тя каза: „И аз така мисля. Името е по-важно.“ Викам: „Няма да завърша и това е.“ После нещата така се развиха. Втори път се явих на изпит, септември, пак ме скъсаха. Този път при асистентката на Бояджиев – Красимира Колева ... Аз отидох един път да говоря след това с него и той ми каза: „Вижте какво, колежке, не можете да плувате срещу течението. Трябва да си смените името, няма друг начин.“ „Аз – казвам – няма да си го сменя.“ „Ами – вика, – вече нищо не можете да постигнете, аз нищо не мога да направя. Само мога да ви кажа, единственото нещо, което можете да направите, е да минете задочно. Може да ви позабравят. Аз сега отивам в Съюза и като се върна ...“ Така бях принудена да прекъсна поради слаб успех, неговата асистентка ме скъса общо още два пъти. Спомням си, че Бонева с покойната Калинова седяха там в стаята за преподаватели, където ме изпитваше Колева за последен път, знаят случая и ми съчувстват и ..., но без да се стесни ни най-малко тя пак ме скъса. Не знам доколко е вярно, но по-късно при посещението ми в университета преподаватели ми казаха, че тя е работела за Държавна сигурност. Може чрез нея да са стигнали служителите на ДС до Бояджиев. Като говорих с него, и той ми каза: „Прекъснете и като донесете характеристика от работното място, ще ви се възстановят правата и ще продължите задочно ...“ Прекъснах аз, по принцип не знам и досега си мисля тази идея за задочното ми

1 Надежда Бонева е поетеса, бивш преподавател по антична и западноевропейска литература в Шуменския университет.

следване на Бояджиев ли беше, или на служителите от ДС?! ... След това аз взех приравнителните изпити и минах от втори направо в четвърти курс [задочно] и тъкмо стигнах 5 курс – 85-а година – за дипломиране, нали влязох 80-а – и пак започна смяната на имената.

Най-важното, в същия момент и баща ми също го викат в МВР Толбухин. Викат го, хем да си смени името, хем да го разпитват с голям натиск. Но мене като ме скъса Бояджиев на 6-и юли, аз си отидох вкъщи на 7-и, говорих с баща ми, че са ми взели паспорта, обясних му ситуацията [и] се върнах [обратно], той се разтревожи много и ми разказа за собствения си разпит. На 9-и юли му направиха трудова злополука и той почина. Него така го убиха. Три дена след като мен ме скъсват, умира баща ми, който беше бригадир на строителна група, работеща за Варнастрой. Той като бригадир обикновено не участваше в работата, но не знам защо в деня на строителя, на 9-и юли, случайно слязъл долу и кранът пуснал една от големите бетонни тръби (пръстени), три тона и половина, която човекът долу трябва да стабилизира и освободи въжетата ... Всъщност процедира се така, той трябва да подложи нещо отдолу, за да може тръбата да е добре стабилизирана, а кранистът не трябва да издърпва въжетата, нали, и чак след като работещият се изтегли настрани или влезе в тези [тръби], които вече са циментирани, тогава трябва да издърпа въжетата, с които е вързан пръстенът. [...] Баща ми [бил] още там, той издърпал въжето, [баща ми] се опитал да избяга, но [тръбата] се преобръща и му пада тука, върху гърба и моментално умира от разкъсване на сърцето. Защото после, след '89-а, бяха казали тия от МВР Гоце Делчев на Байрям Гетов: „Да не мислите, че Ибрахим умря ей така, внимавай да не се случи така и с теб!“ Ние си знаехме, че те го убиха. Баща ми ей така го убиха ... Не може да бъде случайност. Аз никога не съм мислела, че това може да бъде някаква случайност. Ние си замълчахме тогава, обаче бяхме абсолютно сигурни, че той е убит специално чрез инсценирана трудова злополука. Като са мислели, че той като най-възрастен може да влияе особено на двете семейства – нашето и Бабечки – с нещо, да ги агитира да не си сменят имената ... Може ли да бъде случайно – и мен ме разпитват, и баща ми го разпитват, мен ме късат на 6 юли, а баща ми прекарва трудова злополука само след 3 дни – на 9 юли.

Когато се водеше разпитът с мен, братовчед ми [Юсуф] не са го викали, защото той [беше] малолетен, не са го призовавали на разпит, само са

го следели. От моето досие се вижда, че когато сме във ваканция на село, са пращали писма до кмета и до Толбухин, за да ни следят и двамата.

Гледай сега, когато бях в тази среда, сред студентите, никой не е знаел [*откъде идвам*], аз съм била Зейнеп Ибрахимова Мустафова, аз си говорех вече турски горе-долу. Винаги си бях сред тях, те не са знаели, но ето този колега турчин с псевдоним ‘Етиен’, който е бил [*доносник*] за Държавна сигурност, е казал на една моя приятелка – Вилдан, ‘тя е помакияня’ и тя дойде да ме пита. Аз и казах: „Да, вярно е!“, разказах и целите събития в Корница, от което беше потресена. По принцип тя познаваше едно семейство от нашето село, което живеело в района на Исперих и което се противопоставяло на това да им произнасят българските имена, с възхищение ми разказваше за тези случаи на смелост. Тя много ме обичаше и нищо не се промени с това. Ние знаехме, че той, колегата Орхан, работи за Държавна сигурност, досетихме се, че те са му дали тази информация за мен.

Аз не разказах на никого за истинските причини на моето прекъсване, само казах пак на Бонева, че баща ми е починал, че се съмнявам в това, че има умишлено убийство. Знаеха приятелките ми Вилдан, Ирфан и Гюлнур и Елка, за която споменах. Не можех да кажа истината, казах на почти всички колеги, че баща ми е починал и аз съм длъжна да прекъсна, защото не могат да ме издържат, разбираш ли. И работих месеци наред, и след това преминах задочно, и никой не ме е питал, нищо не съм разказала. Защото аз знаех, какво ще стане, ако разкажа на всеки истината. Никой нито е знаел, че съм била викана в МВР, аз не съм разказвала. След като убиха баща ми, те ми върнаха паспорта. Обаче книжката не ми я дадоха вече, не можах да си получа книжката с турско име. Книжката ми стоеше там застопорена, имаше едно управление на КАТ до нашия университет, седеше си там и аз не я търсех.

Какво ще работя? Тютюн работехме. Една година се върнах на село и писах на мое име тютюн и взех [*удостоверение*], че съм работила осем месеца¹ и после отидох [*в Шумен*], Бояджиев се беше върнал от Съюза и се явих на изпит, той ми писа четворка и така минах към задочно обучение.

Осемдесет и пета година пак почнаха да сменят имената, ние вече знаехме. Тогава аз бях на очни занятия, [*на*] лекции от последния, десети семестър, зимата, точно когато бях в Шумен, сменяха имената. Понеже

1 По онова време се изискват 8 месеца трудов стаж, за да се кандидатства и влезе във висше училище, ако не си влязъл веднага след завършване на средно образование или ако си прекъснал, за да можеш да продължиш.

бях временно в града за очни, мен, както и другите, не ме притискаха да [си] сменям имената. Бях в ужасно настроение, не отидох на абсолвентския бал, който при последните занятия беше организиран. Една моя колежка от Червен Бряг Светла Иванова, никога няма да забравя това, даже ми предложи да отида при нея в града, за да се спася от смяната на имената, но аз ѝ благодарих и ѝ казах, че е безсмислено. Ама там студентите – колеги от редовното обучение, които аз познавах, всичките ги привикаха един по един в университета. Януари, '85-а. Осемдесет и четвърта беше в Кърджалийско, декември, а януари '85-а почнаха вече [в цялата страна] ... Всички знаеха от пътуващите, хората бягаха от Кърджалийско в Северна България. Всичко знаехме за това. Но [властите] правеха събрания, за да успокоят хората, за да няма протести, да не се бунтуват. Те правеха партийни събрания да успокоят хората, че те отдолу [хората от Кърджалийско] не са турци, а вие [в Северна България] сте чисти турци и на вас няма да ви сменяме имената. Така че те вярвах в това.

То човек иска да вярва в това, което му е най-изгодно. Аз на съседите им виках: „Чакайте, чакайте да видим, какво ще стане и тук с вас.“ Аз много добре знаех, сигурна бях, че скоро ще обхване и Северна България. Даже на тези, на които вярвах, им разказвах [за Корница].

Аз бях в Шумен и понеже тия неща съм ги изживяла няколко пъти, по улиците се движех и исках да видя [какво става] и съм си записала, аз си водех дневник, какъв е точно процесът за смяна на имената. Виждах войничета, които са ги пуснали в отпуск да си сменят имената, аз говорех на турски с тях, питах ги. Точно [тогава] бях в гимназията на стаж и първия час съобщиха на децата, че трябва [...] да си сменят имената. Макар че няха работа там, аз отидох нарочно този ден в гимназията, учителите не знаеха, че аз съм туркиня, само една учителка, с която заедно работихме в часовете по литература, т. е. при която правех стажа си [там] знае[ше], но нея я нямаше в учителската [стая] точно тогава. И аз слушах, какво говореха ... Сутринта тръгнах аз по улиците, викам, чакай да видя, какво ще стане там. Вече те навлязоха в Шумен ... Отидох сутринта рано ... Но още приближавайки се към училище, срещнах едно тичащо момче и викам: „Чакай, какво стана, за името ли ти казаха?“ Той вика: „Махни се оттука!“ и избяга от училището. После разбрах от коментиращите с голямо възмущение случая учители, че това бил синът на някакъв зъболекар. След като учителят съобщил на учениците, че трябва да си сменят имената, той в знак на протест е напуснал класната

стая и си тръгнал. ... А момичетата и другите, след като им съобщиха, ги пуснаха, така, на междучасие и аз видях момичета по коридора, които плачат навън. И им викам аз на турски: „Вие защо плачете, я си вземете автобуса и си идете вкъщи, и се консултирайте с вашите. С тях ще решите. Тука ли ще си смените имената?“ А те: „Вярно, тъй да направим ние.“ Те не знаят какво да правят, това са малки деца. Викат ми: „Казаха ни да си сменим имената.“ Като влязох аз в учителската стая, ... всички излезли от час след това съобщение, [учителите] всички надъхвани. Никой не казва, разбира се, защо е всичко туй, учителите говорят така: „Ами те са били българи, разбира се, че трябва да си сменят имената.“ Аз седя там и ги слушам, така, нищо не им казвам. На мен ми беше много интересно да ги чуя. ... После студентите ги викаха един по един в университета. Някои не искаха, връщаха се вкъщи, някои по-бързо си смениха имената, защото вече родителите им го бяха направили, но нас задочниците не ни закачаха. Аз си скрих студентската книжка и си взех една служебна бележка, че съм била на очни занятия, защото в Северна България вече почти на всички им бяха сменили имената. Върнах се и, защото имаше проверки по автобусите, скрих всички студентски книжки, паспорти, всичко е скрито. Нищо не се предава, разбира се, ние имаме много голям опит ... И всичко беше предварително с фото[апарат] преснимано. Всичките ни документи бяха снимани. Моят братовчед Юсуф беше голям фотограф, само с тия неща се занимаваше, беше много добър и много добре снимахме неща, дето ни трябваша. И върнах се аз в селото, всички си сменили имената, само нашето семейство не си сменило имената. Т. е. – двете семейства. Бащата на Юсуф и брат ми ги търсят по този повод, те се скрили, няма ги. Няма ги, не могат да ги намерят. Пак мъжете търсят. И аз се връщам, разказвам им за ситуацията в Шумен и мислим. Аз казах: „Няма какво да се крием, ще се покажете най-накрая и пак ще се отказваме да си сменим имената. Докога ще се криете?“ А дъщеря му (Вахиде) и сина му (Юсуф) на Хюсеин Бабечки се върнали от университета в село, ... защото не искат да си сменят имената и не могат да учат повече с турските си имена. Накрая излязоха нашите, брат ми Ибрахим и Бабечки и ги викнаха в съвета на селото да им сменят имената. Те казаха, че няма да си ги сменят. Няма да ги сменят, категорично отказват. След което извикаха бащата на братовчед ми Хюсеин Бабечки в МВР Толбухин, задържаха го в Държавна сигурност, на нас нищо не ни казаха за него, макар че питахме няколко пъти. След туй, около един

месец мина, ние получихме призовка, извикаха ни в Толбухин, за да ни увещават да си сменяме имената. Имаше един от Държавна сигурност дошъл в Толбухин, координираше нещата, от София, представи се като Карастоянов. Той много ни помогна да не ни бият. Щото можеше и да ни бият, нали? Той искал да се запознае с нас, опитваше се да ни агитира. Но каза: „Аз ви обещавам, че никой няма да ви бие тука, защото вие сте ми много интересни.“ Аз отговарям: „Досието ни е достатъчно дебело, за да сме ви интересни.“ „Как – вика – няма да си смените името, досега сте бягали, крили сте се, ама ето сега вече няма да останете несменени. Само в посолството (т. е. тия от Турция) няма да си ги сменят.“ „Ами щом няма [друг начин] – викаме, – гонете ни, бе, някъде, където на вас ви харесва, извън България. Да не ви пречим тука, щото ние няма да си сменяме имената.“ „А бе, как – вика – ще продължите така?“ „Ами, продължаваме.“ „Откъде ще ядете, как ще работите, как ще се движите?“ „Ами ще си стоим в село и това е, няма да се движим никъде.“ „Ами, добре, аз ви пускам, върнете се.“ И ни пусна, и ние се върнахме в село, и седим тъй. Тогава изпратиха Хюсеин Бабечки в Белене. Обаче не можеш да седиш, без да не правиш нещо, постояхме малко и непрекъснато мислим, след това те решиха, че ние пречим на населението, възбуждаме го и пак ни казаха: „Махайте се от този район. Ако вие не се махнете оттука, ние ще ви изселим.“ И ние знаем, че те, ако ни изселят, ще ни изселят пак по някакви български села. Викаме, добре, ние ще се махнем. И в същия момент, когато ние решихме да се махаме, тъкмо си събираме багажа ... Обаче, ще се махнем, ама не можем без български имена никъде да мърдаме, нито камион можем да хванем, нито да пътуваме, кой ще ни приема с тези имена, поставиха ни пред свършен факт така ... Брат ми отиде един път в Толбухин и те го задържаха веднага, и го вкараха в ареста за едно денонощие. Той си казал името и шефът казал: „Пуснете го, вярно, аз знам този случай.“ Пуснаха го. Защото всеки без документ го задържат моментално, за 24 часа или докато не си смениш името. И се върна. Тогава някои от нашите, Юсуф и Ибрахим, отидоха в селата в Плевенско, където бяхме жители, за да сменят имената на двете фамилии. Тогава беше така – един човек можеше да смени имената на колкото иска пълнолетни членове на семейството. Ние трябваше да си сменим имената и чак тогава можехме да предприемаме нещо. Целта ни беше да направим нещо, да запознаем западната общественост със събитията, защото всичко беше затворено [неизвестно], какво става в България.

Когато станаха терористичните актове, 85-а, по влаковете и тия от МВР идват в нашето село – Фелдфебел Дянково в съвета. Да ни разпитват. А, да, ние още сме в Толбухинско. Идват да ни разпитват, ама ние не знаем защо точно са дошли. Идват да ни разпитват и аз слушам през вратата, питат всеки поотделно: „Къде беше ти вчера?“ А ние не знаем, че имало преди един ден терористичен акт. Те нашите колят агнета, буркани правят, защото не можем да продадем [*животните*]. Всички са много възбудени. Магарето продадохме ли го, какво направихме, не знам. Просто не знаем, какво да направим с животните, братовчедите ни така оставиха всичко и едни цигани си ги присвоиха след това. Опитваме се да продаваме къщите. А аз именно този ден, за който искат информация, не бях в село, рано сутринта тръгнах с автобуса в 6 часа и се върнах вечерта, на всичкото отгоре бях във Варна, в едни мои приятели, турци. И ако разберат [властите], те ще си изпатят. Причината каква е [*да ходя във Варна*] – разглеждам начини как може да се избяга от България. Чудех се дали са ме следели. Аз не знаех причината, за какво ни викат. Влизам аз при служителите, казах вече, че един по един ни разпитваха. „Къде беше ти вчера?“ „Ами в Толбухин бях.“ „И кога отиде?“ Излезе след това, че моето посещение във Варна този ден съвпаднало с терористичния акт. „Ами – викам – в 6 часа сутринта с работническия ...“, „Кога се върна?“ „Вечерта в 7 часа.“ „Какво прави цял ден ти?“ „Ами ходих се по магазините, нали ще заминаваме, нали ни гоните и трябва да купувам разни работи.“ [*Разказва подробно за разпитите.*] И след това пак ни викаха да ни разпитват и тоя от София ни каза: „Вие знаете ли, че има терористичен акт?“ Аз казах: „А, вие нас за терористи ли ни смятате? За туй ли ни викахте, да ни разпитвате онзи ден. Вие толкова ли не ни вярвате.“ „А бе – вика, – ние сме длъжни да проверим, разбираш ли, вие сте едни от хората, които подозираме.“ ...

Пък ние бяхме си жители още на Плевенско, защото ‘82 година, когато имаше едно масово подаване на молби за изселване от турците, тогава изгониха над 1000 души интелигенция от работа, повечето учители. Трябва да знаете за това събитие, в документите много пише за него, това всъщност е един много важен период. Ние също подадохме молба за изселване в Турция. От ДС пуснаха един слух, че могат да се подават молби, но за разлика от другите случаи, когато подаването ставаше в посолството, тогава ставаше в управленията на МВР. Молби [*бяха подадени*] за над 500 000 човека, това е едно наистина масово явление. Те го подготвиха и в

същото време по такъв начин си правеха извод, какво е положението сред турците. Преди да сменят имената, те искаха да разберат, какво е настроението според мене ... Обаче изгониха от работа много хора.

[*Междувременно*] бащата на Юсуф – Хюсеин Бабечки го изпратиха в Белене директно. Ние сега само младите бяхме останали. Баща ми убит, нали '82-ра, а бащата на братовчедите ни беше в Белене. Решихме да отидем в едно шуменско село, където имаме роднини, с. Климент, последното [село], дето живяхме. Отидохме там, говорихме с кмета, там имаше само две семейства български. Нашите роднини [бяха] изселени от Гоцеделчевско, син на моята леля беше женен за едно момиче оттам. Отиват всичките да говорят с кмета да ни приеме там. Той бивш учител, останал в селото, беше назначен за кмет. И аз – учителка, от студентската книжка е ясно, че съм пред завършване, учител по български език и литература им трябва, ще работя там, на кмета му хареса тази идея ... А точно тогава имаше едно вътрешно нареждане – забрана на всякакви изселвания, всякакви преместване и на даване на временно жителство. За да сменят по-лесно имената. Нали имаше брожение и бягане ... Кметът наруши закона само за това, защото се нуждаят от учители и ни даде временно жителство. А ние даже по-късно си донесохме документите от Плевенско и станахме жители ... Имахме намерение да правим нещо, но защото бяхме сигурни 97%, че ще влезем в затвора, решихме да оставим на сигурно място двете жени. Затова избрахме с. Климент. Кемал, най-малкият син на сем. Бабечки, беше в 8-и клас, който щеше да остане с тях, а и при роднини, които да им помагат, защото с нас винаги можеше да се случи нещо лошо – аз и брат ми, Юсуф и неговата сестра, Юсуф, който учеше в София икономика, а Вахидето учеше в Института по съобщенията, аз учех, брат ми, понеже баща ми почина, той не учеше, ама щеше да учи, чакаше аз да завърша. Да, бяхме като четиримата от РМС¹. От малки още се бяхме вrekli, още като видяхме какво се случи в Корница, всички бяхме решени докрай. Или ще умрем, или ще идем в затвора – няма връщане назад. И само това 15-годишно момче щеше да остане при двете майки.

Нашата цел беше – Юсуф беше проучил [...] – в София да влезем в едно от посолствата, не можеше в турското, беше установил, че най-добре е в английското, за да искаме журналисти, за да обясним, къде какво

1 Става дума за петимата от РМС – общо наименование на петима ръководители на РМС, загинали като партизани през 1942 и 1944 г

е станало, пък каквото ще да стане, ако щат да ни пускат ... Обаче, ние отидохме в това село Климент, заради мене кметът ни даде жителство, купихме общо къща даже, да, вече имахме документи за самоличност с български имена, иначе не можехме да се движим, не можехме да направим това, което искахме. Направихме следния план – ако не успеем в София, ще тръгнем да бягаме в Букурещ и там ще влезем в посолството и ще направим нещо. Два плана. Преди това обходихме цялата граница и имахме карта, установихме през кое място можем да минем през границата. Но това бе вторият вариант. Междувременно ходихме на свиждане на Хюсеин Бабечки в Белене да го видим, и му казахме: „Ние сме решили да правим нещо и ще бягаме – два варианта имаме.“ Той ни умолява: „Не правете!“ Ние му казваме: „Няма да те слушаме. Виж и ти си в затвора, за какво си ... Това си е наше решение, ние нямаме връщане назад.“ Той не можа да ни повлияе. Написахме едно писмо и го дадохме на Кемал, братът на Юсуф – за майките ни, като му казахме да го разпечата след 10 дена някъде. А на майките ни не казахме, че отиваме в Белене на свиждане.

Тръгнахме за София, но не успяхме да влезем. Този път не успяхме. Ние бяхме шестима, още две турчета, едно момиче (Инджехан) и едно момче (Илхан), единият е съученик на Юсуф от техникума, учеше икономика във Варна, и една негова съседка, която има роднини в Румъния, Кубадин ..., тя много ни съчувства и беше готова да се посвети на нашите идеи ... А в същия момент знаехме, че Кенан Еврен ще бъде на посещение в Румъния. Именно тогава [*искахме*] да влезем в посолството, да можем нещо чрез турското посолство да направим. След като не успяхме в София, не можахме да влезем в посолството, не в турското, там въобще не може да се влезе. Юсуф беше проучил мястото на английското посолство, знаеше откъде трябва да минем, обаче не стана работата – понеже сме повече хора, видяхме, че е невъзможно. Понякога охраната се осигуряваше от повече хора ... И решихме със самолет да пътуваме до Варна и от Варна да отидем в Силистра. Обаче братовчед ми, понеже беше с брада, не го взеха в самолета. И ние отидохме със самолет, а той с влак. И закъсняхме с един ден, изпуснахме случая с посещението на Кенан Еврен. Спахме във Варна, в съученичка на приятелката [ни], на другия ден тръгнахме за Силистра, вечерта чакахме и наистина минахме границата, [*която е на*] 30 километра, облякохме се добре, отидохме в Кубадин, спяхме там една нощ. Нелегално минахме границата, 30 км пешач-

ка, през нощта минахме, през браздата. Има кули само, не можах да ни хванат, границата не се пази толкова. Всички [от нас] бяха пълнолетни, най-малката беше братовчедка ми и другото момиче на 18-19 години. [Дали не ни беше страх, че тия деца ще ги убият]. Може [да пострадаме, но] ние вече се бяхме решили. Ще върви ли, няма ли, всеки си решава сам, ние не сме ги карали, те искаха да минат [границата] с нас. След това на разпита, какви хубави показания имат, никой не е издал нищо. Никой не научи за намеренията ни в София, [иначе] пак щяха да ни обвиняват, че сме правили организация. Ние никой път не сме назовавали [някаква група], само сме действали така, няма име на организация, няма нищо. Защото знаехме, че назовеш ли един път, после може при изтезанията да кажеш нещо, [бяхме се наговорили] всички да кажат едно и също и ето ... И минахме, макар че спират и проверяват през известно време по пътя, качихме се на една кола за Кубадин, дадохме им злато и пари и ... ни оставиха в Кубадин, намерихме роднините на това момиче, отидохме у тях, и казахме, че сме дошли на екскурзия, нищо повече, защото могат да ни издадат. Те ни сготвиха нещо, една нощ спяхме у тях, починахме си и после отидохме в Букурещ, с влака. Имахме си разговорник, предварително взет, и с таксиметров шофьор намерихме турското посолство. Имаше една сладкарница срещу входа на посолството, седяхме до 6-7 часа, една турска кола видяхме, отидохме, говорихме с човека, че сме дошли на екскурзия от България, искаме да говорим с посланика. И той каза: „Добре, в 10 часа елате, като ме видите, че слизам по външната стълба на сградата, приближете се, аз ще отворя вратата и вие ще влезете. Защото посланикът идва чак в 10 часа.“ „Добре“, казахме. И ние си отидохме, разходихме се из Букурещ, спокойно, спокойно отидохме срещу турското посолство, седим и като видяхме, че слиза по стълбата, ние се приближихме. Видяхме, че милиционерите също вървят към нас и охраната е увеличена. Той излезе, милиционерите викат „дайте си паспортите“, аз отидох при него, но той затвори вратата отзад, той затвори и ние му викаме „защо затвори“, а той каза: „Посланикът не може да ви приеме, има си много работа.“ И ние му викаме: „Сега ще ни задържат, ние избягахме.“ Той каза: „Нищо не мога да направя“ и милиционерите ни задържаха. За първи път го казвам това, това не сме го казвали ..., щото веднага в шпионаж [щяха да] ни обвинят. На разпитите съвсем друго пише. И след като румънците ни вкараха в една кола към тяхното МВР, ние изядохме всичките адреси, които имахме у нас,

сдъвкахме ги. Те ни обискираха и два дни, две денонощия те ни разпитват, има преводач на български и на турски, с карти и ние разказваме всички събития на румънците, какво става в България, не ни пука – за смяната на имената, убитите, всичко им разказахме, така направиха, така направиха, еди-какво си, еди-що си. Следователите обаче много се интересуваха за положението в България, храниха ни там, след което ни казаха: „Вижте какво, ние имаме договор, не можем да не ви върнем, ще ви върнем на българите, но това, което тук сте разказвали, си остава тук.“ И вярно така направиха. Нищо не дадоха, само един протокол за предаване. Румънците само в това ни съчувстваха, че не издадоха това, което ние сме казали ... И ни върнаха, качиха ни на една кола за Гюргево. Преди Гюргево отварят вратата и качват едно момче 17-18-годишно с един касетофон. Качиха го, и той влезе, и го питам на турски „Ти кой си, бе?“ „Аз преплувах Дунава“, вика ... Те всички турци тръгнаха да бягат за Румъния, разбираш ли. Защото една седмица преди нас [от] едно съседно село бяха избягали за Румъния и ние бяхме чули, че са избягали и не бяха се върнали. И ние помислихме, че може да успеем. Нашата грешка беше, че не помислихме да влезем в някое арабско или друго посолство. Само и само да разкажем какво е положението в България, те щяха да се интересуват, да дойдат журналисти, па пак щяха да ни върнат. Ама ние се свързахме с турското. Оня го нямаше вече в Букурещ – Кенан Еврен¹ ... Всъщност [от] турското посолство много хора са върнали обратно. Само един случай има. Български турчин, който е влязъл в турското посолство в Москва, Турция успя да го вземе – турците се разбрали с Москва и пратили [*беглеца*] в Турция. Дипломатите може да са знаели, че не може, много е трудно да се оставят [*бегълци*] вътре в посолството. Ако вземат да ги събират, те не могат да ги изхранят. Така мисля, трябва да се разследва, не съм разнишила този дипломатически въпрос, дали има някаква заповед на турското Външно министерство по този въпрос, но трябва да мине време, за да има достъп до архивите. Това момче каза: „Три души бяхме. Единият се удави в Дунава. Другият се върна и само аз стигнах.“ И всички заедно ни върнаха в Русе. В Русе се оказа, че и онова момче, което той мислел, че се удавило, и другият, който се върнал, и двамата са задържани вече. Тоя, който започнал да се дави и да вика за помощ, попаднал на един остров през нощта и тъй се спасил. И

1 Кенан Еврен е ръководител на военен преврат в Турция през 1980 г и президент на страната в периода 1980-1989 г

всеки от нас го разпределиха по жителство. Нас – в Шумен, двамата ни съпроцесника – в Толбухин. В Шумен, в Държавна сигурност ни държаха един месец. Разпитваха ни поотделно, но ние се бяхме уговорили и всички отговори бяха еднакви. Първо за София – защо сме ходили? Ходили сме в София, да, защото братовчедка ми е била там, за да я вземем. И сме тръгнали със самолета, па тоя нашия „глупак“, понеже бил с брада, не са го взели. Добре, второ, тръгнали сме да бягаме в Румъния, защото ни сменихте имената и оттам – турското посолство, целта ни е да идем в Турция, но не можахме, тъкмо се приближихме към посолството и ония ни арестуваха. Толкова, само това си знаехме. На всеки показанията му са едни и същи. И понеже показанията са едни и същи, те не ни биха, за да разнищят друго.

После ни осъдиха нас момичетата на по две години затвор, момчетата по две и четири, и изселване по две години на всеки един, имаше и по 1000 лева парична глоба. А на другите наши двама съпроцесника им дадоха само по 2 години изселване. Защото ние сме с били по-голяма биография и че ние сме организаторите, ако не са се били хванали с такива хора като нас, нямало да тръгнат по кривия път. В [затвора в] Сливен жените ни казаха с братовчедката: „Вижте какво, вие там ще казвате, чувстваме се виновни; защо така направихме, ами бяхме много повлияни от смяната на имената. Защото е много важно да ви дадат по-малка присъда, като ви дадат по-малко, ако искате пак правете.“ Затворничките, които са минали този процес, знаеха повече, защото ние им казвахме: „Ние ще кажем тъй и тъй.“ „Хич няма да казвате, молим ви, защо трябва да лежите повече?!“ Викаме „добре“.

Самият процес беше такъв. Аз казах: „Да, чувствам се виновна“ и братовчед ми така каза, но адвокатката реши да спасява нашата малката братовчедка и затова и зададе въпроса коя е нейната родина. Обаче тя не каза България, не искаше да казва, че България и е родината, но не каза и Турция. Поради което [съдът] реши, че видиш ли тя не иска да приеме България за своя родина и бяга в Турция, защото я смята за родина, значи не се е осъзнала и нея не я пуснаха на свобода. А брат ми стана и каза, че никога нямало да забрави тези събития, когато са убили вуйчо ни¹, и че много са ни тормозили толкова години. Разбираш ли? А тяхната цел бяхме ние [по-големите, Зейнеп и Юсуф], ние бяхме на топа на устата, аз и

1 Става въпрос за Хюсеин Карахлилов, един от убитите в Корница през март 1973 г

братовчед ми, а като стана така с братовчедка ми и с брат ми, те решиха, че не сме само ние най-големите им врагове и ни дадоха еднаква присъда ... Стана така, че те всъщност ни защитиха по някакъв начин. Защото питаха „кой предложи първи да избягате“, примерно. Брат ми каза: „Аз казах на сестра ми да избягаме.“ Той ме спаси и присъдиха: на момчетата две години и четири месеца и на момичетата две години затвор. А Вахиде отрече брат и да и е повлиял за включването си в бягството. Моята братовчедка, която според адвокатката трябваше да я освободят, защото беше най-малка, и нея не я пуснаха. Адвокатката ужким се опитваше да я спаси. Всъщност брат ми и братовчедката ми нямаха такава богата биография във съпротивата като мен и Юсуф, затова нашето положение беше по-сложно. Макар че ние най-напред отричахме и казвахме „адвокати не искаме“, обаче нашите въпреки всичко хванали сума ти адвокати, дали са си парите напразно. А на двамата ни съпроцесника от Толбухин – Инджихан и Илхан, още преди делото адвокатите са казали, че ще ги освобождават. Илхан ни каза това. Всичко е [било] решено, това е [било] само така, сцена, игра. И така ни осъдиха.

Осемдесет и пета влязох в затвора, 16-17 месеца лежах, защото работих. Брат ми беше в Белене и братовчед ми във Варна. А брат ми от Белене идва надъхан, там са всички затворници ..., в смисъл, дете са все като него, противници на асимилацията. Сума ти има такива като нас, бягали през Румъния, някои са оставали дори една седмица там. Братовчед ми след това направи така, че да го пратят в Белене, понеже баща му бил там. Тримата мъже бяха в Белене, а ние двете в Сливен. Майките ни непрекъснато по свиждане. И стояхме в затвора, аз бях шивачка, братовчедка ми друго работи. Тук се опитваха да ме вербуват да сътруднича на ДС с обещания да ме пуснат предсрочно. Беше ужасно, 99 процента от политическите затворнички бяхме осъдени във връзка с асимилаторската политика. Имаше от Кърджалийско, от Ябланово, имаше и жени от Корница заради това, че са позволили децата им да бъдат обрязани. Малко преди ние да влезем, там за пореден път е била и втората братовчедка на нашите бащи – Емине от Краище, която лично обрязвала момчетата.

След като си излежах присъдата в Сливен заедно с моята братовчедка, оттам – за няколко дни бях при майка ми в Климент, после ходих в Михайловградско, в с. Ботево, където бяхме изселени по присъда с брат ми, за да хвана квартира и да взема дърва, след което заедно с майка ми с кола братовчед ни ни закара в селото. Беше в навечерието на новата 87-а

година. А Вахидето излезе 1-2 дена след мен, не знам как са ни брояли дните, тях пък ги бяха изселили в с. Черни Врѣх, пак Михайловградско.

Ние по традиция, наследена от баща ни, слушахме непрекъснато радио „Свободна Европа“ и другите подобни предавания на български. Първото нещо, което купувахме на новото местожителство, беше „Селена“, преди това беше „Веф“. Купихме в Ботево „Селената“ и седнахме до радиото. И първото най-хубаво нещо, което чухме с най-голямо въодушевление по радиото, беше, че в Михайловград [Монтана] „Независимото дружество за защита правата на човека“¹ има свой голям център. Така че ние пуснахме Кемал да се свърже с тях – Димитър Томов и Цеко Цеков, още лятото ‘88-а година. Свързахме се с тях и чрез него им казахме: „Щом защитавате правата на населението в страната, ето защитавайте нашите права.“ Тя бяха въодушевени от нашите биографии и готовността ни за съпротивление: „Добре, ще ви защитаваме. Каква е вашата цел?“ „Ние искаме оттук да се махаме“ „Е, запишете се – вика – като членове на нашето Дружество. И нас ни гонят от България и вас ще ви изгонят. Но ние не можем да работим сред турците, не ни се доверяват. Вие ще защитавате по-ефикасно и техните права, да работим заедно в тази насока, пък после непременно ще заминете оттук“ „Добре – казваме ние, – веднага се записваме“ И веднага всички станахме членове, моментално, май оставихме Кемал да не се записва за член, за да е в сянка, да бъде резерва и той да продължи нещата, ако с нас се случи нещо. Четиримата се записвахме моментално като членове на Дружеството. Бащата на братовчедите ни също вече беше изселен някъде във Врачанско, но него не го занимавахме. Той слушаше само за дейността ни по радиото и се гордеше с нас. Съобщиха ни турските имена по западните радиостанции. Попитаха ни от Дружеството в Михайловград: „Вие съгласни ли сте тука да дойде един чужд журналист и да разкажете всичко преживяно“ Това беше една от най-важните мечти за нас по принцип и веднага се съгласихме. Ние посредством Кемал им дадохме снимки и описахме нашата

1 Независимо дружество за защита правата на човека в България е създадено на 16 януари 1988 г в дома на Илия Минев като дисидентска и правозащитна организация в България от: И. Минев, Гр. Божилков, Ед. Генов, Ц, Цеков и др. Изнася сведения за нарушаването на човешките права в България; към него се присъединяват изселени по време на „възродителния процес“ в Михайловградско, а също и много турци от различни части на страната; членовете му са подлагани на арести, обиски, побои, през април – ноември 1989 г много от основателите му са експулсирани от България; организира гладните стачки, прераснали в т. нар. майски събития.

история, за да може евентуално Амнести Интернешънъл¹ да ни защитава. „Веднага сме съгласни да го направим“, казахме. И тъкмо журналистът щеше да дойде в с. Ботево и те [ДС], понеже подслушват, решиха да ни махнат от Михайловградско. Най-напред вечерта след 18:00 се срещнахме с някакви служители на ДС в Шумен. Имаше огромна разлика между предишното и сегашното им отношение към нас. Те ни върнаха в село Климент, Шуменско, макар че още не ни бяха изтекли присъдите, ние имахме още изселване. Но ние като си обяхме по „Свободна Европа“ имената и точния адрес в Климент – телефона, много смели турци започнаха да идват да стават членове на Независимото дружество. Междуременно аз бях определена като координатор на Варненска област, но под това се подразбираше на Североизточна България, където живееха най-много турци. А за Русенско отговаряше Сабри Хамдиев. Представете си само, преди това хората нямаха право да произнасят гласно турските си имена, никъде официално такова нещо не се четеше или чуваше и изведнъж някаква група от турски младежи съобщават с турските си имена, че членуват в неформална организация, че ще защитават правата на турците. Още повече, че тези младежи са известни в Толбухинско и Шуменско, по всички краища на страната, където живеят бивши затворници от Белене, защото Хюсеин Бабечки беше там и всеки чрез него ни познаваше биографията задочно.

Веднага ни намериха и към нашата дейност се присъединиха и тримата от с. Пристое – на 4-5 км от Климент, – които бяха бягали в Румъния 10 дни преди нас и които също бяха осъдени на изселване. Постепенно дейността ни се разрасна и ние направихме в Климент още едно ръководство при случай, че нас ни изгонят.

Още в края на 88-а година аз и Юсуф дадохме изявление пред френската преса за всичко, дето стана, за да привлечем световната общественост. [Журналистите] идваха тайно. През декември трябваше аз и Юсуф заедно с Димитър Томов² трябваше да се срещнем в дома му с един френ-

1 Amnesty International е международна неправителствена организация за защита на човешките права в Лондон с членове и структури в 150 страни, издава годишен доклад за нарушаване на човешките права.

2 Димитър Томов – български дисидент. През 1986 г Григор Симов, Илия Минев, Едуард Генев, Илия Минев, Димитър Томов и Цеко Цеков отправят декларация и апел до Виенската конференция за правата на човека, изпратени до Виенската конференция на Общоевропейското съвещание за сигурност и сътрудничество в Европа. Член на НД-ЗПЧ от началото на 1988 г. в Михайловград.

ски журналист, но ни задържаха в дома му в Михайловград и след 24 часа ни освободиха, след като по западните предавания съобщиха за нас непосредствено, информацията предаде Кемал, който отдалеч наблюдаваше всичко това. Пратиха тайно журналист, който дойде в Климент и ние дадохме обширно интервю, но поради намесата на шефовете Румяна Узунова се уплаши да го публикува. Петър Бояджиев беше връзката с нас и с всички членове на Дружеството, той предаде интервюто, но ... Аз казвам, че без него тази нелегална борба [*беше немислима*], той беше най-голямата [*фигура*], не точно Румяна Узунова, чрез него отиваше всичко при Румяна Узунова, той и даваше записите. Най-ярката фигура извън България, която изигра най-голямата роля е Петър Бояджиев. Вярвахме му и той ни вярваше, защото имахме общи познати – затворниците от Корница, с някои от които той беше лежал в затвора. Аз забравих в едно друго интервю да разкажа за него, когато нещо е спонтанно, някои неща се забравят¹.

[През януари 1989 г] от Дружеството аз, Петър Манолов и отец Благой Топузлиев, а може да имаше и други, но не помня, трябваше да се срещнем с Митеран², аз специално трябваше да разкажа пред Митеран цялата истина за положението на турците и мюсюлманите в България ... Но те [ДС] ни задържаха преди Пловдив. Ние щяхме да тръгнем заедно от Пловдив за София с Петър Манолов и отец Благой Топузлиев и аз като представител на турското малцинство и като отговорник за Варненска област. Трябваше да говоря с Митеран, да обясня всичко това, обаче те ни задържаха [в] Пловдив, и той се срещна с Блага Димитрова³ и Желю Желев. Но ние след това дадохме интервю за френската телевизия и за вестниците. И във Франция се излъчи документален филм. Разказахме пак за всичко.

След като замина Митеран, януари '89-а, въпреки че не успяхме да се срещнем с него, [на] Петър Манолов му обискираха [дома]. Държав-

- 1 Интервю на Даниела Горчева със Зейнеп Ибрахимова „Помня студа и страха, които бяха сковали всичко – и пътищата, и душите ни“ – Електронно списание „Литернет“, 04.07.2009, № 7 (116) / http://litemet.bg/publish19/d_gorcheva/zeinep.htm 28.01.2010; вж също: интервю на Димитрина Чернева със Зейнеп Ибрахимова „Ако българите бяха подкрепили майските протести, режимът щеше да падне много по-рано.“ – Обектив, бр.169.
- 2 Франсоа Митеран е тогава президент на Франция. По време на посещенията му в София в програмата му на 19 януари 1989 г. е включена официална закуска с български интелектуалци – членове на Клуба за подкрепа на гласността и преустройството в България, събитието остава известно като „закуската с Митеран“.
- 3 Блага Димитрова (1922-2003) е българска писателка и поетеса, едно от знаковите имена в българското дисидентство. Вицепрезидент на страната в периода 1992-1993 г

на сигурност взеха от Манолов ръкописите му и целия му архив. Той започна гладна стачка до връщане на архива му. Ние обявихме също след него седемдневна и първи започнахме в Североизточна България верижна гладната стачка, която след това през май месец щеше да служи като пример за населението. Като ни върнаха от Пловдив в Шумен, ние толкова много активизирахме нещата, че все повече турци започнаха да идват и да членуват в Дружеството ... Местните хора знаеха, от Толбухинско, колегите от затвора на Хюсеин Бабечки знаеха, че сме по-мащи, но някои не знаеха. Ние се приемахме тогава от населението като лидери на турците в България, защото тях искахме да организираме, а малко по-късно направихме връзка с Корница, знаехме със сигурност, че нашите села там слушат по радиото за всичко [...], дадохме им адресите и имената и те също се свързаха с представители на Дружеството от София, с Деян Кюранов¹. Някои бяха задържани там, прекъсваха им връзките. Но нашата цел, каква беше – тук, в Благоевградско не можехме да работим, далече е, няма да ни допуснат дори до село, а всъщност най-наелектризираните райони бяха тогава Североизточна България и Кърджалийско. И ние трябваше тях да събудим. С тях да започне тази борба, против [„възродителния“ процес] ... Това беше мястото, където искрата щеше да подпали огъня, Североизточна България, където всъщност живеехме и ние. Хората, с които заедно бяхме преживели последната масова вълна на принудителна смяна на имената, ни знаеха биографията и ни вярваха. Защо? Ние не искахме да си сменим имената и ни изгониха от толбухинското село Фелдфебел Дянково, отидохме в това село Климент и веднага влязохме в затвора, [върнахме се като] изселени. Връщаме се, пак продължаваме борба и всички слушат „Свободна Европа“. Те, хората ни вярваха, макар че в началото се страхуваха малко и имаха основание. Първи ни повярваха изселниците от нашия край, които живеят тук и Аляйдин, кореняк от село Климент. Ние гладна стачка като правихме, Аляйдин ни подкрепи, и идват служители от МВР-то и нищо не могат да направят, умоляват ни, „Спрете – казват – тази

1 Деян Кюранов е роден през 1951 г., доктор, философ и политолог; през 1988-1989 г е сред основателите на Клуба за гласност и преустройство и ПК Екогласност, арестуван по време на Екофорума в София, участник на Кръглата маса; работи в неправителствени организации като Отворено общество, фондация Фридрих Науман, Асоциация България – Русия, Европейски център за правата на ромите, Център за либерални стратегии.

гладна стачка, не правете така, ето, хората са свикнали вече, вие сега ги [разколебавате]. Ще ви дадем апартаменти в града, знаем, че много сте били репресирани, грешки са направени спрямо вас, но сега вече няма да е така.“ Ние казваме: „Ние сме против асимилаторската [политика]. Разбира се, че имената трябва да се върнат.“ Всичко това по някакъв начин правим достойние на хората от околността и надеждата се поражда.

По радиото и западните радиостанции ме обявяваха като Зейнеп Ибрахимова Мустафова, а официално ние всички сме с българските имена – моето беше Сюзан, ние си сложихме пак турски имена, Сюзан Исаева Узунова. Нали в Плевен не разбират и брат ми и братовчед ми избраха все такива, турски – Левент, Денис. Сюзан, не че е чисто турско, но се използва и в Турция, а и сред турците в България преди смяната, все пак не е чисто българско. Веднага ни [разпознаваха], че ние не сме българи. За нас, за всички мюсюлмани бе важно това, да се вижда, да личи дори по тези имена, че ние не сме българи. А [властите спекулират] – родина, какво ще споменават на нас за някаква родина, като знаят, че ние сме заклетни противници на асимилацията, ние сме и против българския национализъм, шовинизъм. Ние винаги казвахме: „Пускайте ни да бягаме оттука. Не щем да живеем тука.“ Каква родина? Родина! Родени сме тука, обаче ... Те са [били] длъжни [да говорят така], ама при нас това не вървеше. Ние казва[х]ме, че въобще не приемаме теорията, че сме били българи, ние сме турци. И толкова. И дори да сме с български произход, както твърдяха, не искаме да сме българи, дори това да е вярно, пак не ни интересува, какви сме били.

Ние непрекъснато поддържахме връзка с Петър Манолов и един път аз отидох в Пловдив, там той ми каза да отида в София. Манолов, който тогава още продължаваше да гладува, ми каза да се свържа с Блага Димитрова, да и предам нещо, че по телефона се подслушва. Аз отидох и там бяха Деян Кюранов и Желю Желев. Беше първи февруари. И им разказах за нашите събития в Корница, за следващите ни проблеми с властите. Те задочно ме знаели от радиото. И след това Деян Кюранов ме придружи до гарата и ми каза: „Зейнеп, вие сте много действени, много работите, ние тука такова нещо не правим. Всичко вие от Дружеството правите и аз съм много разочарован от нашата дейност“ и така си приказвахме с него. Дори по негово предложение решихме да направим документален филм с репортажи на пострадали от процеса на принудителна асимилация през 70-те и 80-те години, за да се прожектира пред интелектуалците в

София с цел тяхното информиране по въпроса. Беше изключителна идея и аз твърдо обещах да помагаме за реализирането и. Когато аз си отидох в Шумен, в село Климент, научих, че нашите [международни] паспорти вече били готови и същия ден на моето пристигане ни екстрадираха. На 02.02.1989 ни взеха с коли от с. Климент пред очите на цялото село и ни отведоха в Русе. Но понеже обискът траеше 8 часа, оттам ни изпратиха с влак за Будапеща едва на следващия ден – 03.02.1989. Всичките – осем човека. Семейството на братовчед ми и нашето семейство. Тази роля, дето аз съм я изиграла, са я изиграли всичките от нашето семейство. Случайно моето име повече се знае. Искам винаги да го подчертавам този факт, защото иначе няма да е честно. Аз, Юсуф, брат ми, всички едно и също сме вършили. И Кемал, който винаги беше в сянка и който винаги беше връзката ни, след като беше пораснал, разбира се.

И „заминавайте за Австрия“, на границата австрийците ни върнаха в Будапеща, [отново] се върнахме [в Унгария] и отидохме в турското посолство по указания на Петър Бояджиев, с когото установихме връзка и който чрез посолството в Париж съобщил за нас в турското представителство в Унгария. От турското посолство ни настаниха в един хотел в стария град – Цитадела се казваше. Една седмица преговаряха с австрийците да ни пуснат през границата, тъй като ние не искахме да останем в Австрия или да вървим в други държави и щяхме да пътуваме за Турция от Виена, от Будапеща тогава може и да не е имало полети на турските авиолинии. Австрийците вече разбраха, че българите много гонят от страната политическите си врагове и започнаха да връщат. След нашия случай те пропускаха хората, които оттам ще пътуват за Турция. От турското посолство ни платиха хотела и билетите и в Австрия ни качиха на турски самолет, така излетяхме за Турция, чак на 11-и февруари вече бяхме в Истанбул.

Именно заради това, защото аз бях жена, много известна в тази борба, по-късно ролята на организатор на Майските събития в района поеха редица жени. Защото май смятаха, че жената по-малко ще бъде репресирана, и от тази гледна точка. И хората започнаха да смесват моето име с имената на другите [жени]. Зейнеп започна да се смесва с Гюлтен, имаше една Къймет и някак си хората смесиха това понятие на жена организатор, концентрираха го в името Зейнеп и то фигурира в много документи. Даже една жена, не знам как се казваше, живееща във Франция българка, беше дошла да пише за тези неща и искаше от мен ин-

тервью, тя ми каза, че се е създал мит за мене. Тя искала да стигне до мен, но са и казали, че Зейнеп се крие, тя е в неизвестност, тя е нелегална. Тя е нашият Левски, нещо подобно. Аз тогава не исках да говоря с нея. Не пожелах да направя интервю с мен, казах, че лично ще напиша за тези неща. Сега съжалявам, че не съм го направила. Това, което говореше тя за случая с мита, го беше научила от изселниците. Те наистина продължиха да смесват името на жената – лидер от Майските събития, и често се споменава и името Зейнеп. При нас [*в семейството*] се случи така, че аз бях по-голяма, повече бях учила, както и Юсуф от семейство Бабечки, ние давахме повече изявления пред журналисти и станяхме по-известни. А Вайдето и Ибрахим – по-малко. Когато се наложи, нас ни задържат, те веднага се обаждаха и така нататък.

Ние винаги сме мислили, че ако на тези от ДС им омръзнем, могат да се отърват от нас. Единият [*вариант*] беше, че ще ни убият. Или щяха да ни убият, или ... щяхме да спечелим нашата идея. Да избягаме от тази страна и да се отървем завинаги от българската политика на асимиляция. Не сме мислили, че ще стане така, че ще има такова масово прогонване на хората от страната. Ние се борехме за връщане на имената, не сме мислили, че ще има такова [*принудително екстрадиране*]. Разбира се, че такова едно масово изселване е част от вечната политика на България с цел да се отърве от турците. Разбира се. Заради Майските събития¹ не трябваше хората да се принуждават да се изселват. Благодарение на Майските протести – ако българите ги бяха подкрепили, комунистическото правителство щеше да падне още тогава, може би властта в страната щеше да се поеме от много по-достойни хора, нямаше да се обере държавната хазна и ние щяхме да продължим да си живеем тука, след като проблемът с асимиляцията се разреши. Не трябваше да има изселване, разбира се, но това е вечната политика на България, от Балканската война, та дори и от много по-рано. Политиката на властите спрямо турците, помаците, циганите в страната в повечето случаи е била асимиляция и изселване, и изселването води, води към асимиляция, асимиляция – намаляване на броя на небългарското население. Или ще се асимилираш, или ще заминеш. Това много добре е описано от Евгения

1 Майските събития 1989 г – вълна от гладни стачки на български турци, протестиращи срещу асимиляционната политика на комунистическия режим, които прерастват в масови протести, митинги и демонстрации, започнали на 20 май 1989 г. в село Пристое, Варненско и разраснали се в цяла Североизточна България и в Джебел.

Иванова в книгата и¹, според която това е единствената [цел] и е една последователна политика.

октомври, 2008 г, гр. София
записала: Мария Костадинова

Текстът е част от сборника *Насилие, политика, памет. Комунистическият режим в Пиринска Македония – рефлексии на съвременника и изследователя*, съставители Михаил Груев, Веселин Тепавичаров, Петя Василева–Груева, Виолета Коцева–Попова, Мария Костадинова, Университетско издателство „Св. Климент Охридски“, 2011.

Проектът е финансиран от програмата „Активна европейска памет“ на Европейската комисия.

Публикува се със съгласие на автора

Зейнеп Ибрахимова е родена през 1958 г. в с. Корница. През март 1973 семейството ѝ е интернирано; по време на „възродителния процес“ с още трима нейни близки са осъдени на затвор (1985), след което в края на ноември 1986 г. принудително е заселена в с. Ботево, Михайловградско. От 1988 г. е член на Независимото дружество за защита на правата на човека и негов представител за Варненска област. На 3 февруари 1989 г. е експулсирана от България. Д-р, доцент в Анкарския университет и университета „Гази“ по българска и руска литература.

1 Евгения Иванова е д-р по социология, доцент в НБУ, учредител на Клуба за подкрепа на гласността и преустройството в България през 1988 г. Вероятно тук се има предвид книгата и: Отхвърлените „приобщени“ или процесът, наречен „възродителен, 1912-1989. С., 2002.

Кратко изложение на историческото развитие на България по отношение на малцинствата Автор(и): Български хелзинкски комитет

В настоящата част, правителството не дава или дава недостатъчен отчет (най-малкото непропорционален по отношение на другите засегнати въпроси) за следните два чувствителни проблема: минало и настоящо (след 1989 г.) положение на помаците (български-говорящите мюсюлмани), както и настоящо (след 1989 г.) положение на българските граждани, деклариращи македонска идентичност.

Нужно е да се обърне внимание на важни събития в миналото на **помашката общност**¹ в България, за да може и логично да последва описание на тяхното настоящо положение. Подобно на българските граждани, самоопределящи се като македонци, на помаците в България също е отказано правото да се обособят като етническо малцинство, което накърнява правата им както индивидуално, така и групово.

През различни периоди, помашкото население е подлагано на насилствена асимилация, като част от „аксиомата“, че те са ислямизирани българи, които трябва да бъдат върнати в лоното на „българщината“ независимо по какъв начин. В периода 1878-1944 г. помаците преживяват две жестоки покръствания, които заслужават специално внимание, защото те са част от правителствената политика, подкрепяна от царя и Православната църква. Първата от двете покръстителни кампании се провежда в разгара на Балканската война през 1912-1913 г. Времето преди настъпването на мира е нарочно избрано, за да послужи като оправдание за бруталността на акцията.

Архивни документи от онова време разкриват степента на насилие прилагано спрямо помашкото население, за да бъде то покръстено. Много активни по време на акцията са членовете на крайно-национа-

1 Повече за помаците виж в приложение 1 (Български хелзинкски комитет, *The Human Rights of Muslims in Bulgaria in Law and Politics since 1878*, под част „Immigration and assimilation problems“, на английски само).

листочната и екстремистка организация по онова време – Вътрешната македоно-одринска революционна организация (ВМРО), чийто полкове са пратени да покръстват с оръжие помашките села около Драма. Много от мюсюлманите се покръстват, за да спасят синовете, бащите или съпрузите си, които са хванати военнопленници и са заплашени от смърт. По-страшното обаче, е че помашкото население е оставено в ръцете недисциплинирани войници от армия, която изцяло е бивала изпускана от контрол по време на войната. Заедно с това, обикновени граждани от българския етнос с националистични възгледи, също взимат участие в злополучното покръстване от 1912-1913 г.

Веднага след приключване на формалното покръстване, Православната църква се заема да превръща всяка мизерна колибка по пътя си в църква или училище, където помаците трябва да се учат на „християнски ценности“. Обаче, докато властите и Църквата са прекомерни заети да „българизират“ мюсюлманите, те тотално пренебрегват основните нужди от храна, облекло и подслон на последните. В резултат на паленето и грабежите от домове по време на покръстването, помашкото население е оставено гладно и босо. Според документирана данни, 20 до 30 човека споделят една стая.¹

В едно оплакване до Председателя на Народното събрание от 4 февруари 1913 г. населението на селата Ер Кюприя, Дряново и Богутево, пише: „Уважаеми г-н Данов, ... Ние сме българските мюсюлмани от ... Станимашка околия[.] [У]жасът, терора, насилията и калъча над главите ни е в своя разгар, за да станем християни[.] [Т]ова мислим, нашата света конституция няма да позволи [-] да ни ругаят, бият и заплашват с цел да напуснем нашата религия ... Ние сме в Стара Свободна България², гдето редът, законността и правдата царуват, а дали е в същност така в нашия край тия дни[?] [А]ко бихте само с ангелска сила за миг да дойдете и видите плачовете и риданията на нас беззащитните, тогаз само ще бъдете уверени че кръщаванията не са пожелание а с големи насилия[.] [Е]динствен факт на това е, че целият свят е известен, че ний ако пожелаем щяхме да се покръстим преди 35 години когато дойде Русия, а не сега когато трябваше да се наслаждаваме на свобода в прегръдките на Велика България. Уверени във Вас, че Вий ще дадете най-мощната

1 Виж по-горе.

2 „Стара България“ е наричано Княжество България. Източна Румелия, която е присъединена по-късно, е била „Нова България“.

си подкрепа за нас и нашите страдания за да почувстваме ний и целия народ, че не сме били излъгани в мисълта, с която избрахме народни представители ... [да ни управляват].“¹

Второто насилствено покръстване на помашкото население от 1942 г. е колкото брутално, толкова и краткотрайно. Имената на помаците са възстановени веднага след идването на комунистите на власт през септември 1944 г.. В началото на 1970-те, обаче, те възобновяват асимилационните практики под мотото „възродителен процес“, като единствената разлика между новия „възродителен процес“ и старите покръствания е елементът на социални и образователни облаги за помаците.

Държавната политика по отношение на българските граждани, деклариращи **македонска**² идентичност, е била непоследователна и противоречива във времето. През 40-те и 50-те години на миналия век, Комунистическата партия не само не пречи, но и окуражава македонската идентичност сред хората от Пиринска България. В средата на 1950 г. обаче, тази политика рязко се променя и властите поемат курс към отричане на македонска идентичност не само в пределите на България, но също и в съседна югославска република Македония по това време. От 169 544 македонци от преброяването през 1946-та, остават едва 9 632 само 9 години по-късно през преброяването от 1965 г. През 60-те и 70-те години се водят многобройни политически репресии срещу хора, обвинени в „македонски национализъм“.

Сред промените през 1989 г., много хора продължават да твърдят, че са македонци, но ситуацията на враждебност и непризнаване на македонската идентичност в България продължава да бъде факт и до днес. Нито в преброяването от 1992 г. нито в това от 2001 г. беше позволено на

1 Виж по-горе.

2 За повече подробности във връзка с македонците в България, виж Български хелзински комитет, Годишен доклад за човешките права в България през 1999, 2000 и 2001, на: www.bghelsinki.org, (особено под секциите *Свобода на сдружаване*). Виж още доклада на 1) Centre of Documentation and Information on Minorities in Europe – Southeast Europe (CEDIME-SE) за *Macedonians in Bulgaria* [Македонците в България], декември 1999, на: <http://www.greekhelsinki.gr/english/reports/CEDIME-Reports-Minorities-in-Bulgaria.html>); и 2) доклада на U.S. State Department, *2001 and 2002 Annual Reports on Human Rights Practices: Bulgaria* [Годишен доклад за човешките права в България през 2001 и 2002], под секция *Freedom of Peaceful Assembly and Association* ([Свобода на събрания и сдружаване]), на: www.state.gov/g/drl/rls/hrrpt.

българските граждани, деклариращи македонска идентичност, да се самоопределят свободно и недискриминативно.

Обединената македонска организация (ОМО) „Илинден“ – ПИРИН („Партия за икономическо развитие и интеграция на населението“) – които са представители на умереното крило на Движението на българските македонци – дълго време беше възпрепятствана чрез откази да бъде регистрирана като партия. В последна сметка, ОМО „Илинден“ е регистрирана от Софийския градски съд на 12 февруари 1999 г. По-късно обаче, Централната изборителна комисия отказва да регистрира партията за участие в изборите на 25 август същата година. Това решение е отменено 5 дена по-късно от Върховния административен съд.

Най-драстичното нарушение на правата на македонското малцинство в България представлява решението на Конституционния съд от 29 февруари 2000 г. чрез което ОМО „Илинден“ е обявена за противоконституционна. Съдът обявява, че партията застрашава националната сигурност на страната с дейността си, която е сепаратистка и в нарушение на чл. 44, параграф 2 от Конституцията. Решението на Съда е в резултат на петицията на група депутати (предимно от БСП) от 1999-та, изискваща забраняване на ОМО „Илинден“. Петицията е подкрепена от редица държавни институции, включително от Министерството на външните работи, Министерството на правосъдието и Главна прокуратура. Те предоставят „доказателства“ за „сепаратистката дейност“ на партията, за които има причини да се смята, че са събрани незаконно. ОМО „Илинден“ – ПИРИН обжалва решението на Конституционния съд пред Европейския съд за човешки права в Страсбург.¹

На 2 октомври 2001 г. Европейският съд се произнесе по делото *Станков и ОМО-Илинден срещу България*.² Съдът намери България в нарушение по 5 точки от чл. 11 на Европейската конвенция за правата на човека (ЕКПЧ), свързани с правото на събиране и сдружаване на македонците в България нарушени по време на възпоменателните чествания на годишна от Илинденско-преображенското възстание на гроба на Яне Сандански (близо до Роженския манастир), както и в областта Самуилова крепост (близо до Петрич). Съдът осъди България да плати обезщетение на ищците, а също така и да възстанови съдебни им раз-

1 За повече подробности, виж чл. 7 по-долу.

2 Виж *Станков и Обединена македонска организация „Илинден“ срещу България*, Решение N 29221/95 и 29225/95 от 2 октомври 2001, на: <http://hudoc.echr.coe.int/hudoc>.

ходи. Българските власти са остро критикувани за предубеденото им и репресивно отношение към македонците в България. Независимо от решението на Съда обаче, властите и до днес продължават да се отнасят враждебно към всяка публична демонстрация на македонско самосъзнание, включително и към мирни събирания на граждани, деклариращи македонска идентичност.¹

Информация за етнодемографското състояние на страната

Основен проблем в настоящата секция на правителствения доклад е липсата на адекватен отчет за демографското положение на помашкото и македонското малцинство в България. Факт е, че официални данни за броя на помаците² в България отсъстват в последните две преброявания от 1992 и 2001 г. (както и в почти всички останали). Причините за това са комплексни, но основното твърдение е, че поради липса на ясно самосъзнание за етническа принадлежност, български-говорящите мюсюлмани са склонни да се само-определят като турци, и в по-малка степен – като българи. Много от тях се регистрират като „турци“, „българи“, или просто „мюсюлмани“, защото няма отделна графа индикираща тяхната етническа група в листовките за преброяване. Този факт допринася не само за изкуственото увеличаване на броя на етническите турци или българи по време на преброяването, но което е по-важно – подкопава достоверността на твърдението, че българските граждани имат право свободно да се самоопределят. Още повече, че идеята за анулиране на резултатите от последното преброяване за западните Родопи, поради „погрешна индикация на етническа принадлежност“ („турска“) сред помашкото население, беше широко лансирана и почти осъществена.

Според предварителните резултати от преброяването през 1992 г. базирано на 2% извадка, 65 546 души се регистрират като „български мюсюлмани“, като в тази цифра влизат само онези от български-говорящи-

1 За повече подробности около проблема за македонската и помашката идентичност в България виж годишните доклади на БХК (на: www.bghelsinki.org); докладите на CEDIME-SE за македонците и помаците в България (на: <http://www.greekhelsinki.gr/pdf/cedime-se-bulgaria-macedonians.PDF>), както и доклада на БХК, *The Human Rights of Muslims in Bulgaria in Law and Politics since 1878*, в приложение 1 (на английски).

2 Повече по въпроса виж в приложение 1 (Български хелзинкски комитет, *The Human Rights of Muslims in Bulgaria in Law and Politics since 1878*), в подсекция „Demographic data“ (на английски).

те мюсюлмани, които не са посочили „турска“ или „българска „ етническа принадлежност. Затова горе-посочената цифра изобщо не изчерпва нито дори приблизително отразява точния брой на помашкото население в България, тъй като той е далеч по-голям. До този момент точният му брой не е известен, поради което е нужно да се отчете поне следното: по време на преброяването от 1992 г. 70 252 помаци от Родопите са се регистрирали като „етнически българи“ с мюсюлманско вероизповедание; около 35 000 – като „турско-говорящи“; и около 70 000 – като „етнически турци“. Има и малка група, за която е известно, че са помаци, които са се регистрирали като „етнически българи“, проповядващи „православното християнство“.¹ Така, бидейки разхвърлени между различните групи, оформени от критериите – „етническа принадлежност“, „вероизповедание“ и „майчин език“, общия брой на помашкото население може да бъде само предмет на налучкване. Проблемът е, че една общност, която възприема себе си като обособена и отделена – и по-важното, е възприемана от мнозинството като такава – няма правото да се самоопредели.²

Дори по-остър е демографският проблем с българските граждани, деклариращи македонска³ идентичност в България. Израз на отказа да се признае каквато и да е македонска идентичност в страната е неадекватната представеност на този етнос в резултатите от двете последни преброявания от 1992 и 2001 г. Данните от преброяването през 1992, показващи присъствие на 10 803 „етнически македонци“ в България, никога не се публикуват официално. Около 3 000 от тях дори посочват македонския като техен „майчин език“. Десет години по-късно, обаче, резултатите от последното преброяване (2001), публикувани от Националния статистически институт, показват, че броят на българските граждани, самоопределящи се като „македонци“ е намалял наполовина,

1 *Алтернативен доклад изготвен в съответствие с изискванията чл.25, ал.1 на Рамковата конвенция за защита на националните малцинства*, изготвен от Български хелзинкски комитет, София: септември 1999 (стр.5).

2 Тук трябва да се припомни факта, че повече от 65 000 българско-говорящи мюсюлмани са изразили желанието си да се определят като „помаци“ или „помашки мюсюлмани“ по-време на преброяването през 1992 г.

3 Виж *Алтернативен доклад изготвен в съответствие с изискванията чл.25, алинея 1 на Рамковата конвенция за защита на националните малцинства*, изготвен от Български хелзинкски комитет от септември 1999 ,секция „Демографска ситуация в България“.

т.е. те са само 5 071 души.¹ Както вече беше подчертано, това е резултат на враждебната и репресивна политика на българските власти към македонците в страната по време и на двете преброявания. През 2001 г. няколко човека дори биват заплашени, че ще бъдат криминално преследвани, ако подбуждат други да се самоопределят като македонци. При тази ситуация може да се смята, че ако в България съществуваше реална свобода на самоопределяне, броят на българските граждани, деклариращи македонска или помашка идентичност, щеше да бъде внушителен.

1 Данните могат да се видят на: www.nsi.bg.

Като на празник Автор: Михаил Иванов

Документални страници за „възродителния процес“ (1984 – 1989)
*„Смяната на имената трябва да се превърне в празник
на освобождението на това население от турско робство“*
Тодор Живков,
Из изказване на среща с партийния и държавен актив,
18 януари 1985 г., ЦДА, ф.16, оп. 63, а. е. 108, л. 5

УВОДНИ ДУМИ

От години се ровя в архивите, опитвайки се да проумея безумието, което за съжаление ще остане в нашата история с названието „Възродителен процес“. (Така беше осквернена и думата Възраждане, която като ученици асоциирахме с Леонардо да Винчи, Уилям Шекспир, Паисий Хилендарски и много други светли имена.)

Възстановяването на събитията през 80-те години се затрудняваше от състоянието на архива на Българската комунистическа партия за този период – поне до 2001 г. голяма част от документите не бяха подредени, листовите в архивните единици често не бяха номерирани, нямаше описи. Дано в последно време нещата са се подобрили. Проблеми има и в архива на МВР – не съществуват например описи на архивни документи на Шесто управление на Държавна сигурност за годините 1986 – 1989 г. и не е ясно дали е така, защото за този период не са налице материали или защото съхранените документи са в насипно състояние.

Така или иначе общата картина в голяма степен се проясни. През последните десет години темата за политиката на Комунистическата партия към малцинствата беше разработена в няколко специализирани изследвания – на Валери Стоянов, Ибрахим Ялъмов, Улрих Бюксениютц и тази година – на Михаил Груев и Алексей Калъонски. Излезе анализът на Евгения Иванова за „възродителния процес“ в Централните Родопи, основаващ се на солидна из-

ворова основа. В тази поредица е и книгата-размисли на Али Алиев, както и излезлия у нас на турски (и за съжаление не на български) разказ за трагично загиналите в периода 1984 — 1989 г. на Хюсеин Кьосе. Тези дни с се запознах и с три вълнуващи книги на Азиз Бей — за Демократичната лига за правата на човека, за епопеята в Ябланово и за концлагеристите в Белене. Видяхме и разтърсващи киноразкази — ще напомня за филма „Гори, гори, огънче“ със сценарист Малина Томова и режисьор Румяна Петкова, който предизвика яростна реакция на българските „патриоти“.

Успоредно и при това изпреварващо вървеше и един друг поток от издания — на защитниците на „възродителния процес“ (по правило преки извършители на асимилационната политиката) — Димитър Стоянов, Веселин Божков, Бончо Асенов, Паунка Гочева и т. н.

В предлаганата на читателите рубрика, представяйки текстове от архивни документи и други източници, ще се опитам да илюстрирам преди всичко какъв е бил начинът на мислене на участниците в тези трагични събития, какво реално се е случвало и, където е възможно — на преживяванията на жертвите. За да бъде обозрима задачата, която си поставям, засега ще се огранича в периода 1984 — 1989 г. Документалните текстове ще бъдат възпроизведени дословно, като, само ако е необходимо, ще бъдат правени граматични поправки.

В архива на ръководителя на „Официалната работна група по възродителния процес“ към Полтбюро Милко Балев открих обясненията (не се знае пред кого — пред училищните власти, пред Комсомола, пред Държавна сигурност,...?) на две ученички — Несрин и Гюлтен, както и на брата на Несрин с „българско“ име Сабин.

Несрин е искала да създаде съпротивителна организация по подобие на „Млада гвардия“. За по-младите, които вероятно не знаят, трябва да се поясни, че по време на Втората световна война в украинския град Краснодар, окупиран от хитлеристките войски, се създава нелегална младежка организация „Млада гвардия“. В своята клетва при встъпването си момчетата и момичетата — много от тях ученици — са се заклевали да отмъстят на окупаторите. Военното разузнаване на германската армия разкрива организацията, почти всички участници са заловени и след жестоки мъчения — екзекутирани. Всичко това научавахме в училище. Изтръпвам — значи в съзнанието на малката Несрин образът на българските „възродители“ се слива с образа на нацистите.

Гюлтен започва да пише повест „Истината“, която вероятно остава недовършена.

По-нататъшната съдба на тези млади по това време хора не ми е известна. Реших да предложа на читателите рубриката да започне с техните „обяснения“, писани (едното със сигурност, а другото вероятно) през 1988 г.

Работата ми по темата „Политиката на БКП към турците и помаците в България през периода 1944 – 1989 г.“ е в сътрудничество с Елена Дяконова и Максим Благовоев и е по съвместен проект на програмата „Президентска библиотека“ на Фондация „Д-р Желю Желев“ и Международния център за изследване на малцинствата и културните взаимодействия. Благодаря на Йордан Панайотов за неоценимата помощ, която ми оказва при работата с архива на БКП, както и на Серафим Стойков, който ми предостави много полезна справка за архивни документи от служебните фондове на архива на МВР по темата. Благодаря на Комисията за разкриване на документите и за обявяване на принадлежност на български граждани към ДС и разузнавателните служби на БНА и на Дирекцията „Информация и архив“ на МВР за съдействието.

Михаил Иванов

Централен държавен архив (ЦДА), фонд (ф.) ЧП 174б, опис (оп.) 2, архивна единица (а. е.) 2858, лист (л.) 52-53

ОБЯСНЕНИЕ

от Надежда Страхилова Христова

Несрин Салимова Хасанова

Аз съм туркиня и винаги съм се чувствала такава.

Никой от моите родители или мои познати не ме е карал и не ми е помагал да напиша тази клетва. Тя е с промененото съдържание на клетвата на организацията „Млада гвардия“. Устава съчиних, защото всяка организация трябва да си има такъв. Никой освен мен не знае за клетвата и устава. С никого не съм споделяла за съществуването на тази тетрадка, а тия, които са могли да прочетат нещо от нея, са го прочели от времето, когато изкарах тетрадката навън, като ненужна и неважна вещ. Изучавах своите приятели, защото участниците в организацията трябва да бъдат хора, каквито аз мислех, че ще ми трябват. Изучавала съм своите съученици и приятели – Сузана и Андрей.

Целта на никога несъществуващата до сега организация щеше да бъде да накара българското правителство да пусне желаещите да отидат в Република Турция чрез мирни легални средства.

Мислех, че чрез големи мирни демонстрации и стачки ще постигнем целта си.

Тази организация си остана една само детска мечта, защото нямаше кой да ме подкрепи и затова участникът в нея съм само аз.

Организацията мислех да действа след като участниците в нея станат достатъчно много, а това сигурно щеше да стане поне след пет години.

Горенаписаното написах саморъчно и отговарям за достоверността му.

Подпис: Не се чете

Уставът (наказанието и правата) съм съставила като съм имала предвид устава на ДКМС.

Горното написах саморъчно.

Подпис: Не се чете

ОБЯСНЕНИЕ

от Сабин Страхилов Христов

Не знам нищо за нейната клетва. Виждал съм тази тетрадка, но не съм я разгръщал, защото тя не ми е нужна. Само знам, че в нея майка ми и баща ми си водят работните дни и къде са работили. Даже не ми е идвало на главата, че тя е написала клетва. Тя не е споделяла с мен въпроси, свързани с политика. Тя си е доверявала на мен само въпроси, свързани с любовта. Ние сме сестра и брат и би трябвало да споделяме всичко, но тя не ме е питала за нещо такова. За поезия и други неща тя не ме е питала и да ми е казвала, че е написала нещо. Чувам за първи път, че тя е написала клетва. Тази тетрадка аз съм късал листа, но нищо не съм видял да пише в нея, освен работните дни и някои телефони. Телефоните са на работници, които работят в „Хладилника“ в Исперих. Има телефонни номера на мои приятели от село. Има само една тетрадка, която зная, че е от 20 листа, друго не зная.

Подпис: Не се чете

Аз се чувствам турчин, защото още от малък са ме изучавали на турски език и чак след първи клас съм се научил на български език. Никой не ми е казал, че съм турчин, аз от детството си знам, че съм турчин и след 1982 г. ни преименуваха и чак тогава ми казаха, че вече сме българи. Аз съм турчин и турската ми вяра не може да се промени. Имената ни промениха, но вярата никога.

Горното написах собственоръчно и отговарям за достоверността му.

Подпис: Не се чете

ЦДА, ф. 1746, оп. 2, а. е. 2858, л. 43–45

ОБЯСНЕНИЕ

на Галя Асенова Христова (*Гюлтен Хасанова, б. съст.*), ученичка от X^a клас на ЕСПУ (*единно средно политехническо училище, б. съст.*) „Иван Вазов“, родно място с. Суходол. Живуца в СО (*вероятно – социално общежитие, б. съст.*) „М. Ив. Калинин“, стая № 314

Във връзка с написаната от мен документална повест „Истината“, отнасяща се за възродителния процес в нашата страна, давам следните обяснения.

Книгата-повест започнах да пиша през м. юли 1986 г. Намерението ми беше да отразя „истината“ за събитията по преименуването в края на 1984 – 85 г. За намерението си не съм споделяла пред никого, в това число и пред родителите си. Реших да напиша тази повест по възродителния процес, защото аз по свой начин възприемах нещата и не бях съгласна с това, което се говори и пише по въпроса. Не бях съгласна с това, което се казваше, че всички доброволно са си сменили имената, специално за мен и моите близки това не беше така. Аз лично не съм отишла да си сменям името. Първият ми сблъсък беше с неистините, които се поместваха във в. „Нова светлина“ (вестник, ориентиран към турското население в България, който до преименуването излиза под името „Йени ъшък – Нова светлина“ на български и турски; след преименуването се списва само на български, б. съст.) Силно ме възмути насила наложения начин на погребение по християнски обичай на моя близка. В случая аз го приемах, че на нас ни се налага и религията. Силно ме възмути присъствието на войници в селото ни по време на преименуването, които унижаваха баща ми. От близките си научих, че от селото ни по време на преименуването са изчезвали хора, „прибирали са ги“ без да имат някаква вина. Така например се говореше за лекар от селото. Не одобрявах отношението на училищното ръководство към някои мои съученици, които искаха да разберат истината по отделни въпроси. За моето село преди преименуването е чисто турско, а след това се заговори, че сме българи.

Написването на книгата-повест с описанието. Книгата започнах с условията на живота на селото, които според мен не бяха добри. По вина на кметството няма училище за основно образование, поради което се принуждавахме да ходим в друго училище. В знак на несъгласие със смяната на имената написах в повестта „те се страхуваха да не се раз-

бунтуваме, те се досещаха, че никой от тия хора няма да се назоват по тия гяурски имена“.

Правила съм си родословно дърво и съм стигнала до убеждението, че коренът ми е турски и аз се чувствам туркиня. Пра-пра-пра дядо ми е бил първият заселник на селото и е бил турчин. Това го потвърждава баба ми. От всички мои връстници всички са с убеждението, че са турци и само две момичета от с. Дичево – Росица и Катя бяха убедени, че са българи, двете учат в Икономическия техникум.

Повестта, която започнах да пиша, смятах да предоставя на хората с възстановени имена. Мразехме кмета на селото и в повестта си наричам кметството „гяурско гнездо“, защото чрез него се налагаха ритуалите по възродителния процес, а не правеше нищо за селото. Не одобрявах това, че в селото имало турско училище, а сега го няма. Считаю турския език за свой роден, а българския „гяурски“, защото до детската градина ме възпитаваха на този език. В повестта съм отразила и „мнението си, че цигани и татари са също мюсюлмани, но не ни смениха заедно имената, защото властта се страхува да не се вдигнем на бунт и щяха да бъдат безсилни да се справят с нас“. Не вярвах, че Турция не иска да ни приеме, и смятах, че това са измислени лъжи, нелепости, за да могат хората да повярват в това. Много тежко понасях условията на живот в обществото в с. Сокол, където в една стая бяхме около 20 души, не ни разрешаваха да говорим на родния турски език, строго наказваха и биеха. Ние нямахме право да се оплакваме, критикуваме и сами да си правим самокритика. Живота си в обществото подробно го описах в повестта в знак на неодобрение. Винаги на нас ни пишеха по-ниски оценки, независимо от знанията. Не възприемах и не мога напълно за възприема пропагандата, че ние сме българи и се връщаме към корена си и затова в повестта съм записала „измислени документи, безсрамни лъжци, как не се срамувате да говорите от името на 4 милионния народ“. Смятах, че ние си имаме националност, религия и би следвало да се борим за тях. Не бях съгласна, че се използваше възгледа на някои хора, които бяха убедени, че са българи, и говореха от името на всички. Смятаха, че другите народи можеха да обвинят в незначитане правата, ако не казваха, че процесът е възродителен.

И сега въпреки всичките исторически документи, разкопките, които се правиха и се правят, не могат изцяло да ме убедят, че всичките до възродителния процес турци са потомци на българи. Когато пишех

повестта, бях почти убедена, че няма да ни оставят с българските имена, но след тези изтекли години си промених мнението и знам, че това е било само въображение.

Горното написах саморъчно, за верността му се подписвам.

Подпис (не се чете)

Повестта съм давала да я чете Ася Христова.

02.11.88 г. ВЯРНО:

Кулминация в асимилаторската политика на Българската комунистическа партия е масовото насилствено преименуване на турското население в края на 1984 г. и началото на 1985 г. По това време Министерството на вътрешните работи е на бойна нога. В сградата на министерството в София се провеждат „оперативки“, срещи, съвещания с участието на министъра Димитър Стоянов. В окръзите със смесено население се изграждат щабове, към които преминават на подчинение всички репресивни сили, намиращи се на съответните територии. Щабовете се командват от висши офицери от командния състав на министерството.

В края на декември действията са концентрирани в Южна България – главно в Кърджалийски окръг.

С предложените по-долу извадки от стенограми се опитвам да пре създам атмосферата в Министерството на вътрешните работи и случващото се в България около Новата 1985 година. В курсив са дадени паралелни текстове – мои бележки и коментари, както и текстове от други източници.

Архив на Министерство на вътрешните работи (АМВР), ф. 1, оп. 12. а. е. 641, л. 1-3

СЕКРЕТНО!

СТЕНОГРАМА

от срещата на др. министър на вътрешните работи с Колегиума по случай Новата 1985 година, проведена на 29.12.1984 г. от 15,30 ч. в заседателната зала

ДР. Д. СТОЯНОВ (генерал-полковник Димитър Стоянов – кандидат член на Политбюро на ЦК на БКП и министър на вътрешните работи.):

Другари, ние се събираме да изпратим старата година. Желанията на болшинството от Вас е по случай Новата година да си бъдат в къщи, със семействата, напоследък и без това се събираме по различни поводи.

Аз говорих с др. Тодор Живков (*генерален секретар на Българската комунистическа партия и председател на Държавния съвет на Народна Република България*), казах му, че имаме юбиляри, поканих го от тяхно име да проведем една вечер. Той даде своето съгласие. След Нова година ще се договорим кога да стане тя. Др. Кашев (*генерал-лейтенант Илия Кашев – началник на Управление за безопасност и охрана (УБО)*) трябва да види каква е програмата на др. Живков, за да определим мястото и датата, колко хора ще се поканят. Щом ще бъде др. Живков, всичко трябва да стане на ниво.

Една част от другарите ги няма, 4 души са „на фронтовата линия“, така се наложи. Това са другарите Ив. Димитров (*генерал-лейтенант Иван Димитров – заместник министър и директор на Народната милиция*), Н. Черкезов (*генерал-майор Никола Черкезов – началник на Инспектората на МВР*), Ст. Цанов (*генерал-лейтенант Стефан Цанов Иванов – заместник командващ Гранични войски?*) и другари от ДНМ (*Дирекция на народната милиция*), у-ние Тил, III у-ие-ДС (*Трето управление на Държавна сигурност – Военно контраразузнаване*).

Там хората ще работят, ще управляват силите и средствата, защото имаме към 700 граничари и още 500 души от окръзите и школите.

Ние имаме и друг вариант за действия – Смолян да вземе района на Бенковски и го обезпечава. Затова нашите другари за Нова година там ще останат, ние непрекъснато поддържаме връзка с тях. Аз пак поставям пред др. Минков (*генерал полковник Минко Минков – заместник министър на вътрешните работи*) въпроса за снабдяването, всичко каквото трябва в това отношение, защото не се знае колко време нашите хора ще стоят там, но докато обстановката не се овладее напълно, ние няма да ги връщаме.

Аз доложих на др. Живков за действителната обстановка, за това какво сме свършили. Казах му, че в края на краищата аз отново възобновявам въпроса за създаването на Вътрешни войски. Ние сега действаме в една точка – Кърджали, но ако имаме още окръзи, какво ще правим? Той обеща отново да се прегледа въпросът, с др. Джуров (*армейски генерал Добри Джуров – член на Политбюро и министър на народната отбрана*) ще се доразберем, тъй като и той има някакви идеи по този въпрос и да създадем Вътрешни войски. Трябва да имаме две хиляди души, 500 според мен трябва да стоят в Шумен, 500 в Пловдив и 1000 в София, в случай на нужда да можем да ги използваме. В случая това го правим благодарение

ние на граничарите, които са там и двата курса в Долни Богров и Казанлък (става дума за две милиционерски сержантски школи, б. съст.) и за 2-3 часа ги вдигнахме. Ако не бяха – какво щяхме да правим?

Дава се положителна оценка на нашите действия, когато докладвах на другарите П. Кубадински (*Пенчо Кубадински – член на Политбюро на ЦК на БКП и председател на Националния съвет на Отечествения фронт*), П. Младенов (*Петър Младенов – член на Политбюро и министър на външните работи.*), Г. Атанасов (*Георги Атанасов – кандидат член на Политбюро*), Ст. Михайлов (*Стоян Михайлов – секретар по идеологическите въпроси на ЦК на БКП.*) и др. Т. Живков. Ние до средата на месец януари да приключим работата с участието на нашите органи и да закрепим успехите и резултатите, а след това работата ще продължи по откъсване на групи, хора, лица и преименуване на базата на една политическа, идеологическа и организаторска работа. Това е поръчението. (...)

На съвещанието, проведено на 4 януари 1985 г., извадки от чиято стенограма следват по-долу, се прави отчет на действията по преименуването в Кърджалийски, Хасковски, Бургаски, Пазарджишки, Благоевградски и Силистренски окръзи, както и подготвителната работа в Старозагорски окръг и Българската народна армия.

АМВР, ф. 1, оп. 12, а. е. 644

СЕКРЕТНО!

С Т Е Н О Г Р А М А

от служебно съвещание с ръководния състав, проведено се на 04.01.1985 г. в сградата на НТУ (Научно-техническо управление) при дневен ред:

ДР. Д. СТОЯНОВ:

Другари, да си честитим Новата година. Позволете ми от името на Колегиума, на всички присъстващи другари и чрез вас на тези, които не присъстват, да честитя Новата година, да си пожелаем преди всичко здраве, бодрост и оптимизъм, добро настроение и по-малко тревоги. (...)

В работата на нашето съвещание участват др. Палин (*генерал-полковник Велко Палин*), завеждащ отдел „Социална и национална сигурност“ на ЦК на БКП, др. Т. Радулов, зам.-завеждащ същия отдел, др. Фьодоров, ръководител на представителството на КГБ – СССР и други съветски другари, които работят в нашите поделения (...)

ДР. АТ. КАДИРЕВ (*полковник Атанас Кадирев – началник на Окръжно управление на МВР – Кърджали*):

УВАЖАЕМИ ДРУГАРЮ МИНИСТЪР,
ДРУГАРИ ГЕНЕРАЛИ И ОФИЦЕРИ,

През последните години на основата на Решението на Секретариата на ЦК на БКП от 27.07.1970 г. за националното осъзнаване и патриотичното възпитание на потомците на насилствено помохамеданчените в миналото българи, беше извършена широка дейност за проучване произхода на населението в окръга. В резултат на упоритата и амбициозна научна и практическа работа бяха събрани доказателства, удостоверяващи по категоричен начин в по-общ, исторически аспект и за стотици и хиляди случаи в конкретен родов план българския произход на населението в Източните Родопи. На тази основа с оглед привеждането имената на това население в съответствие с действащата правна уредба в страната и във връзка с новата паспортизация на всички граждани на НРБ, през 1982 г. Окръжният комитет на БКП реши да се реализира един мащабен по своята историческа перспектива и значение и тежък за практическо изпълнение план, относно смяната на арабските имена на българските турци с доказан български родов корен.

В процеса на работата кръга на тези лица се разшири и обхвана значителна част от хората. Очертаха се цели села, селищни системи и райони, където населението е с турско самосъзнание, но с български произход. Практиката потвърди изследванията и изводите на историческата и етнографската наука, като доказва безспорно българското минало и българския произход на населението в Кърджалийски окръг. Пример дадоха селищните системи Черноочене, Крумовград, Подкова и др. (...)

Изясни се в крайна сметка, че с малки изключения това население е от чист български произход. Голяма част от него е потурчено след освобождението на България, включително и след 09.09.1944 г., буквално до вчера, по пътя на смесените бракове – това се отнася особено за селата край границата и край Смолянски и Пловдивски окръзи. Причините са изяснени, те са предмет на друга тема. (...)

Въпреки всичко искам да кажа, че голямото болшинство от хората, макар и доста трудно ни разбраха правилно и приеха политиката на партията, благодарение на което досега в окръга са преименувани над 120 000 души, т. е. над 50 %. Сега има достатъчно основание да направим извода, че процесът е необратим. Само вчера са сменени имената на над 16 540 лица. (...)

Работата през 1984 г. по националното осъзнаване се разшири. Мероприятията обхващаха все нови и нови родове и селища в почти всички селищни системи.

Задълбочаването на работата по тези мероприятия по естествен път водеше до усложняване на оперативната обстановка.

Националистите продължиха да разпространяват най-невероятни слухове за физически насилия и кошунства, за изнасилване и обругаване от страна на партийните и административните органи и особено от страна на органите на МВР при преименуването, за да насаждат страх сред населението, да създават и поддържат антибългарски и антисоциалистически настроения и да провокират различни вражески антибългарски действия и прояви.

В резултат на всичко това през миналата година бяха извършени тежки престъпления и редица дръзки националистически прояви със сериозни социално-политически, морално-психологически и икономически последици: в началото на годината в с. Безводно бе разкрита и реализирана чрез профилактика нелегална група от 6 лица (ГДОР (*групово дело за оперативна разработка*)) „Терористи“), които се готвеха да взривят кметството, когато работната група отиде да сменя имената. Обектите бяха задържани, тротила и фитила беше иззет. Ние им сменихме имената, върнахме ги и те сложиха началото на преименуването на селото. За една седмица с. Безводно беше преименувано.

През март в с. Комунига, след полунощ, беше изгорен ковчег в центъра на селото в знак на демонстрация срещу въвеждането на новите социалистически обреди и ритуали (*налаганото по това време насила погребение с ковчег (според „социалистическия ритуал“)*) е несъвместимо с мюсюлманската религия). Авторите на деянието са разкрити и осъдени. Срещу 1-ви май в с. Комунига бяха разпространени лозунги и листовки с остро националистическо съдържание, насочено предимно срещу преименуването. На 12 срещу 13 май беше направен опит за запалване на общинския партиен комитет в с. Черноочене. На 14 срещу 15 май беше запалено и изгоря училището на с. Патица от Чернооченската селищна система. На 21 срещу 22 май в гр. Кърджали бяха разлепени 6 листовки с остро националистическо съдържание, приканващи към масова въоръжена съпротива. На 27 срещу 28 май в селата Лебед и Щерна от селищната система Джебел бяха окачени турски знамена. По всички тези случаи са заведени ДОИ (*дела за оперативно издирване*). Много засечени

лица са взети на оперативен отчет. Според нас по някои от тези дела е постигнато известно придвижване на работата напред. (...)

Бяха иззети програма и устав на нелегалната организация, наречена Ленинска комунистическа партия на турците в България, доклад и встъпително слово за учредителния конгрес, който те готвеха, обръщение до ЦК на БКП, до Кенан Еврен (*президент на Република Турция*) и до младежите и юношите, турци в България. Обръщение от същата организация е изпратено и до ООН чрез турския посланик в Унгария. Същите са подготвили позиви за разпространение, написали ги на восьъчен лист, снабдили са се с циклостил. Те трябва да кажат къде са тези позиви и защо се страхуват. Хванали сме ги на мероприятие, откъдето личи, че много се страхуват именно да не разкрият позивите, и че ако ги разкрием, свършено е с тях. Те трябва да кажат къде са те. (...)

Инициатор за създаването на Ленинската комунистическа партия на турците в България е Авни Велиев (с „българско“ име Иван Велев) – учител в гр. Джебел. Затова през 1984 г. той е осъден на 7 години и 6 месеца затвор. Освободен е през м. декември 1988 година. В началото на 1989 г. основава и става ръководител на неформалната правозащитна организация „Дружество за подкрепа – Виена 89“, която действа в координация с Демократичната лига за защита на правата на човека с председател Мустафа Юмер. На 20 и 21 май 1989 г. „Виена 89“ и кърджалийският клон на Независимото дружество за защита правата на човека организират демонстрация срещу възродителния процес в град Джебел, в която по данни на Шесто управление на Държавна сигурност участват 1600 души. (Виж „Справка на поделение 72 400 на МВР относно: Получените данни за участието на ислямизирани българи в т. нар. „Дружество за подкрепа – Виена 89“ в сборника документи „Когато фактите говорят и боговете мълчат“, подбор от Азиз Бей, София, 2005.)

Оперативната обстановка рязко се изостри в края на м. ноември и декември на 1984 г. След съвещанието при др. министър на 21.11.1984 г., където се дадоха указания да се активизира работата по преименуване на лицата с български родов корен в произхода си. След това съвещание работата беше засилена по всички линии в окръга. Мероприятия организираха и тези селищни системи, които до тогава не бяха убедителни и в работата и в резултатите си.

За „оперативка“ на 21 ноември 1985 г. споменава пред Народното събрание министърът на вътрешните работи Йордан Соколов в отговор на питане на народния представител Едвин Сугарев. Според Йордан Соколов на оператив-

ката Димитър Стоянов заявява: „През декември, януари и февруари смяната на имената на смесените бракове навлиза в решителна фаза. Политбюро даде указания незабавно да се започне работа начело с партийните комитети, народните съвети, обществените организации. Там, където се налага, ще вземе участие и МВР.“ (Личен архив на Михаил Иванов, Тридесет и шесто Народно събрание, 45 заседание, София, петък, 21.2.1992 г., нередактирана стенограма.) Досега не успях да открия в описа на документите на Секретариата на МВР архивна единица със съдържание, отнасящо се до оперативка на датата 21.11.1984 г.

Логично беше на тази повишена активност от наша страна да се очакват по-остри действия от страна на противника. Ако нямаше такава реакция, би било неестествено.

На 22.11.1984 г. в с. Бенковски бе взривена източноправославната църква. На 29.11.1984 г. в с. Белополци, Ивайловградска селищна система националистически елементи посегнаха срещу органи на МВР, участващи в групите по преименуването.

През втората половина на м. декември усложненията достигнаха кулминационната си точка.

На 24.12.1984 г. в 07,00 часа в с. Горно Прахово започнаха да се събират хора на тълпа. Към нея се присъединиха хора от селата Башево, Чернигово, Долно Прахово и принадлежащите им махали. Постоянно нарастващата тълпа тръгна за с. Млечино – център на селищната система, за да иска обяснение от общинския партиен комитет и общинския народен съвет защо сменят имената на лицата от смесени бракове и да наложи преустановяване на тази смяна. Около 09,45 часа тълпата нарасна на 1000 души и навлезе в с. Млечино, издигайки лозунги: „Напред“, „Да умрем“, „За Кърджали“ и др. През това време в Млечино се беше изнесло с всичките свои сили и средства РУ (районно управление) на МВР-Ардино, начело с районния началник. Нашите сили ги спряха. С изстрели във въздуха и с шокови палки тя бе изтласкана извън селото. Там тя се прегрупира и отново тръгна за селото, където бе срещната от пристигналата на помощ група от ОУ (окръжно управление) на МВР, начело с началника на управление „Турски национализъм“, която я спира и респектира. По мегафона бе наредено всички да си отидат по домовете, от където са дошли, който не изпълни разпорежданията, ще бъде съден за участие в политическа демонстрация. Към 12 часа хората се разотидоха.

Докато нашите сили разпръскваха голямата тълпа извън селото, на площада в селото се събра нова тълпа от около 200 души, предимно служители и хора, дошли от другите посоки на селото. С поведението си те даваха да се разбере, че са солидарни с исканията на първата тълпа и са готови да създават безредие. Това наложи бързо да бъдат разпръснати, а някои служители на общинския народен съвет и други учреждения на селищната система бяха подведени към разпит. В селото установихме временен милиционерски участък и оперативна група, която да разкрие организаторите и подстрекателите. В следващите 2-3 дни те бяха разкрити и някои изпратени в Белене. Работата по разкриването на активните участници продължава.

На 24.12.1984 г. по плана на общинския партиен комитет на с. Бенковски се проведеха мероприятия за преименуването на лицата от български произход в селата Горски Извор и Каялоба, които преминаха спокойно и без съпротива от страна на населението.

На 25.12.1984 г. в 07,30 ч. от с. Горски Извор се отправи към с. Бенковски – център на селищна система, тълпа от 2000 души, които се насочиха към общинския партиен комитет, за да искат обяснение за проведените през първия ден мероприятия, за да си искат паспортите. С наличните сили са изтласкани в края на селото. По това време в Бенковски имаше 10-15 души, които работеха по взрива в църквата. Междувременно към тълпата се присъединиха хора от съседните махали и за 90 минути тя нарасна на около 2500-3000 души. Това наложи за Бенковски да се изпрати подкрепление от ОУ на МВР-Кърджали, ОУ на МВР-Смолян, ГО (*гражданска отбрана*) в Кърджали и Смолян и военно въздушно поделение на Голо Бърдо. На място бяха изпратени екипи на ПО (*противопожарна охрана*) от Кърджали и на РУ на МВР – Златоград. Поведението на тълпата бе дръзко и предизвикателно. С викове и кръсъци отправиха искания и закани, скандираха вражески лозунги. Тълпата излъчи парламентарии, с които беше разговаряно, и след това с тяхна помощ беше разпръсната безкръвно.

По същото време беше нападнато кметството в с. Горски Извор, охранявано от 4 милиционери, начело с един оперативен работник по НМ (*народната милиция*). Кметството беше обкръжено от три кордона: на първия – децата, на втория – жените, на третия и по фланговете – мъже. С камъни и колове бяха изпотрошени прозорците и вратите на кметството. Те са мислели, че паспортите им са в кметството и са искали да

ги превземат, за да си ги вземат, но в кметството не са допуснати. Беше изпратена помощ и демонстрантите бяха разпръснати. В селата Горски Извор и Бенковски са изградени временни милиционерски участъци.

На 26.12.1984 г. в 07,00 часа тълпа от две направления: с. Каялоба, Горски Извор, Китна и второто от с. Пресека и Добромирци се насочиха към с. Бенковски с общ брой около 2000 души. Към 09,00 часа тълпата от Каялоба и Г. Извор достигна охранявания рубеж извън селото и започна да напада органите на МВР. След намесата на силите на ГВ (*гранични войски*) тя беше изгласкана. Към 09,45 часа от посока с. Мъглене (*полковник Кадирев вероятно има предвид с. Могиляне*) се насочи нова тълпа, която бе посрещната от групата на ОУ на МВР -Кърджали и поделението на ВВС (*военновъздушните сили*). Участниците се държаха много дръзко, издигаха вражески лозунги и искания. Нахвърляха се с камъни, дървета и ножове срещу нашите сили. Неизвестно лице стреля с ловна пушка. С решителни и безкомпромисни действия тълпата бе разпръсната.

В 10,30 часа тълпа от с. Пресека и с. Добромирци – около 2000 души навлезе в с. Бенковски. Тя бе изключително агресивна. Участниците хвърляха камъни и дървета по нашите превозни средства и състава. Изпочупени бяха прозорците на колите на ПО. Направен бе опит да се разпръсне с автомобил на ПО. Тогава те се нахвърлиха върху служителите на МВР. Взети бяха решителни мерки за нейното разпръскване. Интересно е, че поемаха стоически цялата вода на пожарните цистерни.

На 26 декември 1984 година край с. Могиляне загиват 17-месечната Тюркян Фейзулах Хасан от с. Каялоба, Айше Мюмюн Молахасан от с. Каялоба и Муса Мюмюн Якуб от с. Китна. В памет на малката Тюркян след 1989 г. е издигната чешма.

На 26.12.1984 г. тълпа от 1800 души от селата Генерал Гешево, Устра и Мрежичко се насочи към град Джебел. В 06,30 часа тя бе спряна непосредствено в подстъпите на града. На градската автогара се събра друга тълпа от 300-350 души, която бе блокирана на място. (...)

На 26.12.1984 г. около 10,30 часа на площада в Момчилград започна сформирването на отделни групи от по 30-50 души. Беше получен сигнал от ДЛ (*доверено лице*), че около 12,00 часа на площада в Момчилград ще се струпат много лица, които ще чакат представител на турското консулство. Поради липса на достатъчно сили, силите бяха в Джебел, нямаше възможност да се предотврати събирането на по-големи групи на площада в Момчилград. Въпреки нашите предупреждения, около 12,00 часа

тълпата нарасна на около 1200 души. С изключителна агресивност, вико-ве, крясъци и скандирания участниците нападнаха сградите на ОБПК (*общинския партиен комитет*), ОБНС (*общинския народен съвет*), аптеката, ДСК (*Държавна спестовна каса*) и магазини и счупиха врати и прозорци. Това наложи спешно да се използват силите на ОУ на МВР -Кърджали, Гранични войски и противопожарни автомобили. Тълпата бе разсечена, изблъскана и разпръсната около 14,00 часа.

На 26.12.1984 г., този ден беше най-тежкият, към 20,00 часа в с. Звездел, група от 100-120 души се събра, обкръжи кметството, завзе го и искаше да се саморазправя с кмета. Чрез сили на ОУ на МВР – Кърджали те бяха разпръснати и възстановен обществения ред в селото. Малко след това друга група се насочи за Момчилград от с. Равен. Групата на ОУ на МВР в движение беше пренасочена, за да я срещне на път за града и да я разпръсне.

На 26.12.1984 г. около 21,30 часа беше получен сигнал, че в с. Груево и с. Балабаново са се събрали тълпи с намерение да тръгнат за гр. Кърджали или Момчилград. За разпръскването им бяха изпратени сили на ОУ на МВР и ГВ. Този ден в работа влязоха и първите сили, които бяха пристигнали от НМ (*народната милиция*) - Казанлък. Установи се, че в Балабаново няма събрани хора. Тълпата в с. Груево се състоеше от около 1000 души, част от които въоръжени с брадви и ножове. Направен бе опит да се разпръснат с наличните сили и два автомобила на ПО. При започване на разпръскването участниците в тълпата се нахвърлиха срещу служителите на МВР и две лица направиха опит да отнемат автоматите на офицери на НМ. Тогава с решителни и безкомпромисни мерки тълпата беше изтласкана до края на селото, където напалиха огньовете. Към 20,30 часа нашите сили установиха контакт с представители на тълпата и ги принудиха да се приберат. (...)

Из „Още за жертвите на „Възродителния процес“ от Алиш Саит (в. „Права и свободи“, бр. 19, 8 май 1992 г.):

„(...) В 17.30 часа цялото село (Груево, М. И.) беше на крак. Хората се струпаха в кв. „Корумалък“ на изхода на селото. Вече нямаше къде да се бяга. Когато видя навалищата, кметът на селото заповяда на хората да се разотидат, но те не помръднаха. Дните се бяха вече скъсили. Спирането на тока трябваше да бъде първият сигнал за ужасната драма, която предстоеше да се разиграе. Скоро пристигна джип, пълен с войници, за да провери обстановката. Хората тръгнаха с крясъци направо към него. Джипът обърна назад. Около 22 часа на

помощ пристигна военен конвой. Един офицер заповяда на хората да се разпръснат, но селяните упорстваха и настояваха първи да си отидат военните. И когато командващият конвой извика: „Ние търсим главатарите“ търпението на хората преля и всички се провикнаха в един глас, продънвайки ушите на неканените „гости“: „Убийци! Фашисти! Варвари! И да ни убиеете, няма да си дадем имената! Долу БКП!“ Възпитаните в омраза към турците войници насочиха своите автомати „Калашников“ срещу кресящите и размахващите юмруци от първите редици. Последва оглушителна стрелба. Сред тълпата настана объркване...

Целият облян в кръв, на земята падна **Абдулази Раиф Бекиров** – строителен работник от с. Чакмаци, роден 1950 г., който се беше заселил и си бе построил къща тук и сега щеше да остави след себе си една вдовица – съпругата си Насибе и две деца – сираци. Сред тежко ранените бе и **Мустафа Иляз Алиев**, който нямаше да има щастието да се порадва на своята пенсия. Той се сбогува с живота, оставяйки сами жена си Съдика, двамата си сина и двете си дъщери и осем внука. Абдулазиз и Мустафа бяха откарани с линейките без да им се даде първа медицинска помощ, направо в моргата на Кърджалийската болница. Нещо повече – на вратата беше поставен постови. Така моргата се превърна в пантеон за тях.

Ранените бяха много: Хюсние Реджеб – в лявата ръка, Фахри Хайри – в дясното рамо, Мустафа Садък – в десния крак (алена кръв бе пробивала дори през гумените ботуши). Ранен бе и Мухаммед Осман. Само милиметри помогнаха на Ахмед Али да не напусне този свят. Памуклийката на Мехмед Мюмюн бе разкъсана на парчета при раменете.(...)“

Продължавам с разказа за това, което става в сградата на Министерството на вътрешните работи през зимата на 1984-1985 г. На съвещанието, проведено на 4 януари 1985 г., началниците на окръжните управления на МВР в окръзите, където вече е проведена акцията по насилственото преименуване, представят своите отчети пред ръководството на министерството. Присъстват генерал-полковник Велко Палин – завеждащ отдел „Социална и национална сигурност“ на ЦК на БКП и ръководителят на представителството на КГБ в България Фьодоров. Вече проследихме част от доклада на полковник Кадирев – началник на Окръжното управление на МВР в Кърджали. Нека да започнем с втората част на този доклад.

Както и досега в курсив са дадени паралелни текстове – мои бележки и коментари, както и текстове от други източници.

Архив на Министерството на вътрешните работи (АМВР), ф.1, оп. 12, а. е. 644

СЕКРЕТНО!

СТЕНОГРАМА

от служебно съвещание с ръководния състав, проведено се на 04.01.1985 г. в сградата на НТУ (Научно-техническо управление)

(...)

ДР. АТ. КАДИРЕВ (*Продължение*):

Около 12,30 часа на 27.12.1984 г. отново в Момчилград се събра тълпа от около 700-800 души. Те се държаха дръзко и агресивно. Скандираха лозунги: „Долу партията“, „Убийци“ и пр. Опитаха се да нападнат общинския партиен комитет, общинския народен съвет и други обществени сгради. Със силите на РУ на МВР – Момчилград и Гранични войски тълпата бе разпръсната. Иззети бяха 4 ножа, брадви, секири и други предмети от участниците.

Из „Сломиха хората от Момчилград...“ от Алиш Саит (в. „Права и свобода“, бр.8, 15 -21 април 1991 г.):

„(...) Фахри Сейдахет, млади агроном, един от участниците и свидетелите на събитията: През есента на 1984 г., по време на насилствената смяна на имената ни, отидох в Чанка и Токачка. Заедно с Мюмин Кюсе Юмер, Халил Мехмет и братята Бурхан и Орхан Неджип се събрахме на заседание да обсъдим положението. Измислихме и парола за похода на населението, която по-късно променихме според ситуацията. Когато армията и милицията обкръжи селяните, стана ясно, че освен да се съпротивяваме, друг изход няма.

26 декември, вторник бе пазарен ден в града. Каквото щеше да става, тогава щеше да е. Площадът започва да се запълва. Народът пристигаше тук, за да защити имената си, турското си самосъзнание. В 12.00 ч. с група от около 10 души започнахме похода. Отидохме до общинския комитет на БКП и до общинския съвет. Блъснахме вратата на общината и влязохме вътре. Имахме намерение да изгорим регистрите с имената. За да предотвратят евентуално подпалване на сградата, аз извиках: „Варварството е под достойнството ни!“ От общината не последва отговор и хората почнаха да се разотиват. Тогава пристигнаха 150 души от пограничните войски и ни обкръжиха. На пушките им бяха надянати щикове. Тръгнахме към градския площад. Откъм Кърджали пристигнаха танкове (според генарал Чиргиланов – бронетранспортъори – виж по-долу, М. И.), пожарникари и милиционери. Подкараха танковете срещу тълпата. Нервите ни се опънаха, кръвта в жилите ни замръзна. С двего-

дишното си дете на ръце Салиха Салих излезе напред, застана пред танковете и извика с все сила: „Какво чакате? Стъпчете ни! И да ни смажете, пак ще си останем такива, каквито сме!“

Мустафа Хюсеин от с. Хубавелка се качи върху един танк и извика „Аз съм турчин!“ Това даде морална сила на хората... За да ни разпръснат, пожарникарите използваха водни струи, примесени с чакъл. Отправихме се без страх към площада – отпред ние, зад нас – танковете. Седнахме на земята. И тогава откриха огън по нас и се разбра, че целта им е била да ни разстрелят...

Привечер се срещнахме с Мюмин Кьосе Мехмет. През оная нощ изпратихме доверените ни лица към Равен и Нановица. Сутринта на 27 декември от ония села пристигнаха около 700 младежи. Но милицията бе устроила засада и ги събра в двора на училището. Накараха ги да легнат на земята и започнаха да ги ритат и да ги бият с приклади. От София бе пристигнала Заповедта: „Бийте!“ Куршумите летяха безразборно – на месо, на кокал. В градския парк бе убит 16-годишният **Мюмин Мустафа**. Правителството изпробва силата си върху невъзрождения народ... Започнаха, арести, изтезания, изселвания...

На 28 декември около 300 жени направиха протестен поход с искане да се върнат съпрузите им. разпръснаха и тях...”

Освен Мюмюн Мустафа Ахмет от село Равен загива и Юсуф Абдулах Мехмет от с. Нановица.

(...)През деня на 27.12.1984 г. групи от по 20-30 души се движеха из някои от селата на селищна система Момчилград, селищна система Джебел и селищна система Бенковски. Групите бяха разпръснати по време на събирането. (...)

Из „Те минаха през Белене – 2“ от Азиз Бей, София, 2004, стр. 111 – 115:

„23. МЮМЮН ХЮСЕИНОВ (МЮМЮН МУРАТОГЛУ)

Мюмюн Муратоглу завършва Текстилният комбинат в Габрово през 1980 година и започва работа в Текстилният завод „Орфей“ в Кърджали. Там работи до края на 1984 година. Спомените му от „Възродителния процес“ го отнасят към дата 26 декември 1984 г., когато един земляк му казва в района на завода: „Селото ти е било нападнато от войска и танкове, имало убити...“ В този момент светът се завъртва пред очите му при мисълта, че може да има убити и от семейството му. Когато идва на себе си, първата му работа е да отиде в Автогара-Кърджали, за да се качи на автобуса за с. Бенковски. Но билетопродавачката му казва, че пътищата са затворени „поради обилния снеговалеж“. Настоява за билет. С други думи си търси бялата, но се намират разумни хора, които да го

посъветват с нужния такт да се прибере в квартирата си в Кърджали и на следващия ден да отиде отново на работа, защото е обявено извънредно положение в окръга. Войската и полицията са завардили всички пътища.

Пред невъзможността да предприеме каквото и да било, се прибира в квартирата си и на следващия ден отива на работа. До обяд сякаш всичко е нормално както в „Орфей“, така и в съседния завод „Арда“. Но скоро става ясно, че всичко е привидно. Към обяд той вижда как като подгонени бягат мъжете-работници от съседния „Арда“. „Какво става с вас бре, хора?! Къде сте хукнали през глава?!“ – ги пресреща и пита Мюмюн. „Милицията нападна завода ни, когото хванат, му взимат паспорта и го побългаряват!“

„Аз влязох в цеха – разказва Мюмюн – и започнах да обяснявам на другарите си турци, какво става в съседния завод „Арда“. Те се разколебаха, не знаеха какво да предприемат. Тогава им казах, че аз напускам работата и излязох. Минути по-късно гледам всички турци излизат през портала на предприятието. Скоро дойдохме на едно място със съселанина си Фахри и едно момче Фикри от с. Подкова. Тръгнахме за село Бенковски, което отстоеше на около 60 км. от Кърджали. Когато тримата стигнахме Висящия мост между Момчилград и Джебел, видях отдалеч как младежите от Момчилград бягат, а по петите им ги следват въоръжени с автомати милиционери и войници. Всичко това не ставаше на 26 декември, а на следващия ден – 27 декември, четвъртък. Беше жестока гледка – там, където въоръжените банди настигаха младежите, ги биеха с прикладите и ги тъпчеха с чизмите си; навсякъде полето се огласяше от писъци и виковете.

Един по-бабаит от нашите се опита да се отбрани – тогава като лешояди се спуснаха десетина души над него: биха го, биха го, накрая го оставиха на полето и продължиха да гонят останалите. Докато стояхме тримата и гледахме от Висящия мост ужасната гледка, отбраняващото се момче не мръдна от мястото си – умряло ли беше, живо ли и днес не знам. По-късно само разбрах, че същият ден по същия жесток начин, в същия град Момчилград са убили едно 16-годишно момче – турче.

По едно време Фикри от с. Подкова ме дръпна за ръката и каза: „Виж, Мюмюн, при това положение не можем да влезем в Момчилград и да вземем влака за Подкова. Какво да правим?“ Ще чакаме – казах му аз – ако тръгнем да бягаме, милицията и войниците ще ни забележат и ще

ни подгонят и нас.“ Не мина много и първите подгонени младежи от Момчилград минаха покрай мястото, където бяхме се скрили. За наше щастие по някакъв знак, който така и не забелязахме, преследвачите спряха и един по един започнаха да се връщат обратно. Въздъгнахме. Един от подгонените младежи ни забеляза и дойде при нас. В ръцете си държеше цял хляб. Докато бягал, успял да го вземе от някъде. Погледна как гледаме към ръката му с хляба, досети се и попита: „Гладни ли сте?“ „Умираме от глад“ – му отговори Фикри. Тогава той раздели върху коляното си хляба на две и ни даде половината. Ние го поделихме на три и това беше най-сладкият хляб, която съм ял в живота си!

Няма да протакам разказа си, но към 23 часа полунощ след дълъг зимен преход стигнах у дома в село Пеевско, община Бенковски. Първият човек, когото видях, беше калеко Бекир. Той ми рече: „Побългариха село Бенковски, утре ще дойдат в нашето село.“ И наистина на следващия ден към 11 часа в селото ни нахълтаха войници, водени от един майор. Поискаха паспортите ни. Дадохме им ги. Извадиха формуляри и измислиха имената ни по началната буква от турските ни имена. После ни дадоха служебни бележки, с които после да си получим новите паспорти с българските имена. Беше 28 декември 1984 г.

На следващия ден 29 декември, събота чух, че са арестували Юсуф, учителя Еюб, Ибрахим, Фехим Измирли и други. Чудих се как ли ще издържат на този родопски зимен студ. Дълго обаче не се чудих, защото около 21 часа арестуваха и мен. Обърнаха наопаки двора ни – сигурно търсеха оръжие или нещо подобно. И на студ се издържало. Няколко часа ме лашкаха напред-назад и след полунощ – 24 часа, се озовах в МВР-Кърджали. Наблъскаха ме с ритници и приклади в една арестантска килия. В килията бяха дядото на убитото седемнадесетмесечно бебе Тюркян от с. Бенковски, Кърджалийско Абдулах Хюсеинов Хасанов и учителя по история Мустафа Нуриев.(...)“ (С незначителни съкращения.)

Мюмюн Реджебов Хюсеинов с „българско“ име Марио Бисеров Топалов и настояще име в Турция Mumin Muratoğlu престоява в концентрационния лагер в Белене от 31.12.1984 г. до 09.04.1986 и след това в затвора в Бобовдол – от 09.04.1986 г. до 25.05.1987. След освобождаването му от затвора е въдворен като изселен в град Бобовдол до 1989 г.

(...)На 28.12.1984 г. край с. Бенковски, селищна система Подкова бе закачено турско знаме с надпис: „Смело напред.“ Същият ден в мебел-

ния завод „Бреза“ – Кърджали бяха намерени две листовки, призоваващи работниците към стачка и бунт.

На 29.12.1984 г. от агентите „Ицо“, „Орлин“, „Благой“ и няколко доверителни лица се получиха данни, че лица от смесени бракове от Кърджали и околните села ще се съберат на протестен митинг в 10,00 и 12,00 часа на три места в града – пред ОК (окръжния комитет, б. с.), на градския пазар и пред Автогарата. Те съобщиха, че сред младежите от предприятията и учрежденията обикаляли лица, които ги уговаряли да излязат на сборните места. Взети бяха бързи мерки за недопускане на масови вражески прояви в окръжния град. Така и в окръжния град не можаха да направят демонстрация. (...)

При тази усложнена оперативна обстановка, съставът на окръжното управление на МВР работи без да жали силите си за осигуряване на обществен ред и сигурност. Изграден е щаб под ръководството на др. генерал Иван Димитров, зам.-министър на МВР. В Окръжно управление на МВР е въведено непрекъснато работно време още от м. април, а през втората половина на м. декември работният ден е удължен до 23,00 часа. (...)

Установи се, че някои имами също са организирали демонстрациите в някои села като Горски Извор и Добромирци, където в джамиите са създавали организацията за тръгването и други подробности около метежите и масовите безредици. Установени са много други лица, които като апостоли са обикаляли с коли и пеша селата в окръга и в др. окръзи да организират хората. В Белене са изпратени 80 такива лица. В Кърджали има задържани 13, утвърдени са предложения за задържане на още 38 лица и са подготвени нови 16 предложения.

Нашето мнение е, че независимо от всичко, сравнително добре, хладнокръвно, без паника и методично беше общо взето овладяно положението и осигурихме добри условия за работата на работните групи по преименуването. (...)

Усложнената обстановка повиши бдителността и боеготовността не само на военизираните и милиционерските органи, а на всички патриоти в окръга. ДОТ (*доброволните отряди*) в Кърджали мобилизираха 100 отрядника за 10 дни и ги организираха на казармени начала. Ежедневно през нощта даваха по 50-60 души наряд на мобилизираните отрядници. Отрядниците в Кирково, Тихомир, Бял Извор, Кърджали и др. ежедневно, и през деня и през нощта, даваха 100-ци души в наряд заедно с НМ. (...)

По-голямата част от агентурния апарат остана верен на органите на МВР. В първите дни, когато оперативния състав беше ангажиран с милиционерски задачи, много агенти сами ни търсеха по телефона и предаваха информация. По техни данни възникнаха десетки нови разработки. Те посочиха организаторите и активните участници в безредиците. Те подадоха информация за подготовката на масовите безредици в Момчилград, Джебел и Кърджали. Разбира се, предстои до се положат още много усилия за стабилизирането на агентурата, за да преодолее смущенията от преименуването, тъй като в същата степен засяга и нея. (...)

Завърших.

ИВАН ДИМИТРОВ:

ДРУГАРЮ МИНИСТЪР,

ДРУГАРЮ ПАЛИН,

ДРУГАРИ,

(...) Ръководството на министерството на няколко пъти на свои заседания пред началниците на централните подразделения и окръжни управления на основата на решението на ЦК на партията и реалната оперативна обстановка във връзка с провежданите мероприятия по възстановяване имената на насилствено помохамеданчените българи обсъждаше и разпореждаше за изпълнение редица неотложни мероприятия от агентурно-оперативен и охранителен характер, за да не бъдем изненадани и не се допуснат усложнения и задържане процеса на възстановяване на имената. Много нещо бе извършено, но очевидно не всичко и от всички. Това ясно изкрystalизира на територията на окръжно управление на МВР – Кърджали, окръг с най-компактно население за преименуване. От всичко 316 хиляди души, жители на окръга, само 58 хиляди са българи, а над 220 хиляди са български турци, болшинството с доказан български корен и произход. В резултат и на основа крайно изострената обстановка в Кърджалийски окръг, другарят министър разпреди да се изгради и работи на място щаб за ръководство и реагиране на измененията в оперативната обстановка в окръга. На щаба се преподчиниха всички сили на Държавна сигурност, на Народната милиция и на Гранични войски. Дадоха се и други пълномощия за бързо и оперативно реагиране и ръководство, предислоциране и маневриране със силите и средствата. Тази форма, по наше мнение, се оказа извънредно полезна. Тя спести време и рационализира същест-

вуващите йерархични структури за ръководство до степен съгласуване при необходимост с централните оперативни поделения, а заповедите за най-неотложните и отговорни мероприятия се отдаваха по всяко време на денонощието лично от др. министър или първия зам.-министър др. Шопов (*генерал-полковник Григор Шопов – първи заместник министър на вътрешните работи и командващ Държавна сигурност*). В началото до идването на допълнителните сили ръководството на окръжното управление – Кърджали разполагаше и оперираше общо със 175 офицери и 268 сержанти, 325 палки, 68 белезници и 37 радиостанции. Обстановката към 24 декември остро наложи да се предислоцират, настанят и поемат охраната на обществения ред допълнителни милиционерски сили. Въведени бяха нацяло сержантската школа – Казанлък, IV курс на средното милиционерско училище, сержантска школа – Долни Богров, общо с 39 офицери и 679 сержанти, 445 палки, 146 белезници, 40 радиостанции, късо и дълго оръжие, 6 арестантски коли за конвой на задържаните, 15 броя противопожарни коли. От тях няколко с водни оръдия, една специализирана машина с реактивен двигател за разпръскване на демонстрации и тълпи, 5 автопатрулни коли, 5 автомобила ГАЗ-69 и др. (..)

За да се добие по-добра представа за действията на силите и средствата за охрана на обществения ред, възстановяване и поддържане на нарушен такъв, ще се спря съвсем телеграмно на няколко момента:

Само на 24 декември на основа на нарушение на обществения ред в с. Млечино се явиха тълпи с над 1000 души с викове: „да умрем, да хвърлим джиповете“ и др.

На 25.12. в селищна система „Бенковски“ постепенно се оформиха и нараснаха тълпи от фанатизирани, екстремистки настроени елементи от над 3500 души. Хвърляха се камъни и др. предмети към нашите служители, правеха се опити да отнемане на оръжие. Наложиха се въвеждането на 5-ти граничен отряд, на 4-ти граничен отряд. На 26.12. продължиха усложненията в селищна система „Бенковски“. Отново фанатизирани тълпи с много стотици и хиляди хора. На 25.12. се направи опит да се завземе кметството в с. Горски Извор, за което подробно говори др. Кадирев, но тук е мястото да кажем за героизма, проявен от милиционерските служители и особено от капитан Димитров, единствени останали в кметството. Наложиха се и в с. Горски Извор бе изграден временен подучастък на Народната милиция.

С особено висока степен на обществена и държавна опасност бяха нарушенията на обществения ред, масови демонстрации, опити за вземане на партийни и държавни учреждения, чупене на витрини и др. обекти в гр. Момчилград на 25 и 26.12. Виковете: „долу БКП, убийци, фашисти, ние сме турци“ ни задължават отново до се върнем към много и много въпроси от нашата работа. За да са така добре организирани, агресивни, съпротивляващи се, една от причините е вече известна на ръководството на министерството. На територията на Момчилград, като център с разклонения в окръга и извън окръга, от средата на миналата година е действала строго конспиративна нелегална организация. (...)

В резултат на проведените комплексни агентурно-оперативни, охранителни, следствени, войскови и др. мероприятия на територията на Кърджалийски окръг, независимо сериозните усложнения, се обезпечиха условия и дадоха възможност на партийните органи и организации за провеждане мероприятията по възстановяване имената на българското население от турски произход. До 04.01. са сменени имената общо на 123 618 души. (...)

Примерите на всеотдайна и безкористна служба в този върховен момент на изпитание от страна на агентите „Стоянов“, „Юрия“ и др. говорят извънредно много за необходимостта от високо квалифицирана работа с агентурния апарат и особено в подобни ситуации. (...)

Действията на силите на Народната милиция, в близко взаимодействие с Гранични войски в условията вече на нарушен обществен ред, на масови демонстрации и наличието на сериозни елементи на метеж, разбиване на кметства, партийни комитети, чупене на витрини и стъкла на обществени сгради, предявяване на политически искания, въоръжаване с ножове, секири и др. предмети бяха напълно закономерни, в началото предупредителни и след като бяха изчерпани тези възможности вече в условията на крайна и неизбежна отбрана за защита на политическите устои и интереси на държавата, ефективни чрез средствата на насилието и разпръскването. Особено силно предупредително бе въздействието на силите на Гранични войски, на двата гранични отряда, на въведените в действие БТР (*бронетранспортъори*), другото въоръжение и кучетата.

Макар и с малко закъснение ефикасни се оказаха и с много добри резултати заградителните мероприятия от НМ чрез КПП (*контролно-пропускателни пунктове*) на подстъпите към гр. Кърджали, КПП около

големите населени места, охраната на партийните комитети, кметствата, на народните съвети, особено в най-заstraшените райони, което се осъществяваше открито от органите на Народната милиция и Гранични войски, от усилените патрули на НМ, на ГВ и армията в градовете и населените места и не на последно място демонстративното, виждащо се от населението състояние на пълна бойна готовност за действие от страна на силите на НМ, на ГВ, на ПО и армията. Въведените чрез мобилизирани сили на ДОТ, чрез самостоятелни наряди и съвместни такива с органите на милицията, също оказаха респектиращо въздействие на националистическите елементи. Въведеният чрез заповед и обявяване по местните радиоуредби милиционерски час прекъсна мощното движение между населените места и силно респектира контингента. (...)

В подобни по мащаби, в сложна оперативна и политическа обстановка мероприятия, особено значение придобиват взаимодействието и координацията с партийните органи. В тази насока и сега може да се даде висока оценка на ръководството на окръжното управление, на началника на окръжното управление полковник Кадирев за постоянната информация и координация на мероприятията с ОК на партията и лично с неговия първи секретар др. Танев (*Георги Танев – първи секретар на ОК на БКП в Кърджалийски окръг*), който най-близко стоеше до всички задачи, които се възлагаха на и изпълняваха от органите на Министерството на вътрешните работи.

Взаимодействието със съседните окръжни управления на МВР и особено с ОУ на МВР – Смолян бе най-близко и оперативно, включително и чрез въвеждане на реални сили и средства на управлението на територията на Кърджалийски окръг, например селищна система Бенковски. Тук личният пример на началника на ОУ генерал Кисъв и командирът на 5-ти граничен отряд подполковник Иванов оказаха изключително положително влияние на състава. (...)

Голяма е ролята на органите на предварителното производство, на следствието в подобни случаи. Налагат се задържания, разследвания, профилактирвания на множество враждебно-престъпни и нарушили обществения ред лица. Необходима е стройна организация, арести, конвойни и арестантски автомобили и не на последно място, надеждно охранявано място за филтър и временна изолация на тези лица, каквото се оказа Белене. Считам, че ГСУ (*Главно следствено управление*) има какво

да види в себе си като нерешено и забавено за решаване в подобни случаи. (...)

ДР. П. ЧЕРГИЛАНОВ (*генарал-лейтенант Петър Чергиланов – началник на Трето управление на Държавна сигурност – Военно контраразузнаване*):

ДРУГАРЮ МИНИСТЪР,
ДРУГАРЮ ПАЛИН,
ДРУГАРИ,

(...) Оценката е, др. Димитров каза, ние нямаме нито един случай, когато нашият състав от Кърджалийски окръг в гарнизоните да не са изпълнили, както се полага, техните задължения. Определено трябва да кажем, тук малко се говори по този въпрос, но се наложи на няколко пъти да участват и поделения на БНА (*Българската народна армия*). (...)

Аз обаче искам да обърна внимание на следното: използването на войскови поделения трябва да бъде, определено мнение имам по този въпрос и ръководството на управлението, по изключение. Заангажирането на БНА с такава дейност е нежелателно по простата причина, че БНА се обучава за друга дейност, не за тази, и определено казано, намесата на армията може да доведе до сериозни последствия. Хората се учат да стрелят, да убиват, а такава пряка намеса, може да доведе до много сериозно последици. Никой не може да каже кой офицер, кой войник в дадения момент ще реши, че е дошло времето да стреля с автоматите, с оръжието и т. н. Обаче за сковаващи действия, за отделни групи, които се формират, за отделни роты, които се назначават, за такава дейност, тя се оказва изключително добре. Такива действия вече бяха проведени. В района на Крумовград мобилизация на полк се проведе и скова действията в района. По отношение на Момчилград се наложи използването на бронетранспортъори и патрули, което също сковаваше действията, но пряката намеса е нежелателна. По тази причина ние считаме, че е назрял вече момента, може би вече е късно, трябва да бъдат възстановени и създадени Вътрешни войски, които могат и трябва да се занимават с тази дейност. Това го изисква настоящата и политическа и военна и оперативна обстановка. (...)

ДР. ДРАГОВ (*полковник Ст. Драгов – началник на Окръжно управление на МВР – Благоевград*):

ДРУГАРЮ МИНИСТЪР,
ДРУГАРЮ ПАЛИН,
ДРУГАРИ ГЕНЕРАЛИ И ОФИЦЕРИ,

(...) Оценявайки обстановката постепенно в партийните и нашите органи се утвърди мнение, че при нашите конкретни условия трябва да се счита, че всички лица, носещи турско-арабски имена, принадлежат към категорията лица от смесени бракове и съответно в изпълнение на Закона да се пристъпи към тотална подмяна. (...)

Самият процес на преименуването премина много организирано. Започнахме с хората, които имат най-голямо влияние и изобщо са барометър за невежата маса. Въпросните лица бяха извиквани, провеждани беседи с тях и поставено условие да се преименуват. Независимо, че в някои случаи срещнахме сериозна съпротива, нашата неотстъпност ги принуди да подпишат молбите. Веднага след това този акт получаваше голяма гласност в селищата и силно въздействаше върху останалите. Бяха създадени много комисии, в състава на които се наложи да влязат и наши служители наред с униформените милиционери, защото в началото се получиха известни засечки, решихме да включим и наши сили. Тези наши оперативни работници със своята настъпателност и категоричност спомогнаха много за успешната работа на комисиите. Присъствието на силите на МВР в значителна степен респектираха населението и в по-голямата си част то се стресна. Трудно им беше да мислят за каквато и да било съпротива и отказ от мероприятиято. За това спомогна и пребиването в тези селища на няколко дезертьори от Кърджали. Тези хора разказваха всевъзможни измислени ужаси, които се бяха случили при тях. Ние в началото мислехме да ги гоним, но след това решихме да ги оставим да подкрепят атмосферата в този дух в нашите хора, че няма изход. Говореха се за издевателства, за насилствено нахлуване в домовете, изнасилване на жените и всичко, което може да се каже в този аспект.

Фактически за три дни в три села на гоцеделчевски район и в самия Гоце Делчев бяха преименувани 2330 човека. За един ден премина преименуването в Петричкия район и накрая се пристъпи към турчещите се цигани. В момента на територията на окръга няма нито едно лице с турско-арабско име. (...)

Във всички случаи обаче несъмнено е едно, че туркофилските и националистическите елементи много болезнено преживяват смяната на имената. Не им е никак до добро, както се е случило в Хасково. Хранят големи надежди, че нещата могат да се променят. Годни са за една сери-

озна съпротива, ако има условия за това. В това не може да има никакво съмнение.

ДР. СЛАВОВ (*полковник Руси Славов – началник на Окръжно управление на МВР – Силистра*):

ДРУГАРЮ МИНИСТЪР,
ДРУГАРИ ГЕНЕРАЛИ И ОФИЦЕРИ,

(...) Извършена беше проверка на дворовете за крадена селскостопанска продукция с оглед набиране на компрометираща информация за лицата, които се готвеха да окажат съпротива при подмяна на имената. В един селски двор все може нещо да се намери, за което не може да се докаже произхода му. (...)

В деня на отпочване на мероприятиято нашите сили заедно с два граждански отряда от района бяха вдигнати, въоръжени и в 04,00 часа разставени по места. С гражданските отряди проиграхме варианта „блокада на гористи райони“. В помощ бяха привлечени членове на ДОТ, а също така бивши и нещатни служители на МВР, добре познаващи това население и обслужвали тези селища по-рано. (...)

Сериозни трудности при преименуването оказаха младите хора. Най-често те плачеха, претендираха за свобода, за интернационализъм, заканваха се да откъсват и т. н. (...)

ДР. Д. СТОЯНОВ:

(...) Искам специално да поздравя и да благодаря на др. Кадирев, началник на Окръжно управление на МВР – Кърджали, който с изключително голяма отговорност, при изключително сложна обстановка много успешно съумя да организира работата и най-близко до първия секретар на ОК на БКП, да се изпълни тази голяма историческа задача. (...) Това в съответна степен се отнася и за другарите Г. Милушев (*полковник Георги Милушев – началник на Окръжно управление на МВР – Хасково*) и другите, които говореха, които доложиха за обстановката при тях. (...)

Аз преди малко шеговито казах: „В Белене има достатъчно места“. Но главатарите, инициаторите, подстрекателите, рушителите на реда трябва да знаят това. Това е и първият въпрос, който аз поставям, за да може всеки окръжен началник, тук и заместниците по Държавна сигурност, като се върнат да поставят тези въпроси на вниманието си. (...)

Получава се така, че ние българските попове ги смачкахме след 9.ІХ.44 г. и православната религия я сведохме до най-ниско ниво, а ислямската религия, която е много по-опасна да нас, позволихме имен-

но това състояние на нещата.. Другари в това отношение трябва да се направят сериозни изводи в централните и окръжните управления по тези въпроси. (...)

Веднага искам да прибавя, някои другари много често казват по даден случай – „профилактирахме го“ или ние го профилактирахме. Сега окръжният началник ще казва, или неговият заместник по ДС, как всеки ще се профилактира, защото има профилактика и профилактика. Този път, който е попаднал в нашето полезрение, който се намира в нашите списъци, който се намира в нашите арести и в нашето следствие и който предстои да дойде в нашите учреждения, той трябва да ни запомни (*подчертано е в стенограмата*), той трябва да знае, че за в бъдеще не бива да се занимава с такава работа, защото ако ние сега допуснем либерализъм, ако сега ние допуснем така „меко и леко“ да се отгърват, същите тези хора утре ще станат още по-опасни за нас. Сега ще се решава за всеки един най-отговорно и от най-отговорните хора – кога ще бъде пуснат и как ще бъде пуснат. Аз изразявам свое становище, но това ще се обсъжда, че всички тези хора, които сега са се проявили като подстрекатели, инициатори и водачи, ако не подлежат на друга мярка, трябва да се изселят окончателно от Кърджалийски окръг, да си съберат багажа и да се изселят от окръга. Това трябва да е ясно, че който посегне на нашата власт, той веднага трябва да се изсели. Аз тези неща ги казвам условно. Това ще се обсъди и ще се реши. (...)

На 18 март 1985 г. Димитър Стоянов започва среща в своя кабинет с думите: „На днешната среща трябва да направим оценка на работата на нашите органи сред населението, което доброволно, с голям ентузиазъм възстанови своите имена.“ АМВР, ф. 1, оп.12, а. е. 654

На 1 август 1985 г. заместник-министърът на външните работи Иван Ганев дава пресконференция в зала „Финландия“ в Хелзинки. В своето изложение той по-специално казва: „Истина е, че в нашата страна всеки гражданин може сам да избира името си и, когато желае, да го подмени. Това е законно право. Обикновено за тази цел се използва подмяната на документите за самоличност, която става периодично в България, както надявам се и във всяка друга страна. Последните 5-6 години имаме такава подмяна на документите за самоличност на гражданите. Подобна подмяна имахме и преди 15-20 години. И още по-преди сме го правили. И винаги тези случаи се използват от хората да подменят името си или да си изберат ново име. Но това става напълно доброволни начала и по лично желание на гражданите. Всякакви писания в

турския печат и други средства за масова информация за насилия, убийства, изнасилвания и пр. нямат никакво основание. Те не бяха потвърдени. Всички, посочени като убити от турските средства за масова информация, се появиха пред радиото и телевизията в България и пред чуждестранни журналисти да покажат себе си, че са живи и здрави. Дори с шамар не е заплашен човек, за да бъде той заставен да си смени името.“ (Личен архив на Михаил Иванов, Бюлетин № 1)

Машината за тотален контрол

През 80-те години на ХХ век Комунистическият режим полага големи грижи за усъвършенстване на своята тоталитарна машина. Целта е пълен контрол над хората и техния личен живот.

Създадена е електронната система „Искра“, в основата на която е единният електронен масив на картотеката на „противника“. Към „противника“ по това време са причислени получените политически присъди, както и другите репресирани след 9 септември 1944 г. и въобще всички останали „бивши“ – национализираните, „разкулачените“ и т. н. В „противника“ са включени и „вражеските“ емигранти, бегълците, „невъзвращенците“, проводниците на „западното влияние“, маоистите, разобличените „врагове с партиен билет“ и не на последно място – „протурските“ националисти. Трудно е да се изброят всички категории, още повече че понятията „противник“ и „вражески контингент“ се развиват с времето – за това се правят сериозни научни изследвания (един от водещите теоретици в тази област тогава е бъдещият директор на Дирекцията по вероизповеданията в правителството на Жан Виденов – днешният професор доктор Бончо Асенов). В картотеката влизат както представителите на „противника“ (на „вражеския контингент“), така и техните близки. За всички тези хора са ограничени в една или друга степен възможностите за реализация и професионално развитие, за пътуване в чужбина и особено – в „кап.“ страните.

Изградена е и Единната републиканска система „Балкан“, предназначена да се установи тотален контрол по пътищата на страната, като в центъра на вниманието са колите с чужда и особено с „кап.“ регистрация.

Технически е усъвършенствано „мероприятието „Родопи“ – това са подслушванията в домовете и работните места на хората чрез поставени в тях „точки“.

И така нататък.

Модернизацията на методите не изключва зверските изтезания на задържаните, „когато се налага да се проведе едно сериозно следствие“.

Централно място в машината за тотален контрол по това време продължава да заема агентурата. Тя е основен инструмент при провеждането на кампанията по масовото насилствено преименуване на турците през зимата на 1984–1985 година и за потискането на недоволството след това. На разширяването, укрепването и повишаването на ефективността на агентурата сред „преименуваните“ ръководството на Министерството на вътрешните работи посвещава многобройни съвещания и оперативки, дават се заповеди и указания, правят се отчети, извършват се инспекции.

„ЗА ПАРИ НЯМА ДА РАЗГОВАРЯМЕ, ТРЯБВА ДА СЕ КУПЯТ ТЕЗИ ХОРА!“

(ЗА АГЕНТУРАТА ПО ТУРСКА ЛИНИЯ)

От началото на 1983 г. и до есента на 1984 г. в системата на МВР се извършва усилена работа за „укрепване позициите на Министерството по турската линия“ (формално „турската линия“ се състои от своя страна на „линията по турското разузнаване“ и „линията по протурския национализъм“). Проследявайки това „укрепване на позициите“, виждаме как то логично води до състоянието на пълна мобилизация на репресивния апарат, който през зимата на 1984–1985 г. е хвърлен в кампанията по масовото преименуване на турското население.

На 9 март 1983 г. министърът генерал-полковник Димитър Стоянов (по това време кандидат-член на Политбюро) издава заповед МЗ I-22-/1983, в която се определят задачите на личния състав „при новите повишени изисквания“ във връзка с борбата по „националното осъзнаване на турското население“. Впоследствие тя е последвана от нови заповеди и актуализиране на стари. В резултат на тяхното изпълнение се извършва мащабно превъоръжаване с модерно оръжие и техника за борба с безредици. Трескаво се уточнява, картотекира и поставя под агентурен контрол „вражеският контингент по линия на протурския национализъм“. (От изказване на генерал-полковник Григор Шопов – първи заместник-министър на вътрешните работи и ръководител на Държавна сигурност, на съвещание, проведено в края на 1984 г., става ясно, че към 1 юли 1984 г. в съответствие с Инструкция № I-20 са регистрирани общо за страната като вражески контингент 21 659 лица. От тях 37% са на възраст до 50 години, 33,8% – от 50 до 60 години и 29,2% – над 60 години. „Едновременно с това, непопадащи лица по Инструкция № I-20 се водят по различни начини в поделенията около 15 800 души. Те се назовават

оперативно интересни лица, новопроявяващ се контингент, потенциален контингент и др.“ Хората от двете групи заедно с техните близки са картотекирани в Автоматичната система „Искра“. Виж АМВР, ф.1, оп. 12, а. е. 588.)

Една година след издаването на МЗ I-22 оперативния състав „по турска линия“ е удвоен почти два пъти, като новите оперативни работници завършват специализиран курс във Висшата специална школа „Георги Димитров“ на МВР. В окръжните управления на МВР в Кърджали и Бургас се създават специализирани отделения по „линия на протурския национализъм“, а в останалите окръзи се подсилват „шестите“ (на Шесто управление) и териториалните отделения и районните управления. Второ главно управление на ДС (ВГУ; това е контраразузнавателното управление), Шесто управление и Инспекторатът на МВР извършват интензивни проверки на работата „по линията“. Тези проверки обхващат Кърджали, Шумен, Търговище, Хасково, Разград, Бургас, Русе, Силистра, Толбухин, Варна, Пазарджик, Пловдив, Стара Загора, Сливен и др.

Централно място в машината за тотален контрол продължава да заема агентурата — основен инструмент при провеждането на започналата през 1982 г. и постепенно засилваща се през следващите две години пълзяща насилствена асимилация на турското население, наричана евфемистично „преименуване на лица от смесени бракове“, както и по време на масовата кампания през зимата на 1984-1985 година. Тя играе важна роля за потискането на недоволството и изселническите настроения, предизвикани от репресиите на режима. На разширяването, укрепването и повишаването на ефективността на агентурата „по турска линия“, а по-късно „по линия на преименуваните“ (към която се добавя и „линията по терора“) ръководството на Министерството на вътрешните работи посвещава многобройни съвещания и оперативки, дават се заповеди и указания, правят се отчети, извършват се инспекции.

Ще се опитам да дам на читателите известна представа за „агентурната работа по турска линия“ на органите на МВР и ДС след 1983 г. — това, наред с другото, е впечатляваща илюстрация на методите на тоталитарния комунистически режим.

На 24 април 1984 г. в салона на Научно-техническото управление на МВР се провежда „Съвещание по турска линия за оценка на резултатите от изпълнението на мероприятията по МЗ I-22/1983 г. и на нерешените проблеми по линията“ (АМВР, ф.1, оп. 12, а. е. 570, л. л. 1 – 134).

Непосредствено преди съвещанието по окръзите с турско население са изпратени офицери от Шесто управление, които дават последна информация на ръководството за състоянието и работата с агентурата, включително с така наречените „доверени лица“ (ДЛ), чийто статут през тези години все по-плътно се приближава до статута на агентите. Запазени са докладни записки от полковник Веселин Божков – началник на Четвърти отдел на Шесто управление, и майор Владимир Божигов – началник на Първо отделение в Четвърти отдел (АМВР, ф. 22, оп. 1, а. е. 232, л. л. 1 – 19).

Съвещанието се ръководи от министъра Димитър Стоянов. Участват заместник-министри, началници на управления на ДС и други подразделения на МВР, началници на окръжните управления на МВР в окръзите с турско население.

На съвещанието генерал–лейтенант Георги Аначков – зам.-министър и началник на ВГУ на ДС прочита „Информация относно изпълнението на мероприятията по МЗ I-22/1983 г.“ В информацията централно място се отделя на агентурата:

„Особено внимание отделяме на сформирането на по-качествен и ефективен агентурен апарат. Сега работим с 3079 агента, от които 1522 по турското разузнаване и 1557 – по протурския национализъм. Използват се и 656 агенти – български турци, регистрирани по други линии на ДС. Освен това за решаване на наши задачи се използват и около 60 задгранични агенти.

...След излизането на заповедта са вербувани 211 агента, от които 106 по линия на турското разузнаване и 105 по протурския национализъм. Това са предимно перспективни агенти от средите на учащите се от средните, полувисшите и висшите учебни заведения, научната и художествено-творческата интелигенция, медицинските работници и др.

...Подобрили са позициите ни сред учащите се в полувисшите и висшите учебни заведения. В тях се учат 1051 български турци, от които агенти на ДС са 118 или 10,2%.

Активизира се вербовъчната работа сред учителите – български турци. Сред тях разполагаме с 265 агенти и 210 доверени лица или 11,5% от общия им брой. Изготвени бяха и две информации с конкретни предложения до ЦК на БКП. На основата на тях Министерството на народната просвета разработи комплексни мероприятия за възпитаването на подрастващите – български турци в патриотичен дух, както и за постепенно освобождаване от работа на онези учители, които стоят на

националистически позиции или имат изселнически намерения. Тази наша дейност сред учителите и учащите се трябва да се усъвършенства и разширява с оглед да създадем високо квалифициран агентурен апарат за решаване на стоящите пред нас задачи сега и в перспектива.

...Сега без агентура са 52 села в Кърджалийски окръг, 18 в Бургаски, 13 в Разградски, 12 в Търговишки, 4 в Хасковски и пр. Въпреки че за обслужването на непокритите селища се използва маршрутна агентура, това не решава проблема за своевременното долавяне и пресичане на всякакъв вид подривна дейност.

...Сред мюсюлманското духовенство има 51 агенти и 91 ДЛ. Това наложи вербовъчната работа по тази категория лица да бъде анализирана съвместно с окръжните управления на МВР. Оказа се, че мнозинството от духовниците са пенсионери на преклонна възраст и с ниско образование.

Необходимо е да продължим активно да работим за разширяване и укрепване на агентурните ни позиции сред мюсюлманското духовенство. Всеки новоназначен ходжа обезателно да бъде наш агент.

Бяха проведени и някои допълнителни мероприятия за притъпяване на влиянието на официалното мюсюлманско духовенство. По наше искане чрез Комитета по въпросите на Българската православна църква и религиозните култове към МВнР бе предложено на ЦК на БКП да се съкратят 32 имамски района, да се освободят от работа 18 ходжи, които са подали молби за изселване, а други 12 от началото на т. г. да не се пре-назначават.

Агентурният апарат за влияние и почти цялата останала агентура по турска линия бяха използвани за неутрализиране на изселническата психоза, която възникна през пролетта на 1983 г. Тази практика трябва да продължи още по-настъпателно и в бъдеще.

...Съвместно с партийните комитети и народните съвети продължи работата по преименуването на българските цигани и лицата със смесени бракове. Досега са сменени турско-арабските имена на 265 671 български цигани, 9988 помохамеданчени българи и 7354 лица от смесени бракове. Не се допуска провежданите мероприятия да създадат допълнителни усложнения и по-сериозни проблеми на нашето партийно и държавно ръководство.

Във вражеския контингент по линия на протурския национализъм сега се водят 3632 лица. В него своевременно се включват всички под-

будители и подстрекатели на националистически и изселнически настроения от средите на българските турци и лицата от смесени бракове.“

Картината се допълва и конкретизира от информацията в докладните записки на командированите преди съвещанието офицери от Шесто управление и направените на съвещанието отчети от началниците на окръжни управления, (обърнете внимание на темата за агентурния апарат „за влияние“, която в тях е доразвита):

„ДР. КАДИРЕВ (полковник Атанас Кадирев – началник на Кърджалийското окръжно управление на МВР – М. И.):

...В окръжното управление са регистрирани 531 агенти – турци, плюс 80 души, потомци на помохамеданчените в миналото българи. От тях нововербувани през 1983 г. са 35.

Голямо значение отдаваме на т. нар. перспективна агентура. От нововербуваните през м. г. 17 са учащи се, с възможности по различните направления в перспектива. Над 50% от приетите във висшите учебни заведения са също вербувани (този показател е незадоволителен). Повече или по-малко задачи по турска линия се разработват и от останалата част от агентурата.

През последните години активно се използва агентурата за влияние. Официално водим 65 агенти за влияние. Но по същество за влияние се използват много повече агенти. Така напр., във връзка с изселническата психоза през м. г. задачи за влияние изпълняваха почти всички агенти.“

Тази информация се допълва в докладната записка на полковник Веселин Божков за Кърджалийски окръг:

„...Кърджалийски окръг има най-голяма агентура от средите на българските турци. Работата с нея по линия на национализма се привежда в съответствие с новите повишени изисквания. По същество всички агенти – български турци (518) работят и по линия на протурския национализъм.

Наред с това съществува увлечение по-голямата част от агентурата да се регистрира по линия на турското разузнаване. От общо 309 агенти, регистрирани по ВГУ, 252 са по линия на турското разузнаване, а 57 работят по икономиката.

По линиите на Шесто управление ДС са регистрирани 237 агента български турци. От тях по протурския национализъм 126 агента (98

български турци и 28 помохамеданчени българи), ходжи – 17, а останалите агенти работят по интелигенцията, бягства и терор.

През 1983 г. са вербувани общо 35 агента, от които 14 по турското раз-узнаване, 4 по протурския национализъм, а останалите по другите линии на Държавна сигурност.

Съгласно указанията на ръководството на Министерството се подобрява вербовъчната работа сред учащите се, интелигенцията, мюсюлманското духовенство, кметовете български турци, жените и др. Сега студентите, които учат в Кърджали са 203, а в останалите окръзи на страната – 217. В окръга има 123 ходжи и 1 мюфтия, 188 кметове български турци, 516 лица висш и среден персонал и 2470 учители и възпитатели.

В момента сред тези среди ОУ на МВР има следният агентурен апарат: учащи се в средния курс – 17, студенти – 11, ходжи – 18, кметове – 12, учители – 89, лекари – 12, жени – 12, художествено-творческа и друга интелигенция – 67. От тези агенти 131 са по линиите на Шесто управление ДС, а 106 по ВГУ. Наред с това в окръга се използват и 65 агенти за влияние.

...Сега се работи с 90 кандидати за вербовка, от които учащи се в средния курс – 55, студенти – 9, учители – 9, лекари – 2, жени – 2, художествено-творческа интелигенция – 11.

...Като вражески контингент в окръга се водят 756 български турци. От тях по линия на протурския национализъм – 625, незаконни ходжи и сунетчии – 32, а останалите са регистрирани по линиите на ВГУ.“

Да се върнем на съвещанието от 24 април 1984 г.:

„ДР. ДАМЯНОВ (*генерал-майор Никола Дамянов – началник на Разградското окръжно управление на МВР – М. И.*):

...Към настоящия момент Окръжното управление работи с 215 агенти по турска линия, които се ръководят от 12 ОР (*оперативни работници – М. И.*), при 15–18 агенти на оперативен работник. Ръководният състав има по 4-5. Голямата част от агентурата е придобита през последните 4-5 години. След излизане на заповедта са вербувани 19 агента. Нововербуваната агентура е главно от средите на интелигенцията. Тя се придобиваше изключително прецизно, под непосредствено ръководство и контрол на началниците от всички степени. Работата по срещите с агентурата е на ежедневен отчет и контрол. От наличната агентура 10% са български туркини.

Отчитаме 26 агенти за влияние.

...След м. март 1983 г. и излизането на заповедта вражеският контингент по турска линия нарасна с 244 лица, с което достигна цифрата 647 души.“

Информацията в докладната записка на майор Владимир Божиков значително разширява картината:

„...В Разградски окръг живеят около 105 хиляди български турци, 814 помохамеданчени българи и около 14 хиляди български цигани. Всички български цигани и помохамеданчени българи са със сменени имена.

Българските турци представляват 54% от населението в окръга. Те живеят в 1032 населени места, от които в 21 села българските турци са 10% от населението, в 17 – от 10 до 50%, в 45 – от 50 до 95% и в 20 – от 95 до 100%. В гр. Разград българските турци са 23,6% от общия брой на жителите на града.

В годините на народната власт в окръга е създадена значителна на брой интелигенция – 2500 души от средите на българските турци. Тя представлява 1/3 от общия брой на интелигенцията. Най-значителен е броят на учителите – 957. Освен тях в окръга работят 4 поета, 7 художника, 21 артисти и балетисти в театъра, 14 журналисти и дописници, 32 лекари, 12 агрономи, 17 инженера, 14 фелдшера и медицински сестри, 36 кмета български турци и пр.

Сред българските турци се наблюдават и някои характерни демографски процеси. Прирастъг сред тях е значително по-голям от този сред българите. В момента 65% от учащите се в началния и средния курс са български турци.

В религиозно отношение българските турци се обслужват от районно мюфтийство, което обединява 65 имамски района с 47 щатни ходжи, от които 34 са пенсионери и не развиват активна религиозна дейност. Проблем представляват самозваните ходжи, хафъзи и сюнетчии, които провеждат активна нерегламентирана дейност. Те са в основата на изнасянето на религиозната дейност извън джамиите чрез провеждане на мевлиди, организират обучението на малки деца в наизустяване на корана. В окръга са установени 135 хафъзи, 6 сюнетчии и 243 лица, които се занимават с незаконна религиозна дейност. През тази година е отнето правото на 271 български турци да подпомагат имамите при извършване на религиозните обреди. В окръга има 71 действащи джамии и 4 месчиди. недействащите джамии са 17.

...Сега Окръжното управление на МВР – Разград разполага с 280 агента български турци. От тях 108 се регистрирани по линия на протурския национализъм. Освен това се ползват 5 агента от средите на помохамеданчените българи. За долавяне и неутрализиране на негативни процеси се използват 27 агенти за влияние.. В агентурния апарат има 25 учители, 23 жени, 6 кмета, 5 ходжи, 6 лица с възможности да работят по линия на мюсюлманското духовенство и пр. С 12 ходжи са установени доверителни отношения.

...Броят на агентурния апарат е недостатъчен. Разстановката му е неравномерна – 65% от агентите са в градовете и само 35% в селата. Без агентурно покритие сега са 20 населени места, в които живеят компактно български турци.

По данни на Окръжното управление на МВР като вражески контингент се водят 729 лица. Работи се по доустановяването на новопоявяващите се турски националисти. През миналата година в контингента са включени нови 182 лица, част от които са подбудители и подстрекатели на изселнически настроения...“

Нека да продължим с още няколко показателни пасажа от отчетите на началниците на окръжни управления:

„ДР. ИВ. ХРИСТОВ (полковник Иван Христов – началник на Окръжното управление на МВР – Търговище – М. И.)

...Въпреки кризисната ситуация за управлението продължи ръста на агентурния апарат по линията. Сега ние разполагаме със 163 агента по турска линия за двете направления, като след заповедта са придобити нови 11 агенти. Използвайки методите на моделиране и прогнозиране насочихме усилията си за агентурното обезпечаване на всички селища с компактно население от български турци. При нашите условия това са 44 чисто турски и 45 – с преобладаващо от това население места, в резултат на което, с изключение на тези, които се посочиха малки селища, някои от тях, които са махали, където нямаме или оперативно не е нужна агентура, сме създали доверителни отношения и ДЛ (*доверени лица – М. И.*) с добри членове на партията от състава на кметствата, учители, бригадири и други, които ни подават известна информация.

... В борбата срещу протурския национализъм използваме възможностите на 19 агенти за влияние, като техният брой след заповедта е нараснал с 5 агента.

На миналогодишните избори със съдействието на първия секретар на Окръжния комитет разширихме оперативните възможности на агентурата за влияние, като 6 агенти и 12 ДЛ бяха избрани допълнително по наше предложение за кметове.

На територията на окръга действат 36 щатни мюсюлмански духовници. От няколко години под наше влияние за такива се назначават лица с напреднала възраст, в резултат на което 14 от тези 36 са на възраст около 70 г. Предстои ни в близко време да изведем последните 4 вражески настроени и развиващи враждебна дейност ходжи. Пет от имамите са агенти за влияние на ДС, а с 13 са създадени доверителни отношения. Рационално използваме агентите за влияние – ходжи за пресичане на незаконно проявяващите се имами, хатиби и др. Тази агентура ни оказва неоценима помощ и за пресичане на изселническите слухове и настроения.

В управлението след излизането на заповедта направихме немалко и за изграждането на перспективна агентура от средите на учащите се български турци. Понастоящем работим с 23 кандидати, в наше полезрение са още няколко десетки лица от тази категория.

На този етап отчитаме като незадоволителна вербовъчната ни работа сред жените-туркини.

...В изпълнение на т. 3 от МЗ I-22 в Окръжното управление е създадена добра организация по установяването, регистрирането и надеждното наблюдение на контингента по линията. Своевременно са включени във вражеския контингент 224 български турци, които са обезпечени с агентура и доверителни лица над 80%. Положено е начало част от контингента по тази линия и временно пребиваващите турски граждани да се обезпечават и чрез силите на НМ (*Народната милиция – М. И.*). В бъдеще усилията ни ще бъдат насочени към средите, възпроизвеждащи вражески контингент.“

„ДР. СЛАВОВ (*полковник Руси Славов – началник на Окръжното управление на МВР в Силистра*):

...Продължава работата по установяването на контингента, а по отношение на установения – 189 лица (само след излизане на заповедта – 79) се вземат мерки за наблюдение и разработване. 70% е агентурно обезпечен и 30% с ДЛ и други източници.

...След излизане на заповедта имаме вербувани 19 агента по турска линия, а само за първото тримесечие на настоящата година 6 агента. Вербуваната агентура е предимно из средите на интелигенцията, на жени-

те-туркини. Повиши се също така да работим по агентурата за влияние. В тази насока се стремим така да работим, че да подбираме хора, които действително имат авторитет и могат да оказват съответно влияние.

След излизане на заповедта сме вербували 5 агента допълнително. Към датата на заповедта в окръга имаме 29 платени щатни ходжи. Трябва да доложим, че след излизането на заповедта ние предложихме и 10 бяха уволнени за националистически прояви, 2 сме вербували като агенти, 14 като ДЛ. Освен това със Съвета сме направили предложение за намаляване на имамските райони с оглед тяхното свеждане на 50% намаление. И докато тези щатни ходжи са малко по-лоялно настроени, другите самозвани хафъзи, сунетчи, които са над 90% за окръга, са много по-консервативни, реакционно настроени и въпреки мерките, които вземаме, отделни лица от тях, в отделни случаи, се проявяват, по което, разбира се, съвместно със съветите вземаме и мерки.

Провеждаме и немалко мероприятия за пресичане на незаконната религиозна дейност и изнасянето ѝ извън джамиите.

Наред с оперативните мерки, ползваме и административни, а така също и други. През последните избори са избрани 28 кметове – турци, 5 от тях са агенти, 3 ДЛ, другите още не са оформени, но това са общественици, комунисти и т. н.“

„ДР. КАСАБОВ (генерал майор Йордан Касабов – началник на Окръжното управление на МВР в Шумен – М. И.):

...През изминалия период са завербувани общо 34 агенти – български турци. От тях 16 са по линия на турското разузнаване, 14 по национализма, 2 – по мюсюлманското духовенство и т. н. Завербувани са още 6 агенти жени туркини и 2 ходжи.

Броят на агентурата за влияние достигна 39.

...Вражеският контингент по турска линия в общи линии е установен и понастоящем в него са включени общо 500 български турци.

...Моето лично мнение, може да не съм съвсем прав, ние при тази обстановка сега, както виждаме, че почти по-голямата част от турското население е изселническо настроено, трябва да наблюдаваме не само контингента. Ние трябва да наблюдаваме болшинството от турското население. Ако наблюдаваме само контингента, можем да бъдем изненадани. Това е едно настръхнало за изселване население, страхуващо се от асимилация и във всички села, махали и предприятия, където има турци, трябва да има агентура. Сега, както е щата, можем да решим

този въпрос. Към тази агентура трябва да проявяваме специални грижи – турската агентура. Така както оперативните работници по турска линия са по-оเนправдани, по са натоварени, денонощно работят, в сравнение с останалите (говоря за нашия окръг), така и турските агенти са в по-неизгодно положение, отколкото българските агенти. Караме ги да работят срещу турци, при тази изселническа психоза. Голямата част от турската агентура работи много честно в окръга. Но иска по-голямо внимание, повече подаръци, повече да ходят началниците на срещи, те са свикнали да признават силата, ръководството, да се ангажира ръководния състав. И понякога трябва да правим ние и компромиси при назначаването им на работа, осигуряване с квартири и т. н. Защото вършат много голяма работа, без тях нищо не можем да направим.“

По време на отчета на генерал Касабов се намесва министърът. Репликите, които двамата разменят помежду си, излизат извън тясната тема на моя разказ, но тъй като бях впечатлен от прочетеното, не мога да устоя на изкушението да ги цитирам:

„ДР. КАСАБОВ:

„...Провеждат антидържавна агитация – не само националистическа. Говорят вече и по отношение на строя, докато преди не се забелязваха такива тенденции.

Правят антисъветски изказвания, което в миналото почти го нямаше. Не почти, а въобще не съществуваше.

На много места започнаха да носят отново шалвари, за да покажат, че са турци. В някои предприятия съзнателно дават некачествена продукция. „Ние трябва да работим за Турция. Тука – колкото да си изкарваме заплатите и да не ни уволнят.“

Имаме един учител, който открито се отказа да работи за това, защото не бил съгласен с провежданата от партията политика по отношение на тюрското население.

Създават дружества за трезвеност, така както нашата партия навремето ги е създавала, за легално обособяване. Имаме едно такова дружество изградено. Казват, че са против алкохола, а като се съберат коментират от националистически позиции политиката, която ние провеждаме.

Мъчат се да организират надпявания. Ние противодействаме.

Това нещо не е по-малко опасно от миналата открита враждебна дейност, защото ние по-трудно можем да им противодействаме. Няма достатъчно силни законови средства, с които да ги репресираме. На ня-

кои места започнаха да ги съдят по чл. 227 или 273 за разпространяване на неверни слухове. Има полза, но има и обратна страна. Даде се една присъда от няколко месеца, а преди това вдигаме голям шум – свидетели, процес, следствие и т. н. Но в края на краищата след няколко месеца условно той вече излиза като политически герой.

ДР. МИНИСТЪР:

Законът си е много хубав и той трябва да се изпълнява. А тези съдии, които не го изпълняват, трябва да се викат в Окръжния комитет и да им се вземат партийните билети. Отгоре няма такава линия. Линията я правят в окръзите там. А има Окръжен комитет, има Военен отдел и там трябва да се оправите. Вие сте членове на бюра и поставяте тези въпроси, както трябва.

ДР. КАСАБОВ:

Може би ще трябва да внесем някакво предложение да се заостри този чл. 108, който да обхваща и турската националистическа дейност...“

Накрая думата за заключително слово взима министърът Димитър Стоянов. Той е недоволен. Той иска работата с агентурата радикално да се разшири. Той иска 100% от дееспособните имами и 100% от „избраните“ кметове да бъдат завербовани. Нека да го чуем:

„ДР. МИНИСТЪР:

...Другари, ние в страната имаме 663 селища, населени само с български турци и имаме 371 селища със смесено население, в които техният брой надхвърля 50%. Следователно се налага всички окръжни управления на своята територия добре да обсъдят как трябва да се обслужва, контролира обстановката в тези села. Ние трябва да знаем, когато селото замръква, какво става там. И този въпрос трябва да се реши през тази година. Ние не можем да бъдем органи за сигурност и да не знаем в райони и села какво става. Тук трябва да има маршрутна агентура.

Вторият въпрос. В страната има 404 ходжи, от които 49 са агенти и 96 се ползват като доверени лица. Аз трябва да изразя едно неудовлетворение на ръководството на министерството по този въпрос. Някои другари казват, че една част от ходжите били възрастни и затова не трябва да се занимават с тях. По този въпрос ние проведохме един разговор миналата година при мен с другарите от VI у-ие ДС и се разбрахме така: от тези 404 ходжи да кажат колко не са възрастни, не са болни, не са недъгави, за да знаем колко от тях трябва да вербуваме и да ги поставим в услуга на нашата власт. Тази задача не е довършена, тя не е преполовена

още. До края на годината ние с ходжите трябва да приключим. Тук не бива да има никакви поводи и обяснения, които могат да ни извинят. VI у-ие, „Инспектората“ и окръжните управления да имат предвид тази работа. Ние този въпрос ще го следим всяко тримесечие и няма да го оставим недовършен.

Още по-сериозно стои въпросът с кметовете. 440 кмета, от които 51 агенти на ДС и 179 се ползват като доверени лица. Няма такава държава в света, която да назначава кмет, да му плаща заплата и този кмет да не работи за тази държава. И този кмет утре да стане байрактар за подаване на молби за изселване и т. н. Аз смятам, че нашата работа тук боксува, стои на едно място. Мога да ви посоча за всеки окръг какво е положението. И то окръзи със сериозни началници. Или ще служи на ДС или ще си ходи! От двете едно! Няма да бъде кмет! Ние ще намерим кмет, който да служи на ДС и въпросът до края на годината трябва да бъде решен!

...Да продължи придобиването на нова агентура по конкретни обекти на разработка, по инициаторите за подаване на молби за изселване, по кметовете и ходжите, по установените контакти с посолството в София, консулствата в Бургас, Пловдив. Опити на Кърджали за вербовка на младежи ученици от училищата и студентската младеж, по изтъкнати дейци на културата и изкуството нашата вербовъчна работа трябва да продължи.

В информацията на др. Аначков се отчете, че 6% са жените – агентки. Тук има големи възможности. Има учителки, медицински сестри, служителки в съветите, бригадирки в АПК с влияние, които поддържат контакти с другите.

Трябва да се засили вербовъчната работа в заведенията за обществено хранене, хотелите, мотелите, къмпингите, разположени по определените маршрути за преминаване на транзитния пътникопоток; във връзка с преминаване на шофьорите от таксиметровите автопаркове.

Аз поддържам това, което каза др. Дамянов, че те са провели специални занятия за обучение на служителите в НМ по проблемите на борбата с протурския национализъм и каква помощ трябва да оказват служителите на НМ на ДС. Аз поставям така въпроса – цялата Народна милиция в тези окръзи, които присъстват тука, трябва да бъде обучена и сериозно подготвена, за да може правилно да се ориентира и работи с това население и да подпомага ДС. Това е организирана сила, която под нашето ръководство може да контролира и наблюдава. Става дума не

само за офицерите, а и за сержанти, милиционери. Сега, когато създадохме районни управления в по-малките селищни системи, това е много важно.“

На всяко следващо съвещание по „турската линия“ Димитър Стоянов става все по-настойчив, когато става дума за агентурата. Ето какво казва той на оперативка, състояла се на 20 август 1984 г. (АМВР, ф. 1, оп.12, а. е. 578, л. 23):

„... Очевидно е, че ние бавно работим по вербовките на наша агентура сред интелигенцията на българските турци. Др. П. Стоянов (*генерал-лейтенант Петър Стоянов – началник на Шесто управление на ДС – М. И.*) даде цифри, те са такива, аз ги имам за цялата страна. Тук бавно работим ние – и окръжните управления, и централните управления.

Така че едно е да разработим, да дооформяме и да се опитваме да разработваме едни виждания на основата на решението на ЦК за по-дълъг период. А това, което сега трябва да правим, това, което др. Т. Живков ни е казвал много пъти, и аз съм предавал тук неговите мисли, неговите думи. И пак ще ви кажа, че той каза на заседанието на ПБ: „Кажете колко пари ви трябват, за пари няма да разговаряме, трябва да се купят тези хора.“

Няколко дни по-късно – на оперативка на ръководството на министерството, проведена на 4 септември 1984 г. (АМВР, ф.1, оп. 12, а. е. 572, л. 102) Димитър Стоянов още повече повишава тона (все още за това не се говори, но министърът знае много добре, че голямата акция наближава – тоталитарната машина работи на все по-бързи обороти):

„Аз преди малко в реплика казах – да се внесе предложение за срочното въвеждане устройство във всички районни управления за записване на всички обаждания. Колкото средства и сили трябват – да се осигурят. Това се отнася и за пощите. Ние сме Държавна сигурност и това, което искаме, щом е в интерес на държавата и сигурността, всички ще се съобразяват, който не се съобразява – ще го викаме, където трябва. Има и ЦК на БКП. Ще се молим ли тук, ще падаме на колене ли на този и на онзи. Това няма да се случи. Предложения по този въпрос не са постъпили.

Във връзка с турските националисти. Тук не стана разговор, аз мисля, че в отдела във ВГУ и Шесто у-ние – ДС трябва да задели сили, хората да се изпратят в тези 5-6 окръга и там да се проработват сигналите и всички хора, които са съмнителни и могат да извършат нещо – да се

задържат, трябва да се респектират и да се знае от всички добре, че на никого прошка няма да има, турчин ли е, българин ли е, арменец ли е, какъвто и да е. Никакви компромиси да няма. Обадете се на нашия окръжен началник в Кърджали, наши коли да минат през селата, милиция с автомати да мине, да направи демонстрации, да минат през окръга, да ги видят хората и гузните да се свият на местата си. Това се отнася и за другите села с такова население.“

На 14 и 15 ноември 1984 г. се провежда Сбор по проблемите на борбата на органите на МВР срещу тероризма (След атентатите на 30 август 1984 в Пловдив и Варна, при което в Пловдив загива една жена и около 40 души са ранени и контузени, темата е гореща. Тя ще бъде гореща до 1987 г., когато най-активната терористична група на Маджаров, Чакъров и Георгиев е разкрита, а и по това време турците и помаците в България преминават към открита легална борба и се вливат в демократичната опозиция срещу режима.) На този сбор Димитър Стоянов отново прави ударение върху работата с агентурата. Ще отбележа само два акцента от неговото заключително слово (АМВР, ф.1, оп. 12, а. е. 575, л. л. 218 и 220).

Първият е върху възрастовия състав на агентурата:

„...Данните показват, че за периода 1979–1984 г. половината от досега разкритите извършители на такива актове са до 35-годишна възраст. Такава тенденция се наблюдава.

При вербовъчната работа не винаги се оценява въпросът за възрастта на агентите и за необходимостта да се покриват агентурно противобществено настроени групи и лица из средите на младежта.

Другари, ние трябва да имаме агенти и на 17 години и на 18 години и на 25 години, защото тези, които извършиха акта в пощата в банката в Хасково бяха на 21-22 годишна възраст, тези в Севлиево и Горна Оряховица – на същата възраст.“

Вторият е за вербуването на членовете на Комунистическата партия:

„...Ние с тревога отчитаме, като гледаме отчета на III отдел – ДС за м. г., че нараства броят на агентите, членове на партията. Защо? Това ли са хората, където трябва да извършим вербовки, за да знаем какво става? Откъде започнаха тези нови теоретици да се явяват и практики. Ние вербуваме членове на партията по изключение, там където нямаме други изходи.“

Това показателно изказване, което говори за ясно провеждана политика при разпределение на ролите в репресивната пирамида на комунистическия

режим, е отразено в стенограмата на сбора, но впоследствие е изпуснато от редактираното изложение на Димитър Стоянов, което е разпратено по подразделенията на МВР (АМВР, ф. 1, оп.12, а. е. 573).

Остава малко време до коледните дни на 1984 г., когато се дава старт на кампанията по преименуването на цялото турско население в България. С тази акция асимилационната политика на Българската комунистическа партия достига своята кулминация. Репресивната тоталитарна машина, която в този момент действа на пълни обороти, разчита на първо място на агентурата като източник на информация и затова работата с агентите и доверените лица, както и ускореното завербуване на нови агенти, е обект на ежедневно внимание.

„ВЪПРОСЪТ Е ДА ЗНАЕМ ВСЯКО СЕЛО КАК ЗАМРЪКВА И КАК ОСЪМВА“

(ЗА АГЕНТУРАТА ПО ТУРСКА ЛИНИЯ – ПРОДЪЛЖЕНИЕ)

Асимилационният натиск, упражнен от Комунистическата партия и нейния репресивен апарат върху цели турски семейства в Родопите по формулата „връщане на лицата от смесени бракове към техния родов корен“ започва пробно в някои села през 1980 г., но се разгръща като целенасочена партийна политика след 1982 г., когато на това е посветен пленум на Окръжният комитет на БКП в Кърджали. Кампанията по насилственото преименуване на „лицата от смесени бракове“ се свързва с издаването на нови паспорти и върви успоредно с кампанията по преименуването на „циганите“. Окончателно е потиснато и всичко, което би могло да се свърже с турската идентичност. Реакцията сред турското население е обособяване, отчуждение от българската държава, масова изселническа психоза, спонтанна съпротива.

Пълзящата асимилация, продължила през лятото на 1984 г., временно стихва в края на август, когато във връзка с предстоящото честване на 40-годишнината на „Деветосептемврийската революция“ министърът на вътрешните работи Димитър Стоянов дава указание: „За следващите 2 месеца – септември и октомври, особено до края на септември, както е казано, всичко да се задържи и да се спре.“ (АМВР, ф.1, оп. 12, а. е. 578, л. 22.)

През ноември всичко е подновено в много по-големи мащаби. На 21 ноември Димитър Стоянов прави инструктаж в министерството, на който дава сигнал за първия етап на масовото насилствено преименуване на турското население в България. Формулировката все още е „преименуване на лицата от смесени бракове“. (Стенограмата на този инструктаж не е включена

в описа на Секретариата на МВР и досега не може да бъде намерена. За него споменават в своите отчети на проведеното на 4 януари 1984 г. съвещание началниците на окръжните управления на МВР в Кърджали, Хасково (в отчета на полковник Георги Милушев посочената дата е 20.11.1984 г.) и Бургас. Виж АМВР, ф. 1, оп. 12, а. е. 644. За този инструктаж говори на 21 февруари 1992 г. пред Тридесет и шестото народно събрание и тогавашният министър на вътрешните работи Йордан Соколов – според него на въпросната оперативка Димитър Стоянов заявява: „През декември, януари и февруари смяната на имената на смесените бракове навлиза в решителна фаза.“ – М. И.)

Не закъсняват и първите отчети за хода на кампанията. На 10 декември началникът на Шесто управление на Държавна сигурност генерал-лейтенант Петър Стоянов информира:

„Другарю Министър, до вчера са преименувани преди обяд 33 129 души. Техният брой в Кърджалийски окръг стигна 17 437, Хасковски – 8 200, Силистренски – 3 450, Пловдивски -3 216, Бургаски – 824.

От 27 ноември досега работят активно Хасковски и Кърджалийски окръг, проведени са мероприятия и в Силистренски окръг по-миналата седмица. От 27 новопреименуваните са 17 492, главно в Кърджали, Хасково и Силистра. В Пловдивски окръг има 180 преименувани, но това са вече по-дребни цифри, които не заслужават внимание.

Трябва да доложи, другарю Министър, че се бавят партийните ръководства в Бургаски, Пловдивски, Благоевградски, Пазарджишки окръг. (...)“ (АМВР, ф. 1, оп. 12, а. е. 590, л.15)

Една седмица по-късно (на 17 декември) заместник-завеждащият отдел „Идеологическа политика“ на ЦК на БКП Т. Ганчев отчита 48 642 преименувани. (ЦДА, ф.16, оп. 73, необработен; виж: Искра Баева и Евгения Калинова – съставители. „Възродителният процес“, том I, Държавна агенция „Архиви“, София, 2009.)

Кампанията по масовото насилствено преименуване е в пълен ход. Министерството на вътрешните работи е напълно мобилизирано. Сега вече министърът спокойно може да изрече на глас, че за този момент ръководеният репресивен апарат дълго се е готвил:

„Аз мисля, че тази подготовка, тази работа спомогна особено по линия на нашата вербовъчна дейност, нашият агентурен апарат в последните години и по втора и по шеста линия да се удвои, оперативният отчет също.

Вие знаете, наложи се два пъти да увеличаваме оперативния състав по численост, да се разработят редица заповеди, да се актуализират и т. н.“ (4.01.1984.; АМВР, ф. 1, оп. 12, а. е. 644)

Врагът е посочен – това са „пронационалистите“, „фанатиците“, „вражеските елементи“, „турското разузнаване“, „другите разузнавателни служби“, а всъщност – цялото турско население.

Духът на министъра е боен. За него командированите в навечерието на Новата година в Кърджалийски окръг „са на фронтовата линия“ (29.12.1984; АМВР, ф. 1, оп. 12, а. е. 641) Той подготвя своите подчинени за войната, в която ги е повела Комунистическата партия:

„Трябва да си кажем определено, че борбата ще бъде безмилостно жестока. Нито те ще се предадат бързо (...) Голямата битка и борба сега започва.“ (4.02.1984, 18.00 ч.; АМВР, ф. 1, оп. 12, а. е. 648)

Разчита на силата:

„Сега трябва всички сили, които са на ваше разположение, като се завърнете, да започнат тренировки и проиграване. Някъде да има и демонстративен характер, някъде и скрит характер. Трябва да се знае, че в този район, където ще се преименува, има достатъчно сили министерството и който гъкне да знае, че ще бъде лошо.“ (21.01.1984; АМВР, ф. 1, оп. 12, а. е. 645)

Димитър Стоянов формулира главната задача пред репресивния апарат – да не се допусне съпротива:

„Кое е главното? Главното е да не допуснем сега да ни изненада противникът и да се създадат някъде групи и организации, а те не се създават самоцелно, а за да извършват вражески действия.“ (4.02.1984; АМВР, ф. 1, оп. 12, а. е. 648)

Началникът на Второ главно управление на Държавна сигурност и заместник-министър генерал-лейтенант Георги Аначков допълва, обобщавайки за извършеното през втория етап на „мероприятието“ (през втората половина на януари, когато ваякът на масовата репресия за десетина дни прегазва Североизточна България):

„(...)За успешното провеждане на това мероприятие, на този етап, според нас има два фактора, които трябва да ги имаме предвид, когато анализираме, оценяме и когато трябва да видим по-нататък откъде идва опасността. Първо – бързината, с която го проведохме мероприятието. Аз не изключвам цялата организаторска, политическа и т. н. дейност. И второ, масовата психоза на страх, която се създаде. Нямаха време да се

осъзнаят, нямаха време да се опомнят, нямаха време да се свържат с привърженици и т. н. Или нямаха време да се организират, така както бяха организирани в Ябланово, така както се получи в Кърджалийски окръг.

Според мен главната задача, която стои пред ДС и сега е: в никой случай да не допуснем да се създаде организирано подполие за съпротива и пр. (...) Успеем ли първите месеци да не позволим да се установи нелегален контакт и т. н., от противникови служби, асоциации, ние ще осигурим сигурност, че няма да се създаде подполие. Едновременно с това, което е по-опасно, както каза и др. министър, тези отделни, силно националистически настроени лица със закани трябва да са непрекъснато под наш контрол и по тях да се провеждат мерки. Един човек щом посяга на живота си, какво му пречи да извърши диверсионен акт, терористически акт, убийство и пр.

Изхождайки от всичко това нашите сили, с които разполагаме, не бива да намаляват. Този респект, тази страхова психоза трябва да продължи, докато другите партийно-политически мероприятия повлияят и на съзнанието на това население. (...)

Аз съм и за другите мерки, там където имаме основание да се прилагат, но законно, но тези репресивни мерки с арест, изпращане в Белев, следствие и пр. да продължават. Да не се получи едно успокояване, на книга им сменихме имената, всичко решихме и да намалим нашата бдителност и само след седмица, ако те почувстват това, ще ни сервират много изненадващи неща.“

В отговор, обладан от историческата значимост на момента, министърът заявява величествено и самодоволно, забравяйки без да иска за „общия родов корен на преименуването население с българския народ“:

„Другари, това са болезнени процеси. В много грами се цитират техни мисли: „Как за 500 години ние не ги потурчихме, те за една седмица ни обърнаха.“ (28.01.1984; АМВР, ф.1, оп.12, а. е. 646)

Имайки цялата сила в свои ръце, за да постигнат пълна власт над своите жертви, майсторите на страха трябва да имат и цялата информация за тях. За това са им нужни „агенти“. Сега, когато тоталитарната машина се върти на пълни обороти, работата с агентурата се обсъжда на всяка среща, съвещание или оперативка, като през първите месеци на 1985 г. на тази тема са посветени изцяло няколко съвещания — на 6 февруари, 11 февруари (първа точка) и 20 март.

Още на първото съвещание, проведено в министерството след Нова година (на 4 януари; АМВР, ф. 1, оп.12, а. е. 644) дошлите от „фронтовата линия“ изразяват своето задоволство от агентите. Ето някои извадки от стенограмата:

„ДР. АТ. КАДИРЕВ (полковник Атанас Кадирев – началник на Окръжното управление на МВР – Кърджали – М. И.):

(...)По-голямата част от агентурния апарат остана верен на органите на МВР. В първите дни, когато оперативният състав беше ангажиран с милиционерски задачи, много агенти сами ни потърсиха по телефона и предаваха информация. По техни данни възникнаха десетки нови разработки. Те посочиха организаторите и активните участници в безредиците. Те подадоха информация за подготовката на масовите безредици в Момчилград, Джебел и Кърджали. Разбира се предстои да се положат още много усилия за стабилизирането на агентурата, за да преодолее смущението от преименуването, тъй като в същата степен засяга и тях. (...)

„ИВАН ДИМИТРОВ (генерал-лейтенант Иван Димитров – зам.-министър и директор на Народната милиция – ръководител на щабана репресивните сили по преименуването в Кърджалийски окръг – М. И.):

(...)Примерите на всеотдайна и безкористна служба в този върховен момент на изпитание от страна на агентите „Стоянов“, аг. „Юрия“ и др. говорят извънредно много за необходимостта от високо квалифицирана работа с агентурния апарат и особено в подобни ситуации. (...)

„ДР. СЛАВОВ (полковник Руси Славов – началник на Окръжното управление на МВР – Силистра – М. И.):

(...)За провеждане на мероприятиято ние се насочихме още отрано да вербуваме агентура в тези населени места, а в някои даже насочихме готова наша, обучена, като специалисти – здравни работници, шофьори и др., като се използва обстановката, че някои лица по места не се справят добре с работата и бяха разместени и на тяхно място бяха изпратени наши агенти. (...)

Много бързо обсъждането преминава към бъдещата работа. Ето някои идеи, които лансира генерал-лейтенант Георги Аначков:

„(...)Без да получим предварителна информация за плановете и намеренията на противника и практическите им действия на нас ще ни бъде много трудно своевременно да разкриваме и пресичаме тази остра подривна дейност. Особено важно е на настоящия етап да засилим про-

верката на агентурата. Към онази част от нея, която е работила нечестно или съзнателно се е озовала на страната на противника, трябва да се отнесем с цялата строгост на закона. Ако е нужно, някои могат да се предложат за въдворяване за определено време и там да продължи нашето активно въздействие за тяхното осъзнаване. Целесъобразно е подходящи агенти с цел укрепване доверието им и разработка на въдворените да се изпращат с подходяща легенда в ТВО, като за това време бъдат морално и материално обезпечени.“

На 18 януари Тодор Живков и Георги Атанасов (отговарящ в Централния комитет за цялостната дейност по асимилационната политика на Комунистическата партия) дават старт на втория етап от масовото преименуване. Три дни след това – на 21 януари – Димитър Стоянов провежда инструктаж в министерството, в който отделя централно място на работата с агентите:

„(...) Целият агентурен апарат по ДС и НМ да се мобилизира за активно влияние и провеждането на мероприятиято, като разберат неговата необратимост. За целта окръжните управления незабавно да пристъпят към запознаване на агентите със задачите, които произтичат във връзка със смяната на имената, като планират и проведат специални беседи за тяхното убеждаване, укрепване и възпитание. Ето тук е разковничето на въпроса. Тези агенти също ще си сменят имената. И тук е вече майсторството на нашия оперативен състав да използва именно тези постановки, за които говорихме, зачестени срещи и укрепване на агентите, за да получим информация.

Смятам, че нашата агентура в тези окръзи, където минахме – Кърджали, Хасково, ни подаде сериозна информация. И ние в основни линии навреме разкрихме антидържавните организации. Зависи сега качеството на оперативния състав. Агентурата трябва да знае, да разбира каква историческа задача решава, да оценява своята отговорност пред бъдещето. В никакъв случай да не се изчаква да се види каква позиция ще заемат агентите при самия процес на преименуването. В такива случаи ние можем сериозно да закъснеем. Сега имат важно значение нашите изпреварващи действия за работата с агентите, преди тези агенти да са станали жертва на вражеската националистическа агитация. (...)

Агентите да обръщат сериозно внимание на разпространяваните слухове, на това какви изяви провокират тези слухове. Да се разработват и чрез агентите и доверените лица и други средства да се провеждат мероприятия за разпространяване в посочените групи на контраслухо-

ве, чрез които да се всява респект и предотвратяват евентуални масови прояви и ексцеси.

На честните и проверените агенти, на които може да се облекнем здраво и да ни помогнат за недопускане или предотвратяване на безредици, да се изплащат по-големи възнаграждения. Затова са отпуснати допълнително средства на окръжните управления, които да се използват целево за възнаграждение на агентурата.

Това е една крупна сума и, ако някъде се свършат парите, ще приведем още. Трябва да се дават сега повече пари на тези, които служат на тази работа. Ще плащате, за да имаме опорни точки. За нас това не е нищо при тази задача, която решаваме. Парите трябва да стигнат още до довечера в окръзите. (...)“ (АМВР, ф. 1, оп.12, а. е. 645)

Отчет на извършеното по втория етап се прави на 28 януари (АМВР, ф. 1, оп. 12, а. е. 646). Ето някои характерни фрагменти от стенограмата, като изборът им е фокусиран предимно върху работата с агентурния апарат, но не само:

„ДР. К. КОЦАЛИЕВ (полковник Константин Коцалиев – началник на Главно следствено управление):

Другарю Министър,

Във връзка с провежданото мероприятие към днешна дата, на територията на страната са задържани 319 лица. Една трета от тях са от територията на Кърджалийски окръг.

На фона на изнесените данни това е една незначителна цифра и един крупен успех за нашите органи. Това трябва дебело да се подчертае, независимо от това какво ни чака утрешния ден.

В Белене има 132 лица, от които 7 са от Силистра, малко по-малко от колкото посочи др. Мусаков.

Във връзка с поставената от Вас задача да се провери готовността, състоянието на това място (Белене) на място се запознах с извършената работа и внесох докладна записка, няма да отегчавам другарите. Към настоящия момент, ако наложи оперативната обстановка, има прилични условия за около 1500 човека да бъдат изолирани. (...)

Другарю Министър,

Ние направихме един много хубав филм „Борис I“. Необходимо е като че ли този филм да се покаже по-масово. Там се режат глави на старите прабългари, които не искат да се преименуват. Той би трябвало да изиграе превантивно значение.“

„ДР. П. ЧЕРГИЛАНОВ (*генерал-лейтенант Петър Чергиланов – началник на Трето управление на ДС (военното контраразузнаване- ВКР)*):

Агентурата в огромното си мнозинство беше твърдо на наши позиции. Получаваме не малко информация. Някои проявиха колебание, известна неубеденост. Не всичко е завършило по този въпрос, но действията, донасят. Останаха единици, които са резервирани.

В процеса на преименуването, ние използвахме този период, сме придобили 58 агента и 366 ДЛ. Ние бяхме особено зле в сухопътните и други войски в това отношение, тъй като те дойдоха в казармата през м. октомври. Трябва да кажа, че още от първия ден на придобиването дават данни, но не можем да кажем, че сме си обезпечили необходимата сигурност и конкретно за всеки човек какво мисли, тъй като не виждаме да са най-опасните само тези, които приказват, а такива, които мълчат сега, потиснати са, но могат да предприемат някакви действия.(...)

ДР. Д. СТОЯНОВ (*репликирайки Петър Чергиланов – М. И.*):

Най-отявлените, най-мръсните, които се заканват, ще ги отделите в една специална група, ще ги дадем на следствието, ще ги изпратим в затвора. Там могат да стоят 6 месеца, една година, докато ние решим. Ако ги пуснем, трябва после наново да ги гоним, да ги събираме.“

„ДР. ГР. ШОПОВ (*генерал-полковник Григор Шопов – първи заместник-министър и ръководител на Държавна сигурност – М. И.*):

(...) Нашата основна работа трябва да продължи по линия на агентурата – укрепване на наличния агентурен апарат, който не е малък и може да се отчете, че работи. Преди години, когато се говореше за изселване, нашият агентурен апарат се свиваше. Сега той в основни линии се сработи и добра роля изигра агентурата за влияние. Този, още спорен за някои другари въпрос, намери свое място и ние ще трябва да разширим нашата дейност в това направление значително. Сега трябва още повече да форсираме вербовката на нова агентура и особено внимание да обърнем на доверените лица, където не се изискват предварителни преценки и документация, за да ги привлечем за доверени лица. Това може да става по усмотрение на местна почва от началника на отделение. Никой не ни пречи да разширим този кръг от лица, които да използваме и да ни помагат, особено в позитивно отношение. За целта ще си послужим и със средствата, които са ни дадени от партията – пари, подаръци.

Другарят Лалчев знае, те спечелиха един в Мадан и той направи цялата работа, като му дадоха две-три жълтици. Ние трябва да научим

нашите хора да си изхарчат парите, да усвоят парите. Те все още се стъписват, не са свикнали по този начин да работят. Това, което ни предстои да извършим напред, очевидно налага и такъв подход и по-смело и по-решително трябва да го използваме. Особено тези кметове, ходжите, интелигенцията, когато в повечето случаи беше организатор на тези съпротивителни действия. Турчинът вземе ли 100 лв. един път от нас, той се чувства задължен завинаги с нас и ние ще трябва на тази основа да ги купуваме, да ги ангажираме и да ги впрегнем в работа, да печелим хора и по този път.(...)“

„ДР. МИНИСТЪР:

(...) Правилно се каза, че трябва да вербуваме колкото се може повече агенти. Пари пратихме достатъчно и ВГУ и VI у-ние този въпрос трябва непрекъснато да го държат на много сериозен контрол. Работата трябва да се активизира. Трябва да хванем кметовете, ходжите и да ги заангажираме материално. Държавна сигурност трябва да действа денонощно на тази тема.(...)

Всичко, което правим, трябва да го правим законно, защото след два-три месеца, когато се успокои положението, ще започнат да се обаждат от тук и от там гласове от прокуратурата, съда, от отдели на ЦК, ще започнат да ни търсят кусурите. Сега ни хвалят. Всичко трябва да бъде законно, обосновано, документирано.

По линия на ПГУ сме утвърдили мероприятия, работи се по тях. Лично др. Живков даде указания в това направление. Нямаме интерес тези, които сме задържали в Белене да им поставяме някакви рамки, да ги направим още по-големи противници. Храната – храна, отношението – отношение, културата – култура, вербовката – вербовка, преименуването – преименуване, достойнството на човека трябва да се пази.

По борбата със слуховете: вярно е, че има слухове. Трябва да се подготви телеграма до началниците на окръжни управления, с която да ги предупредим още веднъж. Тези хора не можаха ли да разберат – защо се налага да бият? Колко пъти ще се разправяме с тези неща? (...)“

В следващите заседания темата за агентурата присъства все по-наситено и все по-откровено в изказванията на министъра Димитър Стоянов. На 4 февруари от 16 часа той провежда поредния инструктаж:

„(...)При решаването на проблема за увеличаване на агентурния апарат и за усъвършенстване на агентурната работа в него следва да се имат предвид и някои основни изисквания:

На първо място това е обстоятелството, че се сблъскваме със сложни процеси, обхващащи големи групи от населението, което налага особено внимание да се обърне на агентурата за влияние. Като чрез нея се постигне скрито управление на някои процеси сред преименуваните българи и отделни групи от тях. От позицията на тази потребност следва да се оценяват възможностите както на наличната агентура, така на кандидатите за вербовка. (...)

Породилите се вследствие на процеса на преименуването социални напрежения водят до по-интензивен обмен на информация между преименуваните. Сега редица негативни процеси и редица прояви на враждебни лица могат да бъдат забелязани от обикновените граждани. Това налага не само да се заостря бдителността на стоящите на здрави позиции граждани, но и по-смело, по-настъпателно да се отиде към увеличаване на доверителните контакти, към увеличаване броя на доверените лица.

Сериозно внимание следва да се обърне на въпросите за стимулирането на агентурата и особено на онези агенти, които проявяват твърдост и последователност в работата. За целта максимално следва да се оползотворят и отпуснатите от центъра средства за подобряването на агентурно-оперативната дейност в окръзите. Тези средства трябва да се използват най-целесъобразно и резултатно. Ние не искаме да се връщат тези средства обратно. Напротив, там, където не стигат, ще се преведат още такива средства. По-важното сега е тези средства правилно, ефективно да се изразходват.

Едновременно с това практиката показва, че невинаги и навсякъде можем да отидем към такъв вид стимулиране, каквото е материалното. Не във всички случаи това ще се отрази благоприятно и на възпитателния процес, който осъществяваме по отношение на агента. В това отношение се налага сериозно да се разнообрази и усъвършенства и системата за моралното стимулиране на добре проявилите се агенти, без да се допуска тяхната разшифровка, без да се подкопава доверието към тях на средите, в които работят.

Пак към този въпрос трябва да се вземат съответни мерки за укрепване на колебаещите се агенти. Има такива, които още са в шоково състояние и не знаят какво ще правят. Трябва да се успокои обстановката с тях и постепенно да се стабилизират. (...)

При вербовката на нова агентура трябва най-пълноценно да се използват и възможностите на следствието. В най-тясно взаимодействие със съответните окръжни и с централните подразделения следствените органи да създават условия за вербовка на изявени националисти, ползващи се с доверие и престиж сред преименуваните. В тази връзка особено внимание да се обърне на разселените и разследвани лица в Белене. (...)

Налага се да се вземат най-бързи скрити мерки, за да се ограничава евентуалната подстрекателска дейност на ходжите и имамите да използват джамиите и одаите като места за разпалване на националистически настроения. Една част от ходжите са наши сътрудници, друга част трябва да се вербува и купи, но при всички случаи тези лица трябва да се привлекат за приобщаване на преименуваното население. Да не говорим общо, а на територията да се знаят точно колко са ходжите, кои сътрудничат, как са и т. н. (...)

Налага се по места с оглед конкретната обстановка бързо да се организира снемането на формираните напрежения в резултат на разпространяването на слухове чрез разработването и разпространяването по най-различни канали на „контраслухове“.(...)

Да се обърне внимание на вербовка на агенти из средите на жените. Ние продължаваме да имаме много малко агенти из средите на жените а сега видяхме, че по време на преименуването те на много места се изявяват много активно. Имат влияние – и за добро, и за лошо. (...)" (АМВР, ф. 1, оп. 12, а. е. 647)

Два часа по-късно на заседание в по-тесен кръг министърът е много по-директен:

„(...)Сега наличната агентура по брой спрямо населението е капчица в морето. По количество нашата агентура е много малко, за да решаваме тези много големи задачи. И като се прибави, че една част от нея сега е смутена, някъде изплашена и т. н. ние трябва да отидем към един набор на нова агентура, която да решава новите задачи на нашата партия, хора, които сега помогнаха открито, изявиха се или такива, които са се колебаели, ние сме ги предупредили, но могат по-нататък да работят. Трябва да се отиде по-смело към повече вербовки.

Много пъти ни е подсказвано от най-отговорно място, че сега се иска от Държавна сигурност агентура, която да е в състояние да оказва положително влияние, да разколебава някои объркани хора, да помага

за приобщаването на широките слоеве от това население, агентура, която ще ни разкрива мислите на пронационалистите. (...)

Другият въпрос. Ние тепърва ще предстои да разработваме въпроса за борбата с исляма. Този въпрос ще го разработим отделно. Затова трябва нашите позиции с ходжите да ги разширим. VI у-ние има точна информация, но ясно е от тази информация, че трябва да настъпим. Щом им плаща държавата заплата и сега ги преименувахме, те ще трябва да работят за тази държава. Това се отнася за кметове и за другите из средата на интелигенцията. Ние трябва да купим хиляди хора, да ги купим, когато решаваме такава историческа задача за развитието на нашата държава и нация, това че сме дали 5-10-20 милиона, за България това не е проблем. Ние само от една търговска операция имаме направена икономия на държавата 13 милиона марки.

На нас ни е казано най-отговорно, че колкото пари са нужни за агентурния апарат за купуване на такива хора, ще ни бъдат дадени. (...)“ (АМВР, ф. 1, оп. 12, а. е. 648)

В следващите заседания градусът на темата агентура се повишава. Прозира натискът, на който е подложен министърът от Тодор Живков. Вероятно действията страхът от ставащата все по-непроницаема стена, която режимът е издигнал между себе си и турското население. На 6 февруари Димитър Стоянов е нервен (АМВР, ф. 1, оп. 12, а. е. 649):

„ДР. Д. СТОЯНОВ:

(...)Колкото и да ни е неприятно и неестествено, трябва да си признаем, че във вербовъчната работа ние тъпчем на едно място, въпреки че се дадоха щатове, извърши се обучение на хората, дадоха се указания, правеха се срещи и т. н.

(Чете справка на III отдел – ДС (отдел „Картотека и архив“; през 1986 прераства в управление „Информация и архив“ – М. И.)

Другарят Т. Живков на няколко пъти поставя въпроса в Политбюро, официално и неофициално, че на нас ни трябва агентура, особено сега, когато става въпрос да приобщаваме, да му влияем, да откъснем това население от влиянието на протурския национализъм. Това са нашите позиции.

Казвам тези неща, защото смятам, че нашата група, която сме определили за ръководство, сега трябва действително да се опита да се разберем с нашите окръжни началници по въпроса за агентурата, защото някъде работата е скандална. (...)

На първото следващо събиране, през другата седмица, да се докладва цифрово от 1 януари до 5-10 февруари т. г. да се види колко агенти са вербувани и колко се подготвят за вербовка, по окръзи и по управления, за да видим всъщност работи ли се конкретно по тази задача или нещата стоят на едно място. (...)“

Нека да чуем и някои мнения на това заседание от обкръжението на министъра:

„ДР. В. КОЦЕВ (*генерал-лейтенант Васил Коцев – началник на Първо главно управление (политическото разузнаване) – М. И.*):

(...) Според мен съвършено правилно се поставя в центъра на вниманието още в началото на работата на групата въпросът за работата с агентурата. Този въпрос с пълна сила важи и за нас, за разузнаването. Имам предвид това, че обстановката сега е най-подходяща за вербуване на ценна агентура, агентура от вражеския контингент, тъй като сега, във връзка с преименуването, много хора се „показаха“. Досега не сме ги виждали в тази светлина и ако използваме обстановката и вербуваме хора, които се ползват с доверие сред вражеските среди, ние ще подобрим чувствително работата с агентурата по двете линии, имам предвид това, които каза др. Шопов, за качеството на работата. Агентите, с които разполагаме, явно е, че са недостатъчни, но ако се вземе предвид това, че някои от тях не са от контингента, картината ще стане още по-черна. Един агент може да има две висши образования, но щом не е от средите на вражеската среда, не може да ни служи. Норма няма, ако имаме агент, който се ползва с доверие, чрез него можем да решим много въпроси, въпроси, които с 10-15 агента не можем да решим.

При нас, ако кандидатът не е от обекта на проникване, смятаме го за полу, половин агент.“

„ДР. Н. ЧЕРКЕЗОВ (*генерал-майор Никола Черкезов – началник „Инспекторат“ – МВР – М. И.*):

(...) От една страна ние казваме старите ходжи е добре, че не провеждат никаква дейност, но те не правят и другото – да ограничават посещенията в джамиите, да влияят и т. н. Понякога спонтанно изникваха проблеми – в джамиите се четяха писмата и т. н., т. е. няма определена линия, позиция и за да може да се влияе в това отношение. Затова този въпрос би следвало също да го решим.

Другият въпрос е, който го поставихме на Шуменски, Разградски и Кърджалийски окръг, за създаването на условия и формирането на пър-

вите женски резидентури от преименуваните жени. В това отношение наистина имаме малък опит, но се оказва, че към тази категория хора, ние трябва да се обърнем много сериозно, защото в дома, в семейството вече жената се явява решаващ фактор. Там, където имаме жени агенти, се оказаха много етични, много конкретни, много честни и верни.“

Само след 5 дни – на 11 февруари (АМВР, ф. 1, оп. 12, а. е. 650) се приема окръжно по въпросите на агентурата, като се поставя задачата тя да се удвои:

„ДР. МИНИСТЪР:

Раздаден е проект за окръжно във връзка с издигане на нов етап на нашата оперативна работа след преименуването на българските граждани. (...) Ние направихме допълнително проучване другарите, които работят из средата на т. нар. български турци, на насила помохамеданчените в миналото българи, които не работят само по тези две линии – четвъртите отдели на II и VI у-ние, някъде към 600-700 души. Общо са към 3000 и с тези, които работят по други линии.

Ние досега сме преименували фактически 814 000, ще стигнем сигурно 820 000. Ще дадем паспортите на над 18-годишна възраст на около 540-550 000. Досега са 460 000, към 85 на сто.

Задачата, която поставя Политбюро и др. Живков е, че ние трябва да вербуваме много повече агенти и да влияем на процеса на приобщаване на това население. (...)

Да се определи в най-тесен кръг, а не с целия оперативен състав, само с началника и заместника по ДС, къде ще създаваме агентурни групи и на колко хора можем да заплащаме. Сега е нужно да заплащаме. За парите, другари, няма да се колебаем. Където трябва резиденти, ще се заплаща. (...)

ДР. ЧЕРГИЛАНОВ:

Какво имам предвид. Да се изпратят агенти проверени, подготвени младежи, тъй като се оказва, че най-трудно върви в гимназиите, в последните класове преименувани. От тая категория догодина ще ни дойдат войници, с тях ще ни дойдат и тези, които са за военните училища. Би трябвало сега, а другарите от окръжното управление най-добре познават какво е положението, всичко, което се изпраща за военните училища или да е агент от тази категория, или да е доверено лице. Те няма да са стотици хора. Това означава, че ние ще създадем сред офицерския състав агентура още от времето, когато са курсанти.

При нас ние считаме, че, както при другарите, трябва да се купуват хора и пр. В армията за средствата, които се отпускат, трябва да се преценява всеки случай. Стои въпросът за материалната награда, поощрение и т. н., но такива средства за отпускане нямаме, те са млади хора болшинството. Когато се поставят така въпросите, ние ще разясняваме така нещата, защото не стои въпросът някого да купим в армията.

Няколко окръжни управления правилно си пратиха работници и ние сме вербували 8 души по тяхно искане от тези, които са мобилизирани. Това са най-големите националисти по техни данни.(...)

ДР. МИНИСТЪР:

Предлагам:

1. Да възложим на др. Иван Димитров да помисли и да се посвеща с други другари да дадем право на районните инспектори да водят доверени лица (особено по КОС). Вижте този въпрос как е в Съветския съюз. Той трябва да се разработи. Защото сега, когато беше големият зор, много сигнали дойдоха през НМ и ПО. Не бива де се подценяват тези резерви. Нашето министерство е единно министерство.“

Разговорът за агентурата продължава и на следващата седмица (18.02.1985; АМВР, ф. 1, оп. 12, а. е. 651):

„ДР. МИНИСТЪР:

(...) Аз ще си позволя тук едно малко отклонение, понеже миналия път се получи един малък спор колко са нашите агенти на 1000 души. Малко ли са, много ли са, недостигат ли и т. н. Тук др. Н. Серкеджиева (полковник *Нанка Серкеджиева – началник на отдел „Архив и картотека“ (отдел III) – М. И.*) ни е предала една информация, аз ще се спра само на едната страна на въпроса – колко агенти имаме на 1000 души от това преименувано население. Ще се спра на характерните окръзи, в които има концентрация на такова население.

В Бургас имаме от средите на това население на 1000 души – 2,9; Кърджали – 2,3; Разград – 2,5; Сливен – 2,9; Силистра – 3,5; Толбухин – 3,00; Търговище – 2,7; Хасково – 3,6; и Шумен - 3,00. Аз говоря за тези 7 окръга, в които са концентрирани. Сега, става дума за агенти на 1000 души от преименуваното население. Средно, ако трябва да говорим, се падат около 3.(...)“

На това заседание началникът на Главно следствено управление полковник Константин Коцалиев прави изказване, което предполагам ще бъде интересно на читателите, макар и да не е по темата:

„ДР. КОЦАЛИЕВ:

(...)И за да завърша, ще направя един пример. Примерно у нас по Закона за движение по пътищата, за да получиш свидетелство за правоуправление трябва да имаш осми клас. Известно е от практиката на нашите органи, че поголовно в страната се дават подкупи за купуване на свидетелство за завършен осми клас, за да можеш да получиш заветното свидетелство. В страната има вероятно няколко десетки хиляди младежи, които са вече български граждани, родени в България, най-новите, на които напр. ние можем да разрушим съзнанието на техните родители и тяхното, като им кажем, че дойде време /по изключение, няма да изменяме закона/: тази есен бай Христо /вчерашния Хасан/ ще му кажем момчето ти Иван /Алията/ ще го запишем в курс за шофьори. И да хване сина си за врата и да му каже: „няма да вървиш срещу държавата!“. Аз за такива индивидуални мерки говоря, които разрушават индивидуалното съзнание. А примерите могат да са много.

Напр. 5-10 години дъщерята на вчерашния Хасан кандидатства за медицинска сестра. Вчерашната Айше е станала Ангелинка. Тя и тази година няма да бъде приета. Ние викаме баща ѝ, за да кажем, че тази есен /и така ги разселваме на оня край на България/ и казваме: на 15 септември твоята Ангелинка е записана медицинска сестра като Ангелинка. И те ще се следят едни други там в махалата. Ще отиде съседът и ще каже: „Слушай, няма да говориш срещу властта, защото момичето ти няма да отиде да стане медицинска сестра, а момчето ти ще го изгонят от училище“ и т. н.

Когато казах индивидуални мерки за разрушаване на индивидуалното съзнание, аз това имам предвид. По начин, който да ги привърже за веки-веков за този строй. Ще получи удостоверение за правоспособност, но като Иван, като Ангел и т. н.(...)“

На 25 февруари в министерството се провежда изслушване на членовете на ръководството, които са направили инспекционни посещения по окръзите с компактно „преименувано население“. Ето няколко изказвания (АМВР, ф. 1, оп. 12, а. е. 652):

„ДР. СТ. САВОВ (генерал-лейтенант Стоян Савов – заместник министър на вътрешните работи):

Другари, аз бях в Сливен. (...)

Аз отделно разговарях с другарите от центъра, там е женския затвор, работят със задържаните жени. Разказват интересен опит. Най-активна-

та, която ги е водила от Момчилград, тя е вече готова и завербувана, макар че ще бъде съдена, и е подготвил още 4-5 за вербовка, не се пристъпва към това, докато мине следствието. Те малко време ще бъдат в затвора, след това отиват по места.

ОУ на МВР има подготвени още 9, но ги оглеждат, изучават ги. Реална е задачата за удвояване на агентурата до края на годината. (...)

Отделих и половин ден за армията. За там е характерно, че наситеността на агентура е много по-голяма, на 20-30 човека има агент. Продължават да се добиват нови агенти. Това са въоръжени хора и затова там наситеността трябва да е по-голяма. Там тези, които се изявяват бързо се профилират. Те са подбирани през есента, но командира казва, че са много добри войници. От всичките само 10-15 души са се изявили като националисти и са се опъвали при преименуването. Останалите са добри войници – дисциплинирани, слушат. (...)

ДР. Д. СТОИЛОВ (*генерал-лейтенант Димитър Стоилов – заместник министър на вътрешните работи*):

Другари, от 18 до 21 февруари посетих ОУ на МВР – Шумен.

(...) По щат имат 33 агентуристи, този апарат работи с над 460 човека, 32 жени. Ако става въпрос за натовареност, съставът сега е натоварен с 16 агента и с 25 ДЛ, средно на оперативен работник. (...)

Използвали са целесъобразно и творчески мероприятията и досега са вербувани 14 агента, те заслужават положителна оценка, те вече дават оперативно интересна информация. Придобили са още 126 доверителни връзки. (...)

ДР. Д. СТОЯНОВ:

(...) Няколко другари поставиха въпроса за среща с агентурата. На всякъде има хотели и в малките градчета има. Трябва да се видят стаи и да се плаща за това, дали сме толкова хиляди, още ще дадем, нашите хора се прибират. Съобразно местните условия трябва да ги решават тези проблеми. Ако агента трябва да се докара в окръжния град, ще му се платят пътните и дневните разноски.

Др. Черкезов, този въпрос трябва да се реши и да се дадат отговори, ако трябва един пасаж да се напише. Договаряме се окръжните началници да имат право да дават до 200 лв., а районните до 100 лв., техните заместници по 150 и 50 лв. и да се решат въпросите. (...)

Аз мисля, че още един път трябва да се прегледа от Четвърто у-ние – ДС (*Научно-техническо управление – М. И.*) – да се намалят контактите с

Турция с писма. Няма какво да се смущаваме. Повече писма трябва да се задържат, повече телефони да се прекъсват и те въобще постепенно трябва да разберат, че това, което е било преди 3 години, тази история свърши. Сега имаме свършено нова обстановка. Трябва да свикнат с тази мисъл, че България повече с тях няма повече да се занимава и те с нея да не се занимават. (...)“

Страховете от неясните последици от започнатата авантюра все по-ясно завладяват по това време Димитър Стоянов. На срещата, която се провежда в неговия кабинет на 18 март 1985 г., той завършва с думите:

„(...) Няма да чакате никакви указания. Съгласувайте помежду си – Второ управление, Шесто управление, ДНМ. Действайте, ако има нещо докладвайте – бързо и задълбочено да се изучава обстановката. Да не проспим нещо, че на нас никой няма да ни прости. Проспим ли нещо, някои тенденции, някои вълнения, в някои окръзи, тръгне ли, да не сме усетили предварително, да знаете, че работата става много зле. Достатъчно са 1000 души да се изтърсят в Шумен, Разград или в Кърджали и това да се разчуе по целия свят. От това по-страшно няма да има. А това е стадо, тръгне ли никой не може да го спре. Въпросът е да знаем всяко село как замръква и как осъмва.

Трябва да кажем, че за съжаление така ще бъде до края на годината, а след това не знам как ще бъде. Тази година се очертава страшна година.“
(АМВР, ф. 1, оп. 12, а. е. 654)

„ДА ИМАМЕ ВТОРА ПРОГРАМА, КОЯТО НЕ БИВА ДА ПУБЛИКУВАМЕ“

Политиката на предвожданата от Тодор Живков комунистическа върхушка към малцинствата, целяща претопяването им в „Единната българска социалистическа нация“, се провежда последователно и методично в продължение на 20 години. Основите на тази политика „Първият“ поставя в изказването си пред завеждащите на отдели на Централния комитет на БКП на 4 декември 1967 г.:

„Значи ли тази наша политика асимилация? Да, от наша марксистко-ленинска гледна точка значи. Защо? Защото ние, провеждайки тази линия, създаваме единна комунистическа нация. Ленин говори за прогресивна асимилация. Именно в случая се касае за прогресивна асимилация на националностите в България, в това число и на турската националност, и тяхното сливане с българската и създаване постепенно

на единна комунистическа националност. Ние не говорим сега за асимилация и не е необходимо да говорим. Ние говорим за сближаване на турското население като съставна част от българския народ. Като строители на социалистическа България.“ (Сравни с: Ялъмов, И., 2002, стр. 371)

Впоследствие в така поставената цел се променя изразът „единна комунистическа нация“, който се трансформира в широко пропагандирания „единна българска социалистическа нация“, а вместо „асимилация“ се използват евфемизмите „приобщаване“ и в по-твърдия вариант – „преодоляване на етническите различия“.

Достигнало до окръзите със смесено население, изказването на Тодор Живков предизвиква брожение сред местния партийен актив. Това кара неговия началник на кабинета по това време Милко Балев да преправи текста на изказването, така че горните думи да отпаднат. В Партийния архив са запазени няколко различаващи се помежду си преработки на стенограмата, но не и самата тя. Заместник завеждащият Отдела за работа с масовите организации и турското население към ЦК на БКП Ахмед Арунов успява обаче да вземе и запази едно от оригиналните машинописни копия.

В края на същата година – на заседание на ЦК от 28 декември 1967 г. – Тодор Живков отново използва думата „асимилация“:

„(...) нашата линия и в бъдеще трябва да бъде линия на приобщаване и сливане на това население с българската нация. ... Значи ние не сме за асимилация на турското и циганското население, но за каква асимилация? Ленин говори, че има асимилация и асимилация. Има груба, реакционна, шовинистична, империалистическа асимилация, но има и прогресивна асимилация. Ние сме за създаването на една комунистическа нация в НРБ, но не около турското и циганското население, а около българското население.“

И малко по-късно на същото заседание лукаво добавя:

„Не е удобно да употребяваме думата асимилация, но тук на заседанието може.“

(ЦДА, ф. 1б, оп. 34, а. е. 89; Баева, И. и Е. Калинова, 2009, стр. 66)

Един месец по рано – на 21 ноември 1967 г. – на заседание на Политбюро той вече е поставил задачата: „да имаме втора програма, която не бива да публикуваме“.

Десетилетието след „Априлския пленум“ на ЦК на Комунистическата партия е време, когато основната тенденция в политиката към малцин-

ствата е променена в сравнение с периода преди това, но все още не е ясно очертана — асимилационният натиск е на приливи и отливи.

Стартът се дава с Решение № 84 от 25 февруари 1969 г. на Политбюро на ЦК на БКП „За по-нататъшното подобряване на работата сред турското население и пълното му приобщаване към българския народ в борбата за социализъм и комунизъм“. От този момент до 1989 г. политиката на унификация на различните — на принадлежащите към малцинствата — се провежда целенасочено и методично. Това се прави на последователни стъпки, за да се стигне до кулминацията през зимата на 1984 — 1985 г. Сега знаем, че не всички от партийната върхушка са приемали тази политика (в повечето случаи само в отделни нейни аспекти), но като част от тоталитарния режим те е трябвало да изразяват съгласие и да участват в нейното провеждане или — алтернативата е отстраняване от заеманите ръководни позиции и отлъчване от комунистическия елит.

В изпълнение на Решение № 84 (Иванов, М. и И. Ялъмов, 1998; Ялъмов, И., 2002):

- Периодичният печат на турски език е силно ограничен. Закриват се четири централни периодични издания, излизащи на турски език. Остава вестник „Йени ъшък — Нова светлина“ и списание „Йени хайат — Нов живот“, които започват да се списват на български и турски език. Спрени са притурките на окръжните вестници. Само кърджалийският вестник „Родоп мюджалеси“ („Родопска борба“) се задържа до 1974 г., когато е заменен с притурка на турски на в. „Нов живот“ (през 1984 г. и тя е ликвидирана).
- Прекратява се книгоиздаването на турски език. Турският отдел към издателство „Народна просвета“ е закрит.
- Времето за радиопредавания на турски език се съкращава от 5 на 3 часа дневно.
- През 1975 г. се закриват турските естрадни театри в Шумен, Разград и Кърджали, като те се трансформират в естрадни състави, които до окончателното им ликвидиране през 1984 г. изпълняват български и съветски фолклор.
- Силно се ограничава дейността на читалищата в районите с турско население и на техните фолклорни състави.
- Министерството на просветата приема свои мероприятия. След 1969 г. в указанията на министерството преди началото на всяка учебната година вече не се дават подробни указания за изучаването на турски

език, както е било до тогава. Провеждат се събрания с учителите турци, които да инициират „доброволен отказ“ от изучаването на турски език. Тези, които изразяват несъгласие, са обявени за националисти и уволнени. От учебната 1973 – 1974 година този предмет е изваден от учебните планове. Към средата на 70-те години турски език не се изучава никъде.

- През 1971 г. се създава комисия, „относно наречието на литературния турски език, което следва да се използва от средствата за масова информация, предназначени за населението от турски произход, в училищата и при книгоиздаването“ (ЦДА, ф. 1б, оп. 40, а. е. 272). В резултат на работата на комисията е наложена модификация на турската книжовна норма, която е максимално отдалечена от съвременния литературен турски език.
- За да се заличат религиозните обреди и народностни традиции, особено при кръщаване, сватба и погребение, се налагат нови „социалистически граждански ритуали и традиции“. Във връзка с това на 11 март 1971 г. Секретариатът на ЦК на БКП утвърждава решение, което предвижда мерки за „внедряването на гражданските ритуали и преодоляването на влиянието на религията в бита на хората“ (ЦДА, ф. 1б, оп. 36, а. е. 1345).

Докаато се изпълнява тази програма, в годините от 1968 г. до 1978 г. се провежда втората (след 1950–1951 г.) мащабна изселническа кампания по време на комунистическото управление. По силата на спогодба между България и Турция през този период се изселват около 115 000 турци (ЦДА, ф. 1б, оп. 63, а. е. 152; Трифонов, С., 1993).

Рязкото ограничаване на етнокултурните и религиозни права на мюсюлманите е в правилната посока за Тодор Живков и неговото национал-комунистическо обкръжение, но не е достатъчно. Крайната цел е пълната асимилация. За това трябва да бъдат премахнати всички мюсюлмански имена и да се прекрати всякакво обозначаване на етническата принадлежност (в личните паспорти в началото на 70-те години все още съществува графата „народност“).

Започва се с помаците. (Виж основаващия се на богат документален материал анализ в: Иванова, Е., 2002, а също така Груев, М. и А. Калънски, 2008.) При помаците е „най-просто“, защото въпросът с народността не стои – според възприетата през 70-те години в партийните документи терминологията са „българи с мохамеданска вяра“ или „потомци на помохамеданчени българи“. Остават само имената. В по-ограничени мащаби преименувания на по-

маци се извършват (на редица места с насилия) през 60-те години – главно в периода 1962 – 1964 г. (в изпълнение на Решение на Политбюро № 101 от 5 април 1962 г., с което се утвърждават „мероприятия против турчезенето на цигани, татари и българи с мохамеданско вероизповедание“ – виж ЦДА, ф. 1, оп. 6, а. е. 4749). След като е натрупан известен опит – след като почвата е опипана – през 1970 г. в Родопите се преминава към тотално повсеместно преименуване на помаците. Съпротивата е смазана с насилия. До 1974 г. са сменени имената и издадени нови паспорти на около 220 000 души (Гочева, П., 1993). Към 30 март 1977 г. в цялата страна остават непреименувани 6718 помаци според справка на „Комисията за изпълнителните комитети на народните съвети при Министерския съвет“. (ЦДА, ф. 1б, оп. 36, а. е. 595).

За да се заличи етническата принадлежност на другите две групи – роми и турци, тя трябва да отпадне преди всичко от личните паспорти. Най-сигурното решение е, ако от тях просто отпадне графата „народност“. Така се стига до Разпореждане № 56 от 29 септември 1978 г. на Министерския съвет „за подмяната на личните паспорти на гражданите на Народна република България“, което е с гриф „Секретно“ (Протокол № 36 на БМС от 14.9.1978 г.). Към материалите на разпореждането е приложен доклад на министъра на Вътрешните работи Димитър Стоянов до председателя на Министерския съвет Станко Тодоров, в който то се обосновава. Ето началото на този доклад:

„Другарю Председател,

С Решение № 264 от 27 юни 1978 г. Политбюро на ЦК на БКП дава съгласие да бъдат подменени личните паспорти на гражданите на НР България с нов образец, като подмяната започне през 1981 г. и приключи през 1985 г.

Възлага се на Министерския съвет да утвърди проект за нов образец на паспорт на гражданите на НРБ и издаде съответно разпореждане за осигуряване на необходимите материали и съоръжения за изготвянето на паспортите.

Новият личен паспорт ще отговаря на настъпилите изменения в общественото развитие на страната и ще осигури цялостно изпълнение на Разпореждане № 337 на Министерския съвет от 27.IX.1975 г. Същият ще има наименование „личен паспорт на гражданин на Народна република България“, с което ще отпадне необходимостта в паспорта да се отбелязва народността на гражданина.

В новия личен паспорт се предвижда графа за вписване на единния граждански номер на лицата в съответствие с Единната система

за гражданска регистрация /ЕСТРАОН/, въведена с Разпореждане № 20 на Бюрото на Министерския съвет от 7.II.1976 г. Подмяната на личните паспорти ще допринесе за подобряване на отчета на населението, свързан с въвеждането на тази система, както и за подобряване контрола над извършителите на престъпления и други противообществени прояви и над неупражняващите общественополезен труд. (...)

Важно е дапомним периода, в който се предвижда подмяната, защото той говори за планираните бъдещи намерения: 1981–1985 г. Действията стават още по-директни през 1981 г., когато техническата подготовка за извършването на „паспортизацията“ е напреднала значително:

„Поверително!

НАРОДНА РЕПУБЛИКА БЪЛГАРИЯ

МИНИСТЕРСКИ СЪВЕТ

РЕШЕНИЕ № 171

от 19 ноември 1981 г.

за решаване на някои въпроси по паспортизацията

БЮРОТО НА МИНИСТЕРСКИЯ СЪВЕТ РЕШИ:

1. Подмяната на паспортите и другите документи на българските цигани, когато това е съпроводено със сменяване на турско-арабските имена с български, да се извършва безплатно за гражданите.

Таксите, определени за издаване на паспортите и другите документи, в тези случаи да се изплащат от бюджетите на окръжните народни съвети и на Столичния народен съвет и от министерствата и другите ведомства.

2. Разрешава ползуване на 95 допълнителни щатни бройки по сменяване имената на българските цигани, до приключване на тази дейност, но не по-късно от края на 1985 г., съгласно приложението. Изпълнителните комитети на окръжните народни съвети и на Столичния народен съвет да разпределят бройките по общини.

В другите населени места с над 500 души български цигани, изпълнителните комитети на окръжните народни съвети и на Столичния народен съвет могат да разрешават ползуването на една допълнителна щатна бройка на обществени начала до края на 1985 г. За извършването на тази дейност да се привличат пенсионери с необходимия политически и организационен опит или работили в органите на Министерството на вътрешните работи.

3. Министерството на финансите да предостави необходимите средства на изпълнителните комитети на окръжните народни съвети и на Столичния народен съвет, на министерствата и другите ведомства.

София, ноември 1981 г.

(следват подписи – М. И.)“

Към материалите във връзка с решението е приложено и писмо от Секретаря на Комисията по териториалното и селищното устройство К. Карамитрев до председателите на изпълнителните комитети на окръжните народни съвети с гриф „Строго поверително!“. С това писмо на тях им се изпраща „справка за отговорите на поставените въпроси относно сменяване имената на българските цигани на срещата със секретарите на изпълнителните комитети на окръжните народни съвети и на Столичния народен съвет, състояла се на 27 октомври т. г. в с. Воняца вода, Великотърновски окръг“. Тази справка обаче отсъства от архивираната преписка.

Сега вече може да се пристъпи към масово преименуване на ромите.

ПРЕИМЕНУВАНЕТО НА РОМИТЕ

Както при помаците, така и при ромите първите преименувания при комунистическото управление се извършват през 60-те години и затова нека да се върнем в това време.

Подготовката за тях започва през 1959 г.:

ЦДА, ф. 1б, оп. 6, а. е. 4034, л. 1-3

„ПРОТОКОЛ „А“ № 229 НА ЗАСЕДАНИЕТО НА ПОЛИТБЮРО НА ЦК НА БКП ОТ 31. X.1959 ГОД.

Присъстват другарите: Боян Българанов, Райко Дамянов, Тодор Живков, Енчо Стайков, Георги Цанков, Вълко Червенков, Димитър Димов, Младен Стоянов, Тодор Прахов, Станко Тодоров, Митко Григоров и Пенчо Кубадински.

ВЪПРОСИ НА ДНЕВНИЯ РЕД:

(...)

IV. Относно уреждане положението на онези трудещи се цигани, които желаят да се регистрират като българи. Докладчик др. П. Кубадински

РЕШЕНИЯ:

(...)

IV. Смята за правилно да се уреди положението на онези трудещи се цигани, които се чувстват българи и искат да се регистрират като бъл-

гари или да заменят мохамеданските си имена с български. Във връзка с това Министерството на правосъдието да внесе в едномесечен срок предложение за изменение за правилника за водене на регистрите за гражданското състояние, в смисъл да се даде възможност на народните съвети да извършват промени в графа „произход“ по писмена молба на трудещите се от националните малцинства, които желаят да се регистрират като българи. Да се даде възможност на родителите, които желаят, да регистрират новородените си деца като българи.“

Следва подписът на Тодор Живков.

Към решението е приложена и следната обосновка:

ЦДА, ф. 1, оп. 6, а. е. 4034, л. 47, 48

„ДОКЛАДНА ЗАПИСКА

В Народна република България живеят около 207,000 български граждани от цигански произход. Съвместният живот на циганското население с българския народ в продължение на стотици години е довел до съществени изменения в бита, съзнанието и културата на значителна част от това население. Процесът на приобщаване на циганското население към българския народ и българската националност обаче бе възпрепятствуван съзнателно преди 9.IX.1944 год. от българската буржоазия, която провеждаше към тях политика на расова дискриминация. В условията на феодализма и капитализма циганите бяха поставени вън от обществото. Едва след 9.IX.1944 год. при бащинските грижи на Партията и народната власт за циганското население се откри широк простор за всестранно развитие и се създадоха предпоставки за най-тясно сближение на трудещите се, независимо от техния произход и вяра.

Значителен брой цигани са възприели българския език като матерен език, приобщици са се към българската материална и духовна култура, децата им учат в български училища. Много от тях са приели български имена, женят се за българи и българки, чувствуват се българи. В годините на народната власт особено се засили процесът на приобщаване към българската нация сред циганите християни, които са повече от 100,000 души. Участието в социалистическото строителство, общите идеологически цели и задачи, общият труд в производството, общите политически, масови и културно-просветни организации, богатата българска култура и пр. – всичко това неотразимо въздействува на циганското население и най-тясно го приобщава към българския народ. Това е естествен, закономерен и прогресивен процес на нашето общест-

вено-политическо развитие. В резултат на това най прогресивната част от циганското население поставя въпросът, че те се чувствуват българи и искат да извършат промяна в своето гражданско състояние, като се регистрират като българи. В ЦК на БКП постъпват молби от цели групи цигани, които настойчиво изтъкват, че те фактически са българи и искат да отстранят формалните пречки за приобщаването им към българската нация.

Известна част цигани-мохамедани през 1946–47 год. се регистрираха като турци. Приобщаване на част от това население към турското население, като се има предвид по-ниската култура на турското население, религиозните и националистически влияния и анкарската пропаганда, задържа развитието на тези цигани. Част от кадрите сред тази категория от циганското население също поставя въпрос да се регистрират като цигани или българи. Такива искания има и от някои евреи, турци и др. Пречка в това отношение се явява фактът, че промяна в гражданското състояние може да се извърши само по съдебен път.

Освен това при дописването в регистрите на гражданското състояние новородените деца трябва да се регистрират по произхода на своите родители, въпреки желанието на последните да ги впишат като българи. Тези процесуални изисквания в настоящия етап се явяват затруднение в удовлетворяването желанието на трудещите се от националните малцинства.

Отделът на ЦК на БКП „За работа сред националните малцинства“ предлага да се извърши промяна в правилника за водене на регистрите за гражданското състояние, като се даде възможност на народните съвети да извършат промяна в графа „произход“ по писмена молба (а не по съдебен ред) на трудещите се от националните малцинства, които искат те самите или своите деца да регистрират като българи.

Да се проведе и разяснителна работа сред тази част от циганското население, което в миналото, стремейки се да избегне прозвището „цигани“, се е регистрирала като турци. Перспективата на развитие и на тези цигани е свързана не с реакционна Турция, а с българския народ.

17.IX.1959 г.

София, ЗАВ. ОТДЕЛ „ЗА РАБОТА СРЕД НАЦИОНАЛНИТЕ МАЛЦИНСТВА“ НА ЦК НА БКП: (п.)

/Ив. Господинов/“

На ръка е написано: Съгласувано с Министерството на правосъдието

След приемането на решението от 31 октомври 1959 г. започват конкретни действия по преименуването. Гласък на тези действия дава споменатото погоре Решение № 101 от 1962 г. В него, като се констатира, че „подтиквани от турската пропаганда и религиозния фанатизъм, и улеснявани от неправилните действия на редица органи на народната власт, над 130 хиляди цигани и десетки хиляди татари и българи мохамедани в много райони на страната са се регистрирали като турци“, се постановява да се изработи инструкция към Правилника за водене регистрите за гражданското състояние, в която „да се разяснят правата на гражданите от небългарски произход, които при пълно вътрешно убеждение и открито изразено собствено желание могат да регистрират себе си и своите деца като българи, да променят своите собствени, бащини и фамилни имена без решение на народния съд, а само с писмена молба до съответните народни съвети“.

В своите спомени „Един циганин в ЦК на БКП“ Господин Колев, който от 1958 до 1990 г. е инструктор в ЦК на БКП, отговарящ за работата с циганското население, описва по следния начин изпълнението на партийните решения сред циганското население по онова време:

„Първото решение за смяна на имената е от януари 1960 година.(...)

За улеснение на процедурата по смяна на имената бе изменен съответният текст в Наредбата за гражданско състояние. Дотогава смяната на имената можеше да стане само чрез съда. Въведоха опростена процедура, която изискваше само попълването на един формуляр. Ето го и текста на декларацията, пазя го:

„Декларация

Долуподписаният..... заявявам, че доброволно
желая да си променя турското име..... с българско,
от.....на.....

Подпис, дата, град“.

Циганинът попълваше тази декларация и след кратко време получаваше безплатно паспорт с новото си име.

Отначало всички бяха стъписани. Хората на глас задаваха въпроси. Как така ще ни сменят имената? Защо? Кому пречат? Нали работим и си гледаме децата?! Във всяка къща, във всеки дом хората разсъждаваха по новия правителствен казус и, естествено, спореха. Някои изчаква-

ха какво ще направят съседите. Други питаха по телефона или с писма близките си от други селища. (...)

В началото се спазваше принципът на доброволността. Много хора, предимно млади, направиха необходимото и даже с гордост и радост демонстрираха новите си имена. Истина беше, че значителна част от по-младите хора още преди това в махалата или на работното си място са ползвали вече избраните имена. Но със старите хора беше по-друго. Те бяха съгласни децата им и по-младите да носят български имена, но за себе си с просълзени очи кротко питаха: „Не е ли грехота на нас – 70-80-годишни хора, вече с единия крак в гроба – да ни сменят имената и да ни правят за резил?!“...Имаше обаче и цигани, които открито заявяваха, че за нищо на света няма да се съгласят да си сменят имената. И дълго време, чак до 1985 година запазиха турските си имена.

Разяснителна работа се водеше устно. Този акт се пропагандираше индивидуално. Вестниците, радиото и телевизията не споменаваха и не пишеха нищо по този въпрос. Вестник „Нов път“ – въпреки че в много махали и квартали темата „вреше и кипеше“ – също мълчеше.

Отначало се разчиташе на личната инициатива – които желаеха, отиваха в общината или в кварталния клуб, където дежуреха служители на съвета, и попълваха декларациите. Не след много време обаче административните и стопански ръководители – видимо и по нечие указание – започнаха да толерират тези свои работници, които бяха с нови имена. Към ония, които не желаеха да си сменят имената, нескрито изразяваха негативното си отношение. Такива упорити цигани често бяха наказвани за най-дребни прояви, забавяха авансовото им заплащане, имаше даже случаи на уволнени... – всичко това, виждате ли, ставало поради „съкращения“. На упоритите цигани не изплащаха редовно социалните помощи. По това време (1962 – 1963 година) се завършваше строителството на „Филиповци“ край София. От районните съвети и от Софийски ГНС идваха сигнали, които недвусмислено даваха да се разбере, че новодомци могат да станат само тези, които са си сменили имената. Сравнително по-леко премина кампанията във Врачанско, Видинско, Плевенско, Перник, Кюстендил и София. В тези градове и райони отдавна имаше цигани със смесени имена: личното им – българско, а бащиното – турско. Много трудно, даже драматично премина кампанията в Хасковско, Бургаско и Русенско. В квартал „Столипиново“ в Пловдив на многолюдно събрание, на което говори зам.–завеждащият отдел

„Малцинствен“ Димитър Генов, през прозореца хвърлиха голям камък, който по една случайност не го улучи. В Нова Загора колата, с която пътувах, бе атакувана с градушка от камъни. Главният аргумент на яростните противници за смяната на имената беше: „Ние не сме цигани, ние сме турци! Когато смените имената на всички турци, тогава и ние ще сменим нашите!“ И това беше истина. В официалните документи за самоличност те бяха вписани като турци, макар че в интимни разговори не отричаха циганския си произход.

За година и половина бяха сменени имената на 120 000 човека. (...)“ (стр. 157 – 159)

„СТРОГО И ПОСЛЕДОВАТЕЛНО ТРЯБВА ДА СЕ СПАЗВА ПРИНЦИПЪТ НА ДОБРОВОЛНОСТТА“

Една от първите задачи на провежданото от комунистическия режим след 1969 г. етническо инженерство е да се направи публично невидима малцинствената етническа и религиозна идентичност. Моделирането на етно-религиозния състав в страната, започнало с масовото преименуване на помаците през първата половина на 70-те години, продължава със заличаването на ромската етническа група. При преброяването от 1975 г. данните за броя на ромите са грубо манипулирани и се оказва, че те са само 18 323 души. За сравнение предишните две преброявания дават за броя на циганите у нас 197 865 души през 1956 г. и 148 874 през 1965 г. (Национален статистически институт, „Преброяване на населението и жилищния фонд към 4 декември 1992 г. Резултати от преброяването на населението, Том I“, София, 1994, стр. XXV.)

Но за политическата полиция на една тоталитарна държава е типично воденето на двойно счетоводство. Следвайки въведени от „циганолюзите“ на Държавна сигурност „обективни“ критерии и като се използват данните на Единната система за гражданска регистрация (ЕСГРАОН), ромите в България се броят, без те да знаят това, човек по човек. Ето какво четем в справкаката „Оперативната обстановка сред българските цигани и задачите на органите на ДС и НМ“, изготвена въз основа на докладна записка на началника на „Инспекторат“ – МВР с дата 5 май 1980 г. и публикувана в „Бюлетин за ръководния състав на МВР – бял“ (АМВР, ф. 1, оп.12, а. е. 185, л. 24 – 28):

„(...) В Н Р България живеят около 510 000 български цигани (обърнете внимание – не 18 323, както е според проведеното само 5 години преди това преброяване – М. И.), от които: в Пловдивски окръг – 52 000, Варненски – 34 000, Сливенски – 32 000, Бургаски – 30 000, Пазарджишки – 29 000,

Старозагорски – 28 500, Михайловградски – 23 500, в столицата – 26 300 и др.

При последното преброяване на населението и при подмяната на личните паспорти по-голямата част от българските цигани приеха без особени усложнения български имена.“

Последното изречение съдържа важна информация. Това е единственият текст, на който съм попаднал, от който да се вижда, че по време на преброяването през 1975 г. са провеждани, без да се вдига шум, асимилационни действия по отношение на ромите мюсюлмани, като са им променяни имената. Е, отбелязва се, че това е ставало „без особени усложнения“. Както ще видим по-долу, една година по-късно главният отговорник от Политбюро на ЦК на БКП по „заличаване на етническите различия“ Георги Атанасов даже подчертава, че това е ставало „напълно доброволно“. Интересно е, че през 1994 г. Националният статистически институт коментира по аналогичен начин силно занижения брой на ромите според преброяването през 1975 г.: „Причината за това е самоопределянето на значителна част от тези лица като принадлежащи към българската етническа група.“ (Виж цитираната публикация, стр. XXVII.)

Но да продължим с текста на справката:

„В окръзи, където живеят компактни маси български турци и български цигани, под влиянието на протурския национализъм циганите продължават да се турчечат и да запазват арабско-турските си имена. Така например, във Великотърновски окръг от 23 150 български цигани се турчечат 14 860, в Старозагорски от 28 320 – 10 440, във Врачански от 23 600 – 7 110, в Хасковски от 16 550 – 3 100. Всички живеещи в Кърджалийски окръг 5920 български цигани се турчечат, а в Търговищки от 10 530 – 9 600.“

Цитираният тук документ е изготвен като част от подготовката на репресивния апарат за окончателното решаване на задачата: „при замяната на паспортите да завърши процесът на приемането на български имена“. Ето още няколко пасажа от него:

„(...) Българските цигани все още изостават от общото развитие на българския народ. Сред отделни лица и среди от тях се наблюдават отрицателни прояви от политически характер, които се свеждат главно до:

– опити за създаване нелегални организации на националистическа и религиозна основа;

– опити за издирване и установяване на връзки между по-будни, образовани и заемащи отговорни постове български цигани с цел водене на борба против „асимиляторската“ политика на партията и правителството и отстояване на „циганската самобитност и националност“;

– издигане на искания за национална автономия, създаване на цигански самодейни художествени колективи и спортни клубове, организиране на цигански национални вечери и срещи;

– вражески прояви по адрес на партийно-правителствените мероприятия и по-специално за приобщаване на българските цигани в социалистическото строителство.

Има данни, че отделни български цигани се стремят да установят връзки със задгранични цигански центрове в Париж, Лондон и Югославия и да вземат участие в провеждани от тях международни мероприятия (конгреси, симпозиуми и срещи).“

Дейността на международните ромски организации, между които централно място заема особено активната през този период „Международен ромски съюз“ („International Romani Union“), се е следяла внимателно от българските специални служби. За тези организации виж по-подробно: Лиешоа, Жан-Пиер, 1999, както и Марушиакова, Е. и В. Попов, 1993. Да продължим със справката:

„Наблюдава се известно активизиране на баптистките и евангелските църкви в някои райони и квартали, населени предимно с български цигани.

Софийското градско и окръжните управления на МВР провеждат мероприятия за пресичане, ограничаване и неутрализиране на нелоялната дейност сред българските цигани. Установеният вражески контингент обаче е малък и не създава необходимата оперативна база за по-разгърната, ефективна и перспективна работа. По-добри резултати имат в това отношение окръжните управления в Ямбол, Пазарджик, Ловеч и Михайловград.

При извършената проверка от „Инспекторат“ – МВР през октомври 1979 г. е било констатирано чувствително изоставане в Софийското градско, Софийското окръжно и в окръжните управления на МВР – Пловдив и Стара Загора, където не е бил установен вражеският контингент сред българските цигани и нито едно лице не е било взето на оперативен отчет.

Агентурата по тази линия не достига, независимо че в повечето окръжни управления се ползват и агенти, работещи и по други линии.

Това важи главно за окръжните управления в Габрово, Ловеч, Велико Търново, Разград, Кърджали, Благоевград и Кюстендил.

В информацията на началника на „Инспекторат“ – МВР от 28 ноември 1979 г. до др. министър се прави общата констатация, че получаваните сигнали, водените на оперативен отчет дела, количеството и качеството на агентурата (в това число с маршрутни възможности и за оказване на влияние) и работата с нея са далеч под изискванията на Окръжно № I-44. Счита се за целесъобразно ВГУ (*Второ главно управление – М. И.*) и VI управление – ДС да вземат допълнителни мерки за оказване помощ на място, особено по перспективните разработки и сигнали. (...)

По-голямата част от негласния апарат на Народната милиция е с добри възможности и при условията на компактни маси от български цигани един агент може успешно да контролира поведението на повече лица. Много от сътрудниците, които имат маршрутни възможности, са картотекирани в ДНМ (*Дирекция на народната милиция – М. И.*) и при необходимост се използват успешно. Работата по придобиването, ръководенето и възпитаването на негласния апарат е под изискванията в окръжните управления – Благоевград, Кюстендил, Враца, Варна, Пазарджик, Сливен и Стара Загора.

Ползването на доверени лица сред тази категория български граждани дава добри резултати. Въпреки това в окръжните управления в Хасково, Пазарджик, Пловдив, Силистра, Шумен, Стара Загора, Кюстендил, Благоевград и София тази задача е подценена.

Отпечатано на печатница в 60 екз. (*на ръка – М. И.*).“

И така, след като са предприети мерки за мобилизиране на Държавна сигурност и милицията (включително тяхната агентура), може да се премине към действие. На 7 юли 1981 г. в ЦК на БКП се провежда инструктаж с окръжните партийни секретари, с което започва кампанията по поредното (този път окончателно) масово преименуване на ромите мюсюлмани:

Централен държавен архив (ЦДА), фонд 16, опис 59 (II), архивна единица 66.

СЪДЪРЖАНИЕ

на стенографския протокол на съвещанието на първите секретари на ОК на БКП и отговорни дейци от други ведомства, 7 юли 1981 г.

„(...)

ПРЕДС. АЛЕКСАНДЪР ЛИЛОВ (*Александър Лилов – член на Политбюро и секретар на ЦК на БКП по идеологическите въпроси, член на Държавния съвет*):

Другари, днешното съвещание с първите секретари на окръжните комитети на партията, на което са поканени и отговорни дейци на други ведомства, има инструктивен характер. Ще разгледаме два въпроса. По първия, който е посветен на някои въпроси от изпълнението на плана в селското стопанство, ще говори др. Гриша Филипов – председател на Министерския съвет.

Има думата др. Гриша Филипов.

ГРИША ФИЛИПОВ:

(...)

ПРЕДС. АЛЕКСАНДЪР ЛИЛОВ:

(...)

По втората точка от нашето съвещание – работата сред българските цигани във връзка с подмяната на паспортите в Народна република България, има думата др. Георги Атанасов.

ГЕОРГИ АТАНАСОВ (*Георги Атанасов – секретар на ЦК на БКП и председател на Комитета за държавен и народен контрол /с ранг на министър/*):

Другари,

Както е известно, в продължение на 5 години ще се извърши замяна на паспортите на гражданите на Народна република България. Това е значително мероприятие на нашата държава с важно, преди всичко, възпитателно и политическо значение. Основната част от подготвителната работа вече е завършена. Целта на настоящото съвещание е да обсъди някои въпроси по-специално за подмяната на паспортите на тази част от българските цигани, които имат турско-арабски имена.

Секретариатът на ЦК на БКП смята за целесъобразно да се отговори положително на изявеното желание от български цигани да заменят турско-арабските си имена с български или да ги приведат в българска транскрипция. Този процес е започнал отдавна и е напълно обосновано в периода на петгодишния срок на паспортизацията да бъде доведен докрай(*Подчертаното тук и по-надолу е както в оригинала – М. И.*).

Българската комунистическа партия провежда последователно класова, марксистко-ленинска линия и политика към етническите групи у нас. Социалистическият обществен строй създаде и създава все по-добри условия за преодоляване на тежкото наследство в тази област, оста-

вено ни от капитализма, в това число и към българските цигани, за пълното им приобщаване към делото на социализма и българския народ.

Проблемите на българските цигани винаги са били обект на специални грижи и внимание на партийното и държавното ръководство, лично на др. Тодор Живков. (...)

В резултат на коренните преобразования в цялостния живот на страната, на измененията, които провеждането на ленинската априлска линия на партията внесе в живота на българските цигани, сред тях се развива и формира българско народностно съзнание, ускорено протичат обективни процеси на пълно и необратимо приобщаване към българската нация. Преобладаващата част от тях се считат за българи, съзнателно се стремят да бъдат изразители на онези традиции и добродетели, които са характерни за нашия народ. Това е крупно завоевание. Това е такова завоевание, което изразява високохуманната същност на социалистическия обществен строй, неговата способност да създава реални условия и предпоставки за развитието, усъвършенствуването и реализацията на всеки свой гражданин. (...)

Задачата на настоящото съвещание не е да обсъжда мероприятия за цялостното решаване на проблемите. Нашата цел сега е да поставим един единствен въпрос – при замяната на паспортите да завърши процесът на приемането на български имена.

Какви са съображенията за поставяне на този въпрос?

Както е известно, на преброяването през 1975 г. огромната част от българските цигани напълно доброволно изяха своето българско национално самосъзнание, записаха се като българи.

Едно социологическо изследване от 1979 година показва, че над 300 000 души са вече напълно интегрирани към нашия народ. Това намира израз и в приемането на български имена, в обстоятелството, че те разглеждат все повече този въпрос като важен и необходим елемент на принадлежността си към българската социалистическа нация.

И наистина името на човека е непосредствено свързано с чувството за национална принадлежност и национално самосъзнание, то отразява историческата традиция на народа, израз е на приемствеността между поколенията. Следователно има важно не само личностно, но обществено и политическо значение както за държавата, така и за всеки гражданин.

В случая е съществено и друго. Сред голяма част от българските цигани съществува силно изразено желание за скъсване с всичко, което е свързано с циганското в отрицателния смисъл на тази дума.“

Да се замислим какво казва Георги Атанасов на това място. Според него „циганско“ е дума, която има и отрицателен смисъл. От друга страна малко преди това той заявява, че „преобладаващата част от тях (циганите – М. И.) се считат за българи, съзнателно се стремят да бъдат изразители на онези традиции и добродетели, които са характерни за нашия народ“. Ето как се придава отрицателна натовареност на названието на една цяла етническа група, за да се противопостави тя на другата – на добрата (българската) – с нейните „характерни традиции и добродетели“. Това е възглед, който се основава на идеята за превъзходство на една етническа група спрямо друга или – простичко казано – расизъм. Не на последно място така се насажда у „другите“ отрицателни нагласи към ромите като към група, а у самите роми – чувство за малоценност, „защото са цигани“.

Да се върнем към аргументацията на Георги Атанасов с характерната за тогавашния партиен стил риторика:

„Трябва да се има предвид и обстоятелството, че практически в цял свят (с изключение на Югославия и Гърция) циганите носят имената на националностите, сред които живеят.

Ето защо ние смятаме за правилно този естествен обективно обоснован процес да не се задържа, а да се създават условия и предпоставки за ускореното му протичане, така че тези български цигани, които имат турско-арабски имена, да получат възможност при подмяната на паспортите да ги заменят с български или да ги приведат в българска транскрипция. Това е задачата, която трябва да решим. Това са и съображенията, за да оценим тази задача като назряла. Поради предстоящата паспортизация, нейното решаване не бива да се отлага.“

След това Георги Атанасов дава количествените параметри на задачата (има известно различие с данните на инспектората на МВР, цитирани по-горе, но трябва да се обърне внимание, че там са дадени цифри за онези цигани, които се „турчечат“, а по-долу – за тези, които имат „турско-арабски“ имена; освен това за изминалата близо една година данните са били доуточнявани):

„(...) в редица окръзи броят на българските цигани с турско-арабски имена е значителен. В Кърджалийски окръг те съставляват 94,8 на сто от общия брой на това население; във Великотърновски – 64,3 на сто; в Ловешки – 57,4 на сто; в Плевенски – 68,7 на сто; в Разградски – 70 на сто; в

Силистренски – 58,8 на сто; в Търговищки – 70 на сто; в Старозагорски – 47,6 на сто; в Шуменски – 63,6 на сто; в Ямболски – 44,9 на сто и т. н.

Работата, която трябва да се извърши, не е нито лека, нито кратковременна и не бива да се подценява от никого. Това е труден въпрос, а *за някои хора ще се окаже и болезнен (курсивът е мой – М. И.)*. Той е труден и поради някои специфични обстоятелства.

Първо, става дума за значителна група – за около 180 хиляди души. Организацията на политическата работа, както се вижда, ще засегне значителен кръг от хора.

Второ, основната част от тези наши граждани живеят компактно, в обособени квартали и махали. Това е особено характерно за големите градове, където вероятно ще се срещнат и повече трудности. Трябва да се има предвид и обстоятелството, че значителна част от циганите с турско-арабски имена са в райони с преобладаващо турско население, някои се намират под влияние на религиозния фанатизъм, турчечат се.

Трето, може да се предполага, че при непълноти и грешки от наша страна националистически настроени български турци няма да пропуснат да се възползват от тях, като представят нашите действия за насилствена асимилация. На такава основа те ще се опитват да внасят несигурност и сред българските турци, да приобщават българските цигани към своите нечисти действия.

Ясно е, че успоредно с индивидуалната политическа работа трябва зорко да се следи поведението на националистическите елементи, навреме да се парира всяко вражеско действие.

Що се отнася до българските цигани, които изповядват ислямска религия, то на тях трябва търпеливо и аргументирано да се разяснява, че смяната на имената не засяга религиозната принадлежност, както преди години смяната на имената на потомците на помохамеданчените в миналото българи с нищо не накърни техните религиозни чувства.“

Разбира се е цинично да се твърди, че смяната на името на един мюсюлманин с друго – немюсюлманско име, с нищо не накърнява неговите религиозни чувства. Да не говорим, че това става в условията на тотална репресия по отношение на мюсюлманската религия (виж: Иванова, Е., 2002, както и Груев, М. и А. Калъонски, 2008). Но да проследим по-нататък инструктажа:

„Четвърто, както е известно, международната реакция и шпионско-диверсионните централи на САЩ, а също така и някои органи в съседна

Югославия, активизират своята дейност по т. нар. цигански въпрос, използват го срещу нашата страна. Паспортизацията на гражданите ще увеличи не само техния интерес, но и стремежа им политически да ни злепоставят пред международната общественост, стига да има и най-незначителен повод за това. (...)

(...) Това е задача политическа и тя се нуждае от политическо ръководство, от политически подход на всеки, който я провежда. Практически тя трябва да се изпълни чрез първичните партийни организации, организациите на Отечествения фронт, Комсомола и професионалните съюзи, но не глобално от тези организации, а от кадри и дейци, на които ще бъде поставена. Първите секретари на окръжните комитети на партията носят лична отговорност за точното спазване на указанията. Тези указания единствено ще се дават по линия на партийните комитети.

По поръчение на Секретариата на ЦК искам да обърна вашето внимание на няколко момента:

– Пристъпваме към завършване на едно важно дело. Въпросът се поставя от самото население и е резултат на дълбоките промени в неговото съзнание. Това обаче в никакъв случай не трябва да отслабва нашата активност, нашата точност и прецизност в организацията и провеждането на работата. Необходимо е да вървим към осъществяването на поставената цел последователно, но много внимателно, без шум, да не допуснем в никакъв случай изостряне на обстановката и въпросът за българските цигани да се интернационализира, да стане повод за обсъждане от други страни и на международни форуми.

– Строго и последователно трябва да се спазва принципът за доброволността. Точно този принцип обаче предполага действена политическа работа, индивидуална работа с всеки човек. Тук няма място нито за шумни инициативи, нито за събрания на много хора, нито за общи и голословни приказки. С всеки гражданин следва да се работи конкретно и целенасочено. Ще се наложи с някои да се провеждат многократни срещи и разговори, търпеливо и аргументирано да се разяснява, *да се постига вътрешна убеденост (курсивът е мой – М. И.).* Работата трябва да бъде възложена като лично поръчение на кадрите и да бъде лично извършена от тях.

Необходимо ще бъде да се опрем на комунистите от средата на българските цигани, да се отнесем с доверие към безпартийните, да търсим най-авторитетните и най-влиятелните сред тях, те да създадат пробива,

първи да дадат пример, без да се ръководим от правилото дали е дошъл техният ред да получат нови паспорти.

– Подмяната на турско-арабските имена не е кратковременна кампания. Този въпрос трябва да се реши през петгодишния период, през който ще се сменят паспортите на всички български граждани. Имаме и време и търпение.“

Тук ясно проличава как е разположено във времето планираното от комунистическия режим преименуване на всички български граждани с мюсюлмански имена – петгодишният период, за който става дума, е синхронизиран със срока, в който трябва да се извърши смяната на паспортите (виж доклада на министъра на вътрешните работи Димитър Стоянов във връзка с Разпореждане № 56 на МС от 1978 г.).

В края на своя инструктаж Георги Атанасов сменя темата, преминавайки върху довършването на кампанията по преименуването на помаците, което илюстрира тоталния и безпрекословен характер на осъществявания замисъл:

„(...) Наред с подмяната на имената на българските цигани, Секретариатът на ЦК на БКП намира за целесъобразно да се доведе докрай възстановяването на имената на потомците на помохамеданчените в миналото българи. Сега сред тях са останали около 4 000 души с турско-арабски имена – главно онези, които са напуснали Родопите и живеят в други краища на страната. Това са най-упоритите, някои от които се турчечат. Те трябва да бъдат убедени да възстановяват българските си имена. За онези, които ще упорствуват, трябва да се отложи срокът за подмяната на паспортите в рамките на обявения срок.“

Или иначе казано – който не си смени името в рамките на обявения срок, ще остане след това без валиден паспорт с всичките произтичащи от това последствия.

Инструктажът завършва с думите:

„(...) Задължително е едно – организацията на изпълнението и практическата работа, която ще се проведе под непосредственото ръководство на първите секретари на окръжните комитети на БКП, да се осъществи напълно в съответствие с политическата същност и значение на задачата.“

След инструктажа Александър Лилов прави заключително изказване:

„(...)“

ПРЕДС. АЛЕКСАНАДЪР ЛИЛОВ:

(...) Днес ние поставяме въпроса за имената по простата причина, че не можем да отлагаме повече издаването на паспортите в Народна република България. Поради това Секретариатът се съгласи да разгледа частично този въпрос, за да се даде ясно указание и ясна линия за неговото решаване.“

Забележителна логика на Секретариата – тоталното преименуване на ромите мюсюлмани, като задължително условие за издаването на нови паспорти в държавата. По силата на някакви неназовани правила не е възможно да има паспорти и други документи с мюсюлмански имена. Щом има граждани с такива имена, „паспортизацията“ трябва да се отложи. По-нататък Александър Лилов с императивен тон подчертава, че инструктажът на Георги Атанасов е от името на цялото комунистическо ръководство:

„Указанията, които изложи др. Атанасов, са абсолютно ясни и работата трябва да се постави именно върху тях. Това е базата, която Секретариатът на Централния комитет, съгласувано с др. Тодор Живков, вижда сега за поставянето и решаването на този въпрос, и те трябва да се спазват стриктно поради важността им. Ние ще номерираме тази инструкция и ще я дадем поименно на всеки първи секретар. Вие ще прецените как по-нататък ще я ползвате, за да може тя да се спазва строго.

(...)Нашата преценка е, че ние имаме възможност не само да поставим, но и да решим успешно този въпрос, тъй като проучванията, които се направиха, показаха, че близо половината от това население вече изявява желание да се реши този въпрос, говори български не само в обществените си изяви, а и в семейната си среда. Има възможност да решим този въпрос, но само ако умно организираме осъществяването на тази дейност. Централният комитет настоява именно за такова отношение към тази задача.

Така че ви моля да прецените най-напред в по-тесен кръг, а след това и съответните специалисти от Отечествения фронт, от Министерството на вътрешните работи, от съответните образователни, стопански и други органи, където има такова население, начина, по който ще се действа на всяко място. Особено е важно да се внимава в големите махали, в Пловдив да речем, където има над 50 хиляди цигани, в Сливен, Пазарджик и някои други места.

Ето такива са допълнителните неща, на които исках да спра вашето внимание и още веднъж да ви кажа, че Централният комитет гледа на

този въпрос с много голяма сериозност и ще изисква такава сериозност и от окръжните секретари.

Има ли допълнителни съображения? – Няма.

Закривам съвещанието.

Стенограф: (п.)“

(Значителен фрагмент от тази стенограма беше за първи път публикуван във в. „Дром дромendar“, брой 5, юли-август 2001 г.)

Няколко месеца след съвещанието от 7 юли (през ноември 1981 г.) излиза поверителното Решение № 171 на МС, с което се урежда „подмяната на паспортите и другите документи на българските цигани, когато това е съпроводено със сменяване на турско-арабските имена с български, да се извършва безплатно за гражданите.“ Отпускат се и допълнителни щатни бройки „по сменяване имената на българските цигани“. (Виж **решението** в предходния файл.)

Кампанията по „доброволната“ смяната на имената на ромите в България завършва по-рано от предвиденото. В Синия периодичен информационен бюлетин на МВР, представен на 22.7.1983 г. за одобрение от Министъра на вътрешните работи, е публикуван отчет за извършената дейност, изготвен от Централното информационно-организационно управление на МВР. Отчетът е с гриф **СТРОГО СЕКРЕТНО!** на всяка страница:

АМВР, ф. 1, оп. 12, а. е. 506, л. 71 – 74

„СТРОГО СЕКРЕТНО!

СЕКРЕТНО!

СМЯНАТА НА ТУРСКО-АРАБСКИТЕ ИМЕНА И ПАСПОРТИЗАЦИЯТА НА БЪЛГАРСКИТЕ ЦИГАНИ

Смяната на турско-арабските имена на българските цигани, която започна от началото на 1981 година, вече окончателно приключи.

Към 31 май 1983 г. са сменени имената на 230 897 български цигани – всички, които са установени по регистрите за гражданското състояние. От лицата със сменени имена, 141 414 са над 16 години и подлежат на паспортизация. До тази дата са издадени нови паспорти с български имена на 125 171 лица. Паспортизацията им продължава в съответствие с установените графици.

Успешно беше проведено едно от важните мероприятия в изпълнение Решението на Секретариата на ЦК на БКП от 9 октомври 1978 г. „За по-нататъшното подобряване на работата сред българските цигани. за

тяхното още по-активно включване в изграждането на развито социалистическо общество“.

Съответните служби на Министерството на вътрешните работи оказваха необходимото съдействие на местните народни съвети и другите държавни органи и организации за нормалното протичане на смяната на имената и паспортизацията, за недопускане на остри вражески прояви и негативни настроения.

В процеса на смяната на имената и паспортизацията на българските цигани бяха срещнати редица трудности, породени от съпротивата на протурски настроените националисти, от все още ниското идейно-политическо и културно равнище на това население, от грешките, допускани от отделни служители на местните административни органи и др.

Още при започването на преименуването се установи, че известна част от лицата с турско-арабски имена са били считани от местните административни органи за турци, за което има и удостоверения, издадени от местните съдилища през 50-те години. Поради това някои дори са се изселили в Турция.

Това обстоятелство наложи да бъдат прегледани старите регистри на населението и да се уточни допълнително етническата принадлежност на тези лица. Бяха издирени по регистрите над 23 000 български цигани, считани неправилно за турци.

Отделни протурски настроени лица, предимно от средите на интелигенцията, в отговор на активизирането на разяснителната работа на партийните, обществените и държавните органи и организации по преименуването, се стремяха да създават негативни настроения сред циганите в селищата и кварталите, където живеят. Категорично отказваха да се преименуват, заявяваха, че насилствено им сменяли имената, твърдяха, че политиката на партията в това отношение не била правилна, обвиняваха като изменници тия, които са си сменили имената. Някои от тях подстрекаваха към съпротива, организираха групи и делегации и пишеха жалби до различни партийни и държавни органи, чужди представителства и т.н.

Неблагоприятно отражение върху нормалното протичане на смяната на имената и паспортизацията на тая група български граждани дадоха и някои нецелесъобразни административни мерки, нетактични действия и прояви на пренебрежително отношение към българските ци-

гани. Особено болезнено посрещаха това отношение онези от тях, които имат по-високо образование и добро обществено положение.

В резултат на всичко това смяната на имената на българските цигани в началния период беше посрещната с неодобрение и дори с изразена по различни начини съпротива от тях в отделни селища на Габровски, Плевенски, Разградски, Силистренски, Старозагорски, Шуменски, Ямболски и други окръзи.

За да избягнат преименуването, отделни лица и семейства се укриваха, временно напуснаха селищата, в които живеят, и заминаваха на работа в други окръзи. Търсеха начини за удостоверяване на „турската“ си принадлежност с помощта на ходжи, чрез опити за подкупване или изнудване на длъжностни лица и др. При повикването им в общинските народни съвети и кметствата отказваха да подават документи за издаването на нови паспорти с български имена.

Паспортизацията на българските цигани и мероприятията по преименуването им широко се коментираха и сред българските турци, което доведе до създаването на страхова и изселническа психоза сред значителна част от тях.

Тези негативни настроения в голяма степен бяха преодоляни и през 1982 г. и първото шестмесечие на т. г. проявите на съпротива се сведоха само до ограничен кръг протурски настроени лица.

С приключването смяната на имената на българските цигани беше премахнат един формален белег, който способстваше за тяхното етническо отделяне и обособяване от останалата част на българския народ.

Все още обаче значителна част от българските цигани възприемат българските си имена формално. В ежедневно общуване помежду си продължават да се назовават със старите си турско-арабски имена.

Нужна е по-нататъшна системна идейновъзпитателна работа за преодоляване на психическата бариера и за осъзнаване необходимостта от българските имена.

Органите на МВР със специфичните си методи и средства ще продължават да оказват действена помощ на партийните, комсомолските и профсъюзните органи и организации за повишаване на политическата съзнателност, за класово-партийното, патриотичното и интернационалното възпитание на българските граждани от цигански произход.“

На 24 април 1984 година началникът на Второ главно управление на ДС генерал-лейтенант Георги Аначков съобщава пред Ръководството на Минис-

терството на вътрешните работи, че в резултат на приключилата кампания са сменени имената на 285 671 български цигани и необхванати по-рано 9988 помохамеданчени българи (АМВР, ф.1, оп. 12, а. е. 570, л. 128). С това преименуването на помаците и ромите приключва. Остават имената на турците.

ЛИТЕРАТУРА

1. Баева, И. и Е. Калинова (съставители). „Възродителният процес“. Българската държава и българските турци (средата на 30-те – началото на 90-те години на XX век). Том I. “ Държавна агенция „Архиви“, София, 2009.
2. Гочева, П. „Загадки от последното преброяване“. В. „Дума“, бр. 96 от 27.IV.1993 г., стр. 7.
3. Груев, М. и А. Калъонски. „Възродителният процес. Мюсюлманските общности и комунистическият режим“. Сиела, София, 2008.
4. Иванова, Е. „Отхвърлените приобщени“. Институт за източноевропейска хуманитаристика, София, 2002.
5. Иванов, М. и И. Ялъмов. „Турската общност в България и нейният периодичен печат (1878 – 1997)“. В: „Българско медиа знание. Енциклопедично издание за медианаука и медиапублицистика, Том II“. Съставител и главен редактор: Р. Милев. Балканмедиа, София, 1998.
6. Колев, Г. „Един циганин в ЦК на БКП. Преживелици, терзания, размисли“, Рекламно-издателска къща „Вини-1873“, София, 2003.
7. Лиежоа, Жан-Пиер. „Роми, Цигани, Чергари“. Издателска къща „Литавра“, София, 1999.
8. Марушиакова, Е. и В. Попов. „Циганите в България“. „Клуб ‘90“, София, 1993.
9. Трифонов, С. „Мюсюлманите в политиката на българската държава (1944 – 1989)“. В: „Страници от българската история. Събития, размисли, личности“. Редактор М. Босева. Просвета, София, 1993.
10. Ялъмов, И. „История на турската общност в България“. София, 2002.

Михаил И. Иванов е роден през 1943 г. в София. От 1969 г. работи в Института за ядрена изследвания и ядрена енергетика към БАН. Защитил е докторска дисертация, ст. н. с. II степен по теоретична и математическа физика. Научните му трудове са в областта на нелинейните явления и на приложението на теорията на симетриите за класификация на елементарните частици и атомните ядра. През пролетта на 1968 г. Михаил Иванов организира дискуссионен клуб във Физическия факултет на Софийския университет, който е разтурен от управляващите, като „трибуна за клевети и хули срещу политическата линия на Комунистическата партия“. От 1973 до март 1990 г. е член на БКП.

За имената и преименуванията на българите мюсюлмани (1912-2000)

Автор: Евгения Благоева

На насилствените преименувания на българите мюсюлмани са посветени редица исторически и етнологични изследвания. Настоящата статия е опит да се дообогати картината чрез анализ в исторически план на няколко проблемни кръга, свързани с преименуването. Първият обхваща закономерностите при избора (доколкото може да се говори за такъв) на новите български имена и кодираната в тях съпротива, утвърждаваща атакуваната мюсюлманска идентичност. Проведените от държавната администрация няколко последователни акции на принудителна смяна на имената на помаците създават серия от специфични жизнени кризи, чийто изход е търсен не толкова от отделните индивиди, колкото от техните семейства като цяло. Тъкмо тази връзка на преименуването с родството предлага един малко изследван досега ракурс към проблема, който очертава втория тематичен кръг на настоящата работа. Третият е свързан със съвременните аспекти на проблема – все още актуалният „двоен стандарт“ по отношение на имената на това население, породен вече не от политически и идеологически, а от икономически причини, както и някои показателни промени в мюсюлманския антропосомичен набор.

Теренното проучване, което е в основата на статията, бе проведено в с. Чепинци, намиращо се на 7 км от гр. Рудозем. То не бе избрано случайно – в него живеят компактно около 2500 българи мюсюлмани. Степента на благоустройство тук е много висока в сравнение с други селища в района. Централните улици са асфалтирани, в селото е развито дребното производство: има няколко месарски работилници (в които се правят колбаси за местни нужди съобразно кулинарните предписания на исляма – т. е. без свинско месо), пекарни за хляб и тестени закуски, шивашки цех и двајсетина много добре заредени магазина; училището е пълно с деца – в селото почти няма външна миграция. Най-голямата

гордост на Чепинци е построената с доброволен труд и средства голяма джамия (единствената в страната с две минарета – Алексиев 1999: 119) с библиотека за стара мюсюлманска литература към нея. Този молитвен дом бе открит официално на 22 септември 2000 г. в присъствието на премиера Иван Костов и председателя на Народното събрание Йордан Соколов. Хората в Чепинци помнят шест акции на преименуване: през 1912-13 г., 1941-43 г., 1956 г., 1960 г., 1972 г. и 1984-86 г. Като най-масови се определят кампаниите от 40-те и 70-те години и на тях ще бъде обърнато по-особено внимание в настоящата работа. При останалите вълни преименуването е частично, но също обхваща голям брой хора. При всички акции българските имена не се приемат от населението, а остават до голяма степен формални, *out-group names* (имена, използвани само извън рамките на общността) по определението на Константинов и Алхауг (Konstantinov, Alhaug 1995: 100). Въпреки това те заслужават внимание, не само поради показателните исторически промени в именния фонд, който се използва при различните вълни на преименуването, но и поради факта, че определени механизми, свързани с именуването на българите християни, се пренасят (съзнателно или механично) при преименуванията на помаците.

„Покръщаването“ 1912-1913 г.

Първата вълна за покръстване и преименуване на българите мюсюлмани датира от 1912-1913 г. Началото ѝ съвпада с първите месеци на Балканската война, а краят ѝ бележат изборите от февруари 1914 г., когато с предизборна цел либералите на В. Радославов дават възможност на покръстените да се върнат към исляма (Михайлов 1992: 75). Зад идеята за покръстване застават цар Фердинанд, тогавашното правителство на Ив. Е. Гешов, дейци на ВМРО и най-вече висшият клир на Българската православна църква. Създадени са специални духовни мисии, които покръстват около 200 хиляди души от Родопите, Западна Тракия и Македония (Георгиев, Трифонов 1995: 8). Поради липсата на необходимите условия за подобно масово кръщение църковното тайнство се извършва не чрез потапяне, а чрез поливане с осветена вода; там, където няма свещеници, покръстването се извършва без обред от светски лица (Страници... 1989: 65). Наричането с новите български лични имена става „автоматично“ от свещеника и неговите помощници, често без допитване до новопокръстените за неговото желание по въпроса. Ето защо новите

имена най-често не носят никаква, макар и далечна връзка със старите – например Ахмед става Кирил, Шабан-Иван, Асан-Никола и т. н., което естествено ги прави още по-чужди на населението (Георгиев, Трифонов 1995: 104-105, 109). Много често коренната разлика между старото и новото име се дължи на факта, че новопокръстеният по традиция получава името на кръстника си – християнин (Георгиев, Трифонов 1995: 104-105) – т. е. при преименуването се възпроизвежда един от традиционните модели на именуване, типичен за българите християни. Както ще видим по-долу, подобно възпроизвеждане се среща и при другите вълни на принудително побългаряване на имената. В някои случаи при покръстването от 1912-13 г. първата буква на старото и новото име съвпадат. Друг любопитен детайл, характерен за това преименуване, е свързан с емблематичното за мюсюлманските общности в България женско име – „пейгамберското“ Фатма/ Фатме (дъщерята на Пророка). Само при тази акция на жените с това име често се дава името Мария (Георгиев, Трифонов 1995: 71-72). В някои смесени райони образът на Богородица своеобразно се преплита с този на Фатма – факт, който очевидно е бил известен на църковните дейци¹. С конкретни писмени данни за покръстването на изследваното село (наричано по това време със старото име Чангърдере) за съжаление не разполагаме. Според информаторите много хора са се изселили в Турция в този период, тъй като според исляма при подобно положение преселването не само е позволено, но и **„ти се пише севап“**². Според смътния спомен на единствения жив очевидец на събитието – 90-годишния Раиф Моллов – начинът на преименуване в Чепинци бил аналогичен с гореизложения. Хората получавали новото си име най-често според избора на свещеника или на кръстника. Ето защо на голяма част от покръстените са дадени имената на едни от най-известните християнски светци: Георги, Иван, Димитър, Михаил, Никола, Васил и т. н. Причина за това е, че единствено при тази първа акция от 1912-1913 г. се извършва реално покръстване на населението съгласно църковния канон и придобиването на християнско име по традиция представлява елемент от него. Особено важна в този случай е

-
- 1 Например сред турците в Карловско първата пита за новородено дете се нарича „Миремаана питасъ“ (питата на майка Мария), а при турците от Пещерско обредната трапеза по същия повод е известна като „фатмаана софрасъ“ (трапезата на майка фатма).
 - 2 „Севап“ е вид благодарение, с което Алах ще дари човека в отвъдния свят за извършено на земята добро или праведно дело.

активността на свещениците, които естествено предпочитат „най-силните“ християнски имена. Тенденцията да се дават на българите мюсюлмани имена на светци е съзнателно избягвана при следващите вълни на преименуване. За тях смяната на името, а не преминаването към християнската вяра е главна цел – ето защо на хората се дават имена с български корен, които не са пряко свързани с християнството.

Дружба „Родина“ и втората вълна 1942-1943 г.

Втората вълна на преименуване е свързана с дейността на българо-момхамеданската културно-просветна дружба „Родина“, създадена в Смолян през 1937 г. с цел да подпомогне народностното осъзнаване на българите мюсюлмани и „да ги предпази от всякакви външни пропаганди и инородни внушения и въздействия“ (Христов, Караманджурков 1995: 18-21). Своята дейност „родинци“ подчиняват на последователно разграничаване на вяра и народност; те не целят християнизация на българите мюсюлмани, а интеграция въз основа на народностната връзка, която за тях е по-важна от религиозната (Караманджурков 1976: 137). Създадена от средите на зараждащата се помашка интелигенция, твърде скоро дружбата се превръща в „продължение на държавния апарат в българо-мюсюлманската общност и инструмент за въздействие върху нея“ (Груев 2001: 50)¹. През периода 1941-42 г. първоначално по метода на убеждението, а впоследствие и с насилие, дружбата провежда акции за промяна в облеклото. Идеята за побългаряване на имената съществува сред дейците на движението и по-рано, но реално идва на дневен ред по време на войната 1941-44 г.² На събрание на смолянската дружба през 1940 г. лидерът Ариф Бейски „спонтанно“ излага идеята новородените да получават „български народни, а не светийски имена“, за да може с течение на времето „да се смесим, уеднаквим и приравним с всички българи и да не оставим никаква следа от турското робство на нашия народ“ (Маринов 1994: 64, 68). „Родинци“ отдават голямо значение на разликата между верско и народностно име и тъй като осъзнават грешката от 1912-13 г., отхвърлят традиционните християнски имена. Показателен е фактът, че поради гръцкия им корен последните са отречени

1 Благодаря на колегата М. Груев за възможността да ползвам текста на дисертацията му.

2 Едва ли е случайно, че тежненията за смяна на имената, които произлизат както от отделни индивиди от българомюсюлманската общност, така и от страна на държавата, съвпадат с Първата Балканска и Втората световна война.

и от най-изявените български възрожденци от 60-те-70-те години на XIX в. (периодът на борба за църковна независимост). Те също пропагандират замяната им с „народни български имена“ и често дават пример, като лично се преименуват. Например, най-големият радетел на това движение Драган Цанков е с кръщелно име Димитър; Райко Жинзифов е кръстен Ксенофонт; П. Р. Славейков повлиял на кръщелника на брат си Панайот Типографов да се нарече Петко, а на свищовските учители Тодоран Петков и Димитър Петров – да се преименуват съответно на Божидар Петков и Асен Каменов. Д-р Иван Селимински дори подготвя речник с българските съответствия на гръцките имена, според който Ликаон трябва да стане Вълко, Деян и Киряк – Господин, Агатон – Добри, Хрисис – Злати и т. н. (Цветанов 2001: 22-23). Тази прилика отвежда към аналогичните механизми на възрожденския процес (който макар и в различно историческо време, протича както при българите християни, така и при мюсюлманите). Един от тях още от времето на Раковски е свързан с романтичното преоткриване на собственото минало и с подчертаване на неговото значение за единството на народността. И дейците на българското Възраждане и „родинци“ по свой път достигат до идеята да отхвърлят християнските имена (които се възприемат като пречка за целите, които и двата елита си поставят¹) и да приемат народните – за първите те са етноконсолидиращ фактор, а за вторите – етноинтегриращ. Подобно на речника на д-р Селимински, „родинци“ изготвят списък с подходящи за българите мюсюлмани народни имена. Като довод в полза на промяната се изтъква и фактът, че управниците в Турция захвърлили ислямските си имена с арабски корен и ги заменили със светски турски имена – факт, свързан с цялостната модернизация на турската държава, започната от Кемал Ататюрк. За да даде пример, водачът на „Родина“ Ариф Бейски дава на дъщеричката си, родена през 1941 г., името Малинка. На 30. 04. 1942 г. с окръжно на Смолянското мюфтийство всички имами се задължават да регистрират новородените единствено с български имена според приложен списък (Родина 1944: 25-28). Разширен вариант на списъка публикува главният редактор на сборник „Родина“ П. Маринов (Маринов 1994: 75,76). Предложените в

1 Дейците на Възраждането виждат в християнските гръцки имена асимилационна заплаха за българите. В стремежа си да интегрират „ломаците“ към българската нация „родинци“ се отказват да налагат християнските имена като в най-висша степен чужди на общността (българските народни имена също са такива, но в по-малка степен).

двата варианта на списъка имена могат да бъдат разделени на няколко основни групи. Първата и най-многобройна група обхваща стари мъжки имена, заимствани от българските народни песни, приказки и легенди, които по правило са изпаднали от масова употреба сред българите християни. Такива са: Видул, Войн, Велик, Вихър, Дойчин, Индже, Крум, Косан, Кубрат, Лефтер, Мануш, Перун, Рожен, Смилен, Северин, Славян, Секул, Тихол, Храбър, Чавдар. За разлика от тях имената във втората група реално присъстват в антропонимичния набор на българите християни, някои от тях са варианти на петте най-разпространени именни основи Брат-, Драг-, Добр-, Рад-, Стан- (Гандев 1989: 205228), но като цяло не са сред най-масовите български имена. По честотност те заемат второ място след традиционните християнски имена и са два пъти по-малобройни от тях (Калканова 1996: 75, 149). Към тази група спадат имена като Борис, Благо, Божан, Горан, Добрин, Драган, Драго, Звездан, Радомир, Радой, Младен, Слав, Станой, Станислав, Румена, Снежана, Росица, Биляна, Бистра и др. Освен споменатите по-горе и някои единични случаи, които не могат да бъдат обособени в група (като Дева, Дуня, Зунка, Ракшина и др.) женските имена от списъка се разделят на две: женски варианти на предложените мъжки народни имена и имена на цветя и растения без съответстващо мъжко име (Божура, Борика, Босилка, Ела, Диня, Иглика, Дафина, Дуда, Малинка, Ружа, Топола, Ягода). Като специфика на женската номинация имената на цветя и растения се свързват по своеобразен начин с „историческите“ мъжки имена – те като че ли компенсират недостига на старинни женски антропоними. „Потвърждаваната“ от „родинци“ българска идентичност при мъжете закономерно търси своя израз в „историческите“ имена поради желанието на интелигенцията да подчертае по най-категоричен начин принадлежността си към общия български корен. Както в традиционните и съвременни обичайни практики, свързани с именуването, приоритетно е мъжкото име поради връзката му с рода, така и при преименуването на българите мюсюлмани то е с по-голяма важност. Ето защо при него се проявява в най-голяма степен афинитетът към „историчността“ или архаиката като доказателство за произход. При женските имена, които по правило не са свързани пряко с продължаването на рода, т.е. те са по-маловажни, по-често се срещат описателни антропоними. Част от тях са поетични имена на цветя и растения, подходящи за женската природа. По-слабата обвързаност с „подновяването на рода“ обуславя по-голяма-

та вариативност на женските имена; в общобългарски план те по-често са нестандартни и необичайни в сравнение с мъжките (Калканова 1996: 115). Имената на цветя и растения от списъка на „Родина“ представляват частен случай на общата практика и отразяват по своеобразен начин относителната второстепенност на женското име по принцип – чрез тях не се заявява идентичност по онзи категоричен начин, по който това става с мъжките „исторически“ имена. В контекста на казаното трябва да се има предвид, че и сред мъжките антропоними, използвани при преименуването, също не липсват варианти с флорален и растителен произход. В списъка са предложени Невен и Цветан. В гражданските регистри за с. Чепинци и района на гр. Рудозем при тази и при следващите вълни на преименуването се срещат единични случаи на имена като Фидан и Филиз, а особено характерни и сравнително широко разпространени са Росен и най-вече Карамфил. Без да разполагаме с конкретни данни за „възродителния процес“ на българските турци, ни се струва, че при тях този тип мъжки имена е по-разпространен в сравнение с българите мюсюлмани. Той е един от вариантите за скрита съпротива срещу насието. Избирайки за лично име название на цвете или растение, което не функционира като антропоним в българската именна система, преименуваните се отграничават от мнозинството вместо да се приобщат към него, каквато е официалната цел на акцията.

Макар и различни като произход и тип, „историческите“ имена на мъжете и имената на цветя и растения, характерни в по-голяма степен за жените, отразяват един и същи смисъл – в тях по своеобразен начин е кодирана маргиналността на групата. И двата типа антропоними се използват от българите християни рядко, а в миналото – и при „жизнени кризи“ – т. е. когато има опасност за живота на детето. „Историческите имена“ са редки поради своята архаичност; те се срещат повече във фолклорния фонд от легенди и приказки, отколкото в реално действащата антропонимична система. Макар и да съществуват като самостоятелен раздел от последната, имената на цветя и растения в българската традиция представляват частен случай на кръщаване на обекти от живата и неживата природа. Те са „краен вариант“ в желанието на детето да се даде „чуждо име“, непринадлежащо към семейния кръг и селището, за да не умре като родените преди него, които са „подновили“ някого от къщата. В такива случаи то се кръщава „на нивите“ – Невян, „на гората“ – Горан, „на здравеца“ – Здравко и т. н. (Кръстева-Благоева 1999: 93). Този второсте-

пенен за християните тип номинация при проведеното от „Родина“ преименуване се превръща в основен (най-вече за жените), като именният репертоар, както стана ясно по-горе, се обогатява с нови, нетипични за българската антропонимична система варианти. Освен споменатите по-горе, внимание заслужават и названия като Мадан, Рожен, Арда, Родопа и други, превърнати в лични имена. Те също са частен случай на кръщаване на обекти от живата и неживата природа. Освен с ярката си поетичност тези имена са най-пряк израз на едно от нивата на идентичност у българите-мюсюлмани – осъзнаването им като родопчани.

Към предложените от „Родина“ имена е прибавен и списък с българските съответствия на някои от най-разпространените турско-арабски антропоними. Той обяснява появата на някои редки и неподлежащи на класификация имена сред предложените – Познан (съответствие на Ариф), Твърд (Емин), Правда (Адиле), Победа (Фатме) и др. (Родина 1944: 27). Постепенно „родинци“ преминават към смяна на имената не само на децата, но и на техните родители. Членовете на дружбата дават пример, избирайки за себе си и семействата си български народни имена. Лидерът Ариф Бейски се нарича Камен Боляров, Мехмед Дервишев – Светослав Духовников и т. н. (Маринов 1994: 76). Тези два примера са показателни с оглед на буквалния превод на фамилните имена. Към неприемащите смяната „родинци“ и техните сподвижници в местната администрация прилагат различни форми на принуда, но въпреки това в определени райони – например в Западните Родопи – акцията среща активна съпротива, а другаде се радва на променлив успех. Преименуването от началото на 40-те години е видно в регистрите по гражданското състояние на гр. Рудозем и околните села, включително и Чепинци. Родените в този период деца са записвани с българско име според списъка на „Родина“ от служителите в общината. В мнозинството случаи новото име не съответства нито по значение, нито по звучене на турско-арабското име (добавено впоследствие, неизвестно точно кога, в регистъра), с което детето се нарича в семейна среда. В някои случаи първата буква на двете имена съвпада (Керим е записан Крум, Расиме – Росица, Рифат – Румен, Ариффе – Ангелина), но това все още не е масова практика. При преименуването на „Родина“ изборът на българско име е почти толкова волунтаристичен, колкото и при покръстването от 1912-13 г. Липсата на смислова и/или звукова връзка между старото и новото име е типична и за двете кампании. Според терения материал нерядко ро-

дителите изобщо не знаят какво е официалното име на рожбата им. Характерна особеност на района на Рудозем при това преименуване е, че повечето предложени имена от списъка на „Родина“ не се използват за родените през 1942 и 1943 г. Най-ярко е разминаването с „историческите“ имена. Те отстъпват място на по-обикновените народни имена от втората обособена по-горе група. Отхвърляйки тези архаични и редки имена, българите мюсюлмани „приемат“ само някои от тях – и то такива, които са актуални и сред християните – най-вече Асен, а в единични случаи Крум, Симеон, Борис и Чавдар. Разминаването между предложения от представителите на интелигенцията именен модел (най-вече в частта му с „историческите имена“) и реалните „предпочитания“ на населението е показателно. Това е естествена реакция на хората срещу романтичното, неадекватно и пресилено желание за потвърждаване на българския произход чрез остарели и легендарни антропоними. Тук е мястото да се отбележи, че споменатата по-горе пропаганда на дейците на българското Възраждане за замяна на християнските имена с народни български също не се радва на особен успех. И двата случая илюстрират рязкото разминаване между лансираните от елита именни модели и реалното номинационно поведение на хората. При българите мюсюлмани вероятно има значение и известното нежелание на общинските служители да слагат такива имена. Отхвърлянето на историческите имена отразява дълбоката вътрешна диференциация на българо-мюсюлманската общност: приоритетните и престижни за членовете на „Родина“ имена не се приемат от по-голямата част от групата, която „възприема“ някои от по-обикновените и често срещани народни антропоними. Най-често слаганото през този период „официално“ мъжко име в региона е Живко, а женско – Малина. Веднага след тях по честота се нареждат Асен и Любен, както и Росица, Милка и Роза. Срещат се и по-редки имена като Лефтер и Карамфил. Само в три случая се използва българското съответствие на турско-арабското име според списъка: в два от тях момиченца на име Фатме са записани с името Победа, а в третия новороденият Ахмед е наречен Славчо – умалително от преводното „славен“. Понякога вместо българското съответствие е предпочетен подобен или близък до турско-арабско име вариант: например вместо Алия да бъде записана Благородна, тя получава името Малина; Ахмед вместо Славен става Недко; Енвер става Явор и т. н. Като цяло тези варианти не са преобладаващи – в повечето случаи не съществува пряка

или косвена връзка между официалното и „домашното“ име. На фона на слабото използване на „исторически“ имена се появяват два единични случая на типично християнски имена или умалителни форми, които съзнателно не са включени в списъка: Георги (Шабан) и Димчо. Сред женските варианти отново се срещат имена на цветя и растения: Ма-линка, Роза, Здравка, Цвета. Когато не е преведено с „Победа“, най-разпространеното женско име в с. Чепинци и района – Фатме – е заменено с предпочитаното в този период име Роза, а също така и с Люба. Само в два случая то се заменя с умалителната форма на името Фатме, типична за българите мюсюлмани, която съвпада с народното име Минка. В това отношение преименуването на „Родина“ се отличава от следващата повсеместна акция от 70-те години, когато преминаването на Фатме в Минка е аксиоматично и масово.

Единични преименувания 1950-1970 г.

Споменатите от интервюираните данни за преименуване през 1956 г. и 1960 г. леко се разминават с предложената от някои автори периодизация на процесите. Според Константинов и Алхауг (които се основават предимно на информация за помаците в Северна България) през 1950-1955 г. са предприети антиислямски мерки срещу другите мюсюлмански малцинства в страната, от които българите мюсюлмани се почувствали застрашени, но не били реално засегнати (Konstantinov, Alhaug 1995: 29). Очевидно ситуацията в изследваната част на Родопите е малко по-различна. Теренната информация от Чепинци се потвърждава от данните за единични „доброволни“ преименувания в планината в средата на 50-те години (Лангазов 1986: 26-27; Страници...1989: 76). Според Ст. Михайлов този процес се засилва в края на 50-те години (особено след образуването на окръзите през 1959 г.), като общият брой на преименуваните до 1961 г. според него достига 10 000 души (Михайлов 1992: 90). Преименуването през 1962-1964 г. е замислено от Политбюро на ЦК на БКП като мярка срещу турчеченето на цигани, татари и българи мюсюлмани. Акцията сред последните се провежда основно в района на Западните Родопи – т. нар. област Чеч – и се натъква на ожесточена съпротива (Трифонов 1990: 10). За да изпреварят насилственото преименуване, някои помаци от други части на Родопите и страната (особено тези, които заемат важни постове) по своя инициатива сменят имената си (Konstantinov, Alhaug 1995: 30). Единичните „доброволни“ преимену-

нувания през 60-те години в община Рудозем се съпътстват от няколко случая на връщане чрез съд на мюсюлманските имена. В периода 1953-1965 г. на няколко лица, родени в началото на 40-те години и записани с български имена, по съдебен ред се възстановяват турско-арабските имена. Например родената през 1943 г. Милка през 1953 г. (когато тя е на 10 години!) по нейна молба се преименува на Сабрия; Минчо Абдулахов от с. Чепинци през 1960 г. получава името Наско (явно Минчо не е „достатъчно българско“), а през 1965 г. чрез съд възстановява мюсюлманското си име Хасан; по същото време Карамфил Трампов връща официално името си Хайри и т. н. Привидното противоречие на данните за побългаряване на имената от една страна и за възстановяване на турско-арабските антропоними от друга приблизително по едно и също време отразява вечната неустановеност и несигурност в статута на българомюсюлманското население, породила силната вътрешна диференциация на групата, за която стана дума по-горе. Едновременното съществуване и на двете тенденции, макар и в ограничени мащаби, през този период вероятно се дължи и на историческия факт, че масовата акция по преименуването по това време все още е далеч от границите на изследвания регион. Кампанията в областта Чеч е замислена от властите като експеримент, от чийто успех зависи по-нататъшното прилагане на сила в други части на страната (Karagiannis 1997). В този смисъл единичните преименувания в изследвания регион са само ехото на гърма, ударил западните части на планината, а случаите на връщане на имена чрез съд са възможни именно поради факта, че следващото масово преименуване на региона е все още далеч.

„Тоталното“ преименуване 1971-1974 г.

По обективни причини спомените на респондентите за преименуването от 1971-1974 г. са най-ясни. Всъщност според данните от регистри в региона в някои случаи то започва още през 1970 г., като началото му всъщност е продължение на единичните случаи на преименуване през 60-те години и разпространената през същото десетилетие практика родителите да „се застраховат“, давайки на децата си особени български, неутрални или смислово амбивалентни („duck-rabbit names“ според класификацията на Константинов и Алхауг: 82) имена. Последните биха могли да се възприемат и като български, и като турски. Най-разпространените в района на Рудозем варианти на този вид са: Алдин, Вели-

зар и Велин (последните две предпочетени заради умалителното Вели, което е и мюсюлманско име със значение „ангел“), Елин, Сабин, Севдалин, Севда. Те са близки до общата фонетична представа за турско име (Konstantinov, Alhaug 1995: 83); някои (като Севда и производните ѝ) са с турски корен, а същевременно са разпространени сред българите; други са български по произход. Една част от „особените български“ имена, с които се наричат новородените през 60-те-70-те години, възпроизвеждат именния модел на „Родина“, обогатявайки списъка от 1942 г. (Дафин, Дафина, Карамфил, Карамфилка, Теменужка, Фиданка, Хубен и др.). Друга обхваща редки имена (Братан, Елмира, Искрен) или слаборазпространени сред християните мъжки варианти на женски имена с висока или средна честотност (Десислав, Илиян, Евелин). Освен „особени български“, родените в този период получават и чуждестранни имена, които за първи път се осъзнават като спасителен компромис. Към предложените от „Родина“ и останали неизползвани в региона руски имена Тамара, Татяна и Красногор, през този период се добавя още едно, което се радва на известна популярност – Зинаида. По-многобройни са западните имена: Елза, Елизе, Жаклина, Жасмина, Розалина, Хари. С изключение на Елза и Хари останалите се срещат само по веднъж. Неслучайно по-голямата част от чуждестранните имена са женски. Общобългарското правило, че системата на женските имена е като цяло по-адаптивна (Калканова 1996: 80-81) очевидно е в сила и по отношение на преименуването. За разлика от женските западни антропоници, единственото регистрирано мъжко име в тази група – Хари – се среща доста често и по време на преименуването от 1971-74 г. поради звуковата близост с много популярното сред българите мюсюлмани от региона име Хайри.

Главна особеност на преименуването от началото на 70-те години е честото съвпадение на първата буква на официалното и домашното име. Голямото значение на първата буква при избора на име у българите християни е феномен на новото време (Константинов 1987: 40; Кръстева-Благоева 1999: 140-141), който се пренася в процеса на преименуване главно чрез органите на МВР (които взимат активно участие в акцията), служителите в общината – християни или „светски помаци“ (според класификацията на Караянис), партийните лидери и местните ръководители. Най-голямото разпространение на „буквуването“ неслучайно съвпада с кампанията от 70-те години – това е времето, когато окончателно се налага моделът на „подновяване“ на първата буква от

името на бабата или дядото при християните. Противно на очакванията, съвпадението на първата буква не е най-главната мотивация при избора на ново име (доколкото на хората се е предоставял такъв). Повечето информатори се стремят новото име да е близко по звучене до истинското им име, но доста често се отказват от това в полза на име със скрит или явен, реален или въобразен мюсюлмански смисъл или произход. Например Фетах вместо да стане Фидан или Филиз, предпочита името Векил (ар.-тур. „довереник“, титла на министър), което се радва на популярност през този период; мъже с имена Рифат, Раиф, Ахмед приемат името Велин; Мехмед става Алдин; Асан – Семир; а Севди и Раиф – Демир (желязо) и т. н. Заедно с амбивалентните имена Велин и Векил, Демир придобива популярност, тъй като в него според интервюираните е кодирана съпротивата срещу насилствения акт на преименуването. Същото важи и за често използваното име Ясен (вместо Исеин и Асан, но и вместо други имена без пряка връзка, като Рашид), подобно на „ясин“ – народно название на 36-та сура от Корана, чието канонично название е „Иа Син“. Тя е една от „най-силните“ сури (Коран 1999: 439)¹.

Друга особеност на това преименуване е използването на умалителни имена. Умалителните форми са особено типични за езика на родопчани като цяло. Заедно с банатските българи (Кръстева-Благоева 2000: 166), те са втората българска общност, която най-масово употребява умалителни вокативни форми до степен, при която официалното турско-арабско или християнско име почти не се използва при обръщение. Подобно на католиците, и българите мюсюлмани „снижават“ високата ислямска именна традиция чрез многобройни умалителни варианти с безспорно българско звучене (Константинов 1898: 265). В Чепинци на Исеин казват Хусьо или Иньо; на Сюлман (народна версия на Сюлейман) – Сульо, на Мехмед – Метьо, на Осман – Маньо или Манчо, на Асан – Саньо или Санка, на Хамди – Дико, на Реджеп – Джепо, на Вахди – Дичко. Галювни форми имат и женските имена – на Фатме казват Минка или Минче, на Несибе – Бинка или Бина, на Рафие – Финка, на Зехиде – Динче, на Ведиха – Менце, и т. н. Поради българския си фонетичен характер тези имена се признават от властите и се използват при преименуването, но това важи в по-голяма степен за жените. Мъжките

1 Според мюсюлманското богословие словосъчетанието „Иа Син“ е използвано като обръщение, най-вероятно към Мохамед. Смята се, че тази сура е ядро на Корана и се вярва, че четенето ѝ има голяма чудодейна сила (Коран 1997: 441).

умалителни, превърнати в официално име, са Манчо (за Осман), Митко и Недко (за Ахмед) и Банчо (за Шабан). Сред имената от този вид най-масово е разпространението на Манчо и Минка. Освен последното жените с името Фатма/Фатме в единични случаи се наричат още и Дафинка, Бисерка, Фимка, Норка. Поради големия брой жени с името Фатме в селото (128 според изборителния списък от 16.10.1999г.), както и поради това, че Минка по принцип е широко разпространено умалително име, в единични случаи по време на преименуването то е предпочитано и от жени с други мюсюлмански имена като Хайрия и Ресиме. Подобно „прилепване“ има и към често срещаното умалително Бинка (от Несибе), с което се преименуват жени с името Хаджире, Малинка и др., а също и към Манчо, което приемат и мъже на име Фаик.

Голяма част от родените в началото на 40-те години и записани с български имена хора, се преименуват отново в началото на 70-те. За разлика от слаганите от съмишлениците на „Родина“ имена, новите имена на тези хора са по-близки до турско-арабските им имена. Както Констатинов и Алхауг сполучливо отбелязват, те са и „стилистично по-издигнати“ и „по-престижни“ от имената на предишното масово преименуване (Konstantinov, Alhaug 1995: 72). Между тях и мюсюлманските имена често съществува фонетично подобие, а най-масовият вариант е първите букви да съвпадат. Тази близост вероятно се дължи на факта, че за разлика от 40-те години, на населението се дава по-реално право (колкото и относително да е то на места) сами да изберат имената си според предложения от МВР именник. Ето няколко примера на подобни „двойни“ преименувания: Здравка (Нурия) през 1975 г. се именува Нора; Малина (Алия) става Ася; Роза (Емине) – Ема; Благородна (Ресиме) – Руса; Роза (Фатме) – Минка; Крум (Жерим) – Кремен; Асен (Раиф) – Росен и т. н. Сред мъжете се забелязва силно тежнение към амбивалентните имена (Велин, Севдалин, Евелин, Векил, Алдин, Пелин), които независимо от българската си форма са или се осъзнават като турски и нямат никаква връзка с истинските им мюсюлмански имена: Митко (Ахмед) става Севдалин; Асен – Евелин; Рифат, Шукри – Велин; Раиф – Векил и т. н. Единственото име от този вид, разпространено сред жените, е Севда (вместо Хаджире, Рахиме и др.). Фактът, че съответствието и близостта на старото и новото име не са от особена важност за хората с амбивалентни имена и че последните преобладават тъкмо при вълната от 70-те години, заслужава внимание. Тези имена са проя-

ва на типичното за групата „компромисно номинационно поведение“ (Konstantinov, Alhaug 1995: 54) и отразяват маргиналността на групата. Освен от агресивните външни фактори, каквото е самото преименуване, тяхното най-силно разпространение през периода вероятно се катализира от тогавашния типичен за българското общество „бум“ на компромисните имена, съставени от двете имена на бабите или дядовците (Кръстева-Благоева 1999: 140-141). Освен този тип имена, сред мъжете устойчиво присъства и името Карамфил, което се среща в района и при предишните вълни на преименуването – в този период е пикът на неговото използване. Често с Карамфил се заменя българското Живко от 40-те години, което е израз на една по-висока степен на съпротива. Единици от родените в началото на 40-те, предимно жени, запазват старите си български имена. Преобладаването на амбивалентните имена сред мъжете съответства на множество умалителни форми, народни български имена (характерни и за предишните преименувания) и на няколко чуждестранни заемки сред жените.

В началото на 70-те заедно със смяната на личните (и съответно бащините) имена, започва и побългаряването на фамилните имена – Ахмедови и Брахимбашеви стават Башеви; Шерифови – Шукерови и Дуреви; Ибрахимови-Медадови; Асанови-Даракчиеви; Хаджимусафови-Хаджиеви; Исеинов-Инкови и т. н. Това е първото цялостно преименуване на българите мюсюлмани, доколкото предишните кампании обхващат най-вече личните имена. Членовете на големите родове, един от които в Чепинци е родът Моллови, съзнателно са принуждавани да приемат различни фамилни имена – в случая Малинови и Милеви, за да се отслабят родовите връзки.

Истинското „тотално“ преименуване 1984-85 г.

С началото на „възродителния процес“ срещу турците в България през 1984-85 г. политиката на режима спрямо имената на българите мюсюлмани достига своеобразен „връх“. Издадена е директива за частично повторно (а в много случаи то е трето или четвърто подред) преименуване на тази част от населението, чиито придобити през 70-те години имена вече не се приемат от властта за „достатъчно български“. Освен някои женски умалителни като Финка например, на промяна подлежи част от амбивалентните мъжки имена – Алдин, Велин и Векил (но не и Севдалин), арабското Семир и старозаветното Адам (използвано вместо Адем или Ахмед). Заменят ги с типично български имена (включително

и някои традиционни християнски – Васил, Стефан, Александър), чиято първа буква съвпада с тази на мюсюлманското име. Когато с първата буква на последното не може да се намери български вариант, името от 1985 г. запазва първата буква на това от 70-те години. Например Осман, наречен Векил през 1972 г., при последната акция става Веселин. В няколко единични случая хората успяват и този път да получат нетипично българско име: Мехмед, който през 1972 г. става Алдин, през 1985 г. вместо Младен си избира емблематичното за общността при последните две вълни на преименуването име Карамфил; вместо Росица или Румяна Рафие/Финка става Детелина (още едно име на цвете, което обогатява множеството на използваните при преименуване от 40-те години насетне женски имена от този тип).

Подобно на вълната от 70-те години, при частичното преименуване в средата на 80-те се сменят също бащините и фамилни имена. В регистрите са видни редица случаи, когато се променя само бащиното име, напр. от Векилов на Веселинов, Венциславов и т. н. или пък „неподходящите“ фамилии Митевски и Делиеви (каквито вероятно има в други краища на страната) се заменят съответно с Митеви, Деневи и т. н.

Родствени и психологически аспекти на преименуването

На Балканите личното име по същество винаги е родово, то се определя от рода и семейството и се осмисля като едно от символните богатства на дома. Актът на преименуването е опит да се отнеме една от основните прерогативи на семейството – монопола върху избора на имената на неговите членове. Това е нахлуване на държавата в една априори интимна сфера, което „разрушава идеята за частна сфера като нещо недостижимо за властта и конституира фигурата на силен символичен баща, който изисква послушание и наказва за неподчинение“ (Кръстева 1998: 159). Преименуването на българите мюсюлмани представлява специфичен вид жизнена криза, която се разрешава в рамките на семейството. Определянето на новите, макар и фиктивни, имена корелира с традиционната практика на именуване, характерна за общността.

Независимо от често повтаряната констатация, че „**в нашата религия няма неравенство между мъж и жена**“, в семейството на българите мюсюлмани доминираща е ролята на бащата. Неслучайно, обратно на християнските представи, при тях бащината клетва е по-тежка от майчината. От изпълнението на религиозните задължения на бащата зависи благополучието на цялото семейство. Той принася ежегодната

жертва на Курбан байрам от името семейството и в някои случаи дори я нарича на свое име. В традицията на българите мюсюлмани майката извършва определени действия, чрез които се избира името на детето (хвърля три наречени залька хляб в течаща вода; надписва три имена на три хартийки или нарича три лъжици и изтегля една от тях – Цанева 1994: 137). Обредното слагане на името обаче се извършва от бащата, който прошепва в ухото на бебето молитвите „езан“ и „икамет“¹, а след това и избраното име. По този начин той санкционира статуса на детето като нов член на семейството. Важната роля на бащата в традиционния за общността начин на даване на име на дете се използва от местните власти при преименуването. Най-често главите на семейства са привиквани в общината и заставяни на място да определят не само своето ново име, но и тези на несемейните си деца (рядко и на съпругата). Когато има време за размисъл въкъщи, в дискусиите се включва и майката. В повечето случаи властите не пристъпват към преименуване без прякото участие на бащата. Ако той отсъства, се чака завръщането му. Или по думите на един от респондентите, работил по това време в Кремиковци: *„Аз последен си смених името, защото не бях тука. Докато ме нямаше, никой не смееше да пипа семейството ми. Аз като дойдох и ме натиснаха, и аз определих имената на всички.“*² Практиката преименуването да започва от главата на семейството поражда една от формите на съпротива, при която мъжът се укрива, за да предотврати смяната на имената (Карамихова 2000: 224). В това отношение е важна и ролята на майката – през 60-те години много жени от Чепинци още по време на бременността се стараят да изберат компромисно име за бъдещата си рожба или от тогава измислят по две имена – едно официално и друго – домашно. В единични случаи, когато името на бащата се сменя, докато той е на работа (напр. в Горубсо, където работели много местни мъже) или ако той отсъства дълго, викат майката в съвета да определи сама имената на децата.

Проблемът за „избора“ на новото име е от особена важност. В някои случаи изобщо не може да се говори за такъв. Например в с. Ляска събрали децата в занималнята и им казали да си избират нови имена: *„Стояхме е училище до пет часа следобед, а накрая идват със списъка и*

1 „Езан“ (ар. „уведомяване“) – повик, с който мюезинът приканва вярващите за молитва; „икамет“ – начало на молитвата.

2 Инф. Исеин Мелезинов, 36-годишен, с. Чепинци – 14.07.2000 г.

*ти казват как ще е*¹. За истински вярващите мюсюлмани въпросът за избор на ново име изобщо не стои: *„Който е вярващ, никой не е пожелал такива имена, щото ако си избереш, значи го приемаш това име. Дори и да предпочетеш едно име пред друго – пак е грех, това е пак като да го избереш... То какво има да го харесаш или да не го харесаш – не е твое това име, остава си ти чуждо, който е вярващ. Ама има и такива, дето го приемат...*“²

В исляма (а и не само в него) името се възприема като печат за вярата на човека, то е свидетелство, че той изповядва тази религия. Името обаче не е достатъчно, за да бъде човек мюсюлманин – той трябва да изпълнява редица религиозни задължения³. Ето защо *„в Шериата не се обръща особено внимание на имената*“⁴, а в Корана се казва най-общо, че на децата трябва да се дават хубави, т. е. пейгамберски имена (на пророци), като любимите имена на Аллах са Абдуллах и Абдулрахман (неслучайно в регистрите от XVI–XIX в. приелите исляма се обозначават като „син на Абдуллах“ – Османски... 1990: 7). В исляма съществува забрана „децата да бъдат именувани така, че имената им да означават, че са раби на друг Бог или раби на Месия (Христос – б. м.) или раби на какъвто и да е друг пророк“ (Manzig 1990: 261). Не е ясно дали забраната е била известна на населението точно в този си вид, тъй като ни бе цитирана от местен младеж, студент в Саудитска Арабия, който единствен разполага с голям брой арабски богословски книги и е един от малкото, който може да ги чете.

Политиката на българската държава проблематизира до абсурдна крайност въпроса за имената, превръщайки го в крайъгълен камък на отношението си към мюсюлманите в страната. За запазването на турско-арабските имена в рамките на семейството и общността, за своеобразното „превключване“ (switching по Караянис) между „държавно“ българско и неофициално турско име е писано доста в специализираната литература. Тук ще се ограничим само с някои от записаните в изследваното село оценки и мнения за проблемната ситуация, свързана с имената,

1 Инф. Захра Манафова, 38-годишна, родена в с. Ляска, омъжена в с. Чепинци – 14.07.2000 г.

2 Инф. Моарем Ходжов, 54-годишен, с. Сопота – 16.07.2000 г.

3 „Го има мюсюлманско име, ама не влиза в джамия, не държи оръч (пост), не дава садъка (милостиня) – само името му е мюсюлманско“ – Инф. Реджеп Ходжов, 31-годишен, с. Сопота – 16.07.2000 г.

4 Инф. Севди Караахмед, 28-годишен, с. Чепинци – 20.07.2000 г.

която, както ще видим по-долу, е актуална и днес. От основно значение за тях е нивото на религиозност на интервюираните. За да бъдат разбрани мненията в цялост, трябва да се има предвид общата самооценка на хората в Чепинци, че за разлика от други близки села като Ерма река и Старцево, където българските имена били приети по-лесно, за тях това било доста трудно и никога не се осъществило докрай. На единия полюс са мненията на група хора със средна възраст 30-35 години, изключително вярващи, сред които са и създателите на сбирката от стари книги в джамията. За тях онези, които не са върнали мюсюлманските си имена, са двуличници, които вредят на себе си, защото ще бъдат наказани от Аллах: **„Сега и най-големия комунист като види, че е в болницата на умирање, иска по най-бързия начин да му се възстанови името и да го има на документ“**¹. Според застъпниците на едно умерено становище името е само едно нарицателно и човек спокойно може да бъде по паспорт с българско име, а да го наричат с мюсюлманското, защото **„Демокрацията е там, на оня свят и Аллах ще ги приеме и с новите и със старите имена, защото ни е създал всички заедно“**². Последното твърдение е контрапункт на това, че ако човек е приел в сърцето си новото име, Аллах ще го отхвърли, а ако върте в себе си не го е приел, Аллах ще го приеме.

„Демократичният“ период

С историческото решение на пленума на ЦК на БКП от 29 декември 1989 г. мюсюлманите в България придобиват правото да си върнат старите лични имена и сами да решат дали да запазят българските окончания -ов, -ев, -ова и -ева на фамилните си имена. С това ерата на насилствените преименувания се смята за приключила. Имената обаче продължават да са проблем за групата, тъй като маргиналният ѝ и неустановен, двойствен статус в обществото не се променя. Идеологическата принуда за преименуване на комунистическата власт отстъпва на икономическата принуда, характерна за преходния кризисен период в страната: **„Нас не ни интересуват вече имената, а оцеляването. Ако някой ми каже, смени си името на Ставрос и ще взимаш по 3000 марки – сменям си не само името, но и главата“**³. От 1994 г. нататък сред младите се забелязва тенденция за обратно връщане към българските имена с

1 Инф. Кадир Моллов, 33-годишен, с. Чепинци – 13.07.2000 г.

2 Инф. Исеин Мелезинов, 36-годишен, с. Чепинци – 14.07.2000 г.

3 Репортаж от с. Барутин в сутрешния блок на Нова телевизия – 12.01.2001 г.

цел по-добра интеграция в обществото (Стоянов 2000: 193-194). За разлика от началото на 90-те години процедурата е платена и доста бавна. Този процес се наблюдава и в района на Рудозем, и в изследваното село в частност. В повечето случаи се връщат имената на цялото семейство – т. е. изборът на именна стратегия отново е в голяма степен функция на семейството, а не на отделната личност. Важно е да се подчертае, че и в този период, както и по време на насилствените преименувания, българските имена не се употребяват по никакъв начин в рамките на общността; в нито един момент те не заменят турско-арабското име, което се възприема като единственото истинско име от хората. За тях българските имена са само „държавни“, „официални имена по паспорт“, необходими, за да си намерят работа извън селото (мъжете масово са строителни работници в София и в другите големи градове, където се представят с българските имена) или зад граница. Хората с мюсюлмански имена „ги гледат с по-друго око“ във вътрешността на страната, защото ги възприемат като турци, а консулствата на Гърция, Израел и дори Турция не им издават визи¹. Поради това в столичните вестници често се срещат обяви „Осигуряваме визи за хора с мюсюлмански имена“. Често пътуващите на работа в чужбина понякога дори имат и по два-три паспорта – напр. един човек от селото има паспорт с името Осман Османов Каменски и Манчо Манчев Каменски. Срещат се най-различни стратегии по отношение на върнатите българските имена. Някои семейства запазват старите си „компромисни“/ амбивалентни имена (напр. Хари (син), Савка и Сабин (родители); Хубен (баща), Севда (майка) и Дафинка (дъщеря); Невен (син), Минка и Демир – (родители и т. н.). Освен изброените, особено актуални за групата все още са амбивалентните имена Севдалин и Севда, Алдин, Манчо и модното Денис. Запазва се записването с умалителни имена: Динко, Минка и др. Срещат се и варианти, при които българското или „компромисното“ име си връща единствено бащата, който работи извън селото, в единични случаи – само майката, вероятно по същите причини. Регистрирани са случаи, при които дете на двама души с мюсюлмански имена се нарича с българско име или първоначално е записано с турско име, а няколко години след раждането му то се заменя с българско чрез съд. Например родителите Бехчет и Ведиха през 1998 г. променят името на 4-годишния си син от Меди

1 Инф. Исмет Садъков, кмет на с. Чепинци – 21.07.2000 г.

на Мирослав; синът на Алдин и Рафика, роден през 1996 г., е записан Мирослав и т. н. Очевидно мотивът за смяната е желанието да се осигури по-лесна интеграция на детето в макрообществото. Когато първото име е амбивалентно, то се запазва, а се променят само бащиното име и фамилията – напр. Денис Асанов Юмеров, роден през 1993 г., през 1996 г. става Денис Асенов Йорданов.

Освен амбивалентните и малкия брой типично български имена, на родените през 90-те години масово се слагат нови светски турски и арабски имена, както и голям брой западни антропоними, поради което именната ситуация в региона се определя от интервюираните като „мешана скара“.

Новите имена в голяма степен заменят „истинските мюсюлмански имена“ – тези на пророците и 99-те имена на Аллах като Абдуллах, Брахим (от Ибрахим), Мюмюн, които вече срещаме само в регистрите от началото на ХХ век. Тенденцията да не се слагат пейгамберски имена някои от религиозно просветените хора в Чепинци обясняват с непознаването на религията. Болшинството възрастни хора не възприемат новите имена и роптаят срещу тях: **„Объркан свят – объркани имена – тука каквито напреж ги е нямало, сега се появяват. Самите родители си ги възприемат като мюсюлмански, ама като ги чуваме по радиото – и американци, и християни има с такива имена.“**¹

Ето някои от западните имена на деца, родени в община Рудозем в периода 1993-2000 г.: Алберто, Алек, Алекс, Беатрис, Джани, Дейвид, Ерик, Емануела, Кристофър, Нанси, Сузана, Сами, Стейси, Стиван, Силвестър. В повечето случаи родителите на дете със западно име запазват българските си имена. Има и изключения, които звучат не по-малко куриозно от срещаните сред християните недомислици от типа на Ричард Груев: напр. Жанет Асанова Моллова, Елизабет Хасанова Колаклиева и т. н.

Най-разпространеното турско име в региона е Денис („море“). То придобива масовост по време на последните две вълни на преименуването поради типичния си амбивалентен и дори троичен характер, тъй като освен българска и турска, съдържа и западна конотация (свързана с френското лично име Дениз). През 90-те се появява и женският му вариант Дениса/ Дениза. Останалите турски имена се срещат в единични случаи и според традицията се заменят с „българофонно“ умалител-

1 Инф. Моарем Ходжов, 54-годишен, с. Сопота – 16.07.2000 г.

но име: Айдън (Дънчо, Дънде), Ерман, Ервин (Винка), Митхад (Хадъко), Хайридин, Юлвет; Айсел, Ейсела, Юксела/Ексела. Основен проводник на тези имена са турските кабелни телевизии и сериалите, излъчвани по тях, които се гледат много, особено от жените. Най-многобройни са новите арабски (или осмисляни като такива) лични имена, давани на новородените от региона – Билял, Вахди (Дико, Дичка), Иса (Исус)¹, Меди, Метин, Рахим, Семи, Джемиле, Лютвие, Мединети, Мерием (Дева Мария) Незиле, Тензиле и много други. Значителното количество арабски имена не е случайно. То се свързва с увеличаването на нивото на религиозната просвета и с постепенното преодоляване на схващането, че „всичко в исляма идва от Турция“. Макар че много от тях са нерелигиозни по смисъл, арабските имена на децата са израз на отхвърлянето на традиционния или битов ислям (изповядван от възрастните) от някои млади хора в Чепинци. Последните се увличат все повече и повече от каноничния ислям. Особено показателен е фактът, че по всички въпроси, свързани с вярата, младите се обръщат не толкова към групата ходжи в селото, колкото към един от студентите в Риад, който през лятната ваканция на 2000 г. се бе върнал в селото. Всяка седмица преди или след петъчната молитва в джамията той отговаряше на въпроси на събралите се там мъже, а някои млади жени го посещаваха с питанията си за вярата у дома. Стремещт към същинския ислям се изразява и в строгото спазване на религиозните забрани, задължения и норми на поведение – петкратната молива, пълното въздържание от алкохол (който е бил консумиран от мъжете в по-млада възраст и още се консумира, макар и умерено, от някои от родителите им), задължителната забранка за жените и дългите панталони за момчетата над дванайсет години и т. н. Стриктното спазване на ислямските канони е свързано с две от нивата на представителна идентичност на българите мюсюлмани. При едното от тях идентичността се припокрива само с един от своите компоненти – религията: „Ние сме мюсюлмани и това ни стига“ (Георгиева 1998: 300). Второто е свързано със съществуващата и в региона митология, основана на „исторически“ доказателства, че помаците са местно население, приело исляма много преди османската инвазия, при това от арабите, а не от османците (Лозанова 1998: 452-453) или че са араби,

1 За мюсюлманите Исус Христос е само пророк, а не Син Божий и тъй като имената на пророците са сред „хубавите имена“, името Иса е разпространено в арабския свят. Същото важи и за арабското име на Богородица – Мерием.

заселени на полуострова от Византия (Дорсунски 1998: 37-77). Арабските имена на децата са естествена последица от стремежа на една част от младите хора да открият и потвърдят своята идентичност чрез каноничния ислям. Особено показателен е случаят с 2-годишния син на един от преподавателите по Коран в селото, който се нарича Мохамед. За разлика от всички споменати по-горе имена, в това религиозно семейство името на Пророка не е заменено с умалително при обръщение. При всяко изричане на името с „неправилно“ ударение на третата сричка и добавяне на умалителната наставка -чо бяхме любезно поправяни, че името се изговаря, както в арабски – „Мохаммед“ с ясно изразено ударение на втората сричка.

При многобройните опити за преименуване на българите мюсюлмани не само им се дават народни български имена, но и се възпроизвеждат (съзнателно или не) механизми и практики, характерни за именуването на българите християни. Направеният преглед илюстрира процеса в исторически план. Видни са жалоните в развитието на именните практики на християните (от подновяването на името на кума до компромисното „буквуване“), пренесени при преименуването. Въпреки поредицата от жизнени кризи, породени от насилствената смяна на имената, семейството запазва своя монопол върху тях. В избора на българско име то кодира различни модели за отстояване на идентичността: използване на редки и нетипични за българите имена; неутрални или смислово амбивалентни антропоними; имена със скрит или явен, реален или въобразен мюсюлмански смисъл или произход и умалителни българофонни форми, типични за общността. Тези практики се развиват и променят с течение на времето и в хода на отделните кампании: някои от тях постепенно отпадат и на тяхно място се появяват други; трети се оказват изключително трайни и се използват и днес, когато отново съществуват условия за „доброволно“ преименуване, най-вече по икономически причини. „Мешаната скара“ от съвременни именни стратегии отразява силната вътрешна диференциация, колебливата идентичност и маргиналният статус на групата. Поради многоликата и мозаечна структура на общността и нейната култура е трудно да се определи до каква степен „снимката“ на процесите от Чепинци и района на Рудозем е валидна за българите мюсюлмани като цяло. Не по-малко значим е и проблемът за приликите и разликите между описаната по-

горе ситуация и именното поведение на българските турци по време на „възродителния процес“. Задълбочен отговор на тези въпроси вероятно ще дадат бъдещите изследвания.

ЕВГЕНИЯ БЛАГОЕВА

Евгения Благоева е преподавателка в Нов български университет. Защитила е докторска дисертация на тема „Личното име в българската традиционна култура“ през 1998 г. От 1994 до 2003 работи в Етнографския Институт на БАН. От 2000 г. е хоноруван преподавател в Департамента по антропология на НБУ, от 2003 г. е главен асистент, а от 2009 – доцент в същия Департамент. Основни научни интереси: именуване и идентичности, общности и граници на Балканите, постмодерна консумативна култура, етнология на социализма. Автор на монографията „Личното име в българската култура“, София, Академично издателство „Марин Дринов“, 1999, както и на над 60 статии и студии, някои от които публикувани в чуждестранни издания. Избрана два мандата за член на изпълнителното бюро на Международната Асоциация по Антропология на Югоизточна Европа INASEA (2007, 2009). Била е два пъти гост преподавател в Института по етнология в Мюнхенския Университет „Лудвиг Максимилиан“ (2006, 2008), както и в Лятната школа по балканска антропология в Коница, Гърция (2006, 2008). Автор на изследователски проекти в областта на антропологията, посветени най-вече на културната динамика на постсоциализма в България.

Помаците в периода 1912-1923

Автор(и): Хюсеин Мехмед

Помаците по време на Балканската война от 1912 г.

Войната с Османската империя през този период била неизбежна. Тя била пряко следствие от крайните процеси в развитието на българския национален въпрос. В Балканската война помашките села в Родопите подпомагали с доброволци османската армия. Село Сепет махала (Кошица), Ахъ-Челебийско например дало 20 войника, които се сражавали в Караманджъ, Рожден и Кавгаджък.¹ В една от битките в Родопите били доставени нередовни боеприпаси и се наложило османските части да отстъпят от Кавгаджък към Печинско. След оттеглянето на османската армия помаците доброволци, включени в нея, били разпуснати и се завърнали по родните си села.

През 1912 г. българските войски завзели Родопите, а през януари 1913 г. капитулирал и Одрин. Вследствие на това цяла Тракия била под контрола на българските управници. За пръв път помашкото население в Родопите се оказало изцяло на българска територия.² В с. Бабек и околността до войната е имало над 2000 колиби, а след войната са останали наполовина.³ В доклада на Разложкия архиерейски наместник Н. Саев от 26.03.1913 г. се твърди, че точният брой на населението на Бабешко не могъл да се определи, тъй като не бил известен броят на загиналите при навлизането на войските. Убити най-често имало при съпротива, имало избягали, а също и починали от епидемии, които върлували по това време. В Дьовленско били разрушени и опожарени изцяло или частично 33

1 Бозов, С., Права и свободи, бр.14, 07.04.1995, с.6.

2 Великов, Ал., Аспекти на българската политика спрямо българомохамеданите (1912-1944) – Ипр, 2000, кн.1-2, с.139.

3 Георгиев, В., и Трифонов, С., 1995, с.211.

села с 3970 къщи.¹ Повод за това била оказаната съпротива на някои от тъмръшките села в първите дни на войната срещу настъпващите български войски.² За сломяването на съпротивата и за опожаряването на селата се погрижили 21 пехотен полк, 9-ти пловдивски пехотен полк и първа бригада на Втора пехотна дивизия. Действията им са под направление Карабулак – Ягодина – Буйново – Кожаре – гара Бук – Грохотно – Гьоврен – Настан – Беден – Рожен – Карлък. В авангарда на тези действия тук се изявила и съставената предимно от павелска и хвойненска втора погранична рота начело с капитан Стефан Пешев съществувал и доброволчески взвод батачани, които били в основата на сриването до основи село Тъмръш. В село Триград от 120 хаджии над 70 били убити в триградското медресе по време на войната. Сред убитите били Исмет хаджи Сюлман и Али Мемииш и др. В Дьовлен в местността „Саковица“ съществувал общ гроб на стотина изклани от войската месни жители. В близост до Доспат в местността „Касапска поляна“ и до днес стои т. нар. „Ратайско гробе“. Това била обща яма на 40-те ратаи на местен чифликчия избити от 9-ти Пловдивски пехотен полк набедени, че били помагачи на оттеглилата се вече от Доспат османска войска. Сред опожарените села в Дьовленско било и Барутин, на което село останала само една къща на Хасан Хюсеин Дервиш. В нея грабителите открили една спяпа старица, която поради слепотата си ги посрещнала като свои.

През този период пострадали в Ахъ-Челебийско – 7 села с над 1100 къщи, а в Дедеагачко – 10 села с над 300 къщи. Други селища обаче били опожарени, след като фронтовата линия вече е отминала. Такива били например християнските села в Дедеагачко. Те били уличени в сътрудничество с противника и били опожарени и разграбени от отстъпващия корпус на Явер паша. Същите мотиви били поводът и за опожаряването и разграбването на мюсюлманските села в Ахъ-Челебийско от българските войски. Село Каршилъ (Вицево) например по време на войната било опожарено поради непосредствената си близост до границата. Палежи в централната част и насилие по време на войната имало и в село Исмилян (Смилян). По време на войната в село Равнината били убити Ариф Бостанджиев, Хасан Садъков и братя Сулеви. Били измъчвани и малтретирани и много други селяни. В село Юрюпек (Гълъбово)

1 Елдров, Св., Българската православна църква и българските мюсюлмани 1878-1944 г. – В: съдбата на мюсюлманската общност на Балканите., Т. VII, С., 2001, с. 617.

2 Из миналото на българомохамеданите в Родопите, С., 1958, с. 121.

през войната били убити десетина души. Обхванати от паника, мнозина побягнали от селото. В село Аламидере (Полк. Серафимово) натрупаните в населението страх и несигурност не били без основание. Кметът Момчил Пичонов не останал безучастен към пълното опожаряване на турската махала. Синът му Георги Пичонов окървавил ръцете си с убийството на Мехмед Гелема, Таксим Кехая и невръстния Ахмед – всички от разванската махала. Не били пощадени и мюсюлманите от агупската махала. След като населението на региона изгърпяло всички ужаси на войната, част от българите побягнали на север, към старите предели на страната, а помаците се отправяли на юг, към беломорските градове. Всеки спасявал от имота си това, което можел да носи или да води след себе си. Подгонени от насилниците, бегълците от село Аламидере се отправили към Демирджик, Гюмюрджина и Козлуджа. До Демирджик, намиращ се в днешна Гърция, са достигнали и жителите на селата Равнината, Йонуздере (Елховец) и пр.¹

Освен че спадал към две различни военно-административни структури – Драмският окръг – към Македонското военно губернаторство и Гюмюрджинският окръг – към Тракийското военно губернаторство, Родопският масив оставал далеч от централните им управления. Тъй като бил трудно достъпен, той не се поддавал лесно на контрол, а по това време българските политици и военните били ангажирани главно с обсадата на Одринската крепост, с отбраната на позициите при Чаталджа и Булаир и с положението в Македония. В Родопите тогава нямало нито достатъчна военна сила, която да поддържа реда и сигурността, нито подготвена администрация, която да гарантира нормалния живот на населението. Там царяло ако не безвластие, то поне едно крайно некадърно управление. От докладните записки, които изпращал Стою Шишков през декември 1912 г., тогава комендант в Устово, до началника на Втора пехотна тракийска дивизия ген. Илиев, стават ясни безчинствата на разбойниците, които бродели навсякъде. Те грабели, изнасилвали и създавали смут. Важно психологическо въздействие върху това оказало обстоятелството, че почти всички пълнолетни мъже от мюсюлманско вероизповедание в Родопите и Беломорието били депортирани в старите предели на страната и настанени в лагери. Най-често били депортирани военнопленниците, участвали във войната на страната на осман-

1 Бозов, С., Права и свободи, бр.12, 24.03.1995, с.6; бр.7, 17.02.1995, с.6.

ската армия. Специално военнопленниците от село Сепет махала били предадени от жителите на селата Туран и Пещера, които твърдели, че още си носели османските военни униформи. От военното командване в Станимака военнопленниците били препратени в Ловеч и Плевен и там били покръстени и върнати след година като християни. В Исмилян също имало заловени военнопленници. Те били откарани в Харманли, където били покръстени. Всички заловените военнопленници от Каршилъ, били на войнишка възраст. Те били взети за заложници и откарани в Карлуково (Славейно). От тях били мобилизирани 12 души, които преди това служели в османската армия, и след като били покръстени, ги изпратили на границата с Румъния. Село Давудкьой (Давидково) станало сборен пункт на докараните в джамията помаци, които трябвало да бъдат изпратени във вътрешността на страната като военнопленници. По това време в селото живеели и няколко български семейства. Едно от тях било на чорбаджията Тодор Гажала. Един помак на име Али Салихов аргатувал при него и бил спасен от заточение. В групата попаднал и баща му Салих, но затова пък те не могли да избегнат покръстването. Предполагало се, че по този начин процесът на покръстването ще се улесни и отпорът от страна на мюсюлманското население ще бъде значително по-малък. Но не след дълго голяма част от доброволците, които не били заловени, се включили в четите в преследване на покръстителите.

Родопите и Беломорието били присъединени за шест седмици - от 5 октомври до 14.11.1912 г., когато при долното течение на р. Марица капитулирал корпусът на Явер паша. След окончателното завладяване на Родопско-Беломорската област и сключването на първото примирие на 20.10.1912 г., бежанците християни и мюсюлмани се завърнали в своите села или по-точно в онова, което е останало от тях. От Аламидере например много бездомници намерили подслон в къщата на българина Коста Трампов. В Харделево (днес Богутево) например по време на войната от 1912 г. селяните побягнали към пределите на Гърция. Установили се в гръцкото село Паспала, където тамошните духовници се опитали да ги погърчат и да им наложат християнската вяра. Наложило се харделевци отново да потеглят на път, като достигнали чак до Истанбул. Престоят им там бил около половин година и поради пренаселеност от бежанци, те поели обратно към Харделево. Но след ден-два селото било превзето от български войници, с които бил и поп Алекси от Павелско.

Избухналата през октомври 1912 г. Балканска война предизвикала изселване на помашко и торбешко население от Албания, Македония, Гърция в Източна Тракия и Анадола.¹ Част от македонските и част от албанските земи като Голо Бърдо и Пешкопия, където освен албанци живеели и торбешки, останали под сръбска и черногорска окупация. На Лондонската конференция на посланиците на Великите сили, състояла се на 12 декември с.г., били отправени призови към балканските държави да се оттеглят от завладените албански територии, но постепенното изтегляне на сръбско-черногорските войски приключило едва към края на 1913 г. В доклада на Карнегиевата анкета се споменава, че голям брой албански и торбешки села били опожарени. Броят на опожарените торбешки къщи в района на Голо Бърдо в Шар планина бил около 386. Сръбските власти подпалили повторно къщите на живеещите в този район торбешки и по време на Първата световна война.²

Покръстването на Родопите и Беломорието (1912-1913).

В края на 1912 г. започнала подготовката за първите насилствени акции по християнизирването на помаците, след като в окупираните територии установено българското военно и административно управление. Изпълнители щели да бъдат военни свещеници и местният екзархийски клир при активната подкрепа на четническите формирования от ВМОРО. В България по това време имало също не по-малко пламенни патриоти, които обаче се застъпвали за помаците. Те били главно представители на интелигенцията, като например писателят Антон Страшимиров.

Част от мотивите за акцията за християнизирване на помаците са изложени в една статия на „Църковен вестник“, която призовава управляващите да не пропускат момента, за предприемане на мерки за приобщаване на помаците към православната вяра. В статията се посочва, че тук не става въпрос за насилие, а за бързи и енергични действия. Според автора моментът бил удобен. В случая „Църковен вестник“ отразява становището на една институция, а не общественото мнение, но въпреки

1 Райчевски, С., Българите мохамедани.,София,1998,156,183.

2 Миланов, Е. и др. Българите в Албания и Косово., С.,2001, с.20.

това то било посрещнато с одобрение от правителството, а вероятно и от монарха.¹

По този повод секретарят на Св. Синод Ст. Костов осведомил министър-председателя Ив. Ев. Гешов за интереса на цар Фердинанд и царицата към покръстването на помаците, като специално в двореца бил извикан свещеникът д-р Ст. Цанков за по-подробни сведения относно извършването на този акт. От министър-председателя се търсело и съдействие за събирането на средства за построяването на параклиси и за снабдяването им с църковни книги и одежди, а също и за отпускането от Червения кръст на средства за закупуването на калпаци, шамии, цървули и други дрехи, които да бъдат предадени на мисията.²

Едва в края на декември 1912 г. Синодът подготвил, а през януари 1913 г. изпратил специални комисии, която трябвало да извърши подготовката за покръстването. Това били т. нар. „духовни мисии“, начело с епископи и с известен брой свещенослужители. Първоначално те били две – едната за Беломорието и Южните Родопи, а другата – за Неврокоп (Гоце Делчев). Беломорско – Родопската мисия се ръководела от Драговитския епископ Йосиф, управляващ Старозагорската епархия, който през 1912 г. бил началник на свещениците към Главната квартира на армията. В новата си длъжност той бил подпомаган от седем клирици и един църковен певец. На 25 април епископ Йосиф излязъл в отпуск по здравословни причини, а длъжността му била поверена на Левкийския епископ Варлаам, викарий на Софийската митрополия.

В покръстването на помаците в Южните Родопи главна роля играели и местни помаци, които били назначавани като пъдари-полицаи. Те носели тефтери, в които записвали новите имена на покръстените, били камбаната за неделните литургии, следели за посещението на неделните молитви и за приобщаването на покръстените към новата вяра. Освен това те при определени обстоятелства имали правото дори и да покръстват. Като в с. Ескикьой (Мала Арда) например, където попските помощници Хасан Саидов и петковчанинът Димитър Куртев с пушки в ръце подканяли под строй обречените на покръстване селяни в превърнатата в църква бивша джамия. Всичко станало набързо, без кандила и песнопения. Попските помощници напръсквали със светена вода селя-

1 Цанков, С., Помаците. – Църковен вестник, XIII, №54/01,12,1912 г.

2 Георгиев, В., Трифонов, С., Покръстването на българите мохамедани 1912 - 1913., С., 1995, 19-20.

ните и ги преименували, след което им връчвали гугли и кръстчета. Минарето било разрушено, а на едно дърво в двора на джамията направили камбанария и поп Харитон от с. Петково биел камбаната за неделната литургия. По време на покръстването 18 души от с. Петково били убити в с. Блатево и хвърлени от моста на р. Малка Арда, след което петковчани не дали отпор на покръстителите си поп Харитон и мисията била завършена с успех. Някои обаче успели да избягат в Гюмюрджина. Един от тях на име Хасан се върнал в с. Петково като хафъз (знаещ наизуст корана) чак през 1932 г., но бил заплашен и се наложило отново да се изсели в Бурса, където оставил голям род. В с. Юрпек (Гълъбово) покръстването започнало през 1913 г. също с жертви. Поради нежеланието си да си смени вярата, Айше Пашалиева била убита. Юрпекчани не били покръстени на едно място, а за целта била използвана и джамията. Свещеникът бил пришълец чак от Червен бряг. В края на 1912 г. четниците влезли в с. Долашър (Загражден) и първата жертва станал Реджеб Бекир. Заедно с войниците пристигнал и поп, яздец червен кон. Помощник на попа бил Ахмед Каршилията. Жителите на селото били събрани и покръстени в долажърската джамия. Тук били покръстени и жителите от селата Баладжидере, Каниево, Съдъзкьой (Безводно), Хасанкьой и Алабурун. В Хамбардере жертва паднала и немощна старица поради нежеланието си да си смени вярата. Немалко били и бегълците към Гюмюрджина и Бурса. Повечето от тях след покръстването се завърнали в Долашър.

В с. Съйджюк (Върбина) било съборено минарето на джамията. Вътре окачили икони, а на една череша в двора била прикрепена камбанарията. Много от селяните побягнали в горите, за да не ги покръстят, но с помощта на войска голяма част от тях били върнати. След като те били строени в редица и след като били извършени ритуалите, свързани с пръскането на светена вода и окадяването с тамян, свещеникът ги задължил да му целуват дрехата и им слагал имена. Така било покръстено цялото село. В покръстването на с. Съйджюк участвали двама свещеници от с. Славейно и един от с. Петково. По същото време починало едно дете, но на селяните не им било разрешено да го погребат с кефен (плат за погребало), докато не му се смени името. На всички селяни били раздадени гугли, а на жените, тъй като не достигнали подходящи дрехи, им сваляли тестемелите. Тъй като покръстителите трябвало да изпълняват мисията си и в други села, оставили съйджюклии сами да се надзират за спазването на новата вяра и за изпълнението на обредите. За цел-

та пристигнали като надзиратели и каршилъците (виевчаните) Осман Волевски и Хасан Труски. Но селяните, след като влизали в преобразуваната в църква джамия за да се кръстят, продължавали да извършват мюсюлманските си ритуали. Тъй като с. Търън било централно и на кръстопът, покръстването на жителите му се осъществило в днешното с. Требище. В Юнудере пръв бил покръстен имамът Хасан Кафтаджъ. Той сменил вярата си след като бил заплашен, че ще го убият. После приканил и другите да го последват. В Юнудере имало и комендатура. Военните стъкмили набързо и църква. Там карали и новопокръстените да се молят. Покръстено било и с. Бяла река. На селяните им били давани гугли, а на жените сваляни тестемелите.

Първата жертва на покръстването в с. Давуткьой (Давитково) станал фесът на един от селяните. Имамът Хасан също принудително си сменил вярата, след което му сложили и гугла. Било съборено минарето, но още на следващата година след покръстването то било възстановено. В с. Елехчекьой (Старцево) покръстването се осъществило през ноември 1912 г. В селото бил докаран с муле голям казан, който бил поставен в средата на джамията. Възрастните били пръскани с вода, а децата потапяни в казана. Свещеникът ги научил как да се кръстят. Джамията била превърната в църква, а на голямо дърво в двора била направена камбанария, чиято камбана всяка неделя биел Хусеин Сандов. Мнозина от селото, поради нежеланието да си сменят вярата, били заточени в Брацигово. Неколцина от тях се завърнали в Елехчекьой след като акцията отшумяла. Един от жителите на селото на име Тръмбащ, за да го сплашат, насилниците го увесили с главата надолу от един мост, а след като продължил да упорства, го пуснали във водата на р. Узундере и така му зачели покръстването. Тикла (Средец), Гранати, Бурево, Козарка, Кочани и околните села били откъснати от селищата в местността Равница и така били създадени два пункта за покръстване. В с. Тикла, което служело като централен пункт, било отсечено дървеното минаре. В двора на джамията попът, стъпвайки на една плоча, покръствал помаците, които били строени в редица. В местността Равница покръстването извършвал свещеник от гр. Севлиево.

През 1912 г. потомците на Салих Агушев в Ахъ-Челебийско се намирили в летните си конаци на Черешево и в зимните си конаци в Тозбурун (Могилица). Голямо било желанието на четниците от трите чети в състава на полка под командването на полк. Вл. Серафимов да припоз-

наят в рода на Салих Агушев потомствени християни от стар болярски род. Причините да се желае покръстването на агушевци били две. Родът разполагал с обширни земи и пасища в Родопите. Те притежавали и много стада. Наред с това агушевци имали и силно духовно влияние. Членове на рода били мюфтии (хаджи Салих, мюфтия в Ахъ-Челеби), преподаватели в медресетата на Тозбурун, Смилян и Смолян (Хюсеин ефенди, Мехмед Агуш), имами (Далгъч Агуш ефенди в с. Търън) и пр. Агушевци са свързани и с рода на Мохаммед Агуш от Истанбул и с рода на Петреф бей от Измир както и на Хасан Шафкъ бей от Палестина. За да мине по-тържествено покръстването на агушевци, то се осъществило с участието на екзарх Стефан. Главният акт се състоял в Тозбурун в специално пригодена за църква сграда, която впоследствие става мандра, запазена и до днес. Усилията обаче не се оправдали. Не бил записан с християнско име нито един потомък на агушевци. Също така нито една жена от рода не носела облеклото, което им било връчено. По-интересно е, че родът Агуш не предприел бягство по време на покръстването към Гърция или към Османката империя. Запазеното хладнокръвие и вярата в благополучния развой на събитията съхранили родът от преселение. В Могилица един от агушевските ратаи, поради отказ да си сменя вярата, бил впряган в рало. Всъщност ратаят си бил християнин, но никой не му вярвал и го насилвали да се покръсти втори път. Наложило се за доказателство да го съблекат гол.

По време на покръстването Даръдере (Златоград) наброявало 600-700 помашки и стотина български домакинства. За такава компактна маса били необходими и много християнски духовници. Християнската група била настанена в къщата на Али бей, който от с. Емленер (Добромирци) Кържалийско се бил преселил в Даръдере заедно с османските части. Първата задача на свещениците била да разрушат три от четирите джамии и двата месджида. По това време в Даръдере имало и християнски храм (днес „Св. Георги“). В него много даръдеренски помаци преминали насилствено под кръста. В с. Текир (Сивино) духовната асимилация се осъществила в Хаджиеминския конак в края на 1912 г. В обградената от войниците сграда се ръсела светена вода и се размахвали кандила. Покръстващите били от с. Гудевица и за помощник си взели пъдаря Хюсеин Малецов, който по-късно си получил заслуженото от турската чета. В хода на покръстването гудевчани прибегнали и до физическо насилие. Убита била Хасибе Къоровска заедно с невръстния ѝ син, разрушено

било минарето, имуществото на джамията било плячкосано и закарано с муле в домовете на гудешевчани. След година имуществото било върнато, но вярващите в Аллах не го внесли в джамията, тъй като било осквернено от престоя си в български домове.

В с. Борие в близост до Палас (Рудозем), а и в самия Палас акцията провеждал поп Таньо Гьоргиев от с. Устово. Жителите на с. Борие под надзора на въоръжени четници били събрани в къщата на Шериф Шерифов. На балкона били размахвани кандила и китки чимшир със светена вода. В с. Исмилян (Смилян) покръстващият свещеник бил поп Чакърров от с. Чокмаково с помощник кмета Томчев. В покръстването на исмилянчани помагали и пъдарите Емин Лъджалията и някой си Бекир. Било съборено минарето, запалени били големи конашки комплекси и била унищожена махала Изворище. В Долни Исмилян до 1912 г. живеели само помаци. След насилственото им покръстване, на имотите на избягалите в Османската империя се заселили няколко български семейства от селата Чомаково, Арда и Гудевица. Сред тях особено активен в това начинание бил Георги Янакиев. На мъжете сваляли фесовете и им раздавали калпаци, а на жените отнемали фереджетата и им давали забрадки за да им се откриели ушите и да можели да чуват по-добре божието слово, проповядвано от поп Чакърров. Джамията била превърната в църква. И тук била сформирана полиция от Сульо Сеитев и Мехмед Реджебов, които тогава били с християнските имена Симо и Митьо. Жителите на с. Равнината били събрани в джамията и покръстени, след което всяка неделя били принуждавани да учат християнските молитви. През февруари се падал месец Рамазан и от Исмилян специално идвал пъдаринът Мехмед Реджебов да проверява да не би жителите да го въеят. Питал ги и за новите им имена. Имало план и за построяване на параклис в местността Моратева могила, но поради станалите промени това не се осъществило. И на мястото, където щял да се строи параклисиът, останали само купчини от камъни.

В Балъкдере (Рибница), тъкмо когато трябвало да се покръстят децата, които били събрани в къщата на Тахир Бинбашов, пристигнал войник на кон и прочел на свещеника едно писмо. След това свещеникът яхнал мулето си и наредил на жените сами да извършат ритуала. Жените обаче излели казана с водата и се разотишли. В Чангърдере (Чепинци) попът- покръстител от Павелско решил да привлече към християнската вяра най- напред хаджи Къоровски. Той обаче отказал и бил налаган с

пъдарските приклади. И тук било съборено минарето на джамията. В Чамуркьой (Мочуре) покръстването се развихрило в късната есен, веднага след оттеглянето на османските части през Еледже към Ксанти. В селото пристигнали хора с попски раса, под които можело да се види оръжие от всякакъв вид. Те били предвождани от поп Христо от Аламидере (Полковник Серафимово). Покръстителите събрали всички от мъжки пол – от десет годишни до старци и ги вкарали в джамията. При отказ да целунат кръста, те били бити. Един от селяните на име Мюмюн Онбашиев успял да се отскубне и побягнал по стъпалата на минарето, тъй като пред вратата на джамията имало пазачи. Като се изкачил, той се развикал за помощ. Чули го жените от околните къщи и набързо скроили план как да спасят мъжете. Напълнили мехове с пепел, увили ги в месали и излъгали пазачите, че носят храна. След като ги пуснали в джамията, жените почнали да хвърлят пепелта в очите на покръстителите и така мнозина успели да избягат, като се пръснали по околните баири. Малко по-късно били покръстени жените и децата, а минарето на джамията било срутено. В с. Аламидере ритуалът се състоял в построената още през османския период църква „Св. Димитър“. Ръководел го поп Христо от Чокманово. Сред облечените в попски дрехи били и някои си Христо и Иванко. Под попските раса на Живко от Райково, на Георги Пичонов и Кольо Гогов имало оръжие. Акцията не минала без обири и изнудвания. И до ден днешен са запазени един изографисан таван от орехово дърво и една дъбова врата в къщата на Васил Хубчев. Шевна машина на Ахмед Кехая можело да се види в къщата на Диньо Хубчев и пр.

Неврокопската мисия, която трябвало да действа на територията на едноименната епархия, тогава без архиерей, бил поверена на бившия скопски митрополит Теодосий, който имал на разположение шестима духовници и един църковен певец. Членовете на духовната мисия били сред най-подготвените свещенослужители на БПЦ, предимно преподаватели в Софийската духовна семинария или в училището за свещеници към Бачковския манастир. На 15.01.1913 г. секретарят на Св. Синод Ст. Костов осведомил министър-председателя Гешов, че в Неврокопско от митрополит Теодосий покръстил 30 помашки села, след което акцията била прекратена от тамошния околийски началник и там останали 41 непокръстени села. За бързото покръстване на 30-те села спомогнали и обстоятелствата, посочени в протокол № 3 на Св. Синод от 22.01.1913 г., а

именно - мизерията, гладът, както и обирите, изнудванията и убийствата извършвани от четници и пр.

Сформираната трета мисия, която ръководела покръстването в старите предели на страната, главно в Северните Родопи, била поверена на пловдивския митрополит Максим и на духовниците от неговата епархия. Неин ръководител бил йеромонах Павел. Тя постоянно увеличавала своя състав със свещеници, които били командирани от старите предели на страната. Във включеното към тази мисия Чепинско корито бил образувано дело по оплакване на колегите на свещеника Константин Коев, който до такава степен се увлякъл в изнудването, че започнал да ограбва и самите тях. Твърде разпространено било и ограбването на селата, напуснати от мюсюлманите. За това свидетелстват и някои привърженици на идеята за покръстване, като Стою Шишков и Христо Караманджуков. Атанас Страшимиров пък подозирал, че покръстването е само претекст, и че властите са действали по позорен за страната и за човечеството начин. Единствената цел, която те преследвали, била личното им обогатяване.¹

В цитирания по-горе протокол № 3 на Св. Синод от 22.01.1913 г. е посочено, че към тази дата в Чепинското корито акцията по покръстването била към своя край. Били покръстени Корово, Баня, Лъжене, 300 къщи в Ракитово, 200 къщи в Дорково и 200 къщи в Костандово. Имамите в Дъовлен (Девин) също били покръстени заедно със семействата си, а в с. Беден (Дъовленско) джамията била превърната в църква.

На 15.01.1913 г. от духовната мисия за покръстването на Дъовленско станало ясно, че в селата боеспособното население било взето в плен и една от причините да не се покръства в този район била издействането на тяхното освобождаване. Мисията помолила властите за съдействие при покръстването и освобождаването на пленниците, за да може полесно да протичат по-нататъшните действия. Също така се посочвало, че тези, които приемали християнството, го правели по икономически съображения. По този повод било отправено искане да бъдат изпратени в Дъовленско над 500 шапки за лица от 10 до 30 годишна възраст, 100 чифта цървули, 1000 кръстчета и 100 шамии, 200 чифта чорапи, ризи, гащи, шаечни платна, готови мъжки дрехи, 5-6 юргана, кърпи, 100 шарени забрадки за жени и 100 лева за подаръци на новопокръстилите се. Пора-

1 *Иванова, Ев.,* Отхвърлените „приобщени“ или процесът, наречен „възродителен“ (1912-1939), С., 2002, с.12.

ди икономическата изостаналост на населението в Родопите, в 14 села в Тъмръшко имало по 5-10 полуголи, гладни, живеещи в полусрутени колиби семейства, което ги принудило да се покръстят.

Също така комендантът на гр. Дъовлен Спасов потърсил съдействие за започване строежи на църкви в 5-6 села в Дъовленско. По този повод станимашкият архиерейски наместник В. Димитров на 02.02.1913 г. обявил намерението си да превърне джамията в с. Богутево (близо до Чепеларе) в храм, който щял да бъде наречен „Св. Великомъченица Петка“ и там да се покръстят помаците. В село Сепет махала (Кошица), Ахъ-Челебийско, през 1908 г. била отресторирана джамия, но до 1912 г. там нямало минаре. Един български офицер в знак на благодарност, че е отгледан от туркиня, събрал сепетмахаленчани, отсекли най-големия в землището дъб и с помощта на войниците го изправили като минаре. След като офицерът чул и първия езан (призив за молитва) в чест на „майка-туркиня“, продължил с войските си. Но само след година неговите събратя съборили минарето. Това били четници към 21-ви пехотен полк, командвани от полк. Владимир Серафимов.

Жителите на селата Богутево, Ер Кюприя (Мостово) и Дряново на 04.02.1913 г. в писмо до председателя на НС, Ст. Данев се оплакали, че християнизацията била насилствена и ако те са искали да се върнат към корените си, щели да го направят още преди 35 години, веднага след Руско-османската война. Те настоявали пред председателя на НС да бъде прекратен този позорен акт на БПЦ. На 23.02.1913 г. пловдивският митрополит Максим призовал архиерейските си наместници в епархията да наредят на свещениците си да съдействат за връщането на заграбеното имущество на новопокръстените.

В с. Каршилъ (Виево) мъжете били взети в плен, а жените, децата и старците били разселени в съседните села Кутела, Чепеларе и Дерекъой (Моголовци). Тази част, която била отредена за Чепеларе била покръстена в Дерекъойската църква. Джамията в Чепеларе, била подпалена. Неколцина се опитали да потушат пожара, но били заловени и откарани в Дъовлен.

Там били покръстени и върнати в селото, след което били покръстени и семейства им. Децата били вкарвани в църквата, потапяни в казани и опявани, след което отрязвали кичур от косата. В Чепеларе християнският храм бил построен още през османския период с разрешителен ферман от султана. За да се укрепи вратата на новопокръстите

се, местна българка на име Чорлаковица, им разказвала с подробности за християнството и ги водела на неделна литургия. Търсейки спасение от духовното насилие, някои чепеларски помаци изживели кошмара на бегълци към Османската империя. Свещеник Янакиев пък на 19.04.1913 г. съобщил, че комисията не успяла да осъществи покръстването на жителите помаци в с. Чурен, тъй като те избягали в Кричим и се укрили в турски семейства. В отговор на това пловдивският митрополит Максим на 20.04.1913 г. съобщил на архиерейските си наместници в епархиите Пещера, Хасково, Станимака, Пазарджик, Карлово, Панагюрище, че покръстването на турци не е забранено.¹

Наравно с православните и протестанти имало възможност да правят опити да привлекат някой друг помак. По този повод разложкият архиерейски наместник Н. Саев на 30.04.1913 г. съобщил, че засега протестантите не са имали успех, но ако в бъдеще мисионери предложат материални помощи, от каквито се нуждаело населението, те биха могли да постигнат известни резултати. На 20.03.1913 г. от рапорта на свещеника Димитрий Кутуев ставало ясно, че в покръстването на бабечанските колиби участвали три комисии. Първата комисия покръствала колибите около Коняревско, втората селищата с център Доганова махала и третата – с. Бабек с център Черешка махала. Всяка комисия се състояла от двама свещеника, един съветник, един писар и петнадесет полицаи за охрана. За още по-голяма сигурност съдействие са оказали и местните военни и граждански власти. В конярския участък били покръстени 1300 души, от които 100 болни, в догановския – 869 души със 162 болни и в бабешкия 1446 души със 130 болни. В тези райони населението мизерствало и гладувало и за целта комисията се нуждаела от допълнителни доставки на храна и за населението. Имало непокръстени, които били тежко болни от шарка и дифтерит поради условията, в които живеели.

Балканската комисия с председател Ноел Бъкстон, секретар Артър Симъндс и почетен секретар Едуард Бойл на 01.05.1913 г. се обърнала към министър-председателя Йв. Ев. Гешов относно слуховете, достигнали до нея, за насилствената промяна на вярата на мюсюлманите в завладените от съюзническите войски райони. Балканската комисия настоявала да получи опровержение на тези обвинения.

Помаците по време на Междусъюзническата война от 16.06.1913 г.

1 Георгиев, В., Трифонов, с., 1995, 268-269.

След като България не могла да се споразумее със съседите си за подялбата на султанските владения, тя се оказала обградена от всички страни. Обратът в Междусъюзническата война сложил край и на покръстването на помаците. В едно свидетелство от 10.05.1913 г. на дряновския енорийски свещеник Б. Тончев се съобщава за трудностите, срещани с новопокръстилите се. Според него местното население във откъщите си било християнско, а вътре в тях – мюсюлманско. Освен това те не искали децата им да изучават християнството под претекст, че в с. Дряново нямало условие за това, а след като била ремонтирана килията на параклиса в селото заявили, че не искат ни църква, ни училище, тъй като мислели да се изселват. На 02.09.1913 г. лъковският енорейски свещеник Атанас Стоянов съобщил за въоръжен сблъсък с противници на покръстването. Свещеникът искал да му се изпратят първоначално 10 войника, а впоследствие или да бъде командирован, или уволнен. Въоръженият сблъсък между мюсюлманската чета и бирника, кмета и свещеника станал при пътуването им от с. Джурково за с. Манастир в местността Фрезовските ливади. Престрелката продължила близо час, без пострадали и от двете страни. Също така еркюприйският енорийски свещеник Б. Христов на 14.10.1913 г. съобщил, че две недели жителите на село Ер Кюприя (Мостово) не са влизали в църквата. Причините според свещеника били две: липсата на каквато и да е войска или полицейска охрана и подбуждането на населението от първенците на селото и от турците в с. Борово, начело с ходжата им. Ходжата получавал от Пловдив османски вестник, в който пишело, че имената на новопокръстените скоро ще бъдат възвърнати. В Съойджук (Върбина) в неделя хората се разбягвали по баирите, за да не бъдат откарвани на молитва в превърнатата в църква джамия. На 24.12.1913 г. от съобщение на чепеларския енорийски свещеник Тома Болчев ставало ясно, че в селата Гюндюзица (Зорница) и Богутево помаците още от юли с.г. проявявали враждебност към християнските свещеници и тяхната мисия. Това личало и от един разговор, проведен между жител на с. Гюндюзица и свещеника Тома Болчев. Свещеникът попитал селянина не го ли е страх от глобата заради това, че си е сложил феса, а той му отговорил, че времената вече са се променили. Свещеникът споменал, че вече нищо не можело да се направи, с което да се промени мисленето на помаците в Чепеларско и да се привлекат към християнството.

По този повод на 10.07.1913 г. пловдивският митрополит Максим осведомил председателя на Св. Синод митрополит Василий, че в някои райони на Родопите са проникнали гръцки агенти, информирали са помаците за положението в Гърция и са ги подтиквали да се вдигнат на оръжие. Такива агенти имало дори и в Бабек и Якоруда, трима от които били заловени. Прииждащите от бойното поле бежанци и войници в Драмско, Серско и Неврокопско също разказвали на местното население за обратите в Гърция и допълнително подбуждали населението. Вследствие на всичко това кметът на с. Бабек, покръстен помак, незабуклени забранил на жените от селото да ходят открити и да се явяват пред свещеника. Също така поради стеклите се в Беломорието обстоятелства, войската в Бабечанските колиби била изтеглена и свещениците се бояли да стоят там. По този повод на 05.08.1913 г. свещеникът в с. Флорово (Цветино) Димитър Маринов описал срещаните от него трудности в проповядването на християнството между новопокръстените в епархията. Отделни лица ходели на църква не за да слушат проповедите, а да въздействат на редовните посетители. От всички колиби около Флорово на църква са ходели 35 души, от които 22 мъже, 12 деца и 1 жена, която живеела на 8 км. от селото. В протокол № 52 от заседанието на Св. Синод, проведено на 12.11.1913 г., се цитират предлаганите мерки, които ще попречат на новопокръстените да се върнат към исляма и за раздаването на шапки. На заседанието най-вече се обсъждал въпросът за нарасналата омраза на помаците към християнските свещеници в бабечанските колиби и в разложка околия. За да се спасят от суматохата свещениците Димитър Ценов и Йосиф Василев, на които било възложено да раздават шапки и шамии на новопокръстилите се, избягали и не представили нужните списъци.

Временният енорийски свещеник в Ракитово Пр. Канайчев на 22.09.1913 г. се оплаквал от обратата в поведението на новопокръстените от енорията. След завръщането на войниците от бойното поле, помаците престанали да ходят на църква и не кръщавали децата си. Също така при смъртни случаи не викали свещеник. Поздравявали се с „мерхаба“, а също помежду си се обръщали с мюсюлманските си имена. В Ракитово за това настроение на помаците съдействали и предстоящите избори. В неделните дни на 15-ти, 22-ри и 29-ти септември, в стремежа си да се върнат към мюсюлманската си религия, помаците от с. Дорково не влезли в църквата. По това време мъжете ходели на оран и в горите, а жените

- на пералните, докато в другите дни рядко можело да се види мъж да работи и жена да пере. Събирали се на съвет в кръчмите, които работели до късно и били пълни с хора. Имало седем деца за кръщаване, свещеникът четири пъти канил родителите им да ги доведат в църквата, а те му отказвали. Всички започнали да си продават добитъка и имуществото и се готвели за изселване. Обръщали се помежду си с мюсюлманските си имена. Децата до 15-16 годишна възраст започнали да си носят фесовете под претекст, че гуглите им са се скъсали. Жените се забулвали повече, отколкото през османския период. Енорийският свещеник в с. Баня Атанас Златков на 01.10.1913 г. съобщил за оказваното противодействие от страна на новопокръстилите се. На 1 септември с.г. в неделя свещеникът произнесъл проповед, на която присъствали 28 мъже и 14 жени помаци. На 8 септември пък на неделната проповед присъствали 22 мъже и 5 жени. По време на другите празници в неделите нямало църковна служба, тъй като присъствието на помаците в църквата било незадоволително или е нямало никой. И тук съществувало настроение за изселване в Турция. Жените отново започнали да се забулват. Няколко души отказали да кръщават децата си, а също така си завивали чалми. На 18 септември родителите на починалия новопокръстен Асен Дидаков не извикали свещеник за погребението му, но след като свещеникът ги заплашил, че ако се съпротивляват, ще им напише акт, опял покойника. На другия ден жените, които отишли да плачат на гроба, захвърлили кръста, както и кръстовете на още 4-5 гроба. Помежду си са се обръщали с мюсюлманските си имена и не искали техните съседи да ги назовават с български имена.

От йеромонах Павел става ясно, че без свещеници били колибите Св. Петка и Пашово, а във Флорово, Костандово, Дорково и Корово нямало певци, които да помагат на свещениците да отслужват църковните служби. Окръжната училищна инспекция наредила да се глобяват с 5 лева родителите на всяко дете, което не посещавало училище. Йеромонах Павел съобщил на 28.10.1913 г. за започналия процес на изселването на новопокръстените от чепинските села в Османската империя. В този район новопокръстените почти престанали да ходят на църква и да кръщават децата си. В Баня, Ракитово, Костандово и Дорково нито едно дете не било записано в училище, макар да имало и училища и учители. В съобщение на някои български и османски вестници били цитирани няколко клаузи от българо-османския мирен договор, според които на

мюсюлманите се предоставяла религиозна свобода. Това засилвало антихристиянските настроения сред помаците, които се насочвали главно против българските свещениците. Но най-силно въздействие имала агитацията за изселването им в Османската империя. Тя имала такъв успех, че цялото помашко население в района продавало своето движимо и недвижимо имущество за да се изсели. Главната спънка обаче била липсата на достатъчно купувачи, които да броят пари, тъй като местното българско население, което всячески се стараело да стане господар на имотите им, обедняло вследствие на войните и настъпилата икономическа криза. В Ракитово,

Костандово и Дорково се явили купувачи от Батак; от Пателеница се появили купувачи в Дорково; от Банско - в Лъжене и Баня; от Панагюрище - в Корово (Драгиново), и то само на животни, но повечето от станалите сделки не били окончателно оформени, поради многото изисквания на закона и поради това, че почти всички помаци не притежавали крепостни актове за имотите си и били принудени да се сдобият с такива, за да могат да ги продават. За да се изясни по-добре положението, йеромонах Павел свикал на 20 октомври няколко по-видни българи от Лъжене. Съвещанието се състояло в лъженското общинско управление и се явили 20 души. Станало ясно, че тези действия на помаците причиняват на държавата големи щети в политически, религиозен и икономически план. За да се предотврати това, било взето решение да не се дават задгранични паспорти на младежите от 14-годишна възраст нагоре, докато не отбият военната си служба в България, или не внесат солидна парична гаранция. Решено било и началниците на пещерския съдия да му разпоредят да не издава лесно крепостни актове на помаците от Чепинско. Властта да преследва с всички позволени от закона средства агитиращите в полза на изселването. Държавните учреждения да правят всички допустими от закона спънки на ония, които искат да продават, да се снабдяват с паспорти и да се изселват.

Жителите на неврокопското село Жижево били покръстени преди Коледа на 1913 г. Няколко дена след това там пристигнала една чета, придружавана от свещеник, който предложил на новите християни да си откупят старата вяра. Така четата получила 452 лири и си отишла, а на помаците било позволено да си изпълняват свободно религиозните обреди. Няколко дена след това по повод тази сделка избухнал бунт и девет села били опожарени, а населението наказано. Друг свещеник

на име Димитър Константинов в село Сатовча вземал с изнудване по 15 лири за покръстване, толкова взел и за погребението на едно новопокръстено дете, но него го опял и разрешил на бащата да го погребее под претекст, че той щял да му прочете молитвата у дома си, когато намерел време. Въпреки признанието си, свещеникът не бил наказан от Неврокопската митрополия. Съпротивата която съществувала от самото начало срещу покръстването, прераснала в спонтанно връщане към исляма още в първите дни на войната от 16.06.1913 г. Реакцията на новопокръстените помаци, според терминологията на БПЦ, била толкова крайна, че ги нареждала на страната на противника, срещу когото българската армия трябвало да воюва в краткотрайната Междусъюзническа война. Първото известие за този обрат датира от 30.06.1913 г., когато една рота на Първи пехотен софийски полк, изпратена в Неврокоп срещу гърците, се натъкнала на въстаналото мюсюлманско население. В завързалите се боева, според командващия ротата поручик Т. Панов, с цел да се сломи съпротивата на въстаналото население, били опожарени селата Кюстенджик, Триград, Иланджиево (Змеица) и Касък. В края на август и началото на септември на 1913 г. в района на Дъовлен избухнало ново въстание, което обхванало и околните села в Западните и отчасти в Централните Родопи. Представителите на българските военнадминистративни власти били прогонени, в Доспат били убити свещеникът и секретар – бирникът, а в боевете край Палас (Рудозем) и Смилян загинали един войник и двама полицаи. Със заповед на началника на Десета пехотна дивизия от 2 септември във въстаналия район бил изпратен Тридесет и девети пехотен полк със задачата да действа най-енергично и безпощадно за потушаване на въстанието. На 12 септември командирът на полка майор Кръстев рапортувал, че въстанието било потушено, селата превърнати в пепел, а останалото население избягало в горите и планините, за да продължи борбата. Изцяло били опожарени осем села – Геврен, Балабан, Триград, Налбли, Душек-дере, Делиджелер, Кюстенджик, Бадолик, а в Дъовлен от 250 къщи останали невредими само 30. В селата Мугла, Грохотно, Беден, Брезе, Селча и др. имало силна агитация за въстание. Въстаническата агитация била пренесена дори и в старите предели като в село Фотен например. В потушаването на въстанието в Родопите участвали още Тридесет и седми пехотен полк с щаб в Неврокоп и Скеченският отряд. Сведения за действия на помашки чети от 30, 50 и 60 души в Западните Родопи имало и за края на септември. Че-

тите разполагали със свои бази в селата Любча, Вълкосел, Марулево, Кочан, Доспат и доспатските колиби. В нощта на 26 срещу 27.09.1913 г. една такава чета извършила дръзко нападение срещу българската гранична заставка в с. Чавдар. Изпращането на войски там, където не действали български чети, ставало все по-наложително, защото цялото население на Родопите се вдигнало на въстание. Най-активна съпротива оказали мюсюлманските първенци - Агушевци в Тозбуру (Могилица), Хюсеин паша в Енуздере (Елховец), Бекирските в Долашир(Загражден) и пр. Към тях се отнасяли най-жестоко, не само заради съпротивата им, но и заради богатството им. Навсякъде имало жертви: посечени, хвърлени от мостовите, пребити и починали от раните си и пр. Такива имало в Търън, Союджък (Върбина), Петково, Ахрене (Гълъбово), Долашър, Малка Арда, Маданско, Родоземско, Даръдерийско и пр.

На 16.09.1913 г. в Цариград бил подписан мирният договор между България и Османската империя. Неговият чл.8 изрично гарантира вероизповедните свободи на мюсюлманите в България, така както чл.9 предоставя същите права на българите екзархисти в Османската империя. С това окончателно бил сложена точка на акцията на БПЦ по покръстването на помаците и на нейните плахи опити да спре възвръщането на исляма в създадената през октомври Маронийска епархия с център Гюмюрджина. В протокол № 47 от заседанието на Св. Синод на 31.10.1913 г. се дават сведения за връщането на новопокръстените към исляма със съдействието на властите и за несъгласието на синода с това действие. Така например в Пашмакль (Смолян) пристигнал мюфтията, охраняван от стражари и по заповед на околийския управител на Скеч им бил даден ключ от новопостроения параклис, за да отпразнуват там байрама. Също така околийското управление в Скеч забранило да се покръства помашко население поради висшите държавни интереси и оказвало съдействие и осигурявало охрана на имамите които идвали по случай байрама. В Неврокопско и Доспатско също започнали масово да отхвърлят християнството и новите си имена. Това движение се разпространило чак до Даръ-Дере (Златоград) и селата южно от Палас (Рудозем), където с подкрепата на властите също отхвърлили християнството и новите си имена. На места старите имена били възстановявани в църквите, там където били и сменени.

В Неврокопско за този период забраната БПЦ да покръства населението била втора по ред, като първата била наложена още в самото

начало на акцията. Македонското военно губернаторство стриктно се придържало към заповедите и указанията на Главното командване, което пък от своя страна се придържало към „Временните наредби“ от 18.12.1912 г. отнасящи се до действащата армия, одобрени от Министерския съвет и утвърдени от цар Фердинанд. Чл.5 на тези „Временни наредби“ изрично повелявал да се гарантират религиозните свободи на всички живеещи в страната български граждани, както и свободно да функционират всички заварени просветно-културни учреждения. При това положение военните власти отменили покръстването: когато духовната мисия на бившия скопски митрополит Теодосий пристигнала в Неврокоп, не и разрешили дори да напусне града. На 21.02.1913 г. македонският военен губернатор генерал М.Вълков отново потвърдил забраната. На Дьовленското околийско управление, което спадало към македонското губернаторство, било забранено да кореспондира с лица и учреждения, намиращи се извън териториите на губернаторството, особено по въпроса за покръстването на помаците. Също толкова категорично военните власти забранявали да се покръстват военните и цивилните пленници. По този въпрос на 04.02.1913 г. Министерството на войната заповядало на началника на Втора тракийска дивизионна област, където били съсредоточена по-голямата част от пленниците, за напред да не се дава никакъв ход, на заявленията за покръстване и освобождаване тъй като властите по никакъв начин не трябвало да вземат участие в това дело и пленниците следвало да се третират на общо основание.

Върховната църковна управа се възползвала от пребиваването на помощник-главнокомандващия ген. М. Савов в София по случай Великденските празници. Секретарят на Св. Синод Ст. Костов успял да установи контакт с него и да го покани на среща със синодалните архиереи. На 19.04.1913 г. ген. М. Савов посетил Синодалната палата, където изслушал оплакванията и претенциите на ръководителите на БПЦ. Във връзка със проведеня разговор на 4 май Св. Синод изпратил официално писмо до ген. М. Савов в Одрин, което съдържало три искания - да се отменят заповедите на македонския военен губернатор спрямо духовната мисия и за напред тя да се ползва с подкрепа; да се освободят всички пленници помаци, които са приели християнството; да се забрани на имамите да се срещат с новопокръстените и да ги убеждават да се върнат към исляма. Едва в началото на Междусъюзническата война от 1913 г.

военните склонили да отстъпят от позициите си и да допуснат акцията по покръстване в Одринско и в Македония, както и да бъдат освободени приелите християнството пленници. Освен тези отстъпки висшите военни обещали нещо много повече на синодалния секретар Ст. Костов който не пропуснал да го отбележи в доклада си от 14.06.1913 г., а именно, че ще бъде разрешено на духовната мисия да покръсти и помаците в македонските земи, които тогава били поделени между сърби и гърци.

В Македония емиграцията на мюсюлманското население към Анадола и Одринско се засилила по време на Междусъюзническата война. През лятото на 1913 г. част от жителите на селата Крупник, Осеново, Симитли, Царево, както и на село Церово (Благоевградско), се изселили. Родните места напуснали и много помаци от Разлог, Бачево, Белица, Якоруда, Гюмийска баня и почти цялото население на Добринище. Същото се наблюдавало в Неврокопско и в останалите краища на Македония. Но тази емиграция не била масова, редица села от Източна Македония като Беслен, Годяшево, Крибул, Туховища и др. оставали незасегнати от нея, а в други селища се изселвали само по няколко семейства. По-масово напускали своите родни места жителите на Абланица, Вълкосел, Сатовча, Фитовища и Скребатно. Броят на емигрантите тук е неизвестен и те се насочвали предимно към Анадола. В някои помашки села се заселили бежанци българи от Западна Македония. Пример за това са селата Корница, Брезница, Сатовча, Слащен, Осиково и др. Между двете войни помаци се изселвали и от Струмско и от различни краища на Македония.¹

Една част от Македония след 1912-1913 г. попаднала в пределите на Гърция. Гръцките войски, след като навлезли там, приложили тактика на етническо прочистване. Българите се изселили в България, а мюсюлманите - в Анадола и Одринско. След подписването на Ньойския мирен договор през 1919 г. България била заставена да подпише Конвенция за доброволно изселване на малцинствата. Голям бил притокът на бежанци и от онези части на Македония, които попаднали в пределите на Сръбската държава (Югославия). Българите се изселвали в България, а помаците - в Анадола и Източна Тракия.

Положението на помаците в Беломорска Тракия е описано най-подробно в горепосочения доклад от 14.06.1913 г. на секретаря на Св. Синод

1 Миков, В., Българите мохамедани в Тетевенско, Луковитско и Белослатинско. - Родина, 1941, кн. 3, с. 54.

Ст. Костов до председателя Василий. Според доклада, на 7 май Ст. Костов пристигнал в Одрин и бил приет от ген. М. Савов. Темата на разговора им била свързана с положението на помаците, които живеели в Одринско и за вземането на мерки за тяхното покръстване. Също така бил засегнат и проблемът с гр. Кавала и околностите му, където българският елемент никак не бил застъпен, ако не се брояли намиращите се там шест помашки села. Колкото до помаците в Одринско, ген. М. Савов дал съгласието си за тяхното покръстване, но се опасявал, че при евентуално насилие някои представители на Великите сили ще съберат сведения и ще ги представят на своите правителства. Общо селата с помашко население около Одрин били 20, а помаците, живеещи в тях, били около 10 хиляди. Ст. Костов присъствал и на вземането на решение една от трите джамии – Султан Селим, Ески джами и Юг шеревфи джами да бъде превърната в църква. Доколко това се е случило не е ясно, но преди това избраната джамията се е използвала за склад. На 10 май секретарят на Синода бил в Деде-Агач. Тук също станал свидетел на спора между свещеника на града Тодор Николов и други лица за превръщането на джамия в църква. Свещеникът не искал това да се случи, тъй като до неговия имот в града вече били поставени основите на нов храм, докато опонентите му харесали джамията, която имала изключително красива архитектура. След като тя станала църква, свещеникът не влязъл в нея. На 12 май Ст. Костов бил в Гюмюрджина. Там той се срещнал с окръжния управител Ив. Костов, който наредил да се изпрати стража в няколко села, в които свещениците изоставили новите християни. Ст. Костов и тук станал свидетел на превръщането на джамия в църква. Неговото мнение по този въпрос било колебливо. Той преценил, че сградата била в плачевно състояние, но за сметка на това пък имотите, които ѝ принадлежали, били с изключителна стойност. На 12 май вечерта той пристигнал в Скеч, където се срещнал с епископ Варлаам, който в същия ден отслужил молебен в клон на БНБ по случай неговото откриване. Ст. Костов бил осведомен за малобройната местна колония, състояща се главно от помаци преселници от Ахъ-Челебийско и Костурско. В присъствието на архиерейския наместник Нанков, тема на разговори била също и новата църква, както и имотите ѝ. На следващия ден от Даръ-Дере пристигнал свещеникът Д. Цанков, заедно с Тане Николов – комита, който бил в основата на покръстването на помаците в този град, и на още дванадесет села от района на с. Тикла (Средец), Ахъ-Челебийско. За същия

този войвода и четата му с протокол № 44 от 24.10.1913 г. на Св. Синод се взело решение те да бъдат възнаградени с 20 хиляди лева за оказаното съдействие при покръстването на помашкото население. Тане Николов и четата му са съдействали на духовната мисия и в Гюмюрджина и околните села, където почти липсвала военна охрана. На 16 май Ст. Костов посетил в Серес генерал губернатора Вълков. Те разговаряли главно за недобре организираното покръстване на помаците около града. Станало дума, че когато духовната мисия пристигнала в Неврокоп, в близките села имало бунт на покръстени и непокръстени помаци, чието потушаване не било разумна идея, тъй като наличната войска била малобройна и не позволявала да се дели на части. Когато бил повдигнат въпросът за покръстването на помаците в Пекчево и Нигрита, гръцките войски ги нападнали и малкото военни части, които трябвало да охраняват духовната мисия, отстъпили. Опитът за покръстването на този край бил осуетен. Решено било да бъде изпратена нова мисия, като военните обещали този път по-добра охрана. Секретарят на Св. Синод разговарял също и с генералите Иванов и Кирков относно близкия манастир Св. Иван. Той бил на час и половина път от Серес, бил богат и притежавал много имоти в града. Г. ен. Кирков обещал да съдейства за прехвърлянето на манастира към Св. Синод при условие, че Синодът ще отпусне една от сградите за военен клуб. По-голямата част от монасите в манастира били българи. Също така се било решено в една от сградите да бъде открито духовно училище, подобно на това в Бачковския манастир. На 20 май Ст. Костов бил в Драма, където в краткото време, което имал на разположение, разменил няколко думи с различни представители на властта, като се разбрали да поговорят повече след завръщането му от Кавала. На 21 май той пристигнал в Кавала, където се срещнал с подполковник Колев, с градския кмет Щерев и с околийския началник Поплуков. Били обсъдени действията на духовната мисия, която без добре обмислен план и без изрично съгласие на органите на властта, извършила покръстване в съседното село Ески Кавала и оставила там един свещеник. Няколко дни след това между охраната и помаците станал сблъсък и няколко от ранените помаци се оплакали на властите и на представителите на чужди държави в града. Ст. Костов и тримата управници взели решение при бъдещото повторно покръстване да бъдат раздавани помощи на бедните помаци. Тема на разговора им било също и учебното заведение, наречено Имарет - мюсюлманско медресе за има-

ми. То било построено и поддържано от египетски хадиџ, чийто прадядо бил родоначалник на тогавашната хадиевска фамилия и бил от Кавала или от околностите ѝ. В това медресе се учили над 500 души, издържани от благотворителност, като болшинството прекарвали в училището по 10-15 години. Там се подготвяли духовни кадри за помашките села, които тогава били в центъра на съпротивата като подбуждали населението. Околийският началник се заел със задачата да разучи от къде са средствата за издръжка, начина на преподаване, цел на обучението, брой и родни места на учениците. Освен това една от хубавите джамии в Кавала била превърната в църква, а друга била съборена и на нейно място, по заповед на кмета на града Щерев, били построени множество магазинчета. Повдигнат бил и въпросът за изпращането на български владика с цел да въздейства на множеството гръкомани, за да бъдат побългарени. Секретарят Ст. Костов обещал да съдейства за това, но по-важно за него било покръстването на помаците от района. На 24 май той се върнал в Драма и се срещнал с окръжния управител Добрев, който не бил против покръстването на помаците. В разговора им взел участие и неговия секретарят Д. Бъчваров, както и плацадютантът Хр. Милев. Накрая стигнали до пълно съгласие за начина на действие и за охраната, която трябвало да се даде на духовната мисия. В някои покръстени села свещениците бивали нападани. Също така жители на едно от гръцките села в близост до Драма заявили, че се отказват да бъдат под ведомството на гръцката патриаршия и искат да преминат към българската църква. Архимандрит Кирил през цялото това време стоял настрана и когато селото се откъснало от патриаршията, той не се погрижил да му намери български свещеник. Накрая управниците уверили Ст. Костов, че макар да не им влиза в задълженията, ще продължат грижите си за прехвърлянето на останалите гръкомански села към българската църква. На 25 май Ст. Костов се върнал в Серес. Отново се срещнал с генералите Иванов и Вълков, както и с началника на щаба генерал-губернатора майор Мустаков и секретаря Зелков. Една от темите на разговора им била свързана с това, че някои от покръстените в селата от Дойранско си възвърнали мюсюлманската вяра, а свещениците се оттеглили и се установили в Кукуш и Дойран. За това тяхно решение повлиял много фактът, че заплатите им не били изплащани редовно. По повод смутовете и конфликтите между новопокръстените в Пехчево, Дойранско и Кукушко, се коментирал интересът на чуждестранните консули в Солун към тези

събития. В Серес една красива джамия също била превърната в църква. Освен това управляващият епархията архимандрит Евгений съумял да осигури на митрополията едно голямо и здраво здание, принадлежало преди това на османлиите. Долният етаж и една постройка в двора били дадени под наем за тютюнев склад срещу сумата от 2000 лева. Същият архимандрит Евгений успял да уреди и бързото прехвърляне на всички гръцки села от гръцката патриаршия към българската църква, както и обявяването на десетки серски гръци за българи. На 27 май Костов пристигнал в Солун и се срещнал с архимандрит Евлогий. Те обсъдили главно въпроса за построяването на параклиси в новопокръстените села

На 10.07.1913 г. пловдивският митрополит Максим съобщил на председателя на Св. Синод митрополит Василий за оттеглянето на новопокръстените в някои райони от християнската вяра. Например в Драмско, Серско и в останалите територии на Беломорието помаците помагали на гръците срещу българската войска. С протокол № 44 от 24.10.1913 г. на Св. Синод се взело решение за временно прекратяване на действията на духовната мисия, докато положението се успокои стане възможно да бъде продължено започнатото дело. В друг протокол, № 47 от заседанието на Св. Синод от 31.10.1913 г. се дават сведения за връщане на новопокръстените към исляма със съдействието на властите и за несъгласието на Синода с това. Били коментирани и протичащите събития в Гюмюрджинско и Ксантийско. Военнопленниците били освободени и те играели главна роля при връщането на техните джамии, превърнати в църкви по време на покръстването. В тези райони не допусkali свещеници, а помаците необезпокоявани от никого, се отдавали на грабежи в опожарените български села. Българското население в Беломорието и Източна Тракия било подложено на жестоко отмъщение от страна на помаците, които били покръстени в лагерите и пуснати на свобода.¹

За връщането на исляма в Ксантийско спомогнала и една арабска чета, част от която достигнала чак до Чангърдере (Чепинци) и Кушар (Оглед). В Мадан също била сформирана чета срещу покръстителите, оглавена от Фехми бей. Тя обикаляла селищата на Средните Родопи и възстановявала исляма. Така например четата, след като се установила в землището на Равнища, между селата Елховец и Смилян, възстановила вярата на исмилянци. Свещеникът Чакъров избягал от Чокманово

1 Елдъров, Св., 2001, с. 627.

към Чепеларе и Бачково. От с. Равнината, предрешен в турски потури, избягал и учителят Ангел Калайджията, а с него и чорбаджията Димитър Герджика. Чета се отправила и към Съйджук (Върбина), чийто поп избягал към Карлуково (Славейно), а попът на с. Юрпек (Гълъбово) също побягнал с охраната си. През април 1913 г. в Даръдере откъм Пресека дошла турска чета и прогонила покръстителите. Четата била съставена в Кържалийско, тъй като пъдарите-полицаи Енвер и Ешрев Хакъови били откарани в Кърджали и там били обесени. Елехченският (старцевският) свещеник, като чул за четата, се преместил от джамията в колиба в местността Белите камъни и още при първите сигнали избягал. Много даръдеренски българи също избягали към Станимака (Асеновград) и останали там до отмяната на покръстването. След като се върнали, те поискали прошка от помаците и помогнали за построяването на мюсюлманското училище Руждие, съществувало до 1923 г. В Аламъдере, след като се разчуло, че чета е тръгнала да връща на помаците имената, селяните избрали и пратили в Даръдере Ахмед Манъов, Андрей Капсъза и Салих Палшейтана. След седмица се върнали без Андрей Капсъза, който бил уличен в съучастничество при покръстването. Но след като се установило, че това не е вярно, той бил освободен. За него се застъпил някой си Хасан Ангарьота от Тупуклу (Средногорци). По същото време българи-те побягнали от Аламъдере по поречието на р. Арда към Аламъшница, а помаците останали да палят домовете им и да ги плячкосват.

На 15.08.1913 г. османската войска за кратко време превзела Ивайловград, Папакъой, Смолян, Харманли, Кърджали, Момчилград, Златоград и Гоце Делчев. На 31 август бил превзет гр. Гюмюрджина, на 1 септември – Ксанти а на 2 септември паднал и Дедеагач. По време на Междусъюзническата война в редиците на османската армия постъпили 32-ма долашгърчани (загражденчани) и всички оставили костите си по бойните полета. На 16 август пък в Гюмюрджина турци и помаци провъзгласили автономия на територията между реките Марица, Места и Арда и учредили т.нар. Независимо западно тракийско правителство. Желанието им било да се закрепят османската власт в района. След оттеглянето на българите от Гюмюрджина в края на 1913 г. и след като помашкото население там образувало автономната област, временното правителство било оглавено от помака Хафъз Салих от с. Пандъджък, Ахъ-Челебийска околия. Под негово ръководство било създадено духовно училище и построена джамия към него. Под натиска на Великите сили и на България,

османската военна власт наредила на офицерите си да се оттеглят. Те обаче не изпълнили заповедта и застанали начело на новообразуваната Западно-тракийска независима република, като на 23.09.1913 г. тя преминала под ръководството на един от офицерите на име Ешреф Кушчубашъ. Новосъздадената република си имала войска, съдилище, знаме и всички останали атрибути. Признаването и от страна на Гърция било по политически причини. Тя целяла да я отдалечи от влиянието на съседните и държави. За да бъде призната, републиката водела преговори и с Истанбул и София. Моментът бил подходящ за присъединяването и към Османската империя, но в Истанбул управниците не погледнали сериозно на това и не проявили загриженост. Великите сили и България били против независимостта на тази република. С откъсването на долината на р. Марица разстоянието до Истанбул би се скъсило. На това мнение били и лидерите на партията за обединение и прогрес Джемал, Талат и Енвер. Висшият военен османски управник Джемал паша писал в своите спомени, че Западна Тракия нямала шанс да се присъедини към Османската империя, нито да съществува като самостоятелна държава. Според споразумение между османските и българските власти в Истанбул от септември 1913 г., Одрин и Източна Тракия трябвало да преминат към териториите на Османската империя, а Западна Тракия - към България. Османската войска разположена на територията на Западна Тракия, не се подчинила на това споразумение. Но Джемал паша, след като се срещнал с управляващите Западна Тракия, успял да ги убеди. Той ги уведомял, че според споразумението от Истанбул Западна Тракия се давала на България в замяна на Одрин и че с това се целяло отношенията между двете държави да се подобрят и мюсюлманите в България да живеят един по-добър живот. При това положение те се подчинили и се оттеглили от Западна Тракия. По този повод министърът на външните работи Гешов заявил, че ако не било свалено това правителство на Западна Тракия, Великите сили щели да признаят тази държавица и османлиите нямало да се оттеглят от Балканите. Краят на Западно-тракийската независима република настъпил на 25.09.1913 г. Малко по-късно, непосредствено преди реокупацията на Родопите и Беломорска Тракия през октомври 1913 г., десетки хиляди помаци се изселили в Анадола. Това явление е описано от Л. Милетич в края на 1913 г. и началото на 1914 г., когато пътувал по тези райони и анкетирали населението и бежанците.

В българската историография се оформило мнението, че връщането на новопокръстените в исляма е станало благодарение на Васил Радославов, и неговото либерално правителство с оглед спечелването на парламентарните избори на 23.02.1914 г., и на новата външно-политическа ориентация на страната. Основна заслуга за провалянето на акцията на БПЦ има и съпротивата на помаците, оказана най-вече след началото на Междусъюзническата война от 1913 г.

Тъй като изборите за 16-то ОНС на 24.11.1913 г. не осигурили победа на управляващите, цар Фердинанд и министър-председателят Радославов се споразумели за неговото разпускане и за насрочването на нови избори. Обстоятелството, че Османската империя е напреднала в процеса на сближаване с Германия, улеснила либералното правителство да използва мюсюлманското население в Родопите и Беломорието за подсигурияването на мнозинство в Народното събрание, необходимо за ангажирането на България с Централните сили. За спечелването на насрочените за пролетта на следващата година парламентарни избори либералният лидер постигнал споразумение с турските и помашките първенци. Голяма част от това население все още нямало българско подданство, но имало право да гласува. По време на тези избори Радославов останал на власт, а в парламента влезли 13 мюсюлмански депутати. Това са първите избори, в които участвала значителна част от помаците и останалото мюсюлманско население в Родопите и Беломорието. Покъсно било взето и съдбоносното решение за включването на България във войната на страната на Германия, Австро-Унгария и Османската империя.¹ Данните от гласуването за НС през 1914 г. по окръзи показвали, че либералната коалиция на В. Радославов печели най-много гласове именно в окръзите, където живее компактно помашко население – Гюмюрджински (85,5%) и Струмишки (56%).²

ХЮСЕИН МЕХМЕД

Хюсеин Мехмед е независим изследовател на историята на помашкия етнос в България и съседните страни и области.

- 1 Груев, М., Политическата култура на българите мюсюлмани - проблеми на прехода от традицията към модернизма - В: Collegium Germania 4, С., 2003, 254-255.
- 2 Стоянов, Я. Българите мохамедани и българските турци (1878-1998) - Международни отношения, 1999, кн.4, с. 69.

**Идеологическият завой към национализъм
и политиката на БКП към
мюсюлманското население в страната
в края на 50-те и през 60-те години на 20 век
Автор: Михаил Груев**

Сред важните дългосрочни последици от предприетата през 1956 г. от новия съветски лидер Никита Хрушчов десталинизация и последващата дълбока системна криза в Полша и Унгария следва да се причисли и окончателния крах на идеята за създаването на световна пролетарска държава и на свързания с нея идеологически „багаж“. В световното комунистическо движение започва бавна и негласна ревизия на абстрактния коминтерновски интернационализъм, опиращ се върху постулата за всеобщото братство между народите по света в името на една универсалистка цел – тържеството на световната пролетарска революция. Донякъде това е естествена еволюция в идеологическите схващания на комунистическите партии във всички просъветски режими и резултат от осъзнаването на утопичния характер на тази цел. След като става ясно, че реализацията ѝ е невъзможна, за повечето от тях все по-важно започва да става внушението за тяхната органичност, телеологичност, произтичаща от вековните национални традиции и следователно – легитимност, основана на историческата закономерност. Подобна промяна настъпва в посланията на повечето източноевропейски комунистически партии и особено осезаемо при балканските авторитарни режими. Всеки един от тях обаче следва да се разглежда като частен случай. Такъв е и българският, който, за разлика от режимите в Албания, Румъния и Югославия, нито за момент не заема антисъветска окраска и нито веднъж не декларира позиция, нюансирана по отношение на Москва. Въпреки това обаче, от началото на 60-те години са налице ясни белези на връщане към стария традиционен национализъм, враждебен преди всичко към съседните балкански народи и техните

„инфилтрати“ в националното тяло в лицето на различните малцинства. Без съмнение, най-удобни и разпознаваеми като „изконен враг“ отново се оказват различните мюсюлмански общности, стигматизирани още в следосвобожденския период. Безпределната вяръност на БКП и на самия Живков към Съветския съюз донякъде е възнаградена и с разрешената частична автономност на режима в София в осъществяването на неговата балканска политика. Тази ниша улеснява връщането към редица довоенни практики и стереотипи по отношение на съседите и на етническата политика. Тъй като в традиционната риторика на комунистическата партия старият национализъм е прекалено дискредитиран идеологически, той е заменен от т. нар. „социалистически патриотизъм“. В пропагандния арсенал на БКП това понятие продължава да се употребява със задължителната добавка на „пролетарския интернационализъм“, но последната изглежда все по-лишена от смисъл. Когато мобилизационните възможности на старата прогресистка риторика изглеждат напълно изчерпани, а идеологическите празноти – все по-значителни, „социалистическият патриотизъм“ се оказва подходящият пълнеж и едновременно с това – новото лепило, способно да осъществи национална хомогенизация и нова легитимация на властта, търсеца вече не само класово, но и национално припознаване. Трябва да се отбележи, че – от гледна точка на режима – тази политика се оказва особено резултатна: старите клишета са лесно разпознаваеми за обикновения човек, те успешно заместват липсата на нови хоризонти на комунистическата утопия и придават изконност на зададените от новия курс идеологически и политически императиви.

Коментирайки дебата за съжителството между „практическият комунизъм“ („реалния социализъм“) и национализма, и сравнявайки го със сходни процеси в останалите просъветски режими, Мария Тодорова употребява понятието „идеологически номинализъм“ – възобновяване на предишния националистически дискурс, облечен в термини от доминиращия марксистко-ленински жаргон. По този начин се търси и намира изход от противоречието между „една космополитна универсалистка идеология и партикуларистката романтична вяра“. Така, за разлика от Запада и Третия свят, „етничността, национализмът и етатистическият комунизъм очертават линия в историческото развитие на Източна Европа от осемнадесети до двадесети век, оформяйки нещо... като (почти) непрекъснат националистки континуум.“ (Todorova 1997:146)

Макар обобщението ѝ върху цялата източна част на стария континент да изглежда проблематично, за българския случай това е безспорно валидно. Провежданата политика на БКП за пълзяща реставрация на традиционния национализъм има своите още по-убедителни аналогии и проекции в действията ѝ по отношение на българомюсюлманското (помашкото) население.¹ В своята еволюция отношението към него в общи линии повтаря логиката на поведение, циклите и спазмите на този проблем от годините преди 9 септември 1944 г. Наследената традиция е продължена и от комунистическия режим, който ту отрича, ту се връща към някои от заклеймените преди това подходи, за да ги приложи с характерните за него още по-голяма всеобхватност и безкомпромисност. Постепенно в интеграционните стратегии през 60-те години се озовават и турците, както и по-малките, изповядващи исляма групи.

Началото на края на т. нар. „интернационален период“ във вижданията и политиката на комунистическата партия към помаците настъпва с приетите на 17 ноември 1956 г. от Политбюро на ЦК на БКП „Мероприятия за издигане политическото и културно равнище на българите с мохамеданска вяра“.² Те ясно очертават постепенното превръщане на постулата за „пролетарския интернационализъм“ в един от многото лозунги-клишета. Все повече застъпваният „социалистически патриотизъм“ става неразделна част от пътя на Тодор Живков към абсолютната власт. „Мероприятията“ всъщност са първият официален акт на най-висшия изпълнителен орган на БКП по проблема. Той предвижда прилагането на поредица от мерки във всички области на икономическата, социалната и културната сфера, както и в съответните звена на самата комунистическа партия, които да доведат до „преодоляване на наслоените в миналото верски предразсъдъци и средновековни суеверия“. Този документ, както и произтичащите от него мерки на различните нива на държавната и партийната йерархия, следва да се разглежда в контекста на все по-ясно очертаващото се пълно доминиране на личните вижда-

1 Тук и по-нататък в текста термините „българи мюсюлмани“ и „помаци“ ще бъдат употребявани като синоними, макар че и двата са проблематични. Всъщност става дума за българоезичните мюсюлмани, населяващи най-вече Родопите, чиято идентичност е въпрос на локален, политически, културен и ситуативен контекст. Част от тях се идентифицират като „българи мюсюлмани“, други – като „помаци“, немалко се самоопределят и като „турци“. За някои терминът „помаци“ е пейоративен, но напоследък той намира все по-голямо разпространение в научната литература.

2 ЦДА, ф. 1Б, оп. 6, а. е. 3062, л. 1 – 140.

ния и подходи на Живков към мюсюлманското население, а и въобще по етническите проблеми.

В партийно-пропагандния жаргон още от края на 50-те години като евфемизъм за политиката на „принудително цивилизоване“ на мюсюлманското население в страната се налага и утвърждава терминът „културна революция“. Първоначално той изглежда твърде обобщаващ и абстрактен, но постепенно под него започва да се подразбира системата от мерки за премахване на традиционното облекло и свързаните с него традиции и начин на живот. Така се появява и другият термин – „разфеджаване“, акцентиращ върху считаните за незрели силови действия за налагане на външните белези на комунистическата модерност. Първите опити за принудителна подмяна на традиционното мюсюлманско облекло датират от 1958 г., но те са инцидентни – във връзка с честванията на поредните годишнини от идването на комунистите на власт и на Октомврийската революция, след което носенето на фесове и кюляфи от мъжете и на фереджета, шалвари и шамии, закриващи голяма част от лицето на жените, негласно се позволява отново. (Груев 2003:202-204) Всъщност това е едно от първите проявления на обичайната тактика за редуване на брутални и масови кампании с временни и частични отстъпления, създаващи у различните групи постоянно объркване и напразни надежди, че поредната акция ще бъде последна. Отново в чест на 9-ти септември през следващата 1959 година, отбелязван тогава особено тържествено заради навършващия се полукръгъл юбилей от преврата, започва масираната кампания по „разфеджаването“. Наложени са стриктни забрани за забраждане на лицата на жените, за носене на фереджета и шалвари, както и на фесове и кюляфи при мъжете. Те са придружени със силови действия, изразяващи се в устройване на хайки по улиците или по нивите за арестуването жени, опитващи се да игнорират „новата форма“, демонстративно публично рязане на споменатите дрехи, изгонване на мъжете от работа и т. н. Този тип мерки продължават особено активно и в началото на 60-те години, като постепенно се разпростират и по отношение на турското население. През целия период до падането на режима борбата срещу мюсюлманското облекло се развива на приливи и отливи, като обикновено след прекратяването на демонстративните акции в определено населено място традиционните символи на религията постепенно се завръщат в дрехите на хората и това налага повторни и последващи акции. Логиката на действие и

противодействие от страна на режима и на мюсюлманското население по въпроса за облеклото в общи линии повтаря спазмите на проблема в самата Кемалистка Турция, макар и в София тази аналогия упорито да се отрича. За мюсюлманските общности този начин на обличане и забраждане се възприема като форма на съблюдаване на изискванията на вярата, респ. на покорност пред Аллах, а носенето на новото облекло – за покорност към светската власт. За режима този въпрос стои по-генерално – като външен израз на лоялност и припознаване на йерархичност, която трябва да бъде наложена силово. В последна сметка двете страни в това уравнение постигат своеобразно динамично равновесие, като определени елементи на облеклото (в различните региони става дума за различни негови части, но най-вече това се отнася до забрадката) остават да символизират предаността към вярата, докато роклите, мантата и шлиферите остават външен израз на лоялността към режима. По-глобалната цел на политиката на „разфереджаване“ – заличаването на външните различия в облеклото между християни и мюсюлмани – така и не е постигната, особено при жените, тъй като и в „новата форма“ първите значително се отличават от българките.

В самия край на 1959 г. – на 30 декември, Министерството на народното здраве и социалните грижи издава специално окръжно, в което се заключава, че обрязването на момчетата се извършва по изключително примитивен и нехигиеничен начин, който често води до усложнения. Същевременно се прави извода, че то е ненужно и вредно. Следва разпореждане до медицинските органи стриктно да следят за бъдещото му извършване само от лекари и фелдшери в съответните здравни заведения. След самата манипулация се предписва децата да бъдат хоспитализирани за 2–3 дни.¹ За така наречените „сюнетчии“ се предвиждат строги наказателни мерки. На тях се отнемат издадените до този момент разрешителни и се постановява: *Здравните органи да преследват нарушителите и ги предават на съдебните власти за дирене на наказателна отговорност.*² Както е видно, от една страна, нормативният акт цели да „модернизира“ тази практика и да я превърне в операция в медицинския смисъл, ограничавайки възможностите за усложнения и инфекции. От друга страна обаче, съображенията на цитираното окръжно далеч не са само медицински и хигиенно-санитарни. То е първа стъпка към кри-

1 ДА – Благоевград, ф. 2Б, оп. 1, а. е. 583, л. 1 – 3.

2 Пак там, л. 3.

минализиране на обрязването. От този момент нататък режимът предприема силна пропагандна кампания срещу този обичай, продължила и през следващите десетилетия. От втората половина на 60-те години съдилищата започват да издават ефективни присъди на сунетчии, а впоследствие и на родители на обрязани деца, с мотива: *За нанасяне на средна телесна повреда.* (Neuburger 2004:113) По детските заведения и началните училища започва и организирането на специални медицински прегледи, които да установят дали децата не са обрязани тайно. За период от около 10 – 15 години режимът успява да постигне известни успехи в борбата си със сунета, контролирайки както децата, така и родителите. Мерките срещу обрязването на момчетата (отначало само при помаците, а впоследствие и при турците и останалите мюсюлмански групи), представляват част от общото настъпление срещу ислямската религия и срещу публичните проявления на принадлежност към нея. Те са безспорно впечатляващи за степента на контрол, постигната от режима на всекидневно равнище, дори и по отношение на такива интимни сфери, каквато е човешкото тяло.

Последният колективен публичен сунет след прекъсване от 6 години е извършен през 1964 г. във велинградското село Коровя (от 1971 – Драгиново), в което са обрязани едновременно 130 деца. По сведения на Държавна сигурност, в празненствата са взели участие 50 000 души.¹ Макар тези цифри да са силно преувеличени, те показват превръщането на акта в общо събитие за целите Западни Родопи, показателно за консолидирането на общността в обстановка на застрашена колективна идентичност. Празненствата продължават три дни, като все пак са прекъснати от властта. Както съобщава документът, за повод е използвано развяването на турско знаме по време на церемонията.²

На 5 април 1962 г. Политбюро на ЦК на БКП приема специално решение, целящо „ограничаването на някои прояви на турчеене сред българомохамедани, цигани и татари“. В него се предвижда обособяването на децата от съответните групи в отделни класове, в които няма турци, създаването на интернати също на разделен принцип, разделна срочна служба в армията и т. н. Възлага се на административните власти по места внимателно да издирят лицата, принадлежащи към съответните етно-религиозни групи и записани като „турци“. В тази връзка се пред-

1 ЦДА, ф. 28, оп. 16, а. е. 49, л. 22; ДА – Пловдив, ф. 959 К, оп. 1, а. е. 225, л. 259.

2 Пак там, л. 23.

вижда да бъдат преработени регистрите за гражданското състояние там, където е нужно, за да бъде записана съответната нетурска етническа принадлежност. Инструктират се и местните органи на властта да въведат опростена административна процедура, без изискването до този момент съдебно решение, за промяна на имената с български. Същевременно им се възлага *да не допускат преселване на българи мохамедани и цигани в населени места с компактно турско население*.¹

Предвижданите мерки, насочени фактически към отграничаване на турците от всички останали български граждани, представляват важен завой в провежданата до този момент политика на режима за равнопоставеност на всички етнически и религиозни групи в духа на т. нар. „пролетарски интернационализъм“. Новопоявилият се диференциран подход поставя началото на курс към постепенно „приобщаване“ на отделните по-малки мюсюлмански групи към т. нар. „българска социалистическа нация“. На дневен ред за първи път най-висшият управленски орган в държавата поставя въпроса за смяната на имената на помаците. Макар изрично да е употребена формулировката „при пълно вътрешно убеждение и открито изразено собствено желание“, цитираният документ дава „зелена светлина“ на тази нова фаза на „приобщаване“.

В изпълнение на решението на Политбюро се стига до съвещание в Секретариата на ЦК по българо-мюсюлманския въпрос на 6 март 1964 г. с участието на ръководителите на окръжните комитети в Благоевград, Пазарджик, Смолян и Кърджали. То се председателства от тогавашния втори човек в партийно-държавната пирамида – секретаря на ЦК по въпросите на идеологията Митко Григоров. Основният доклад е изнесен от ръководителя на отдел „Пропаганда и агитация“ В. Иванов. В него той формулира главната задача: *Да се подкрепи и разгърне масово движение за премахване на старите, вредни традиции в бита, за преодоляване на религиозния фанатизъм, за замяна на турско-арабските имена с български*. (Дюлгеров 2000:27) В доклада се посочва, че в Смолянски окръг цифрата на сменилите имената си е нараснала до около 9 000 и остро се критикува благоевградското партийно ръководство за голямото изоставане.

Съвещанието от март 1964 г. има инструктивен характер за отделните окръжни комитети, на които работата по „приобщаването“ на българ-

1 ЦДА, ф. 1Б, оп. 6, а. е. 4749, л. 15 – 17.

рите мюсюлмани се вмениява като най-важна и непосредствена задача. В Благоевградски окръг обаче софийските решения са разчетени като даване на „зелена светлина“ за силово наваксване на изоставането. Без това да е предшествано от съответната „артилерийска подготовка“, местното ръководство решава да пристъпи към директна смяна на имената. Желанието на тогавашния първи секретар Кръстьо Тричков и на функционерите от регионален мащаб Петър Дюлгеров и Съботин Генов е да „натрупат точки“ в своеобразното състезание между окръзите за доверието на централното ръководство. На заседание на бюрото на Окръжния комитет се налага мнението на секретаря по идеологията С. Генов да бъдат организирани регионални съвещания с т. нар. „актив“, на които да бъде „спусната по места“ задачата директно да се пристъпи към смяна на имената на мюсюлманите. Първото от тях се провежда на 22 март с. г. в Гоце Делчев. Всъщност терминът „съвещание“ не е особено точен, когато става дума за информиране на местните партийни ръководства за мнението на техните началници и когато на форума присъстват около 600 човека. По предварителен сценарий 13 участници обявяват публично новите си имена. Страхът на останалите присъстващи, че с този акт всъщност се самоизключват от общността, в която живеят, на този етап ги въздържа да се присъединят. На проведените впоследствие съвещания по общини те поставят условие на благоевградското партийно ръководство да направят това в съответните села гласно едва тогава, когато се намерят (или бъдат принудени) и други, които да сторят същото.¹

От края на м. март 1964 г. се пристъпва към блокада на отделни села и различни показни действия. Най-категорично е противопоставянето в Гоцеделчевското село Рибново. Тук се стига до открит бунт срещу преименуването, който заплашва да се разрасне и в останалите селища в района. (Груев и Калъонски 2008:52-55) Важен аспект от действията на жителите му е извеждането на съпротивата и извън селото и превръщането ѝ в организирана проява на цялото помашко население. Освен това, делегации са изпратени до ЦК на БКП и до турското посолство в София. Именно това придава на случая национална значимост и предизвиква реакцията на висшето партийно ръководство. В последна сметка в района е изпратена комисия, която да проучи случая и да докладва на своите началници в София. На този етап режимът се оказва не напълно

1 Пак там, 28 – 31.

подготвен за подобна мащабна операция, поради което се налага крачка назад. В обхванатите от кампанията селища са проведени събрания, на които е обяснено, че в края на краищата името е въпрос на личен избор.

Няма съмнение, че рибновските събития от 1964 г. забавят масовизирането на кампанията по смяна на имената със 7-8 години. Като цяло обаче, те не променят характера на следваната политика. Макар и не толкова брутално, и през следващите години с пълна сила продължава натискът спрямо ислямската конфесионална идентичност. Той върви паралелно със сериозни капиталови вложения в тези райони, насочени към създаване на постоянна заетост, благоустрояване на селищата и повишаване на качеството на живота в тях. Важно значение в тази политика заемат постановленията на Министерския съвет и ЦК на БКП „За по-нататъшно социално-икономическо и културно развитие“ съответно на Благоевградски (1968), Смолянски (1969) и Кърджалийски окръг (1970).¹ Може да се обобщи, че умело практикуваното от Живков редуване на „тоягата и моркова“ намира едно от най-ярките си проявления именно в случая с мюсюлманското население.

Директният силов подход, приложен в Западните Родопи от местните функционери, продължава да бъде един от възможните варианти за Живковото обкръжение, но в този момент то предпочита да се опре на все още неизчерпаните възможности за „пълзяща“ промяна. В това отношение действията на смолянското ръководство се оказват много по-резултатни и безпроблемни. През втората половина на 60-те години обаче разликата между двете стратегии постепенно се заличава. След временното отстъпление към средата на 60-те години следва преосмисляне на опита, средствата и възможностите за нова смяна на имената, този път на всички българи мюсюлмани. На 17 юли 1970 г. Секретариатът на ЦК на БКП взема решение да продължи работата по подобряването на социалния статус на българите мюсюлмани и същевременно да се пристъпи към смяна на имената.² Така режимът постепенно влиза в спиралата на т. нар. „възродителен“ процес, който окончателно го оттласква от интернационалистическата риторика и практика на ранните години от съществуването му и го преустройва върху идеологическата рамка на националкомунизма.

1 Бюлетин № 5 на ЦК на БКП, август 1970.

2 Решение на Секретариата на ЦК на БКП за по-нататъшна работа по националното осъзнаване на българите с мохамеданска вяра. С., 17 юли 1970 (Специално издание), 2–44.

Литература

Груев, М. Между петолъчката и полумесеца. Българите мюсюлмани и политическият режим 1944 – 1959, С., 2003

Груев, М., А. Калъонски. „Възродителният процес“. Мюсюлманските общности и комунистическият режим, С., 2008

Дюлгерев, П. Разпнати души. Моята истина за възродителния процес сред българите мохамедани, С., 2000

Neuburger, M. The Orient Within. Itaca – London, 2004

Todorova, M. Ethnicity, Nationalism and the Communist Legacy in Eastern Europe. – *East European Politics and Societies*, Vol. 7, No. 1, 1997

Текстът е публикуван за пръв път в „Помаците – версии за произход и съвременна идентичност“, НБУ, София 2013

Михаил Груев е преподавател по съвременна българска история и етнология на етническите групи в СУ „Св. Климент Охридски“. Гост-преподавател и в Пловдивския университет „Паисий Хилендарски“. Бил е гост-лектор в университетите в Мюнхен, Саарбрюкен, Белград и др. Автор на редица студии и статии на български, немски и английски език.

**За травмата, мълчанията и вината
от „Възродителния процес“
Автор(и): участници в дискусиата „За травмата“
на клуб „Маргиналия“**

Разглеждаме социалната травма като двоен процес. В него присъстват както историята на разкъсването на социалната връзка – на увереността, че можеш да имаш доверие в човешкостта (взаимното уважение и взаимната сигурност между хората) така и последиците от това разкъсване.

Организираме разговори по някои от най-разпознаваемите прояви на социална травма в най-новата история на България. Нарекохме ги „Социалната травма и непознатите ѝ жертви“.

Първият от тях е посветен на насилствената смяна на имената на българите с ислямско вероизповедание, известен със зловещото си име „Възродителен процес“.

Смятаме, че ако едно изнасилване (като насилственото преименуване на български граждани от български граждани) се приема от някои хора за престъпление, това не означава, че тези хора са мнозинство в обществото или че са популярни със своята позиция. Тази особена малцинственост на хората, които гласно възразяват на насилието, говори нещо както за обществото, така и за малцинствата – и травмираните, и тези, които са на страната на жертвите.

И за другите.

Срещата се проведе в Къщата на неправителствените организации в София на 17 март 2017 г.

Румен Петров

РУМЕН ПЕТРОВ: С тази инициатива искаме да видим възможно ли е да открием образа на гражданина, на изследователя, който е чувствителен към системното нарушаване на човешките права, и дали те могат да са солидарни към проблемите, които всеки от тях е приел за своя кауза.

Искаме да поговорим за причината за мълчанието около „Възродителния процес“. По-голямото предизвикателство е след известно време тук да се съберем с още хора, когато дискутираме социално-травматичния характер примерно на затвора, на инвалидността, на национализма, на милитаризма, както и на други неща, които смятаме за важни и в които искаме да не сме сами, когато ги изследваме и работим с тях.

Конкретният повод е излязлата преди месец книга на д-р Румен Аврамов *Икономика на „Възродителния процес“*.

Юлиана Методиева

ЮЛИАНА МЕТОДИЕВА: „Маргиналия“ направи поредица от 7 авторски текста на Румен Петров. Имаше изключителен интерес към начина на интерпретиране на неща, на пръв поглед известни, включващ понятия като „репресия“, „нарушение на правата на малцинствени групи“. „Маргиналия“ ще бъде партньор на Румен Петров в сесиите, които ще правим. Подчертавам, че това е авторска теза на Румен Петров и се радвам, че „Маргиналия“ може да бъде публикатор на нашите дискусии.

В днешната дискусия участват Румен Аврамов, Вихрен Чернокожев, Екатерина Михайлова, Момчил Методиев, Михаил Иванов, Антонина Желязкова, Надя Данова, Емил Коен, Марта Методиева и учениците от Националната гимназия за древни езици Александър Вълчев, Стефания Николаева и Михаил Зарев.

Румел Аврамов

РУМЕН АВРАМОВ: Книгата¹ осчетоводява от икономическа гледна точка причините и последиците на „Възродителния процес“. В това търсене неизбежно се сблъскваш с травми, нанесени на хора и общности. „Възродителният процес“ беше гражданска война.

На пръв поглед изненадващо е, че за разлика от всички предходни кампании срещу етнически малцинства в България, при събитията от 1984-1989 г. икономиката не е движеща причина. Занимавал съм се с антигръцкото движение от началото на 20 век, с антиеврейските гонения през 40-те години. И в двата случая икономическият мотив е очевиден. Основателно или не, тези общности са възприемани като по-заможни, което поражда ревност и съперничество, а в определени моменти на екзалтация и посегателство върху имуществото им. Спрямо българските турци подобни мотиви отсъстват, защото те не се открояват със социалното и стопанското си положение. Отношението към турците е изяло политически и идеологически (националистически) обусловено.

Още от Освобождението българското общество изпитва боязън към Турция, страхове, че малцинството може да повлияе върху вътрешна-

1 Румел Аврамов, *Икономика на „Възродителния процес“*, Център за академични изследвания, София, 2016 г.

та политическа и социална стабилност у нас. А след 1944 г., когато България и Турция попадат от противоположните страни на Желязната завеса, турците се превръщат в разменна монета и в основен фокус на противопоставянето между двете държави. Те недвусмислено са третирани като „пета колона“ на Турция. През цялото си съществуване комунистическият режим се мята между две крайности: политики за допускане на изселвания с разбирането, че по-малобройното малцинство е по-малък проблем; „приобщаване“ чрез асимилация, т. е. чрез опити за изтриване културната и историческата му идентичност. Днес сред сериозните историци съществува консенсус, че „Възродителният процес“ е кулминация на дългосрочни тенденции в отношението към турското малцинство.

Какво се случва в икономиката през четирите години (1985-1988 г.) от първата фаза на „Възродителния процес“?

Най-напред властта насочва инвестиции в тези райони с илюзията, че ще удави травмата от насилието в пари и ще купи лоялността на турското население. Всъщност не се прави нищо по-различно от добре познатото. Партията просто продължава опитите си с утвърдения „колонизационен“ модел за изоставачите територии, правейки инфраструктурни и социални разходи и създавайки работни места. Съответно веднага се приемат гръмки „комплексни“ програми за Кърджали и другите „смесени“ райони. Но отделените пари не са огромни суми по тогавашните мащаби. Не става дума и за нови ресурси, а по-скоро за преразпределение на наличните. Така че резултатите не са впечатляващи и през 1988 г. въпросните окръзи продължават да са с чувствително по-ниско жизнено равнище.

В книгата се питам дали – както би могло да се очаква – „Възродителният процес“ предизвиква експанзия на разходите за репресивния апарат. Това ме отведе към бюджетите на МВР и УБО като сигурно съм първият, който ги е преровил. Оказва се, че през 1984 – 1986 г. действително има увеличение на сумите, заделени за силовите ведомства (включително и за Военното министерство), но че то не е свързано само с текущите събития. Отчасти се изпълняват вземани преди това решения за увеличение на заплатите и няма промяна на дела на тези разходи в общия държавен бюджет. А след 1987 г., когато стопанското състояние на страната се влошава чувствително и започват усилията за бюджетни икономии, парите за МВ и УБО също са съкратени. Дори най-остра-

та фаза на „Възродителния процес“ през 1989 г. е посрещната изцяло в рамките на редовното бюджетно финансиране, при значително свити средства спрямо предходните години. Извънредните разходи са покрити с прехвърляне от перо в перо. Бюджетът на тези институции е бил толкова широко скроен, че това е било напълно възможно.

Свързани с асимилацията през 1984 – 1988 г. са различни проекти за предислоциране на работна ръка от и в районите с турско население. Въпреки че те нямат открито принудителен характер и се набляга на икономическите стимули, политическата им цел е съвсем очевидна. Без съмнение, тези инициативи оказват травматични ефекти върху хората, внасяйки несигурност в очакванията и тревожност от евентуално преселване. На практика обаче плановете увисват във въздуха и през 1986 – 1988 г. така и не се постига съществена промяна на демографската картина в набелязаните региони.

Често се твърди, че с „Възродителния процес“ властта е целяла да отмести вниманието от остри икономически проблеми в страната. Това не е вярно. В икономическо отношение 1984 г. е една от най-добрите години за онзи период. Току-що е решена кризата с външния дълг от края на 70-те години, дълговото бреме е сведено до най-ниското си равнище, като цяло конюнктурата е добра... И тук икономиката не може да се приеме за фактор, *предизвикал* политическите събития.

Но през 1989 г. икономиката нахлува с пълна сила като *последница* от „Възродителния процес“. След като не успява с асимилацията, режимът решава да вдигне шлюзите за излизане от страната. Това става в контекста на две важни промени: Виенският процес и свързаното с него предстоящо частично либерализиране на пътуванията зад граница; започналите през месец май протести на българските турци срещу смяната на имената под формата на щафетни гладни стачки и на бунтове, потушени с човешки жертви. След декларацията на Тодор Живков от 29 май границата е отворена за турското малцинство и до 21 август (когато Турция спира безвизовото приемане на изселници) 320 хил. души напускат България. Тук вече пресечната точка между икономиката и личните травми е очевидна. Техните проявления се четат навсякъде из огромната съхранена архивна документация на съгледваческия апарат на МВР и БКП.

Масовото теглене на спестявания от заминаващите за Турция, обмяната им във валута и/или изнасянето на левове са безусловно трав-

матични процеси. Българският комунистически режим (за разлика от полския или югославския) не се беше сблъсквал с подобен шок след 1944 г. Става дума за огромно търсене на налични пари от населението със съответната необходимост от банкнотна емисия и с неизбежни инфлационни последици. Документите на БНБ, на ДСК и на други стопански институции много ясно отразяват картината. Изправена пред дилемата (както по-късно през 1990 и 1996 г.) дали да разреши на всички желаещи да изтеглят депозитите си от ДСК или влоговете им да бъдат блокирани, властта разумно решава да удовлетворява безусловно исканията. За бюджета това означава огромна загуба на ресурс. А човек, изправен пред житейската необходимост да си изтегли парите при извънредни и спешни обстоятелства, е поставен в капан.

Участници в дискусиата. Снимка: Марта Методиева.

Травматични последици носи и уреждането на собствеността на жилищата на заминаващите български турци. Не всички решават да продадат своите жилища: това се случва с около 4-5 хиляди имота, продадени някъде с държавен рекет (като задължително условие за получаване на паспорт), другаде вследствие на икономическа принуда. По тогавашните разпоредби тези жилища се изкупуват от общините, които на свой ред ги отдават под наем, препродават или предоставят на предприятия, разпореждащи се по-късно с тях. Огромен политически, ико-

номически, правен, нравствен, но и психологически проблем възниква, когато завърнали се от Турция (или дори неуспели да заминат) се оказват без дом. От края на 1989 г. до 1992 г. се минава през различни решения, като към 1992 г. са останали висящи около 1500-2000 случая. В крайна сметка въпросът е уреден със Закона „Доган“ от 1992 г.

Самото напускане на страната в условията на дефицит от време за подготовка и при агресивни антитурски настроения е травматична ситуация с висока икономическа цена. В книгата привеждам много свидетелства за това по какъв начин поставените в екстремални условия хора реагират на създалото се положение. От една страна, те имат най-вече нужда от ликвидност, която добиват, ликвидирайки влогове, разпродавайки набързо вещи и обръщайки левовите си в долари. От друга страна, турците търсят покъщнина и транспортни средства, особено леки коли. Така те губят отвсякъде. Като продавачи попадат в „пазар на купувача“, където именно купувачът определя условията, а продавачът се разделя със собствеността си най-неизгодно, без оглед на цената. А като купувачи заминаващите са принудени да купуват на изключително високи цени.

Отношение към обсъжданата тук тема за травмите имат и заключителните обобщения на книгата. В тях посочвам, че съществена последица от заключителната фаза на „Възродителния процес“ през лятото на 1989 г. е кръвосмесителната и взривна комбинация между кълнове на „капитализъм“ и фактическо ръководство с най-силовите средства на „военния комунизъм“. През този кратък период спонтанно възникват полусвободни сиви пазари (валутен, трудов, стоков). И в същото време режимът организира масово принудително движение на населението (бригади, депортиране), поголовно управлява ръчно икономиката... С насилието, произвола и икономическите си неравновесия „Възродителният процес“ всъщност е предистория и тренажор за последвалите травматични години на прехода...

Момчил Методиев

МОМЧИЛ МЕТОДИЕВ: Г-н Аврамов, казвате, че възродителният процес няма икономическа логика. Това ме препраща към термина „ирационален“. Мисля, че тоталитарните режими, за разлика от демократичните, които разчитат на някаква легитимност, са склонни да бъдат ирационални. Както изглежда, например, поведението на Северна Корея в наши дни. Това ме кара да задам въпроса дали „Възродителният процес“ може да се определи като „самоубийство“ на българския социализъм?

РУМЕН АВРАМОВ: Прочетени постфактум, събитията действително са самоубийство за режима. В този смисъл те са действително икономически и политически ирационални. Но за властта „Възродителният процес“ започва с надежди, защото тя разсъждава в термините на своята си „идеологическа рационалност“. Документите показват, че тогавашната върхушка изпитва автентично усещане за страх от Турция и турското малцинство.

Марта Методиева

МАРТА МЕТОДИЕВА: До каква степен наследството, което оставя „Възродителният процес“ в икономически план, е платено в първите години на демократичния преход? Може ли да се каже, че от икономическа и политическа гледна точка преходът можеше да протече по-различно, ако не беше се случил „Възродителният процес“?

РУМЕН АВРАМОВ: „Възродителният процес“ изиграва ролята на мощен и съществен катализатор, който „забързва“ икономически процеси и тенденции, започнали от 1986-1987 г. Те бяха необратими, но той ускори нещата. Мораториумът по външния дълг от 29 март 1990 г. е характерен пример. Той със сигурност не се дължи само на „Възродителния процес“. Но архивите ясно показват, че именно политическите събития от лятото на 1989 г. са решаващи за момента на прекратяването на плащанията.

Ако говорим в по-конкретен смисъл за преките цени, заплатени след 1989 г., то в тях трябва да се осчетоводят мерките, свързани с решаването на жилищния проблем на завърналите се в България турци. Иначе, 1990 е най-мътната година за българската икономика (тогава не работеше нито планът, нито пазарът) и някаква част от тогавашната инфлация е последица от събитията, свързани с „Възродителния процес“.

РУМЕН ПЕТРОВ: В икономическите програми на университетите има учебни предмети по стопанска история. Да разбирам ли, че в съществуващия предмет „Стопанска история“ ще чакаме да има урок за икономиката на „Възродителния процес“?

РУМЕН АВРАМОВ: Първо би трябвало да има урок по политическата история на „Възродителния процес“, какъвто, доколкото разбирам, отсъства. След това може да се стигне и до стопанската история.

РУМЕН ПЕТРОВ: Господин Чернокожев, табу ли е за най-новата българска литература „Възродителният процес“? Как мълчи българската литература за възродителния процес?

Вихрен Чернокожев

ВИХРЕН ЧЕРНОКОЖЕВ: Ще се спра, макар и бегло, на най-новата българска литература през последните 20-25 години.

„Възродителният процес“, който винаги слагам в кавички, през 70-те и 80-те години на 20 век, е тема табу в най-новата българска литература. Макар да се е наложило в изследователската практика, понятието „възродителен процес“ е изключително неточно. То няма собствен културологичен смисъл. „Възродителният процес“ не възражда. Той присвоява, заличава, погубва вери и самоличности. Малцина са съвременните български писатели, които са се осмелявали да нарушат забраната и да се

докоснат до тази психична болка, до колективната травма, до този трагичен и срамен за 20 век процес на насилствена асимилация на мюсюлманските общности в България.

Няма да кажа нищо ново, ако кажа, че историята и литературата са най-активните производители на национализми. Все още сме далече от установяването на точните факти за т. нар. „възродителен процес“ през 70-те и 80-те години на 20 век, ако това изобщо е възможно след четвърт век отлагане.

Затиснати от клишето за „турското робство“, още сме далеч и от осмислянето и разбирането на травмата, въпреки че част от документалната основа за т. нар. „Възродителен процес“ съществува. Може би г-н Момчил Методиев ще каже дали в томовете, които имаме, напр. под редакцията на проф. Искра Баева и проф. Евгения Калинова, са публикувани най-важните документи.

Фактите сами по себе си още не са историческа истина. Интерпретациите са полюсно противоположни. Азбучна истина е, че същинската история никога не е един единствен разказ, освен в авторитарните и тоталитарните режими. Всяка репресия естествено поражда защитен рефлекс на изтласкване на забрава, забрава и пак забрава на травматичните спомени, преживявания и емоции.

Най-новата българска литература през последните 20-ина години беше твърде заета с възвръщането към собствената си подменена от соцреализма идентичност. Затова, съзнавано или несъзнавано, тя не иска да си спомни агресията, цинично нарекла се „възродителен процес“. Изключенията от това само потвърждават правилото, че изтласканите спомени рано или късно се завръщат.

В романа „Краят на потоците“, мислен и писан през далечните 1987-1989 г., по времето, когато Свилен Капсъзов, уволнен поради „непригодност“ от хайтовото списание „Родопи“, е бетонджия в Домостроителния комбинат в София, главен герой не е родопската песен, както наивно и умилително твърдеше Ганка Найденова, автор на предговора към романа, който излезе едва през 1994 г. Главен герой е погавреното от възродителите под дулата на техните танкове човешко достойнство. Има едно забележително изказване на Свилен Капсъзов в дневниците на Народното събрание от януари 1992 г., в която той съвсем директно назовава някои от главните герои на т. нар. „възродителен процес“ в Родопите през 70-те години. Нееднократно съм цитирал това изказване. То е може би едно

от обясненията защо му се случи това, което му се случи. Свилен, който беше първият главен редактор на в. „Права и свободи“ (в редколегията тогава бяха Радой Ралин, Борис Димовски, бел. ред.) и настояваше ДПС да води политика, близка до политиката на тогавашното СДС, загина в инсценирана автомобилна катастрофа „при неизяснени обстоятелства“.

Апокалипсисът на възродителния процес покоси живота и на Мехмед Карахюсеинов. Той изгоря, за да опази най-свидното си – името си и честта си на човек и поет. Неговото горене от посмъртно издадената му през 1999 г. в издателство „Стигмати“ на Малина Томова книга „Не по ноти“, не е литературоведска метафора, а жива факла. Уви, допотопните демагози, за които Мехмед Карахюсеинов пишеше тогава, не изтляха. Те пак са тук и пак се готвят да ни управляват.

Когато през 2015 г. в издателство „Изток-Запад“ излезе антологията „Когато ми отнеха името. „Възродителният процес“ през 70-те и 80-те години на 20 век в литературата на мюсюлманските общности“ – антология, която съставихме заедно с проф. Зайнеп Зафер от Анкарския университет, след сигнал на известната на мнозина от вас „Дружба Родина“, на ДАНС беше възложена проверка, която не знам как е завършила. Антологията, която за пръв път представи пред българския читател една дълго скривана трансгранична, транснационална литература на травматичния опит, се оказа заплаха за националната сигурност през 2015 г. Но тази антология даде един неподозиран глас на болката „възродителен процес“. Специално благодаря на сайта „Маргиналия“ и на г-н Емил Коен, който пръв написа [отзив за антологията](#). Има още трима мои колеги, които написаха отзиви в „Литературен вестник“ и в „Литернет“. За съжаление тази антология не предизвика почти никакъв интерес у своите герои. Тя излезе в тираж 500 и две години след нейното излизане все още може да бъде намерена в по-големите интернет книжарници. Доста екземпляри бяха изпратени на български изселници в Турция. Появи се регистративен отзвук. Явно хората там не желаят да си спомнят това време. Изтласкването на травматичния спомен е естествен процес.

Участници в дискусията. Снимка: Марта Методиева.

Все още търси път към зрителите си пиесата „Невидимите пътища на прошката“ от Теодора Димова, публикувана през 2004 г. в кн. 2 на сп. „Съвременник“, но непоставена и до днес на сцената на Националния ни театър, където е предлагана. Не е приета тази пиеса и за участие в театралния конкурс в Шумен. Според авторката текстът е директно обвинение срещу бившата Комунистическа партия. Болката „възродителен процес“ има своите протагонисти, своя сцена, своя публика. Теодора Димова е имала кураж да усети и да запише всичко това. Д-р Бекри Реджебов от пиесата на Теодора Димова никога няма да стане член на БКП, на „малоумната им партия“, както той я нарича, защото няма да изневери на истината за себе си, на самоуважението си, няма да стане Асен Асенов, както му предлагат. Това не е драматично-героическа поза, а усилие да не изневери на основната роля в живота си – да бъде близко до своето „не и аз“. Ще успеят ли героите на пиесата „Невидимите пътища на прошката“ да съберат в едно фатално разпиления си живот, да си простят и да простят? Прекъснати ли са пътищата към нормалното човешко съществуване? Ще се състои ли помирението? Има ли път към прошката? Мъчни въпроси и още по-мъчни отговори. Неслучайно дългият път към прошката завършва с монолози. Прощката е едноличен, дълбоко осъзнат интимен акт.

Неслучайно радиопиесата „Името – твоето име“ на Силвия Чолева, излъчвана по Българското национално радио през 2015 г., е монодрама,

чийто първообраз е един разказ от сборника „Гошко“ – 2013 г., на Силвия Чолева. Монодрамата само привидно е театър с един актьор. В дълбоките си пластове радиопиесата с гласа на Цветана Манева е нещо повече от драмата на една жена, която е имала лош късмет да се влюби в свой състудент помак, който бяга от България, когато искат да му сменят името. Старицата на Силвия Чолева не се бои да се изправи пред самосъд, да поеме вината си заради незнанието, заради мълчанието, заради неволното мълчаливо съгласие с насилието. Мълчаливото съгласие с насилието и трагедията на фундаменталното разочовечаване всъщност превръщат човека в жертва на властта, но и в палач на истината.

Тепърва ни предстои да доуточним адресите на вината и прошката. Няколкото творби в най-новата българска литература от последните 15-ина година, на които бегло спрях вниманието ви, са само началото на този разговор.

Накрая ще отбележа, че специално внимание заслужават отгласите от „възродителния процес“, например в пиесата на Димитър Кабаков „Жарава“ – моноспектакъл на Невена Мандаджиева в театър „199“ през 2005 г., и в романа на Димитър Коруджиев „1989-а година“. Отгласи от възродителния процес има също в „Къща отвъд света“ на Георги Данаилов и в дебютния роман на Диана Боева – „Писма за оригами“, който излезе през 2015 г. Тези творби са важни акценти от психичната болка „възродителен процес“, която чака осмислянето си не с думи, а с действия. Може би в осмислянето и превъзможването ѝ своята роля имат психолози, психоаналитици.

ЮЛИАНА МЕТОДИЕВА: До 1989 г., когато ставаше дума за живота на малцинствата и особено на турското малцинство в България, печатните издания са били много бърбиви. Правила съм специален анализ на най-авторитетни издания по повод на документалния филм „Технология на злото¹“, посветен на „Възродителния процес“. Тогава медиите вървят след партията и по нейна поръчка са извършвали своята „снимка“ на „щастливия живот“ на малцинствата, лъжесвидетелствали са за това „щастие“ и са успявали да извършват промиването на мозъците, включително на самите турци. Има интервюта и репортажи, в които журналистите карат „възродените“ турци да изповядват колко са щастливи, бидейки част от репресивния процес по смяна на имената им.

1 2001 г. Сценарист – Татяна Ваксберг, режисьор – Марта Илиева.

ВИХРЕН ЧЕРНОКОЖЕВ: След излизането на антологията, във в. „Дневник“ излезе един откъс, не знам по чия инициатива. „Дневник“ се чете доста, включително и неговият компютърен вариант. Разбира се, коментарите там бяха пълни с ругатни, които могат да се резюмират с въпроса: „Колко струва да продадеш България?“

РУМЕН ПЕТРОВ: А какво е отношението на правото като дисциплина и практика по този въпрос?

Екатерина Михайлова

ЕКАТЕРИНА МИХАЙЛОВА: Макар и да се занимавам през последните години с правото в тоталитарната държава, не съм изследвала точно този въпрос. Тръгнах по обратния ред – да видя какво се е случило след 1989 г. и оттам да откроя дали е правено нещо специално в рамките на законодателството в рамките на тоталитарната държава за възродителния процес.

Ще изредя част от нещата, които са се случили като законова рамка след промените в 1989 г. По време на възродителния процес работех като адвокат и нямам спомен да е имало специална законова регулация, която да обхваща тези хора. Когато Румен Петров ме покани да говоря по

тази тема, аз се замислих и му разказах някои неща, които ще разкажа и сега, за да подкрепя тезата, че държавата чрез репресивния си апарат и чрез всички структури, които владее, е оказала принуда върху тези хора, за да предприемат определени действия.

Бях действащ адвокат в Пазарджик, където няма много турци, но има и малко помаци, преселили се да живеят в града. Режимът за недвижими имоти беше рестриктивен – действаше Законът за собствеността на гражданите. Хората трябваше да продават имотите си чрез общинския народен съвет, но все пак имаше възможност законът да се заобикаля, което ние непрекъснато правехме. Това беше в резултат на един текст, че можеш да не продаваш имота си през съвета на лимитирана цена, ако го прехвърлиш на низходящ или възходящ роднина. Така „въртяхме“ имоти непрекъснато – примерно бабата прехвърля имот на сина си, на внука си. Имаше 2-годишен срок, в който трябваше да се предприемат тези действия. Когато приближаваше края на двегодишния срок, ние ги предупреждавахме да дойдат и пак да прехвърлим имота на друг член от семейството, за да не бъде продаван от общинския съвет на символична нормирана цена. В този период от време правехме тези сделки, ако занесем пред дежурния съдия (тогава не се изискваше нотариус) акт за свето кръщение, което е пълен абсурд. Нямахме законово или нормативно изискване за това, но имаше „телефонно право“. Имаше нареждане да не се изповядват сделки между роднините, за да може хората да бъдат принудени да продават имотите си само по реда на Закона за собствеността на гражданите – чрез общинските народни съвети, или да се откажат от имотите си, тоест да ги дарят на държавата (ставало е чрез отказ по силата на Закона за собствеността на гражданите).

Такъв е моят спомен, който потвърждава онова, което намерих като законодателство след 1989 г. Не е имало специален закон. Действали са тогавашните закони, които са били рестриктивни към всички български граждани. Имало е принуда от страна на държавата, та да не могат и малките изключения, които са съществували, да бъдат ползвани.

Второ, в съда започнаха да сменят целия архив. Има срок, в който делата се пазят, чак след това се унищожават, защото не могат да се пазят безкрайно. Има обаче категория документи в съда, които не се унищожават. Те са свързани със собствеността – нотариалните актове и делата по делбите, за да може и след 100 години да се види историята на даден имот, ако има спор. Започнаха обаче да подменят имената на стария ар-

хив – където има „Ахмед“, трябва да се появи „Асен“. А човекът може отдавна да си е отишъл от този свят. Не се справиха с тази задача. Това беше обемна дейност, а после трябваше обратно да се връщат имената.

Казвам това, защото, когато говорим за травмата, не всичко намираме в документите. Моята тема е „Законите, които овластяват възродителния процес. Законови регулации. Дела и документи“. Много от нещата няма да ги намерим в документите. Няма да ги намерим и в законите. Част от характеристиката на тоталитарната държава е, че тя има и други средства за въздействие.

Какво открих, което подкрепя моята теза, че се е минавало през телефонно право и през принуда? Всичко, което е прието след 1989 г., са постановления и закони, които не отменят правни норми. Ако имаше създаден специален ред със законодателството, би следвало да има отмяна на тези репресивни актове.

Първоначално имаме две постановления на Министерския съвет – от 1990 и 1991 г., с които се предприемат първите действия, за да се подобри нещо в извършеното от държавата преди това. Въвежда се режим, че недвижимите имоти, изкупени по реда на Закона за собствеността на гражданите, могат да се предложат за изкупуване на предишните им собственици.

„Възродителният процес“ се движеше в две посоки – смяна на имената и отнемане на имуществото. Това е ставало по действащите закони, които са били достатъчно рестриктивни за всеки човек. След 1971 г., когато се приема Конституцията (живковската), понятието „частна собственост“ изчезва и се появява понятието „лична собственост“. Тази собственост е само онази, която си придобил с труд и с която можеш да задоволяваш своите потребности. Въвежда се режим – примерно семейство с две деца може да има апартамент от 80 до 100 кв. м. с две стаи, но ако не си женен или омъжена или сте семейство без деца, можеш да си купиш чрез общината или чрез ново строителство жилище в рамките на твоите потребности, които са лимитирани в закона. Личната собственост слага ограничение върху притежанието на имоти. От онова, което е повече, трябва да се освободиш, та да не би да ти носи приходи. Такава е логиката при приемането на Закона за собствеността на гражданите, за да не могат гражданите да получават нетрудови доходи.

Но да се върнем към направеното след 1989 г. След тези две постановления има специален закон – Закон за възстановяване собствеността

върху недвижими имоти на български граждани от турски произход, направили постъпка за заминаване в Република Турция и други страни през периода май – септември 1989 г.“

За да се възстанови справедливостта, през 1992 г. по време на Тридесет и шестото народно събрание законодателят приема друг подход – „директно се възстановява собствеността“. А дали ще я потърсиш или не – това си е твоя работа. Държавата обявява за нищожни отказите от наследство, които можеха да се правят (те и до ден днешен могат да се правят по същия текст от Закона за собствеността на гражданите).

Мотивите на Решение № 18 от 1992 г. на Конституционния съд по Конституционно дело № 24 (по Закона за възстановяване на собствеността) ни дават отговор за травмата. Група народни представители атакуват този закон като дискриминационен, защото дава възможност на група граждани да получат директно чрез закон отнета собственост, а други, които не са от турски произход, нямат това предимство. Искането е отхвърлено от Конституционния съд. Според мен решението е добре обосновано, тъй като имаме държава, при която репресията отива отвъд закона. Казват: „Няма как някой да докаже и да си възстанови собствеността по нормалния законов ред, ако закон не каже, че му го връща, защото един е бил насилван повече с различни методи, а друг по-малко.“ А тези методи не могат да бъдат открити и доказани. Именно тук Конституционният съд е стъпил на травмата в резултат на репресията и е създадена законова норма с цел овъзмездяване и известна справедливост.

РУМЕН ПЕТРОВ: Г-жо Михайлова, знаете ли по времето на „Възродителния процес“ колко българи с турски или помашки произход са били съдии?

ЕКАТЕРИНА МИХАЙЛОВА: Знам един мой съвипусник от Велинград, с когото завършихме заедно „Право“ – Ерол Кадъов. Когато завършихме (това беше през 1979 г.), той получи най-лошата позиция при разпределението – съдия изпълнител. Тогава наистина това беше лоша позиция. Момчето започна работа, ожени се за българка, но му смениха името – Елин. Това беше в рамките на Пазарджишки окръг. За друг не знам, но са били малко.

Антонина Желязкова

АНТОНИНА ЖЕЛЯЗКОВА: И ние с г-н Михаил Иванов имахме приятелка помакиня – Жени Хайвазова от Златоград. Тя беше завършила право и адвокатстваше. Спомняме си ги поединично.

Тогаваше опити да се заличава памет. Г-жа Екатерина Михайлова употреби израза „телефонно право“. Задавам си въпроса: дали е имало нещо в Закона за здравеопазването, за да разпореждат на лечебните заведения да заличават архиви, както са се опитали да направят в съда?! Познавам шефове на отделения, които отказваха да заличават информация. Те казваха: „Ние няколко поколения сме пазили архиви за наследствени болести. Как сега изведнъж ще ги унищожим? Това е абсурд!“ Същото се е случвало и в архивите на училищата. Трябвало е да горят дневници, за да започнат да се употребяват нови дневници и т.н. Хората са запазвали архиви по някакъв начин – примерно в мазета, криели са информация, за да запазят паметта на селските и градските училища.

МАРТА МЕТОДИЕВА: Какво точно означава „телефонно право“? *(Оживление и смях в залата.)*

ЕКАТЕРИНА МИХАЙЛОВА: Примерно началникът се обажда по телефона и казва: „Спирате продажбите и няма да правите сделки, без да ви кажем“.

Михаил Иванов

МИХАИЛ ИВАНОВ: Ще дам пример: Бойко Борисов се обажда по телефона на шефа на митниците и му казва какво да прави. Това е телефонно право.

АЛЕКСАНДЪР ВЪЛЧЕВ: Въпросът ми е свързан с българо-съветските отношения. Според Вас дали „Възродителният процес“ повлиява на охлаждането на отношенията ни със Съветския съюз?

МИХАИЛ ИВАНОВ: Когато говорим за „Възродителния процес“, аз разбирам по-дълъг период и не се ограничавам в рамките на 1984-1989 г. Става дума за репресивната политика на БКП от 1945 г., която навлиза в своята финална права от 1969 г., когато започват груби насилствени действия срещу българите в Родопите, срещу помаците, срещу ромите, и накрая – голямата асимилация, голямото преименуване срещу турците. Съветският съюз оказва в различните периоди много голямо влияние върху българската етническа политика. Особено характерен е периодът след 1944 г., когато всичко се е правело по указание на Сталин. Има документи, които показват това. Относително самостоятелен период са 60-те години. Тогава Съветският съюз като че ли започва да се оттегля от по-активна намеса в политиката на Комунистическата партия, но винаги запазва своето постоянно присъствие като наблюдатели. Всички

заседания, които се провеждат под ръководството на МВР и на Държавна сигурност, са с неизменното присъствие на съответните аташирани към това министерство хора от КГБ на много висок ранг. Фьодоров беше един от тях.

А дали са се влошили отношенията ни? През 1985 г. започва процес на раздалечаване между България и Съветския съюз. Отношенията започват да се влошават по всички азимути, един от които е икономическият. Руснаците са били съдржани, не са проявявали рязко неодобрение. По-интересното е, че когато България е подложена на огромен натиск в международните отношения – отвсякъде критика, тогава тя не среща подкрепа сред част от бившите социалистически среди. Въпреки това получава подкрепа от страна на Съветския съюз.

Александър Вълчев

АЛЕКСАНДЪР ВЪЛЧЕВ: Защо тогава Горбачов, известен с перестройката, не се противопоставя?

МИХАИЛ ИВАНОВ: Тогава Горбачов провежда линията „Оправяйте се сами“.

РУМЕН АВРАМОВ: „Възродителният процес“ започва по време на най-голямото „безвластие“ в Съветския съюз. Когато Черненко вече е болен и не се появява. След серийните погребения, първо на Брежнев (1982), после на Андропов (1984). Едва ли това е момент, в който съветската власт има склонност да се впуска във външни авантюри. По-късно, Горбачов е в открито несъгласие с Т. Живков, включително по този въпрос.

МАРТА МЕТОДИЕВА: Искам да се обърна към учениците. Смятате ли, че такива неформални събирания ще ви бъдат полезни?

АЛЕКСАНДЪР ВЪЛЧЕВ: Според мен е добре да се говори за „Възродителния процес“. Могат да се извлекат много поуки. Но от друга страна, това е събитие с 30-годишна давност. За да влезе в историята по обективен начин, мисля, че е нужно да мине поне още толкова време.

МОМЧИЛ МЕТОДИЕВ: Не съм се занимавал специализирано с „Възродителния процес“ и затова ми е малко трудно да говоря директно по темата. Бих могъл да говоря как „Възродителният процес“ се отразява на службите за сигурност, на кариерното развитие на участниците в него, но това ми се струва в известна степен технически въпрос. Имам известна представа и как Българската православна църква се отнася към „възродителния процес“, но архивите от този период ги няма, поради което имам опасения да правя генерални изводи. Макар да ми се иска да развия тази тема, дори и въз основа на явни източници, поради настоящата позиция на Българската православна църква относно бежанците, която може да бъде характеризирана най-малкото като крайно консервативна.

Но говорейки за травмата, и по-конкретно за травмата от „Възродителния процес“, си задавам въпроса – защо нямаме памет за тези събития? Когато се отваряха досиетата, аз съм развивал тезата, включително и публично, че не би могло да се очаква държавата да накаже всички агенти, да се направи масова лустрация и всички да бъдат изхвърлени зад борда. Това не може да стане по различни причини, не само защото има доста гранични случаи, но и защото има много унищожени документи. Затова съм защитавал мнението, че преди да се намеси държавата и да въведе някакви общи принципи за лустрация, това трябва да бъде направено от съответната общност, засегната от тези неща. Но от отварянето на досиетата досега това не се е случило, с малки изключения – мога да посоча например Богословския факултет или решението

(спазвано досега без изключения), да не се назначават за посланици бившите сътрудници на Държавна сигурност. Вероятно има и други случаи, за които не знам, но все пак те си остават изключения. Задавал съм си въпроса „Защо?“.

Когато говорим за „Възродителния процес“ се сетих за голямото дело срещу католиците през 1952 г. Всички знаете за осъдените на смърт католици, но има и католици, осъдени на различни срокове затвор. Това е класически сталински процес. Когато човек чете делото, вижда технологията на развитие на един такъв процес, който се основава на самопризнания. В делото стоят предварителни подготвени самопризнания на обвиняемите, които след това се подписват на всяка страница. Но за да се стигне до тези признания, се минава през т. нар. очни ставки. След като един признае, се прави очна ставка със следващия и така, един по един, се стига до признанията. Голяма част от обвинените подписват, но има и такива, които категорично отказват. Един от тях – Фортунат Бакалски, е убит в затвора. В смъртния му акт пише, че на 29 август се изкъпал, излязъл на двора и два дни по-късно умрял от менингит, защото се „простудил“. Минават 7-8-10 години и осъдените излизат от затвора. Умишлено не говоря с имена, защото не мога да съдя хората, които са подписвали в тази ситуация. И като последица малцината, които не подписват самопризнания, в следващите години се оказват най-маргинализирани от всички, донякъде и от държавата, но и от собствената си общност. От човешка, а още по-малко от историческа гледна точка, ние нямаме право да съдим тези хора, но от тяхна лична гледна точка те имат житейска история, която е много по-силна от всичко останало. Започнах да си мисля доколко този наистина краен случай не се отнася към много други травматични изживявания, включително и към неща, свързани с „Възродителния процес“. Случаи като този ме навеждат на мисълта, че действителността е много по-гадна, отколкото си я представяме.

На второ място, това, което прави Държавна сигурност по отношение на различните общности, е, че успява да разбие общността. Едни хора, които приемат да направят компромис, да станат сътрудници, правят шеметна кариера, а други, които отказват да направят този компромис, постепенно са маргинализирани. Много такива примери има в историята на Православната църква. Тоест не общността си излъчва лидерите, а някаква невидима сила, в случая Държавна сигурност, се намесва и

излъчва лидерите. Общността вече престава да бъде общност или поне тя е раздирана от противоречия, тъй като от една страна са моралните стожери, а от другата – тези, които държат властта.

Третият момент е втвърдяването на хората, които се съпротивляват. От една страна, дори и да не са обект на пряка репресия, те изпадат извън борда. Няма перспектива. Стават все по-самотни, все по-излишни, нямам житейски хоризонт. Това е ужасно, но те знаят, че са прави. Резултатът е, че за всичките десетилетия, включително и в годините на прехода, те стават много твърди характери, с които много трудно се работи, стават безкомпромисни. Казвам този факт с изключително уважение към тези хора. Цялата несправедливост, която са изживели преди 1989 г., я преживяват и през следващите 25 години след 1989 г., тъй като досиетата така и не отварят, истината не излиза наяве.

Четвъртият момент е отварянето на досиетата. Преправянето на биографии е ясна работа. Но за тези 25 години, тъй като досиетата се отвориха много късно, някои от доста активните и ефективни сътрудници на Държавна сигурност през комунизма, през следващите 20-25 години, бидейки на позициите си, успяват да се обградят с хора от следващото поколение, много от които способни, немалко от тях – и почтени. И когато досиетата излизат 25 години по-късно, тези представители на т. нар. следващо поколение, именно защото са добре възпитани и почтени, никога няма да вдигнат ръка срещу своя ментор. Вярно е и това, че те продължават да зависят от него.

Като обобщение мога да кажа, че през комунизма Държавна сигурност успява да разбие общностите. Това, което се случва в годините на прехода поради късното отваряне на досиетата, а и поради общата социална несигурност, е, че тези общности започват да се капсулират. На повърхността излизат нови лидери, но възпитани от същите тези водачи, чийто досиета в продължение на 25 години не са били отворени. Новото поколение знае за съществуването на моралните стожери, но предпочита да не говори за тях, за да не засилва травмата, да не засилва несигурността. Това се случи в Българската православна църква, но и в много от гилдиите, които практически станаха наследствени професии, мисля, че много такива случаи могат да се посочат за лекарската или съдийската гилдия. Предполагам е така и в много други сфери. Накратко, след като Държавна сигурност разбива общността, а в годините на прехода тази общност се капсулира, тя не успява да възстанови системата

за естествено излъчване на лидери въз основа на качества, а подменя тази система със семейственост или друг тип „мрежи“. И темата за травмата, за комунизма, някъде минава встрани – всички говорят за нея, но гледат да не бъде официално.

ВИХРЕН ЧЕРНОКОЖЕВ: В архивите на Държавна сигурност има ли следи от документи за участието на Държавна сигурност в подготовката на атентата на гара Буново и другите атентати?

МОМЧИЛ МЕТОДИЕВ: Не съм сигурен.

ВИХРЕН ЧЕРНОКОЖЕВ: Чел съм журналистически публикации, че извършителите на атентата на гара Буново са били сътрудници на Държавна сигурност, но не съм сигурен доколко тези твърдения се основават на документи.

МИХАИЛ ИВАНОВ: В документите на Държавна сигурност има специална линия – „Борбата с тероризма“. Тази линия показва, че те по никакъв начин не са знаели кои са извършителите на атентата в Буново. Всъщност извършителите на този атентат са извършители на още атентати – в Сливен, Пловдив и Варна. Извикани са хора от ЩАЗИ и КГБ да помагат, но до 1986 г. те не знаят кои са извършителите. Моята теза е, че е малко вероятно това да е манипулация на самия режим. Пита се какъв им е бил мотивът. Пропагандата, която сега е в много голяма сила, иска да ни убеди, че точно такива неща, индуцирани от Турция, са предизвикали репресията на властта. Не е така. Всъщност репресията на властта започва с преименуването на турците през 1982 г. под формата на преименуване на лица от смесени бракове. На това аз казвам „пълзяща асимилация“. До ноември 1984 г. са преименувани по тази схема около 50 хиляди. Срещу тази пълзяща асимилация спонтанно възниква много сериозна съпротива. Създават се нелегални организации и една от тях е организацията на тримата атентатори – с помашки произход.

Зададената тема трябва да бъде леко преформулирана. Втората част на темата – „Каква е съдбата на знанието за „Възродителния процес“ в университетите?“, е лесен въпрос. Знанието за „Възродителния процес“ в университетите няма съдба. Няма регламентирано изучаване на „Възродителния процес“.

По първата част от темата – „БАН по време на „Възродителния процес“, имам забележка към времевия интервал. Към „Възродителния процес“ не можем да не включим преименуването на помаците и на циганите. „Възродителният процес“ включва не само репресията „преиме-

нуване“, но и забраната за изучаване на майчиния език и забраната да развиват свой културен живот.

Темата „БАН по време на „Възродителния процес“ е много стеснена. Според мен тук е заложена огромна тема, която не е изследвана. Това не е толкова тема от психологията, а тема за обществените науки – за социологията, за историята на науката, защото става дума за обществените и хуманитарните науки по време на комунистическия режим. Ако говорим за травма, то периодът от 1944 до 1989 г. нанесе много тежки травми и поражения върху нашите обществени и хуманитарни науки. Казвам това дистанцирано, защото моето образование е по физика, но съм имал възможността да наблюдавам онова, което става в Икономическия институт на БАН, в Института по литература, в Института по право. Всичко беше подчинено на предварително зададени парадигми от Централния комитет на партията. Много пъти в Икономическия институт са се разработвали смислени неща, но когато тези неща отиват в Централния комитет, те биват хвърлени в кошчето и се прави нещо друго.

Обществените и хуманитарните науки нямаха условия да се развиват в сравнение с естествените науки. Ще дам пример. Имам братовчед, с когото живеем в една къща, икономист в Икономическия институт. Веднъж виждам на бюрото му списание „Дер Шпигел“. Попитах го: „Как попадна това при теб?“ Отговори ми, че му го е дал негов приятел от ЦК. Тогава не всеки можеше да разполага с такива издания. Така стоеше въпросът и за контактите в чужбина. Тогава бях в ръководството на комсомола в БАН. Ние се борехме младите хора да ходят на специализации и командировки в чужбина, да растат нагоре. В обществените науки под млад човек се разбираше над 40 години. В дисциплините физика, химия, биология младите хора получаваха относително по-добри възможности за развитие. Ролята на специалните служби в това отношение беше изключително силна. В Научния секретариат на БАН за връзката с тях отговаряше проф. Михаил Бъчваров от Философския институт. Когато някой трябваше да замине в командировка, много често на проф. Бъчваров казваше: „Не може“. Питаха го: „Защо бе, Мишо?“ Отговорът беше: „Органите не дават“ и така въпросът приключваше.

Тежки поражения претърпя нашата философия. Това особено силно бе почувствано след 1944 г. Имаше тежки травми в българското езикознание. Докато Сталин не е казал, че езикознанието няма класов характер, акад. Владимир Георгиев е обявен за буржоазен учен. Слава Богу, че

Сталин в своята книга „Марксизмът и въпросите на езикознанието“ написва, че езикът няма класов характер, та нещата са утихнали, но никоой след това не се е извинил на този човек.

Много тежки удари и кулминация в натиска върху науката можем да наблюдаваме и по време на „Възродителния процес“. Трябваше да бъдат обосновани необосноваеми тези. В кариерата се издигаха онези, които го правеха.

Темата е „БАН по време на „Възродителния процес“, но не става въпрос само за БАН. Ние можем да говорим за Университета и за другите университети в България. Има Институт по история на БКП при ЦК на БКП, има Академия за обществени науки и социално управление (АОНСУ). Става дума за доста широк комплекс от научни и учебни звена, които обхващат обществените и хуманитарните науки.

Смятам, че темата не е изследвана. С това трябва да се занимаят хора като Антонина Желязкова, Надя Данова, за да се разкаже истинската история на българската история. Трябва да се знае например как проф. Петър Петров и проф. Емил Боев обосновават „Възродителния процес“ (тук става въпрос за конкретни хора), как доминират писанията на Николай Мизов, но не в световната наука, не сред нашите научни работници, а пред ЦК на БКП. Николай Мизов разработва въпросите за исляма, Петър Петров – за насилието, Емил Боев – за българския характер на нашите съграждани турци и помаци.

Когато говорим за травма, това е преди всичко травма и поражение върху науките, както и на хората, които се занимават с тези науки. Въпреки това в нашите обществени и хуманитарни науки успяха да се утвърдят с име много хора, включително и извън България.

Когато говорим за този период, трябва винаги да си представяме тоталитарната държава. Когато в кръга на Тодор Живков се реши нещо и по-нататък се приведе в изпълнение чрез отделите на ЦК на БКП, никой не можеше да не приеме, да не започне да изпълнява. Навремето се говореше за ловната дружинка на др. Тодор Живков. Той обичаше да се обгражда с хора на много високо интелектуално ниво. Намерих снимка във в. „Труд“ на тази дружинка. Тя е имала плаващ състав. На снимката са Любомир Левчев, Емилиян Станев, Йордан Радичков, скулпторът Величко Минеков, ген. Христо Русков, акад. Ангел Балевски, поетът Георги Джагаров, художниците Христо Ненков, Светлин Русев (Светлин Русев по-късно е бил изключен от дружинката и от ЦК на БКП), Милко Балев,

ген. Илия Кашев. В нея веднъж е бил и Георги Марков, който е описал всичко това. Пробвали са го за малко, но повече не са го канили.

В този състав има две лица, които играят много голяма роля при формирането на „Възродителния процес“ – Ангел Балевски и Георги Джагаров. Когато се обосновава идейно „Възродителния процес“, знаем, че има две основни групи. Едната е формирана около Държавния съвет начело с Георги Джагаров. Там активната личност е Орлин Загоров, чието турско име е Шукри Тахиров. Другата, по-умерената група, за която многократно се говори и пише, е около Стоян Михайлов – секретар на Централния комитет. Едните са за по-твърд подход, стигащ до асимилация и преименуване, а вторите са пак за асимилация, но с мирни средства, без физическо насилие.

При изследванията обаче има трудност и тя е свързана с документацията. Все още има недостъпни кътчета на нашите архиви. През 1986 г. към Президиума на БАН е бил създаден Научно-координационен съвет по възродителния процес. Три месеца негов председател е бил Илчо Димитров (от февруари до май). Едва преди две-три години архивът на този съвет е бил декласифициран и председателят на БАН Стефан Воденичаров го връчва на шефа на архива на БАН Валери Кацунов, който го държи в една папка в своя кабинет. Аз го поисках, но ми бе предадено, че архивът не е обработен и че в момента не може да се разполага с него. Кацунов е обяснил, че няма да придвижи нещата, защото още има живи хора. Все пак част от информацията излиза, защото има документи в Партийния архив и в архива на МВР. Някои от тези документи са публикувани в излезлите документални сборници.

Покрай документите на Държавна сигурност, покрай документите на ЦК на БКП, ние знаем състава на този Научно-координационен съвет. В него влизат ресорни директори на много идеологически институти, включително и Икономическия институт на БАН. Има хора и от Софийския университет. Начело на този съвет е Страшимир Димитров. Заместник-председател е Алдемир Сидеров, когото не познавам. Научни секретари са доц. Цветана Георгиева и Евгени Радушев. Доколкото знам, Евгени Радушев получава орден „Червено знаме на труда“ за приноса си към „Възродителния процес“. Членове на Бюрото са Вера Мутафчиева, Петър Петров (който издава в два тома книгата „По следите на насилието“), Николай Мизов, Георги Хрилов, Паунка Гочева (съветничка на Пенчо Кубадински в Отечествения фронт), Стефан Андреев (шеф на

Народната библиотека по онова време). В Съвета са Емил Боев, Йордан Пеев, Ибрахим Ялъмов, Ибрахим Татарлъ.

Трябва да се има предвид, че когато тогава ти кажат, че влизаш в съвета, ти трябва да влезеш. Нищо друго не можеш да направиш. Но какво се случва в съвета? Той не е развил голяма дейност, не е бил финансиран, не е имал свое помещение, не е имал апарат. Създаден е през 1986 г. Програмата, която съставя, се появява през декември 1986 г. Разполагаме с протокол от заседанието на съвета през януари 1987 г. по тази програма. Виждаме, че Икономическият институт не е дал нищо за програмата.

ВИХРЕН ЧЕРНОКОЖЕВ: Институтът за литература при БАН също не написа възложения му по тази програма сборник с изследвания „Възродителният процес“ в литературата“ и проф. Боян Ничев – тогава директор на института – трябваше да дава обяснения.

МИХАИЛ ИВАНОВ: Езиковецът проф. Москов пише:

„Аз се въздържах да предложа научно-изследователска тема, защото има някои неясноти. Най-голямата е въпросът за турцизмите в българския език. Не е ясно какво се иска от нас – да твърдим в нашите разработки, че тези турцизми не са например 1000, а да кажем 100... Какво трябва да направим? Да намаляваме броя на турските думи по научен път или да ги изчистваме от речника и топонимията? Много българи са потурчени и ние трябва да докажем това по лингвистичен път. Но тук аз и много мои колеги сме на кръстопът. В нашите работи ние не можем да употребяваме думата „турско“. Ако я употребим и редакторите я видят, веднага я задраскват.“

Тук става дума за драма на учения, става дума за натиск върху неговата психика, става дума за невъзможността той да бъде учен. Става дума, макар и в много мека форма, за неговия протест.

Маргарита Ваклинова от Археологическия институт се оплаква по следния начин:

„Като съдя по нашия институт, мога да кажа, че доста голям е броят на неразбиращите процеса. Подиграват се, а някои направо заявяват, че това е грешка.“

РУМЕН АВРАМОВ: През 1992 г. Общото събрание на БАН създаде специална комисия, която да проучи „Възродителния процес“ и ролята на БАН в него. Изводите ѝ бяха доста замазващи.

АНТОНИНА ЖЕЛЯЗКОВА: Съставът ѝ беше доста съмнителен. В нея бяха поставени хора, които нищо не разбираха от нещата – физици, химици и т. н.

МИХАИЛ ИВАНОВ: През 1992 г. имаше бурно заседание на парламента на тема „Възродителният процес“. Това е първото усилие да се обяви комунистическият режим за престъпен. Аспарух Панов направи много политизирано изказване за ролята на Академията. Очевидно е чел архива, но архивът е в кабинета на Валери Кацунов.

РУМЕН АВРАМОВ: Темата за ролята на науката във „Възродителния процес“ е много важна, обширна и непроучена. В началото на 1990 г. А. Желязков предлага морално осъждане на историците, които взимат активно участие в него, но среща тотална съпротива.

Една бележка към казаното от г-жа Екатерина Михайлова. Вярно е, че носещата конструкция на правната система не е пипана, но са пипани много постановления, подзаконовата нормативна база. Например уредбата на гражданската мобилизация в мирно време, която е специално адаптирана, за да може да послужи за мобилизиране на трудови ресурси. Специално постановление пък спира за два месеца продажбите на леки коли втора ръка. То среща съпротивата в юридическите среди. Променени са наредби с оглед съкращаване сроковете, в които държавата може да се разпорежда с имотите на заминалите в Турция.

РУМЕН ПЕТРОВ: Разбирам, че мнението ви за тази среща е позитивно. Благодаря за участието!

Послеслов

*В отговор на въпросите Какво, Как и Защо на социалното насилие, носещо травмиращото име „Възродителен процес“, за **Румен Аврамов** няма съмнение, че става дума за тежък социален разпад – за гражданска война. Икономическа логика за тази война Аврамов не открива и това поставя проблема на „Защо“ особено болезнено. Една възможна причина, според Аврамов, е страхът. Българската национална идентичност е натоварена със страх от „турското“. Може би освен страх има и срам. Във всеки случай, насилственото преименуване и политики на изселване на българи с ислямска идентичност е процес, който не е спирал от възникването на България като национална държава с установено социално и политическо господство на едно мнозинство (хората, които са научили български език от майките им, които не владеят турски и не изповядват ислямската религия).*

Към 1984 г. този процес на разслоение е с почти вековна история и са се натрупали вторични разлики в разпределението на индустриализацията и между областите в преобладаващо присъствие на хора от мнозинството или на малцинството.

Аврамов изучава поведението и архивите на насилника – държавния апарат, впрегнат в една определена политика на опит за неконтролирана насилствена асимилация и прогонване от родните места, както и различните поводи за вторична (икономическа) загуба и безпомощност, причинени на българските турци. Поставя и въпроса за моралните последици от всичко това върху оставащите, които веднага след този период на травма поемат по пътя на ново десетилетие, белязано от лишения, предателства, загуби, разломи и надежди – първите години на т. нар. пост-тоталитарен преход.

И при внимателен анализ на икономист това насилие е икономически необосновано. За Аврамов анализът разкрива държавна политика, водена от силни емоции. От страх? Дали този страх е страх от неизвестността тогава? Може би. Дали към този страх не се прибавя изначалният страх на състоянието на тотална война, наречена тоталитаризъм? Възможно е.

Вихрен Чернокожев направи обзор на прозата и театъра, за да ни представи дали и как те, като вид рефлексивна човешка дейност, носят доказателства за качеството на социалното мислене върху социалния разпад, наречен „Възродителен процес“. Първият факт, на който се натъква, е, че тази рефлексия е бедна – малко на брой са нейните артефакти. Друг факт, който затруднява мисленето за „Възродителния“ процес, е затрудненото мислене върху обществото, организирано на принципите на войната, водена от държавата срещу обществото – тоталитаризма. Някои от малкото гласове не оцеляват физически, други са репресирани под различни форми и след 1989 г. Впечатлява относителното мълчание и сред жертвите, и сред останалите. Литературният анализ на Чернокожев откроява мълчанието на мълчаването съгласие с насилието, след което срамът и вината продължават разединителната си работа.

Екатерина Михайлова показва, че правото и законът са (не)изненадващо безучастни и безинтересни в тези процеси. Но това и може да се очаква в един, още взето, безправов социален ред, какъвто е обществото на войната на държавата срещу обществото и общността, ка-

къвто е тоталитаризмът. Не е имало нужда от специални закони за специалната репресия в режим, в който държавната репресия е приета за естествена и неподлежаща на контрол. Достатъчно е властта да се обади в съда, в прокуратурата и т. н. за да се измисли как хората да бъдат лишени от жилищата им в рамките на тогава действащия Закон за собствеността на гражданите, създаден така, че да позволява както заобикалянето му, така и телефонното вмешателството в него от страна на всевластната държава. Законите при социализма са „врата в поле“ само за абсолютната власт на държавата.

Момчил Методиев повдигна идеята за морала и за общността, рушени и разрушавани от тоталитарната държава със или без помощта на Държавна сигурност. След 1989 г. по един или друг начин мълчаливите знаещи правят кариера и получават достъп до обществената власт и лидерство. Мълчанието се насърчава и то става модел за отнасяне към времето, в което се приемаше за естествено държавата да насилва обществото, морала и общността без контрол от страна на индивида. Времето на безпомощността.

Михаил Иванов обръща внимание на „скопените“ откъм морал и човешки права обществени и социални науки тогава – състояние, което засилва допълнително моралната дезориентация на обществото, общностите и отделните хора. Това кастриране на мисълта е организирано, дори архивирано – в документи, умове, спомени и съвести. Доста от тях са заключени.

Средната възраст на участниците беше над 50 г. Повечето от нас се изкачиха трудно на третия етаж, по стръмните стълби. Според един от най-младите участници в разговора, годините, изминали от тези времена, са малко за да има обективна преценка на събитията. Сигурно е прав за годините, предвид времето пред него. За онези в дискусията, които са били ученици преди 40-50 години обективната оценка на насилието е винаги и субективна и горчива. Може би поколенията ще се срещнат и ще си поговорят. И обективно и субективно. Дано да имат време и дано местата на разговор (училища и университети) им съдействат. Засега те, обикновено, решително пречат.

Дискусията подготви за печат:

Юлиана Методиева

„Възродителният процес“ и капаните на паметта

Автор(и): Златко Енев

Вместо увод

Че темата за „Възродителния процес“ е ключова, що се отнася до разбирането и преработването на тоталитарното българско минало, изглежда малко по малко започва да се превръща в един вид консенсус, поне сред научно-интелектуалните български среди. В това ме кара да вярвам [едно предаване на БНТ, излъчено в поредицата „История.bg“ на 29 май тази година](#), и посветено изцяло на тази толкова важна тема. Думи от рода на „похвално“ биха прозвучали тъпо и назидателно; ще си позволя да кажа единствено, че самият аз не виждам алтернатива, поне ако бихме искали да запазваме някаква надежда за „поевропейчване“, в по-близко или по-далечно бъдеще. Днешна обединена Европа е място, в което под килима не се замита нищо – или поне това е идеята, с която тя е създадена. Какво и колко точно се разчиства, разбира се, е въпрос на мнение, но базисният факт си остава един: за миналото не може да се мълчи, то трябва да се преработва. Правили са го – и продължават да го правят – всички водещи членове на съюза, в който участваме; ще трябва да го правим и ние.

Но каква трябва да бъде методологията на преработването и дали бихме могли да облекчим с нещо процеса на учене? Не ще и дума, отговорът вече се съдържа във въпроса, ако бъде зададен по този начин. Всяко човешко учене е споделяне на опит и в този смисъл би било абсурдно да твърдим, че можем да вървим по този път без да изучаваме опита на страните, които са го изминали преди нас. Писал съм другаде за [„Германската ДИН-норма“ на историческа политика](#), тук ще повтора само есенцията, която ми е нужна, за да разгърна по-нататъшната си аргументация.

Казано възможно най-кратко, преработването на миналото е комплекс от целенасочени политики на паметта, чиято крайна цел е да се установи такъв вид обществен климат, при който повторението на травматичното минало да стане или невъзможно, или поне много слабо вероятно.

Звучи просто до степен баналност, но само до момента, в който стигнем до същинския – и единствено работещ – начин за реално преработване на миналото, а именно изграждането на един качествено нов исторически разказ, подчинен най-вече на идеята за поемане на директна, както колективна, така и лична, *отговорност за миналото*, като единствена гаранция за неговото не-повторение.

Поемането на отговорност като ключ към успешното преработване на миналото? Откъде-накъде, може би ще се запита един или друг сред четящите. Историята, поне такава, каквато винаги са ни я преподавали, е нещо, което обикновено „няма нищо общо“ със самите нас. Определят я някакви далечни, непонятни сили, а ние ѝ сърбаме попарата, какво толкова има тук да се умува? Едно на ръка, че нея винаги я пишат „победителите“, сред които ние никога не сме, нито пък вярваме, че можем да бъдем. Каква отговорност, какви пет лева? Това просто не е наш проблем.

Хм, а може би не е чак толкова просто. Крайно време е да осъзнаем, че „историята“ винаги е била – и ще си остане – един вид колективно споразумение относно нещата, които бихме искали (и сме готови) да приемем като „истини“ за това откъде идваме и накъде вървим, а следователно тя е основен мотивационен елемент в поведението на всяко общество. Историята не е абстракция, тя винаги е предписание за поведение. Дали ще изберем да търсим някакъв вид компенсация за минали злини или, напротив, ще предпочетем да гледаме към едно общо бъдеще, заедно с всички, които са ни причинявали и на които сме причинявали „нещо си“, е до голяма степен въпрос именно на внушенията, които прави „историята“. Оттук и неизбежната необходимост от обвързване с нейното непрекъснато „правене“, оттук и неизбежността на отговорността. Без отговорност няма гаранции за съзнателен избор, няма дори възможност за реално разграничаване на добро от зло. Нещо повече – без поемане на отговорност за „миналото“ няма никакви гаранции за неговото не-повторение. Всеки от нас си припомня един или друг болезнено-неизбежен момент от детството, в който някой възрастен ни е принуждавал да подадем ръка и поднесем извинение, обикновено през

горчиви сълзи и с дълбокото убеждение, че това е „несправедливо“. Чак докато пораснем и на свой ред започнем да учим малките. Ако можем, разбира се...

Прекъсвам дотук, за да не се изгубя някъде из дебрите на морализаторството. Ще приема като даденост, че модерният исторически разказ трябва да бъде подчинен на идеята за поемане на отговорност за миналото, след което ще се опитам да покажа в какво точно се състоят капаните, в които можем да изпаднем при неговата (пре)оценка.

Разговорът

И така, имаме кръгла маса, около която са събрани няколко души, говорещи за необходимостта от преосмисляне и преработване на наследството, оставено от „Възродителния процес“ (професорките Искра Баева, Евгения Калинова и Евелина Келбечева, журналистките и авторки Татяна Ваксберг и Екатерина Бончева, плюс единственият мъж и представител на българските турци в тази група – журналистът Мехмед Юмер). Представителна група с представителни мнения, сериозна и важна дискусия. С какво точно да започнем?

С проследяване на дискусията, предполагам. Разговорът се започва от забележката на Татяна Ваксберг, че има определена несъвместимост между показването на драстични телевизионни кадри и опитите „Възродителният процес“ да бъде представен в някакъв по-общ план, като част от един много по-продължителен исторически процес, започнал непосредствено след Освобождението.

Различията – и потенциалните сблъсъци – на мненията започват буквално още от първите секунди. Веднага след репликата на госпожа Ваксберг Евгения Калинова поднася тезата, че на „Възродителния процес“ трябва да се гледа именно като на част от един много по-продължителен и комплексен процес на (модернизационна) асимилация, започнал още след 1878 г.¹

1 Какво прави впечатление тук? (Ще си позволя да анализирам всичко – не само тезите, но и езика на дискутиращите.) И така, Евгения Калинова казва, че в България са останали „довчерашните господари“ от Османската империя, които изведнъж са се превърнали в малцинство. Как мислите, какво би било отношението ви към тези хора, ако вместо думата „господари“ би била използвана някоя друга, примерно „съседи“? Факт е, че повечето едри поземлени собственици от турски произход – реалните господари – са си заминали, доброволно или насилствено, те не са останали в страната. Останали

На което следва реакцията на Евелина Келбечева, че „да, това е вид продължение на предишни политики, но...“. Конкретните ѝ думи са „никой дотогава не е посягал на българските турци“. Трудно е да се съчетаят в едно двете части на изказването (остро наблюдателният оператор показва как веждите на професор Калинова се повдигат след това – исторически невярно – твърдение). Предполагам, че реалното твърдение на професор Келбечева би било „никой дотогава не е посягал на идентичността на българските турци“ – нещо, с което също няма как да се съглася, тъй като потискането на идентичността на българските турци започва почти веднага след краткотрайния период на „интернационалистски ентузиазъм“ (откъм края на 1940-те докъм края на 1950-те), в който действително е създаден един особено благоприятен климат за турскоезичната култура в България – по различни причини, чието обсъждане излиза извън рамките на настоящия текст¹. Мога обаче да се съглася с твърдението, че този вид посегателство върху идентичността на българските турци е безпрецедентен. За такъв вид насилие в по-ранната българска история свидетелства няма. Факт.

Екатерина Бончева концентрира твърденията си около две основни тези, ако не се лъжа. Първо, върху силното настояване, че това е етническо прочистване (формулировка, вече приета от Българското народно събрание през 2012 г.). Второ, че това е „политика на Българската комунистическа партия“². Ако не ме лъже усетът, това е позицията, разглеждана като най-прогресивна в момента в страната. Засега – толкова.

Професор Искра Баева внася нови важни аспекти по няколко начина. Първо, тя поднася алтернативната формулировка „насилствена асимилация“, при което задачата за разграничаване на двете неща („етническо прочистване“ и „насилствена асимилация“) – вече става

тук са най-вече хората, които няма какво да губят, най-вече селяни, дребни собственици – или поне това е представата, която придобивам аз, четейки изследвания от рода на онова, което прави Майкъл Паларе (Балканските икономики 1800-1914: еволюция без развитие. София, 2005.). Не твърдя, че думите на професор Калинова са съзнателно подбрани. Твърдя обаче, че в тях вече се чете подлежащата под тезите ѝ мотивация.

- 1 Образцово в това отношение ми се струва изследването на Улрих Нюксеншютц, „Малцинствената политика в България. Политиката на БКП към евреи, роми, помаци, турци (1944 – 1989)“, ИМИР, София, 2000.
- 2 В противоположност примерно на тезите на професор Искра Баева, която вижда във „Възродителния процес“ катастрофа и за много българи, тоест го разглежда като политика не само и единствено на партията.

наложителна. Ще отбележа само, че ако етническото прочистване би включвало задължителен елемент на опит за физическо премахване на дадено малцинство – каквито бяха случаите в Босна и Косово по време на Югославските войни – то сравнително по-мекото „насилствена асимилация“, включващо всичко останало, но не и опит за физическо унищожение, изглежда съответства по-точно на реалността на „Възродителния процес“. Прочее, думата тук имат всички.

Второто, и според мен далеч по-важно принципно твърдение на професор Баева е, че всъщност тук става дума за „крах на възродителния процес“, а не негов „апогей“¹. Силно интересно, силно показателно твърдение, което предпоставя, че преди (или освен) насилствената, „лоша“ форма на „Възродителния процес“ е имало и друга, „добра“ негова форма, която на практика е била провалена чрез насилието. По същество това е тезата за неизбежната необходимост от културна асимилация или „правилна цел, погрешни средства“, с която беше станал известен преди няколко години и сегашният премиер на страната. По-долу ще говоря повече.

Мехмед Юмер предлага балансирана, спокойна позиция на човек, чиято задача е не толкова да поднася анализ (да не говорим пък за разказание или молба за извинение), колкото прошка. Прави го с достойнство и мъдрост, които (може би) стават възможни не на последно място и от факта, че той е представител на потърпевшите, а не на извършителите. Някои исторически неща водят до определен вид привилегии – като например привилегията на необременената съвест. Дай боже всекиму.

* * *

Нека сега се заемем с някакъв вид анализ на различните гледни точки и тяхната (не)съвместимост с принципа за поемане на отговорност, който вече предпоставих като водещ по отношение на новия, следвоенен, европейски вид отношение към миналото.

Капаните на паметта, както ясно показват многобройните културни войни, водени в следвоенна Германия, са основно от два вида: капани на оправдаването (най-вече под формата на различни теории за

1 Цитирам: „Искам да ви обърна внимание, че речта, заради която сме се събрали днес, всъщност представлява не апогей на „Възродителния процес“, а крах на „Възродителния процес“, защото „Възродителният процес“ е опит да се изгради единна етническа нация в България, да се унифицира българското население, всички да се превърнат в българи“.

историческа приемственост, която граничи със „съдба“) и капани на отхвърлянето чрез себедистанциране (В Германия този вид мислене се определя с клишето „Виновен е Хитлер, а не аз“).¹ Колкото и различни да изглеждат двете неща, в края на краищата те се оказват еднакво недостатъчни и незадоволителни от гледна точка на задачата за преработване на миналото, тъй като при тях липсва именно елемента на поемане на (лична) отговорност.

Нещата стават далеч по-ясни, когато започнем да прилагаме избрания подход към различните позиции от дискусиата. Професор Калинова, която най-много от всички участници изглежда склонна към търсене на приемственост, на исторически и политически обяснения (оправдания?) за етническите политики на БКП, има солидни предшественици в немската и международна историография, основно свързани с дискусиите около теориите за т. нар. „Sonderweg“². Едва ли е необходимо да се обяснява защо един такъв – ще го нарека „консервативен“ – подход не може да се съвмести с целите на една модерна, европейски-ориентирана историография: опитите да се „олекоти собствената отговорност“ чрез посочване на това какво са вършили другите (да не говорим пък за някакви позовавания към „националната сигурност“, тоест разбирането, че малцинствата са потенциална „пета колона“ за съседите ни), с неизбежност водят до въртене в кръг и неизбежна поредица от взаимни обвинения, които нямат нищо общо с духа на сътрудничество и взаимна добронамереност, който е една от основните черти на европейската идея, „европейската мечта“.³ За самия мен това е просто част от традиционното европейско и балканско мислене, при което етническото и политическо съжителство са вид игра с нулева сума, при която печалбите на едната страна са с неизбежност загуби за другата. И ако би било обяснимо, че такъв вид мислене е навярно неизбежен за всяко общество, в което животът се определя от оскъдица на материални и духовни ре-

1 Виж в тази връзка [Войната на немските историци](#), „Либерален преглед“ 24.10.2012.

2 Тоест „специалният немски път“, който правел Германия уникална (уникално-неприспособима към демокрацията) в семейството на европейските народи. Не ще и дума, днес вече никой не е склонен да взема тази теория на сериозно. Виж в тази връзка Theodore Hamerow, „Guilt, Redemption and Writing German History“, *The American Historical Review*, 1983, pp.53–72.

3 За „Европейската мечта“ виж Златко Енев, [Америка и Европа – едно ценностно сравнение](#). „Либерален преглед“, 5.6.2007.

сурси, то дали това е обществото, което градим в момента – и в което бихме желали да живеят децата ни? Самият аз дълбоко се съмнявам.

Позициите на Евелина Келбечева и Екатерина Бончева, които ще разглеждам като приблизително еднакви, изглеждат на пръв поглед диаметрално противоположни в сравнение с онази на Евгения Калинова, но в крайна сметка се оказват също толкова недостатъчни от гледната точка на продуктивното преработване на миналото. Характерен за тях ми се вижда патосът на безрезервното, но себедистанциращо се осъждане и отхвърляне. Особено при Евелина Келбечева дори ми се струва, че има някаква частична склонност към отричане на приемствеността в политиките на БКП, сякаш няма никаква връзка между тях и националистическите политики на всички останали управления в следосвобожденската българска история (с възможното изключение на земеделците). Такъв тип мислене води до представата, че комунистическите политики са напълно уникални, че те представляват някакъв вид цезура, прекъсване на историята, тоест нашата задача е само да „върнем нещата към тяхната – некомунистическа – нормалност, и всичко ще си бъде наред“. С риск да стана досаден ще уточня, че това отново е добре познатата от немските културни войни позиция, днес вече отдавна отхвърлена като вид опасен ревизионизъм, който отново оставя въпроса за отговорността в нечий чужд двор – онзи на „Хитлер“ или „Живков“, в края на краищата.¹

А реалността на българския подход към модерността като цяло е, че той е неразривно свързан с едно разбиране за „българска етническа чистота“, освободена от „ориенталски влияния“.² В такъв смисъл опитите за етническа хомогенизация на страната, започнали веднага след Освобождението, съвсем не са израз на никакви моментни политически кроежи и машинации. Те просто са неразделна част от традиционното българско мислене, за което специфично-турският вид „чуждост“ е не просто чуждост, а тежко историческо бреме, от което ние трябва да се избавим на всяка цена. Не ще и дума, силно несъвместими със съвре-

1 Това е и една от основните теми в прословутия немски „Спор на историците“ от средата на 1980-те години. Виж например Michael Stürmer, *Die Grenzen der Macht. Begegnung der Deutschen mit der Macht*, München, 1992.

2 Това е основна теза в едно от малкото чужди изследвания на българския вид национализъм – онова на американската историчка Мери Нюбъргър. Виж в тази връзка Mary Neuburger. *The Orient Within: Muslim Minorities and the Negotiation of Nationhood in Modern Bulgaria*, London: Cornell University Press, 2004

менна Европа идеи и менталитет, присъщи както за предкомунистическите, така и за комунистическите управници на страната. А и за „населението“ като цяло, до ден-днешен.

Ето защо не може да има избирателно осъждане на българското минало, не може да има избирателна раздяла с него. Следосвобожденската история на България е поредица от непрестанни опити за „прочистване“ на страната от „чужди елементи“, за нейната етническа хомогенизация. Стара, безнадеждно остаряла песен, несъвместима с реалностите на един глобализиран свят, в който хора, идеи и ресурси се обменят и смесват с все по-шаметна бързина.

Оттук и сравнително ясното отхвърляне на позицията, защитавана от професор Искра Баева. „Хубав“ възродителен процес няма и не може да има. Привързаността към идеята за културна асимилация също е остатък от миналото. Няма водеща европейска страна – с изключение на Франция, която се намира под непрестанен натиск именно по тази причина – в която все още да се изповядва идеята за културната хомогенизация като нещо ценно и принадлежащо към „националната идея“.¹

Тезите

И накрая – съвсем набързо – собственото ми разбиране за това как би трябвало да изглежда балансираният подход към преработването на миналото, в тезисна форма.

1. Историята на следосвобожденска България се характеризира от два основни процеса, единият от които приключва с Втората световна война, а другият все още продължава, ако и намирайки се под силен натиск от страна на Европа. Първият процес се състои в опитите за реализация на някакъв вид „Велика България“, иредентистките аспирации и стремежи на всички български правителства (без земеделското), до края на войната. Вторият процес е онзи на опитите за етническа и културна хомогенизация на страната (отново с изключение на земеделското правителство); непрестанното потискане и преследване на всички

1 Звучи ми банално, поради което го поставям в забележка под линия, а не в основния текст: Обединена Европа е място, в което идеи и култури живеят редом едни с други, включително и вътре в отделните държави, ако и не в безрезервно съгласие. Идеята за сблъсък на културите е повече или по-малко отхвърлена, но никога не отрича необходимостта от конкуренция между тях, стига тя да протича открито и при равни условия.

малцинства, които се възприемат като заплашващи нейната същност на „българскост“ (основно мюсюлманските, но не само, както показва съдбата на българските евреи, на практика изхвърлени от страната без много-много въздишки, след различните перипетии около „спасяването“ им).

2. Няма „добри“ и „лоши“ форми на българския национализъм. Още от първите моменти на постепенното си превръщане в национална идеология (малко след Освобождението), той е силно етнически, а не граждански мотивиран. В такъв смисъл опитите за оправдаване или дори приемане на каквито и да било негови форми – както онези отпреди войната, така и тоталитарно-комунистическите – са напълно неприемливи. Българският национализъм е сериозна пречка за европейската ни интеграция, той е отживелица от миналото, чието място е в музеите. Печално-смешна изглежда пълната обърканост на множество днешни представители на интелигенцията, които избират едната от двете му исторически форми – обикновено онази отпреди войната – и започват някакви отчаяни „културни войни“ за нейното оправдаване, може би защото инак изпитват усещане за пълен исторически вакуум, за пълна липса на „ценности“ в българската история.

3. „Възродителният процес“ е исторически и културно обусловен от цялата следосвобожденска българска история, той представлява нейна печална кулминация, неин абсурден апогей. Това обаче съвсем не означава, че в неговата поява има какъвто и да е момент на „историческа необходимост“ (едно отдавна отхвърлено от модерната историография понятие). Че решението за него е взето от буквално шепа хора изглежда факт, поне ако може да се съди по настоящото състояние на архивните материали. Но че той би бил напълно невъзможен без абсолютната, въодушевена и накрая дори безрезервна подкрепа на „широките народни маси“ е нещо, без осъзнаването и признаването на което не може да се стигне до негово реално осъждане и преработване. „Възродителният процес“ беше извършен не от „тях“, от някакви абстрактни „комунисти“, а от нас – реалните, нормални, „добри“ българи, които не възроптаха нито за момент срещу тоталното премазване на съседите си, и дори го приветстваха с ентузиазъм.

„Възродителният процес“ – това сме ние. Поне докато отказваме да го осъдим като собствено, а не нечие „чуждо“ дело.

Берлин, 3 юни 2017

**Златко Енев е български писател и издател на „Либерален Преглед“. До-
сега в България е публикувал шест книги (трилогията за деца „Гората на
призраците“ (2001–2005), романите за възрастни „Една седмица в рая“
(2004) и „Реквием за никого“ (2011), както и есеистичния сборник „Жегата
като въплъщение на българското“ (2010). Детските му книги са преведени
на няколко езика, между които и китайски. Живее в Берлин от 1990 г.**

Икономика на „Възродителния процес“ (Откъси)

Автор(и): Румен Аврамов

Въведение

Икономическата цена на „Възродителния процес“ е близката цел на тази книга. Отвъд опита за осчетоводяване основното икономическо послание, разказано на няколко гласа, е, че кампанията за асимиляция – и най- вече епилогът и от 1989 г., се превръща в съществен катализатор, ускорил стопанския (оттук и политическия) крах на режима. Под прякото влияние на събитията от лятото на 1989 г. българската икономика изпитва серия макроикономически шокове, които се наслагват към съзрелите неравновесия. От една страна, това води до разпад на плановия стопански ред и появата на протопазари. От друга, извънредните обстоятелства подтикват към мерки от класическия набор на Военния комунизъм. В тази възпламенима комбинация се появяват кълновете на бъдещата деформирана икономическа култура на Прехода.

Триптих. Настоящата книга е самостоятелно проучване, но тя е и последната част на триптих. В края на 2008 г., след приключването на продължителен изследователски цикъл и изправяйки се пред трудния избор на нова посока, разговор с проф. Надя Данова ни отведе към периферен епизод от наскоро публикувания ми тритомник върху българското стопанско минало. Ставаше дума за опожаряването на Анхиало през 1906 г., което там е споменато накратко заедно с антисемитското законодателство от 1941 – 1944 г. и с „Възродителния процес“ в контекста на корупцията по време на етническо насилие.¹ Въпросът на Надя защо не развия „анхиалската“ сюжетна линия, се оказа проблясък, от който се роди програма за изследване на икономиката на междуетническите конфликти в България. Работата по нея запълни седем години, като пър-

¹ Аврамов, Румен. Комуналният капитализъм. Из българското стопанско минало. Т. III. С.: Фондация Българска наука и изкуство и Център за либерални стратегии, 2007, с. 247 – 273.

во се върнах към *гръцкия* случай¹, продължих с *еврейския*², за да стигна до *турския*, който се вмести между тези корици. Всеки следващ епизод се оглеждаше в предишните, ставаше по-обемист, а втората отсечка извървяхме отчасти заедно с Надя.³

Така се разкри един нелицеприятен, но важен свят от социалната и икономическата ни история. На него погледнах от различни страни (политическа икономия, микро- и макроикономика), ала въпреки особеностите на идеологията, непосредствените цели и потърпевшата човешка група много от реалностите бяха близки, задвижвани от сходни пружини, водещи до подобни последици. Последният елемент нямаше как да не хвърля погледи към останалите. Затова настоящият текст постоянно се движи в пространството на две координатни оси.

Едната е оста на *другите малцинства*. Навсякъде, където препращам към случилото се с гърци и евреи, стъпвам (без повтарящи се библиографски уточнения) върху съответните ми предишни публикации

Гръцкият казус е по-скоро хибриден. Част от общността заминава под натиска на антигръцката публична кампания (върхът и е именно опожаряването на Анхиало). Впоследствие, след Първата световна война, напускането става организирано, по силата на междудържавни спогодби, под наблюдението и със съдействието на Обществото на народите. А към останалата в България малка гръцка общност започват да се налагат стриктен контрол и политика на асимилация.

Що се отнася до депортирането на евреите от Беломорието, Македония и Пирот и изселването на българските евреи от големите градове в „Стара България“ през пролетта на 1943 г., те са наглед противоположност на преименуването от 1984 г. и последвалата верига от решения. Във втория случай става дума за *асимилация* на една етническа общност. В първия се провежда политика за *отстраняване* на друга, като това протича отначало чрез гражданското и маргинализиране, после – с изолиране и гетоизиране, а накрая – чрез (неуспешно в България и напълно успешно в окупираните територии) елиминиране на присъствието и из

¹ Аврамов, Румен. Анхиало 1906: Политическата икономия на един етнически конфликт. – В: Поморие. Древност и съвремие. Т. 1. Бургас: ГЕОПАН, 2011.

² Аврамов, Румен. „Спасение“ и падение. Микроикономика на държавния антисемитизъм в България 1940 – 1944 г. С.: Университетско издателство „Св. Климент Охридски“.

³ Депортирането на евреите от Вардарска Македония, Беломорска Тракия и Пирот. Март 1943 г. Документи от българските архиви. Съставителство и обща редакция: Надя Данова и Румен Аврамов. Т. I – II. С.: Обединени издатели, 2013.

земите под българско управление. Тези изходни различия обаче не изключват общи инструменти, реакции, резултати и подмолни сходства. Между двата случая се появяват пресечни точки, оказващи се къде рационално обясними, къде изненадващи. И онова, което в средата на 80-те години започва като опит за изтриване на културната идентичност на българските турци, завършва с масовото им изселване.

Втората ос, която структурира книгата, е *времето*. При всяка възможност събитията от „Възродителния процес“ се сверяват с първите две изселнически вълни на българските турци от 1950 – 1951 г. и 1969 – 1978 г. Тази историческа дълбочина се оказва свършено необходима, за да се схванат корените на мотивите, механизмите и логиката на екзодуса от 1989 г.

За какво се ровят тема и злини, в които отговорности падат върху собственото ни общество? Защо не се види какво са правили с нас? Тези въпроси – упреци ми бяха пряко или косвено задавани по повод всеки междинен резултат. Сега, след като преминах през трите етапа, съм още по-убеден в простия отговор. Той не е в утопията, че историята учи, защото основна поука от нея е, че тя не го прави. А в това, че причиняването на *слабия* (малцинството) има едно и също лице независимо кой е причинителят. В историята ролите се менят и невинни *силни* (мнозинства) няма. Ако всеки щади *своите* и огражда недосегаеми, необратимо се влиза в спиралата на взаимната ненавист, която е без изход.

Отговорност. „Възродителният процес“ е несъмнен, флагрантен престъпен акт на българската държава срещу част от собствените и граждани. Той не е единственият през комунистическите години и турците са една от групите, подложени на репресията на режима. По своя размах, иновативност и абсурдност обаче тоталната асимилация е уникална.

След 1989 г. периодично изплува въпросът за отговорността и вземедието, който постоянно и необратимо убягва от своето съдебно и/или морално решение.¹ Вместо чрез доведени докрай съдебни дела той се подхвърля и прехвърля по политически капризи, за да падне до пошлото дъно на „прегръдката на извинението“ от 2013 г. между лидерите на партията на гонителите и тази на жертвите. (Вж. Отклонение II.)

В най-широк план вина носим всички, които сме останали в позицията на странични свидетели. Този исторически епизод обаче няма как

¹ По въпроса вж. например полемичния филм на Татяна Ваксберг „Технология на злото“ (2001).

да бъде използван за колективна национална терапия, както това става в течение на десетилетия с оцеляването на българските евреи. И през 1943, и през 1989 г. тихо са помагали малцина; открито гражданско несъгласие са проявили шепа хора; споделяни от мнозинството са незаинтересованост, убедено или пасивно съгласие с репресията, а немалко направо се възползват от нея. Но през 80-те години отсъства щастливият краен изход с еврейската общност от началото на 40-те. „Възродителният процес“ остава негоден за националното митотворчество, *народът* не може да бъде издигнат в ранга на безименен герой. Още повече че с цялата си политическа и юридическа двусмисленост през 1945 г. е организиран процес срещу антисемитите, до- като до нищо подобно не се стигна след 1989 г.

Антонина Желязкова великодушно приема, че „част от българското общество е обединено от чувството на колективен срам, че не е бил направен опит да бъдат защитени от насилие и гавра помаците и турците, както навремето са били защитени евреите. Съществува чувство на страх, че може би е загубен един огромен капитал, натрупан от предците ни чрез спасяването на евреите и гостоприемния прием на оцелелите от геноцида арменци“.¹ Наблюдавайки обществените настроения след 1990 г. и особено грозно надигналите се днес национализъм и ксенофобия, силно се съмнявам, че подобно чувство е (широко) споделено. Клоня по-скоро към позицията на друга защитничка на турската кауза от онези години, която набляга върху разбирането за *лична* отговорност. За Евгения Иванова оправдание на *народа* идва от малцинството, а не от безличната маса. Мнозинството от българите, пише тя, до средата на 80-те години не знаят нищо, но „незнанието в някои философски (и във всички правни) концепции не се третира като невинност. Оттук презумпцията – „всички сме виновни“ – която има поне двузначна интерпретация. От морална гледна точка всички, които са си мълчали, са били съгласни с възродителния процес, т.е. са били виновни, че са допуснали извършването му. От правна гледна точка виновни са определени лица. Останалите са невинни – до доказване на противното... Разбира се, зрителите винаги са най-много – във всеки народ. Зрителите са невинни – до до-

¹ Желязкова, Антонина. Социална и културна адаптация на българските изселници в Турция. – В: Желязкова, Антонина (съставител). Между адаптацията и носталгията. Българските турци в Турция. С.: Международен център по проблемите на малцинствата и културните взаимодействия, 1998, с.23.

казване на противното... От гледна точка на морала обаче, са виновни... Заради онези, които – макар и малко – са се съпротивлявали и заради онези, които – дори само вътрешно – са били несъгласни с процеса, считам обвинението към българския народ за обидно“.¹

Но отвъд пасивните или активни маса/малцинство стои съвършено ясно очертаната отговорност на кръга, взимал решенията. Четейки архивните документи от обсъжданията в Политбюро и в други висши инстанции, човек не може да се освободи от усещането, че има работа с криминални типове, чиито позиция и език в интимността на властта не са по-малко престъпни от концептуалната аргументация на Александър Белев в подготовката на *окончателното решение* за евреите. Това, което съвършено спокойно се говори на тези заседания, положително би могло да бъде квалифицирано като престъпно (да кажем, срещу човечеството) дори в рамките на съществуващото тогава българско законодателство. Изказване например (в текста привеждам и много други), че „държавата ни има интерес да изтече малко кръв [и] това, което е нечисто, трябва да изтече“ (Георги Йорданов), или апелът в началото на юни 1989 г.: „трябва... да махнем този контингент“ (Петър Младенов)², са недопустими даже за онзи правен мир. Войнствената агресивност и безнаказана циничност в говоренето се запазват до самия край на режима. Кое-то съвсем не пречи на главния изпълнител на асимилационната акция, Димитър Стоянов, да твърди пренебрежително, че турците, живеещи в Турция, „са хора азиатци“... Зад това говорене не стои някакъв втори план или префинени задни мисли и стратегии; тези хора действително така мислят. Но подобни реплики и цели концепции не са послужили за обвинение след падането на режима. Езикът на властта по време на епилога на „Възродителния процес“ от лятото на 1989 г. най-добре показва доколко манталитетът и разбиранията и (а и тези на голяма част от обществото) са били на светлинни години от онова, което щеше да се иска от нея (от тях) само месеци по-късно: тогава, когато тя (до голяма степен във все същия състав) щеше без трудности и угризения да възприеме речника на демокрацията и пазарната икономика.

¹ Иванова, Евгения. Отхвърлените „приобщени“, или процесът, наречен „възродителен“ (1912 – 1989). С.: Институт за източноевропейска хуманитаристика, 2002, с. 194 – 195.

² Стенографски запис на заседание на Политбюро, на което се разисква възникналата в страната ситуация след изявлението на Т. Живков от 29 май 1989 г., 6 юни 1989 г. – В: Леви, Самуел (съставител). Истината за „Възродителния процес“. С., 2003, с. 66, 70.

Нито публично, нито във вътрешните си разисквания върхушката не излъчва усещане за предстоящ край, още по-малко за това, че се опасява да и бъде търсена сметка. Това е отчасти убеденост, идваща от упражнявана в течение на десетилетия неоспорвана власт, отчасти самовнушаване на сигурност. Потъвайки в архивите обаче, неведнъж се натъкваш на симптоми за тревожност и боязън. В началото те са слаби, а в хода на събитията и особено в заключителната им фаза се засилват, за да издават вече паника и да доведат до организирането на кръгова защита. Най-издайническите симптоми в това отношение са сизифовските усилия за заличаване на паметта. (Вж. Отклонение I.)

Избор. При разнообразието от възможни отправни точки този, който навлиза в тематиката за „Възродителния процес“, е изправен пред серия от съзнателни или интуитивни избори. В случая те са свързани както с откъслечното знание за икономическото и измерение, така и със самия характер на материята. Икономиката на „Възродителния процес“ е все още слабо проучена зона¹ и се налага преди всичко да се определи кръгът на *използваните извори и изследвания*. В тази книга основната субстанция са архивите и текстът в немалката си част е композиран като мозайка от документи.

През изтеклия над четвърт век достъпната информация се разширяваше в концентрични кръгове, до голяма степен в зависимост от превратностите на политическата конюнктура. В началото беше преди всичко словото на участниците от двете страни. След мълчанието и контролираното говорене преди падането на режима то започна пълноводно да се излива в пресата² и в другите медии с всички качества и недостатъци на личните свидетелства за нещо току-що отминало. Успоредно избуяваше интересът на антрополози и социолози, петимни да уловят колкото се може повече житейски разкази. Значителна и първопроходна изследователска работа със съответните публикации извърши Центърът по проблемите на малцинствата и културните взаимодействия.³ Разцъфтяваше, от друга страна, оправдателната мемоаристика на би-

¹ Непосредствено И е посветена само една статия. Вж.: Баева, Искра. Социалноикономически предпоставки за и последици от „възродителния процес“. – В: Евразийски хоризонти: минало и настояще. Сборник в чест на проф. Валери Стоянов. С.: Институт за исторически изследвания – БАН, 2011.

² Особено във вестниците Демокрация и Права и свободи.

³ Вж.: www.imir-bg.org

вши партийни ръководители от всякакъв ранг и на офицери от службите.

Отделни партийни документи от времето на събитията се появяваха епизодично¹ и селективно. В прясната следа на случилото се, при страха от възмездие и отговорност и под прикритието на следствената тайна в хода на имитацията на правосъдие, започваха да циркулират пощадени от унищожаване или от дълбоко потушаване филтрирани архиви. През 90-те бяха публикувани някои от важните партийни решения по „Възродителния процес“, но архивът на БКП все още беше труднодостъпен. Трябваше да измине десетилетие, та и повече от 1989 г., за да се появят сериозни монографични проучвания на български автори², поставящи опита за тотална асимилация на турците (преди това – и на помаците) в историческа перспектива и контекст.³

През следващите години изследователското поле се разшири и задълбочи. Нарастващият брой проучвания⁴ се появяваха на фона на малката „архивна революция“ по въпроса. Тя се разви в две посоки: вкарване в научен оборот и все по-задълбочено проникване в партийния архив, а по-късно – и в този на МВР; реализиране на мащабни издателски програми. Първият тънък и непълен сборник, излязъл през 2003 г.⁵, бе последван от впечатляваща поредица обемисти томове със стотици

¹ Във в-к Поглед; в-к Права и свободи, 18, 25 март, 8, 14, 22, 29 април, 20 септември 1991.

² Големият въпрос за историографията по въпроса извън България и особено в Турция остава извън вниманието на настоящата книга.

³ Вж.: Стоянов, Валери. Турското население в България между полюсите на етническата политика. С.: ЛИК, 1998; Иванова, Евгения. Отхвърлените „приобщени“, или процесът, наречен „възродителен“ (1912 – 1989). С.: Институт за източноевропейска хуманитаристика, 2002; Ялъмов, Ибрахим. История на турската общност в България, 2002.

⁴ Споменавам по-специално две от тях: Груев, Михаил, Алексей Калънски. Възродителният процес. Мюсюлманските общности и комунистическият режим. С.: Институт за изследване на близкото минало и Институт Отворено общество. Сіа, 2008; Калинова, Евгения, Искра Баева. „Възродителният процес“ – върхът на айсберга. Българската държава и турската етническа общност в страната (средата на 30-те години – началото на 90-те години на ХХ век). – В: Баева, Искра, Евгения Калинова (съставители). „Възродителният процес“. Българската държава и българските турци (средата на 30-те години – началото на 90-те години на ХХ век). Сборник документи. Т.1. С.: Държавна агенция „Архиви“, 2009.

⁵ Леви, Самуел (съставител). Истината за „Възродителния процес“. Документи от архива на Политбюро на ЦК на БКП. С.: Институт за изследване на интеграцията, 2003.

документи, събрани от Веселин Ангелов.¹ Независимо от нейни издателски, интерпретативни или извороведски недостатъци тя е забележително усилие фактите да станат достъпни за обществото. През тези години бяха публикувани и други важни архивни корпуси по темата, разшири се дигитализирането.² Отделно на сайтове в интернет се поместват десетки становища и свидетелства.³ В началото на 90-те все още основателно можеше да се твърди, че „Възродителният процес“ е от най-неясните събития в новата ни история. Въпреки оставащите висящи въпроси, днес вече всеки, който има интерес към тях, може да научи много, без лично да навлиза в дебрите на архивохранилищата.

Периметърът на източниците, към които съм се обръщал, изключва публикуваните силно изкривени, апологетични и самоопрощаващи спомени на изпълнителите на партийната воля във „Възродителния процес“. Без внимание оставям многото материали в пресата от периода на събитията и след тях. Така фундаменти на книгата са преди всичко самостоятелно издирени и поместени в сборници документи.⁴ Основни извори са архивните фондове на БКП и МВР, както и тези на ключовите стопански и други държавни институции. Измежду използваните масиви, където вероятно се съдържа релевантна фактология, са дипломатическият и местните архиви (проучвал съм само някои от тези на МВР). Поради естеството на стопанските процеси от значение бяха публичните статистически данни, но и непознати или неползвани досега поверителни/секретни статистически справки. Систематизираната и обработена количествена информация е поместена в табличен

¹ Вж.: Ангелов, Веселин. Асимилаторската кампания срещу турското национално малцинство в България. Документи. С., 2008; Голямата екскурзия. Т. 1 – 2. С., 2011; Протестните акции на турците в България (януари-май 1989). Документи. С., 2009; Борба без оръжие! Турското националноосвободително движение в България (1985 – 1986). С., 2009; Протестите на турците в България срещу възродителния процес (20 – 30 май 1989). С., 2015.

² Вж.: Комисия за разкриване на документите и за обявяване на принадлежност на български граждани към Държавна сигурност и разузнавателните служби на Българската народна армия (Комисията по досиетата). Държавна сигурност – смяната на имената – Възродителният процес. Т. 1 – 2. С., 2014; дигитализираните документи на ЦК и Политбюро на БКП, сложени на сайта на Държавна агенция „Архиви“.

³ Вж. например: www.desebg.com; www.marginalia.bg

⁴ Някои от използваните архиви присъстват и в публикувани сборници. В тези случаи препратките тук са към исконите данни от архивните фондове, като само понякога е посочено и мястото им в съответния сборник.

вид в края на книгата, понякога в обемисти конструкции, понякога с принудителни пробойни, дължащи се на останали бели петна. Естествено, уклонът към архивните източници има своята цена. Техният поглед носи изразени деформации и ограничения, коментирани отделно. (Вж. Отклонение I.) Накрая, информация, която на места илюстративно подсилва другите извори, епизодично привличам от резултати на теренни антропологични проекти.

Изборът на *изследователските полета* установява, че политиката няма как да бъде откъсната от стопанските измерения на „Възродителния процес“. Тя е едновременно тяхно съдържание и форма. Много малко от онова, което в контекста на асимилационната кампания изглежда „чиста икономика“, в действителност е такава. Икономическите решения са преди всичко последица от политическите или изпреварваща стъпка, целяща да постигне политически резултат. Не може да бъде игнорирана и доведената до пароксизъм през Студената война обсебеност на върхушката от националната сигурност и от атавистичната боязън/неприязън към Турция. А продължаващата днес параноя около проблема показва, че нещата се вписват в трайната и стабилна перспектива на дългото време. Така че политическата мотивация тук е навсякъде, което е и причина книгата да включва дълъг политически пролог, без който мястото на икономиката във „Възродителния процес“ не може да бъде разбрано.

И все пак има аспекти, които, макар и важни, може да бъдат пропуснати. Такива са например различните форми на протест на българските турци, зародили се от самото начало, достигнали връх в течение на 1989 г. и чиито проекции след падането на режима са от първостепенно значение. Според някои тъкмо от съпротивата на турците е родена българската демокрация.¹ Което виждане пък веднага отвежда към спорове за заслуги, както се е случвало с други конституиращи митове в нашата история (като този за партизанското движение или за „спасяването на българските евреи“). Борбата по този повод е все така нелицеприятна: от десетилетия не спират да се водят престрелки между някогашните граждански организации, между многото разклонения на турската опо-

¹ Kamusella, Tomasz. The Forgotten 1989 Expulsion of Turks from Communist Bulgaria. Ръкопис.

зиция, а и между българската и турската общност като цяло.¹ Оставайки извън темата, посочвам само, че свидетелства на важни участници от „българска“ страна² потвърждават противоречивото отношение на неформалите. Раздвоени пред радикализирането на турците, те не стигат по-далече от колебливи позиции. За А. Желязкова българското общество „потъва в позорно мълчание до 1988 г.“, а след това турските протести получават моралната подкрепа само на отделни интелектуалци и в плахи прояви на неформалните групи.³ А според Д. Луджев двусмислеността е факт, но събирането дори на около стотина подписа под възвание срещу асимилацията на фона на масовото обществено одобрение за агресивната партийна политика и на също толкова всеобщото осъждане на поведението на турците все пак е успех в онези обстоятелства. Войната за наследството на моралния капитал сред турските опозиционни кръгове е също особено остра и със странични щети. Агиографското отношение към Ахмед Доган в сборниците на В. Ангелов например може априорно (и неоснователно) да дискредитира пред читателя представения документален материал.⁴

На избор подлежи и *хронологичната рамка*. Изразявано е мнението, че последната фаза на „Възродителния процес“ (1989 г.) е самостоятелен, качествено различен процес⁵. Освен характера на конкретните събития като основание за подобно виждане се посочва, че до началото на 1989 г. е провеждана асимилация, докато след това се пристъпва към прогонване; че от 1985 г. турците в България са формално приемани като българи, а след май 1989 г. (въпреки езиковото прикритие) на практика са трети-

¹ Вж.: Ангелов, Веселин. Протестите на турците в България срещу възродителния процес (20 – 30 май 1989). С., 2015.

² Вж. например: Луджев, Димитър. Революцията в България 1989 – 1991. С.: Издателство „Д-р Иван Богоров“. Книга 1 (2008), Книга 2 (2012); Иванова, Евгения. Какво се крие зад родния национализъм? Интервю в Култура, 9 октомври 2015.

³ Вж.: Желязкова, Антонина. Социална и културна адаптация на българските изселници в Турция. – В: Желязкова, Антонина (съставител). Между адаптацията и носталгията. Българските турци в Турция. С.: Международен център по проблемите на малцинствата и културните взаимодействия, 1998, с. 20; Иванова, Евгения. Българското дисидентство 1988 – 1989. С., 1997, с. 187 – 190.

⁴ Вж. по-специално: Ангелов, Веселин. Протестите на турците в България срещу възродителния процес (20 – 30 май 1989). С., 2015.

⁵ Към подобна позиция клони например Томас Камузела в предстоящото да бъде публикувано подробно изследване на събитията от 1989 г. (Kamusella, Tomasz. The Forgotten 1989 Expulsion of Turks from Communist Bulgaria. Ръкопис.)

рани като чужди. Подобно разсичане обаче е неоправдано. „Възродителният процес“ е хомогенно цяло, чиито две фази са органично свързани и неразделими. И двете са опит българската държава и общество да се справят с *чуждостта* на турското население; израз на упоритата невъзможност да го приемат като част от своето тяло. Отначало това става с атака срещу неговата идентичност. А когато тази политика се проваля, същата цел за кратко е преследвана чрез подтикване към изселването му. В този смисъл лятото на 1989 г. е безспорно *кулминацията* на „Възродителния процес“.

Знание. Книгата не е историографско изследване. Тя се позовава на относително ограничен, но базисен кръг литература по въпроса. Няколкото отправни точки, предложени в тези въвеждащи редове, са само ориентир. Те нямат претенцията за изчерпателен, систематичен обзор, който търси да претегли и отреди мястото на всеки принос към познанието по темата.

Онова, което е видимо и без щудирание на *цялата* многолика литература за „Възродителния процес“, е, че тя стои на няколко основни теоретични и методологически ствола. Техните концептуални рамки явно или неявно насочват интереса към дадени аспекти, подхранват различни разкази за събитията и задават матрици за тяхното осмисляне. Вероятно най-влиятелно в това отношение от 90-те години насам е разбирането за нациите на Ернест Гелнер и Бенедикт Андерсън¹, което разглежда модернизацията във връзката и с генезиса на гражданските и мисловни национални конструкции. В полемичен обмен линията се пресича с идейни течения като ориентализма² и/или неговите критични интерпретации³, с постколониалната школа и др. Възлови в тези направления са понятията за *изобретената/въобразената общност* и *другостта*. За постмодернизма те представляват – като всяка реалност – културен продукт на дискурсивни практики и езика.⁴ Тези елегантни понятия бързо и прилепчиво навлязоха в част от българската книжни-

¹ Anderson, Benedict. *Imagined communities, Reflections on the Origin and Spread of Nationalism*. London: Verso, 1983; Gellner, Ernest. *Nations and Nationalism*. Ithaca: Cornell University Press, 1983. За ролята на другостта вж. например: Еко, Умберто. *Да сътвориш врага*. – В: *Да сътвориш врага и други писания по случайни поводи*. С.: Бард, 2013.

² Said, Edward W. *Orientalism*. Pantheon Books, 1978.

³ Todorova, Maria. *Imagining the Balkans*. Oxford University Press, 1997.

⁴ Стои открит въпросът доколко трайно е изграждането им по насилствен път както при „Възродителния процес“.

на.¹ Редица изследвания на „Възродителния процес“ в подобен ключ дойдоха и отвън.² Подходът им търси далечните корени на отношението на българската държава и общество към „своите“ турци по време на комунистическия режим; показва, че в конфликтните връзки с мюсюлманите в страната няма нищо уникално и специфично *балканско*³; че те са добре познатата и другаде форма на „вътрешно“ национално самоутвърждаване; проследяват как агресивната комунистическата модернизация носи потенциал за изостряне на междуетническия сблъсък. В по-различна перспектива отношението към турската общност е представено и като частен случай на присъщия на комунизма стремеж към социално хомогенизиране (премахване на всякакви различия – между етноси, поколения, град – село и пр.) чрез социално инженерство.⁴

Втора платформа в изследванията на асимилационната кампания от 80-те години поставя на фокус формите на принуда, съпротива и адаптация в хода на събитията. Тук главният инструментариум е (отново) на социалната/културната антропология, включително устната история. Като цяло, в това направление са разнообразните проучвания на Центъра по проблемите на малцинствата и културните взаимодействия, текстовете на Евгения Иванова и ред други проекти. Антропологичната (в широк смисъл) гледна точка позволява в по-големи подробности и нюанси да се долови екзистенциалното измерение на случилото се, да се разберат личните стратегии за оцеляване, приспособяване или конфронтация с властта. Същевременно рискът е да се изгубят макроперспективата и обобщенията, проблемите да се размият в житейския субстрат, на преден план да излезе неизбежната разнопосочност на хорските реакции и да се изпадне в етичен релативизъм. Този подход има

¹ За ранен пример вж.: Връзки на съвместимост и несъвместимост между християни и мюсюлмани в България. Антонина Желязкова – ръководител на проекта. С.: Международен център по проблемите на малцинствата и културните взаимодействия, 1994.

² Вж.: Eminov, Ali. Turkish and other minorities in Bulgaria. Routledge, 1997; Neuburger, Mary. The Orient within: Muslim minorities and the negotiation of nationhood in modern Bulgaria. Ithaca: Cornell University Press, 2004.

³ Neuburger, Mary. The Orient within: Muslim minorities and the negotiation of nationhood in modern Bulgaria. Ithaca: Cornell University Press 2004, p. 17.

⁴ Ragaru, Nadège. Faire taire l'altérité. Police de la langue et mobilisations linguistiques au temps de l'assimilation forcée des Turcs de Bulgarie (1984 – 1989). – In: Cultures & Conflits, № 79 – 80, automne/hiver 2010; Ragaru, Nadège. Voyages en identités. Les espaces-temps de l'appartenance des Turcs de Bulgarie installés en Turquie. – In: Critique internationale, 2/2010, № 47.

две естествени продължения. От една страна, в извеждането на преден план на проблематиката за човешките права. От друга, в онова, което неудачно се назовава *ревизионистки* подход към комунизма: търсенето не на манихейско противопоставяне между добро и зло (брутална сила и подчиненост), а на личните и социалните пружини, мотивации, компромиси и механизми, позволили на едно общество да просъществува в течение на десетилетия не само с насилие, но и по силата на стабилни социални връзки.

Трето направление разглежда „Възродителния процес“ като продукт на взаимодействия между компонентите на вътрешната и външната политика.¹ Това е обяснимо. Политиката, както споменах, тук е видимата движеща сила; тя (заедно с идеологията) дава одежди на събитията; голямата маса от архивните източници са продукт на държавния апарат. При това властовите конфликти засягат не само цялостната стабилност на режима, но и по-фини влияния сред елитите на българските турци и помаци.²

След 1989 г. разночетенето на събитията е голямо, то се помества в целия спектър (от защита на „Възродителния процес“ през всевъзможни компромисни формули до безпрекословното му отхвърляне), роят се нови гледни точки към тази травма от българската история.³ Със сигурност това ще продължи, но нека спомена само една сюжетна линия, която чака систематичното си проучване.

Мисълта ми е за ролята на интелигенцията, историческата наука и образованието в идеологическата индоктринация, създава отровния климат за онзи изблик на национализъм. Днес звучи странно, когато честта на хуманитаристиката се брани в текстове с иначе безспорна критична аналитичност към „Възродителния процес“. Валери Стоянов например твърди, че ангажирани с кампанията са най-вече представи-

¹ Стоянов, Валери. Турското население в България между полюсите на етническата политика. С.: ЛИК, 1998; Баева, Искра, Евгения Калинова (съставители). „Възродителният процес“. Сборник документи. Т. I – II. С.: Държавна агенция „Архиви“, 2009.

² Вж.: Иванова, Евгения. Отхвърлените „приобщени“, или процесът, наречен „възродителен“ (1912 – 1989). С.: Институт за източноевропейска хуманитаристика, 2002, с. 194.

³ Бавно изплува и литературата (включително на съпротивата) на турската общност. Вж.: Карахюсеинов, Мехмед. Не по ноти. С.: Стигмати, 1999; Болката на откровението. С.: Фондация Мехмед Карахюсеинов-Мето, 2015; Зейнеп, Зафер и Вихрен Черно-кожев (съст.). Когато ми отнеха името. „Възродителният процес“ през 70-те – 80-те години на ХХ в. в литературата на мюсюлманските общности. Антология. С.: Изток-Запад, 2015.

тели на журналистическите и писателските среди и заети в идеологическите институти на ЦК, докато само единици от академичните хуманитарни науки са активно въввлечени.¹ А без да отричат отговорността на научния истаблишмънт, Михаил Груев и Алексей Кальонски лековато приемат, че „всъщност малко професионални османисти и историци директно или изцяло обвързват кариерата си с пропагандната кампания“, че „независимо от различните проявления на казионно участие и съпричастие на част от историческата гилдия 80-те години остават плодотворен период на българската османистика като авторитетна научна дисциплина. Наложен е обаче задължителен „възродителен“ модус на иначе позволяващите различни интерпретация публикации на нови извори... Продължават изследванията и научните дискусии. Не спират и косвено изразените несъгласия и критики в университетските аудитории, колегиални и приятелски кръгове, където доверително и директно, където на станалия традиционен езопов език“.² Авторите дори твърде спорно приписват силна резервираност на – според тях – „критично настроени видни историци“, като Николай Тодоров, Давид Елазар, Николай Генчев, Мито Исусов, които „имали авторитета и възможността за особено мнение“.

Не тук е мястото да се идентифицират мъртвите вълнения в историческата колегия, каквито в онзи период са налице и в останалите хуманитарни научни общности. Със сигурност обаче споменатите амбивалентни фигури, балансиращи между прозрения и полуизказани истини, компромиси, власт, верноподаничество и заблуди, не могат да облагородят общия облик на историческата наука. Още по-малко могат да го направят тези, които директно се включват в научното обезпечение на „Възродителния процес“, а след падането на режима с патос участват в неговото осъждане. Достоинство професията запазва само при редките прояви на неконформизъм и несъгласие в изследванията и в публично афиширани позиции. Такъв е случаят с работите на Антонина Желязкова³, дали и легитимност в самото начало на 1990 г. да по-

¹ Стоянов, Валери. Турското население в България между полюсите на етническата политика. С.: ЛИК, 1998, с. 191.

² Груев, Михаил, Алексей Кальонски. Възродителният процес. Мюсюлманските общности и комунистическият режим. С.: Институт за изследване на близкото минало и Институт Отворено общество, Ciela, 2008, с. 172 – 173.

³ Вж. лекцията И на 8-та национална школа на младите историци, юни 1988 г.: „Проблемът за достоверността на някои домашни извори, трайно залегнали в българската

иска (без резултат) „някакво обществено порицание за тези историци, които подкрепиха асимилаторската кампания, безсрамно изопачаваха и мистифицираха историческите събития и фактология“, както и да призове към замяна на налаганите есенциалистки („кръвни“) догми с принципа на свободното самоопределение.¹

Думи. Преди да се навлезе в материята, е добре да се уточнят някои от използваните термини. Необикновеният характер на събитията сварва неподготвен езика, който ги отразява, търсейки неологизми и евфемизми. А по-късната интерпретация се прави от разни гледни точки, което допълнително разширява семантичното разнообразие.

Всяко научно или гражданско поле има основание да претендира за терминологичен пуризъм, но в едно стопанско-историческо изследване е трудно да се спазят стриктно изискванията на останалите. Затова тук съм се водил от интуиция и стремеж да се придържам към здравия разум.

Преди всичко самото словосъчетание *Възродителен процес* е напълно убого и кощунствено, но то не може да бъде избегнато. Наложило се е исторически най-вече от огромната документална продукция на самите му вдъхновители и изпълнители. Ето защо употребата му е навсякъде с главна буква и в кавички като название/етикет на ясно дефиниран във времето и в социума феномен. Понякога за стилистично разнообразие е заменено с по-неутралното *асимилационна кампания*. Никъде в книгата не употребявам одиозното *Голямата екскурзия*. Това кичозно, лицемерно, подигравателно и унизяващо българските турци словесно творение е родено от властта и/или от патриотарското народно творчество, за да заличи смислово репресивната същина на случилото се.

Най-разноцветни са термините, използвани за самата етническа група на българските турци и за заминалите през лятото на 1989 г. Към тях няма как да се внесе пълна хомогенност, тъй като са нееднородни изискванията на текста и съдържанието на понятията. В това отношение си позволявам еkleктика, приемайки, че всеки термин отразява част от реалността. Живеещите в България турци на места наричам *малцин-*

историография“. – В: Мутафчиева, Вера, Антонина Желязкова. Две. С.: Гутенберг, 2002; спряната И книга, публикувана след 1989 г.: Желязкова, Антонина. Разпространението на исляма в западнобалканските земи под Османска власт XV – XVIII в. С.: БАН, 1990.

¹ ЦДА, ф. 117, оп. 57, а. е. 450, л. 8. Протокол от заседанието на Постоянната комисия за защита на обществените интереси и правата на гражданите при 9 Народно събрание за отстраняване на някои нарушения, извършени след 1984 г. от авторитарния режим и засягащи националното единство на българския народ, 4 януари 1990 г.

ство, макар да е ясно, че понятието носи спорни юридически смисли. В случая то е по-скоро синоним на *общност*, въпреки че вероятно думата не е напълно коректна за посочване на многочислено население на територията на страната. Що се отнася до над 300-та хиляди упътили се към Турция, то за тях ще се срещнат названията *изселници*, *прогонени*, *емигранти*... Изборът зависи от това как се оценяват стореното на българските турци и тяхната реакция. Те са *бежанци*, доколкото – най-общо – търсят убежище, прокудени от агресивната атмосфера и насилието над идентичността им. Част от тях се завръщат по-късно именно като такива. При конкретни обстоятелства еднозначното понятие е *депортиране* (вътре или извън страната) и това е посочвано. В още по-силни регистри е определянето на събитията като *етническо прочистване* или *геноцид*. И ако второто приемам за неприемливо¹, като то не е употребявано, първото е адекватно на замисъла и действията (дори резултатите да не са постигнати). В голямото си мнозинство това са хора, които под напора на създалата се обстановка заминават с ясното съзнание, че се *изселват*. Но в определени случаи и ситуации е допустимо да се говори за *емиграция*, тъй като е налице констелацията от съответните условия и относително свободни решения. А най-метафорично и поради това същност улавящо най-добре същността на процеса е библейското *екзодус*.

* * *

По повод на тази книга дължа благодарност на близки хора.

Преди всичко на Надя Данова за навеждащата и идея, за неуморните и насърчение и подкрепа през годините на работа върху триптиха. За пълната ни съ-мишленост и съ-убеденост, за общите ни ориентири по всички важни въпроси около тази мрачна тема. Без тях начинанието би било трудно осъществимо.

Сърдечно благодаря на Антонина Желязкова, Деян Кюранов, Димитър Луджев, Копринка Червенкова, Михаил Иванов и Пламен Богоев. Все приятели и участници от добрата страна в онези събития, които споделиха спомени, факти, преценки, важни за разбиране и ориентиране в случилото се.

¹ В квалифицирания вариант на А. Еминов думата е за културен геноцид, което е по-близо до реалността. Вж.: Eminov, Ali. Turkish and other minorities in Bulgaria. Routledge, 1997; Neuburger, Mary. The Orient within: Muslim minorities and the negotiation of nationhood in modern Bulgaria. Ithaca: Cornell University Press, 2004, p. 176.

Благодарността ми е и за Центъра за академични изследвания София, чиято стипендия по програмата *Advanced Academia* през 2012 г. позволи да навляза в сюжета. А превръщайки се през следващата година в институционалното ми местожителство, Центърът предостави спокойната атмосфера и творческите условия, така нужни за привършване на това изследване.

I. Решения

I.1. Дългият пролог

При цялото разнообразие и често полярна противоречивост на оценките за „Възродителния процес“, днес в българската историография има съгласие по два пункта. Единият е, че корените на събитията от втората половина на 80-те години трябва да се търсят далече назад в следосвобожденското минало на България. А според втората консенсусна гледна точка отношението през ХХ век към турците (в по-общ смисъл – изобщо към мюсюлманите) в страната е низ от сходни по дух алтернативни политики, преследвани с различни средства и интензивност. Налице е *приемственост* в третирането на тази общност като социално образувание, с което българската национална държава и обществото не намират трайни форми на съжителство. Наблюдават се, от друга страна, *вълни* на асимилация и прокуда; на бруталност и относително омекване. Опитите за приобщаване чрез интегриране или чрез атаки срещу културната идентичност се редуват с толериран, подстрекаван или насилствен екзодус. В крайна сметка отношението към турците опира до идентични мотиви: усещане за дълбинна несъвместимост; *чуждост*, която в по-мекия вариант ги прави ненадеждни и подозрителни, а в по-тежкия – врагове; убеденост след провалено доближаване, че решението е в пределите на държавата „да няма турци“.

Тези констатации присъстват в явен или неявен вид във всяко по-сериозно изследване на „Възродителния процес“. Те са съдържание на хронологично подредения разказ на Валери Стоянов.¹ Евгения Иванова отбелязва, че „промените в имената на българските мюсюлмани привидно следва трийсетгодишен цикъл: 1912 – 1942 – 1972. Всъщност – това са

¹ Вж.: Стоянов, Валери. Турското население в България между полюсите на етническата политика. С.: ЛИК, 1998.

пиковите години, периодичните обостряния – „възпаленията“ на един хроничен процес в българския организъм, който – най-общо – може да се нарече „непонасяне на чуждото тяло“.¹ Книгата ѝ (макар и посветена основно на съдбата на помаците) е именно коментирана тяхна хроника. Михаил Груев и Алексей Кальонски пишат за клапана на „периодичното разрешаване и насърчаване на изселванията, взаимната пропагандна война, отварянията и затварянията на границата, провокациите и шпиономанията, различни международни и вътрешни политически фактори... [които] допринасят за постоянно тлеещия „изселнически синдром“ сред българските турци“.² Евгения Калинова и Искра Баева интерпретират обстоятелствата като повтаряща се игра, в която българските власти не вярват на лоялността на турското население, „използват различни форми на принуда, за да придадат масов характер на изселването [или го спират], а турските още през 1937 г. се опитват да го ограничат и контролират“, като „по-късните изселнически вълни на практика повтарят в по-голяма или в по-малка степен елементите на този модел.“³

Предмет на тази книга не е подробно изложение на политиките към турското малцинство в България, последявани в многобройни други публикации. Но разбирането на икономиката на „Възродителния процес“, което е основната ми цел, не може да заобиколи стабилните водещи линии през годините и през режимите, както и механиката, определяла ритъма на събитията.

Оставяйки настрана по-далечния и специфичен период до Балканските войни, два международноправни акта задават както рамките на последващите движения на население в течение на дълги години, така и възможностите за маневриране на България и Турция при провеждането на техните вътрешни политики спрямо етническите малцинства.

¹ Иванова, Евгения. Отхвърлените „приобщени“, или процесът, наречен „възродителен“ (1912 – 1989). С.: Институт за източноевропейска хуманитаристика, 2002, с. 10.

² Груев, Михаил, Алексей Кальонски. Възродителният процес. Мюсюлманските общности и комунистическият режим. С.: Институт за изследване на близкото минало и Институт Отворено общество, Сіела, 2008, с. 118.

³ Калинова, Евгения, Искра Баева. „Възродителният процес“ – върхът на айсберга. Българската държава и турската етническа общност в страната (средата на 30-те години – началото на 90-те години на XX век). – В: Баева, Искра, Евгения Калинова (съставители). „Възродителният процес“. Българската държава и българските турци (средата на 30-те години – началото на 90-те години на XX век). Сборник документи. Т. 1. С.: Държавна агенция „Архиви“, 2009, с. 10.

Цариградският договор от 16/29 септември 1913 г. предоставя на турците в присъединените към България земи възможността в срок от четири години да изберат турско поданство, на останалите гарантира пълна свобода на вероизповедание, защитава имотните права на мюсюлманските общини и разрешава на поданиците на двете страни свободно пътуване в другата държава.¹ Значително по-всеобхватно и в съвършено нови геополитически условия регулира материята Ан-карският договор от 18 октомври 1925 г. (влязъл в сила на 17 август 1926 г.). Той поставя малцинствата под закрилата на следвоенната Версайска система (Лозанския договор за българите в Турция и Ньойския за турците в България), препотвърждава свободата за ползване на турския език в българското публично пространство и правата за получаване на образование на турски. Същественото в случая е, че допълнителната Конвенция за установяване, подписана заедно с Анкарското споразумение, премахва всякакви пречки пред доброволно желаещите да се изселят в съседната държава², и така възприема *принципа на свободно изселване*³. Договореностите са безсрочни и остават в сила през следващите десетилетия, на практика дори при комунистическия режим, до подписването на изселническата спогодба от март 1968 г. Изградената през 1925 г. либерална рамка обаче се съблюдава твърде избирателно и националните политики са подложени на значителни колебания.

Между 1925 и 1944 г. България и Турция преминават през различни фази в отношенията си. Докъм началото на 30-те години те се развиват по-скоро положително, като успоредно с това сред турската общност в България бързо прониква кемалистката доктрина. Започва, в частност, използването на латиницата в турските печатни издания (освен за Корана), което е символен елемент от модернизационната и националистическа програма на Ататюрк. Поврат в българската малцинствена политика настъпва през 1934 г., когато кемализмът окончателно е възприет като опасен за сигурността на държавата. Непосредствено преди пре-

¹ Вж.: Хаков, Дженгиз. Българо-турските отношения и турското население в България. – В: Изследвания в чест на чл.-кор. Страшимир Димитров. Т. 2. С.: БАН, 2001, с. 691 – 692.

² Пак там, с. 695 – 696. Вж. също: Lutem, Omer E. *The Past and Present State of the Turkish-Bulgarian Relations*. – In: *Foreign Policy, A Quarterly of the Foreign Policy Institute*, 1999/1-2-3-4.

³ Заминаващите имат правото да отнасят движимите си имуществва и добитък, както и да ликвидират недвижимостите си в срок до две години. Вж.: Пеева, Калина. Българо-турските договори и спогодби и регулирането на двустранните отношения в 1908 – 1931 г. – В: Изследвания в чест на чл.-кор. Страшимир Димитров. Т. 2. С.: БАН, 2001, с. 707.

врата от 19 май 1934 г. Комисия по въпроса за малцинствата и чуждата пропаганда приема програма от 49 точки (прегърнатата и от новото правителство) за противопоставяне на тази идеология. Естествен съюзник се оказва консервативното мюсюлманско духовенство, почувствало се също заплашено от реформаторските идеи, идващи от Турция. Възстановена е (до 1938 г.) арабицата и са приети ред други мерки, стесняващи малцинствените права на българските турци до свободата на вероизповедание.¹ По думите на Дарина Василева от 1934 г. нататък има връщане към преобладаващото след Освобождението виждане, че „турското население е опасно за държавата и тя трябва да се отърве от него. То е сочено като нямащо никаква връзка в езиково и религиозно отношение с българското. Крайна омраза и негативизъм се подхранват съзнателно и от художествената литература и от пресата“.² А Валери Стоянов обобщава, че след 1934 г. турците в България се превръщат „в своеобразен придатък на българската нация – конфесионално различен от нейната основна маса, но изолиран и от населението на републиканска Турция... [Те умишлено са тласкани] към самозатваряне в религиозната си общност, на която била отредена само пасивна роля в живота на страната“.³

Отношението на българската държава към турците трайно се настанява в рамките на все по-обсебващата дихотомия „малцинствени

¹ Хаков, Дженгиз. Българо-турските отношения и турското население в България. – В: Изследвания в чест на чл.-кор. Страшимир Димитров. Т. 2. С.: БАН, 2001, с. 697 – 698. Вж. също: Василева, Дарина. Изселническият въпрос в българо-турските отношения. – В: Аспекти на етно-културната ситуация в България. С.: Център за изследване на демокрацията и Фондация „Фридрих Науман“, 1992; Lutem, Omer E. The Past and Present State of the Turkish-Bulgarian Relations. – In: *Foreign Policy, A Quarterly of the Foreign Policy Institute*, 1999/1-2-3-4; Бюксеншютц, Улрих. Малцинствената политика в България. Политиката на БКП към евреи, роми, помаци и турци 1944 – 1989. С.: Международен институт по проблемите на малцинствата и културните взаимодействия, 2000; Калинова, Евгения, Искра Баева. „Възродителният процес“ – върхът на айсберга. Българската държава и турската етническа общност в страната (средата на 30-те години – началото на 90-те години на XX век). – В: Баева, Искра, Евгения Калинова (съставители). „Възродителният процес“. Българската държава и българските турци (средата на 30-те години – началото на 90-те години на XX век). Сборник документи. Т.1. С.: Държавна агенция „Архиви“, 2009.

² Василева, Дарина. Изселническият въпрос в българо-турските отношения. – В: Аспекти на етно-културната ситуация в България. С.: Център за изследване на демокрацията и Фондация „Фридрих Науман“, 1992, с. 65.

³ Стоянов, Валери. Турското население в България между полюсите на етническата политика. С.: ЛИК, 1998, с. 93.

права – национална сигурност“. Полицейският рапорт за „инородните малцинства“ се превръща в процъфтяващ жанр, а методите на работа на МВР с тях (най-вече с турското) оформят стил, на който предстои голямо бъдеще след 1944 г. През този период надделява убеждението, че турците в България не подлежат на асимилация. Доклад на Дирекцията на полицията от октомври 1934 г. признава, че „ние не можем да си правим илюзията, че някога ще претопим живущите в страната турци и ще ги направим българи“. Стратегическото заключение е, че „би трябвало да направим всичко възможно турците да тънат в невежество, културният им уровень да бъде колкото се може по-нисък, а в материално-икономическо отношение да не им позволяваме да стъпят здраво на краката си“.¹ Асимилацията обаче съвсем не е изоставена като цел по отношение на помаците. В края на 30-те и началото на 40-те години тя ще се утвърди като идеология на държавата и на влиятелни обществени кръгове. Техен завършен институционален израз ще стане учредяването и дейността на Дружба „Родина“, в чиито инструментариум основно място заемат масовите кампании за побългаряване на имената на помаците.²

След като асимилаторският вариант спрямо турците е отхвърлен, възможните алтернативи, визиращи ограничаване на влиянието на Турция, остават две³: провежданата от средата на 30-те години силова рестрикция на правата на общността; *изселването* на различни по численост сегменти от нея, което всъщност в една или друга степен спонтанно е започнало още след влизането в сила на Анкарския договор. Втората линия е пряко зависима от огледалната малцинствена политика на турската държава и от нейния интерес към турците в България. Съ-

¹ Цитирано в: Стоянов, Валери. Турското население в България и официалната малцинствена политика (1878 – 1944). – В: Страници от българската история. Част 2. С., 1993, с. 204.

² Подробно за Дружба „Родина“ вж. в: Иванова, Евгения. Отхвърлените „приобщени“, или процесът, наречен „възродителен“ (1912 – 1989). С.: Институт за източноевропейска хуманитаристика. 2002; Груев, Михаил, Алексей Калъонски. Възродителният процес. Мюсюлманските общности и комунистическият режим. С.: Институт за изследване на близкото минало и Институт Отворено общество, Сіела, 2008.

³ Вж.: Калинова, Евгения, Искра Баева. „Възродителният процес“ – върхът на айсберга. Българската държава и турската етническа общност в страната (средата на 30-те години – началото на 90-те години на XX век). – В: Баева, Искра, Евгения Калинова (съставители). „Възродителният процес“. Българската държава и българските турци (средата на 30-те години – началото на 90-те години на XX век). Сборник документи. Т. 1. С.: Държавна агенция „Архиви“, 2009, с. 9.

перничещите си интереси на двете страни в крайна сметка определят доколко ще бъде отворен изселническият клапан за отпускане на напрежението. Докъм началото на 30-те години Турция насърчава изселванията, след което възприема по-гъвкава позиция. Българското отношение по проблема пък отначало е на (по определението на И. Баева и Е. Калинова) „благосклонно безразличие“¹, но от средата на десетилетието то се превръща по-скоро в благосклонно насърчаване. До промяна в правната рамка не се стига, тъй като предприетите инициативи са отхвърлени: Турция (1935 г.) предлага изселване на всички мюсюлмани, а България (1937 г.) лансира идеята за подписване на нова конвенция.² По различни причини в края на 30-те заминаванията намаляват. Преобладаващото мнение в българската историография е, че тяхната динамика се е определяла от турската страна, която разполага с повече лостове за въздействие и държи входящия ключ. Обобщени данни за потоците до 1944 г. са поместени в Таблица 1.

ТАБЛИЦА 1

Изселвания на български турци към Турция, 1878 - 1943 г. (брой)

1878- 1884	100 000
1885-1912	250 000
1931 - 1939	53 000
1924- 1934	166 485
1935- 1943	61 715
1935	10519
1936	14 188
1937	14 568
1938	8640
1939	8000
1941	2600
1942	2600

¹ Пак там, с. 7.

² ЦДА, ф. 1Б, оп. 63, а. е. 152, л. 2. Справка (по архивни материали на МВР) относно изселването на ислямизираните български граждани (1878 – 1978). Без дата, лятото на 1989 г.

Източници: АМВР, ф. 2, оп. 1, а. е. 2054, л. 8; ЦЦА, ф. 1Б, оп. 63, а. е. 152, л. 2.

Принципите на договора от 1925 г. и фактическото им прилагане до 1944 г. трайно оформят латентни или активни изселнически настроения сред общността на българските турци. Без съмнение, тази юридическа конструкция затвърждава усещането за турска диаспора и за единно етническо пространство, чийто център е турската национална държава. Тя се превръща в гравитационен център, към който – подобно на евреите, извършващи *алия* в Израел – съплеменниците се отправят по собствена воля или са „повикани“. Общата културна идентичност, история и език са напълно обяснима и естествена основа за подобно чувство на принадлежност, което впрочем се култивира и от всички останали държави. България не прави нещо по-различно с отношението си към Македония с приемането на големите бежански вълни от българи след Балканските и между двете световни войни или днес с показната грижовност към българските малцинства из съседни и по-отдалечени източноевропейски държави.

Въпреки че на хартия изселването на турци след 1925 г. е свободно, в действителност то е строго регулирано. Договорът не определя бройки, срокове и райони, ала двете правителства уговарят годишни контингенти. Това създава масови очаквания, разочарования и несигурност, които стават неизменен фон и основен канал за манипулиране на поведението на турците в желаната от едната или другата държава посока. За Турция приоритетите се променят в зависимост от предпочитанията и да „разполага“ с малцинство под покровителство и с влияние в България или да предизвика социално-икономически смущения в моменти на по-високо напрежение в двустранните връзки. За България изборът е между насърчаване на изселванията (целящо отпускане на вътрешния натиск и/или износ на социално-икономически хаос на юг) или засилване на репресиите срещу националната идентичност и гражданските права, когато се появява възможност за провеждане на по- „безнаказана“ малцинствена политика вътре в страната.

За двадесетина години кристализират матриците в мисленето и действието, които ще продължат да генерират сходни цикли. Настанява се лесно възбудима готовност за изселване сред българските турци, традиционно (и надценено) приписвана на „турската пропаганда“. Държавата от своя страна започва периодично да използва тези нагласи, за

да свива числеността на малцинството. Накрая, властта апробира различни схеми за притискането му у дома, без все още да си позволява да посегне на имената. От тези съставки ще бъде сглобена етническата политика и на комунистическа България спрямо турската общност, чиято кулминация е „Възродителният процес“.

Едрите щрихи и промените след 1944 г. може да бъдат очертани съвсем резюмирано и схематично.

Във все още несклучилата мирен договор и поставена под международен контрол България първоначално се преминава през период на относителна толерантност. На фона на случилото се преди това, особено с помаците, и на връщането на някои отнети религиозно-етнически права Девети септември изпъква като разделителна точка. Епизодът обаче е кратък и още 1947 г. носи значителни усложнения, свързани във вътрешен план с кооперирането на земята, а във външнополитически – с началото на Студената война. Временното решение на тези конфликтни ситуации идва с масовото изселване, започнало в сравнително умерен мащаб през 1949 – 1950 г. и продължило интензивно и хаотично от август 1950 до ноември 1951 г. Следват години на затвореност за турската общност, през които властите и предоставят висока за комунистическите стандарти културна автономия. Началото на обрат се набелязва след 1956 г., като той приключва с нова доктрина в края на десетилетието. Тя вече е ясно ориентирана към асимилаторски цели, съчетани с политики за включване на българските турци в предприетото тотално модернизационно усилие. Драстичната промяна в ежедневието и в стопанското им битие е осезаема. Цената за това е настъпление срещу повечето етнически маркери, включително езика и образованието. Преминава се, по Петър Кръстев, от „толерантна дезинтеграция“ на културната им специфика към „интолерантно интегриране“.¹ Имената остават непипнати, но е очертан фронт, където чрез последователни акции сред помаци и роми е наложена и тази най-брутална мярка. Идеологическата мантия на настъплението е изработваната през 60-те и 70-те години фикция за „единната социалистическа нация“, съшита от „живковската“ конституция от 1971 г. и от Февруарския пленум на ЦК през 1974 г.

¹ Кръстев, Петър. Вечни подопечни. Български турци-преселници в Турция. – В: Желязкова, Антонина (съставител). Между адаптацията и носталгията. Българските турци в Турция. С.: Международен център по проблемите на малцинствата и културните взаимодействия, 1998, с. 143.

Междувременно е организирано второ, този път разтеглено във времето, човешко изтичане. Изселническата спогодба, подписана през март 1968 г. в Анкара, се прилага в течение на десет години (до ноември 1978 г.), а приключването на изпълнението се приема от партийното ръководство за окончателно затваряне на границата и зелена светлина да провежда асимилация по свое усмотрение. Начеващото органично срастване на комунистическата идеология с национализма прави от следващите няколко години преддверие на „Възродителния процес“. За началния му тласък остава да се появи подходящото стечение на обстоятелствата...

Тези траектории са добре известни и подробно коментирани другаде. Връщане към историческата фактология тук се налага единствено от гледна точка на въпроса *какво е мястото на икономиката в причинните вериги, в мотивациите и в последиците, съпътствали събитията, които в крайна сметка довеждат до „Възродителния процес“*. Беглият (пре)прочит на ключови политически решения (основно през архивните документи) търси ролята и тежестта на различни съображения за завоите в отношението на режима към българските турци.

Първият обрат настъпва през 1947 – 1948 г., когато и без това подозрителното отношение на партията вече може да се проявява открито. Още в началото на 1945 г. Георги Димитров е изпратил инструкция „на националните малцинства да се дадат пълни права, но с турците... да бъдем по-осторожни. Те трябва да бъдат равноправни. но като турци не трябва да представляват някакво особено турско национално движение, защото иначе ще се създадат условия за турската агентура в страната. А ние искаме да изгоним Турция от Европа, да си отиде в Азия. На турците трябва да се каже съвършено открито: тези, които искат да живеят в България заедно с българите, трябва да имат и равни задължения. Комуто това не се харесва, нека си отиде в Турция. Турският национализъм ние не признаваме“.¹ А през втората половина на 1947 г. специална комисия констатира, че „няма турска къща, в която да не се говори за изселване, няма турчин, на когото тази идея да не е заседнала дълбоко в него“. Комисията приема, че това население „никога не ще бъде лоялен

¹ Указания на Георги Димитров от Москва, прочетени на заседание на ЦК на БРП (к), 6 февруари 1945. – В: Баева, Искра, Евгения Калинова (съставители). „Възродителният процес“. Българската държава и българските турци (средата на 30-те години – началото на 90-те години на XX век). Сборник документи. Т.1. С.: Държавна агенция „Архиви“, 2009, с.45 – 46.

и надежден елемент на страната ни“, и препоръчва да не се търси „насилственото му задържане“, а да се даде свобода за доброволно напускане, като българските власти оказват съдействие, включително в уреждане на имуществените въпроси.¹ До мирния договор обаче емигриране е разрешено само в отделни случаи, след одобрение на Междусъюзническата комисия. Действието на конвенцията от 1925 г. е на практика спряно и броят на заминалите е минимален: 430 турци през 1946 г. (има и 133 нелегални бягства); 352 през 1947 г.; 281 през 1948 г.²

През януари 1948 г. – едва три месеца след влизането в сила на Парижкия мирен договор, дни след национализацията и когато Турция е изразила готовност да приема изселници от България на основата на споразуменията от 1925 г., Г. Димитров формулира партийната позиция в условията на Студената война. Думите му са многократно цитирани: „Трябва да ви кажа, нека си остане между нас, че има един голям въпрос, който не от вчера съществува, той е, че по нашата южна граница имаме, всъщност, небългарско население, което представлява постоянна язва за нашата страна. Пред нас като партия и правителство стои въпросът да намерим начин да го махнем оттам и го заселим на друго място, а там да заселим наше, собствено българско население... Не можем да оставим Народната република България в такова положение, в каквото е съществувала на 9 септември“.³ Директивата за освобождаване на границата от една априорно приемана за нелоялна етническа общност чрез вътрешно преселване или чрез (все още негласно прието) изселване е зададена.

До средата на 1949 г. вратата остава затворена. Показателна за атмосферата е проведената през април конференция на турското малцинство от Северна България. Донесенията на службите предават целия казионен мизансцен на събитието, обръщайки внимание най-вече на фор-

¹ Доклад, цитиран в: Калинова, Евгения, Искра Баева. „Възродителният процес“ – върхът на айсберга. Българската държава и турската етническа общност в страната (средата на 30-те години – началото на 90-те години на XX век). – В: Баева, Искра, Евгения Калинова (съставители). „Възродителният процес“. Българската държава и българските турци (средата на 30-те години – началото на 90-те години на XX век). Сборник документи. Т. 1. С.: Държавна агенция „Архиви“, 2009, с. 14.

² ЦДА, ф. 1Б, оп. 63, а.е. 152, л. 4. Справка (подготвена по архиви на МВР) относно изселването на ислямизирани български граждани (1878 – 1978). Без дата, вероятно от лятото на 1989 г. Данните за този период са противоречиви и макар порядъкът да е съпоставим, различни източници (включително на МВР) дават разминаващите се конкретни числа.

³ ЦДА, ф. 1Б, оп. 5, а.е. 18, л. 22. Изказване на Г. Димитров пред пленума на ЦК на БРП (к), 4 януари 1948.

малното отношение на присъстващите и на това, че главният въпрос, който занимава турците, е този за вакъфските имоти. Друг оперативен работник обаче фокусира доклада си върху значителното присъствие и контактите с дейни и видни „кемалисти“, върху проявите на „шовинистично настроение“, в частност чрез бурни ръкопляскания „при изказването за отстраняването на циганите“, и особено върху анекдотичния детайл, че главният мюфтия (комунист от София) и още едно лице „са пренощували в Пловдив и са слушали радио Америка. След края на предаването това лице поискало да пусне Радио Москва на турски език, но присъстващите казали да го спре, че не им се слушало – нямало смисъл.

Към действия се пристъпва през юли 1949 г., когато основните елементи на новата политика са налице. Те повтарят нагласите от преди 1944 г., но вече изцяло се свързват с логиката на националната сигурност в условията на радикалното военно, политическо, икономическо и идеологическо противопоставяне със Запада. Първият определящ момент е, че на българските турци се гледа като на изконно враждебна група, която напълно е изгубила доверието на властта. Вторият е, че за единствено трайно и сигурно се приема хирургическото отстраняване на възможно най-голям сегмент от тази общност чрез „оттичането“ и към капиталистическа Турция, т.е. чрез (в една или друга степен спонтанно) етническо прочистване. Трета константа, без пряка връзка с предходните две, е разбирането, че „турският въпрос“ не трябва да инфектира други етноси, особено помаците: Политбюро постановява, че „българомохамеданите са българи, а не турци или нещо средно между българите и турците“.^{1 2}

Конкретното събитие, обогрящо ситуацията, е смъртта на Г. Димитров на 2 юли 1949 г., която дава повод за преформулиране на политики и за инструкции от Москва. Взето е, в частност, мнението на Сталин по турския въпрос, според когото „ние трябва да се освободим от турците, да намерим възможности и начини действително да ги изселим. Тоя елемент е неблагоприятен“.³ Но съветското становище е от 29 юли и то

¹ АМВР, ф. 13, оп. 1, а.е. 584, л. 1 – 3. Донесения относно конференцията в Стара Загора на турското малцинство от Северна България, проведена на 3 – 4 април 1949 г., 13 и 16 април 1949 г.

² ЦДА, ф. 1Б, оп. 6, а.е. 653, л. 5. Решение на Политбюро от 18 август 1949 г.

³ Предадено от делегацията на Политбюро, посетила Москва. Цитирано в: Калинова, Евгения, Искра Баева. „Възродителният процес“ – върхът на айсберга. Българската държава и турската етническа общност в страната (средата на 30-те години – началото на 90-те

по-скоро утвърждава вече възприета от българското ръководство линия. То присъства в по-ранни документи, особено в доклада на Добри Терпешев (тогава заместник-председател на Министерския съвет и председател на Държавната планова комисия), натоварен да се запознае на място с обстановката в Кърджалийско. В емоционалния отчет от посещението му са приведени оценки на местни активисти, които разказват как турците „лягат и стават с мисълта за Турция“, поддават се на вражеската агитация, според която там „един картоф тежи 8 кг, ще им дадат къщи, долари“, а „помаците повече искат да напуснат“. Конкретната цел е изселването да обхване 30 – 40% от турското население, а общата постановка е, че до границите не могат да се държат врагове“.¹ За разлика от по-късните епизоди тук присъства и силен класов момент, прокарани са разделителни линии между бедни и богати, остри са нападите срещу „реакционерните подстрекатели“ чорбаджии. Прокрадва се и безобидна самокритика по повод „някои дребни работи, грешки от страна на тоя или она“, раздразнили турците. Но в обобщението си Д. Терпешев няма колебание. Той смята, че „не трябва да държим тия чужди вражески елементи на границата“, че „здрав елемент сред турското население почти не се е оказало“ и че „тая компактна турска маса, без ни един българин между тях, живее напълно с чувствата към Турция и вражески към нас... Особено би бил уязвим този край при евентуални тежки събития и конфликти“. Присъдата е, че *„тях ние никога няма да можем да ги приобщим (курсивът е мой, Р.А.)“*, което буквално препотвърждава направеното още през 1934 г. заключение. А изход се търси в екзодуса: „при това положение ние ще трябва да обмислим как и кога *да изселим (курсивът е мой, Р.А.)* турците, с кого да ги заместим и какви преобразувания ще трябва да се направят в тоя край, за да се осигури тютюнът от там, а същевременно да е защитена границата“². Цел, всъщност съвпадаща с тази на „турската пропаганда“, според която, ако България не ги пусне, те ще бягат и в страната „ще стане военен театър“.

години на XX век). – В: Баева, Искра, Евгения Калинова (съставители). „Възродителният процес“. Българската държава и българските турци (средата на 30-те години – началото на 90-те години на XX век). Сборник документи. Т.1. С.: Държавна агенция „Архиви“, 2009, с.16.

¹ ЦДА, ф. 1Б, оп. 6, а.е. 637, л. 20, 21. Доклад на Добри Терпешев след посещение в Кърджалийско, 25 юли 1949 г. С поправки на ръка.

² Пак там, л. 25 – 26.

Предложенията на Д. Терпешев са одобрени от Политбюро на 28 юли и на 18 август то излиза с решение „във връзка с движението сред турското население за изселване в Турция“, достигнало (по преценката на вътрешния министър) своя максимум, като „грамадното мнозинство от... турското малцинство [а и на помаци и цигани] е готово да остави дом и имот и да отиде час по-скоро в „Отечеството слънце“^{1 2}. На местните органи на властта и на обществените организации е наредено „да не правят никакви спънки“ пред изселването от граничните райони и вътрешността на страната, но до заминаването турците да изпълняват „точно и своевременно всички свои задължения.“ В случай на отказ от Турция да приеме изселници, посоката на трансфера да се преориентира от съседната държава към северните райони на България. В същото време пропагандата трябва да стовари отговорността за последиците върху „турските реакционни среди.

Както обикновено службите изговарят по-отчетливо истинските намерения. Доклад на министъра на вътрешните работи от август 1949 г. без заобикалки формулира задачите като етническо прочистване. Въпреки преценката, че по стопански и политически причини Турция няма възможност и няма да приеме масово преселване, стремежът на българските власти е „да изпратим колкото се може повече турци от България в Турция; да изгоним (курсивът е мой, Р.А.) възможно повече турци – класови врагове: чорбаджии, търговци, ходжи, разложени интелектуалци и др.; да изселим и разселим граничното с Турция и Гърция компактно турско население от около 150 000 д. в Кърджалийския край“³. Тази стратегия и тактика ще се повтарят през следващите десетилетия. Те се свеждат до подгонване/подстрекаване на голяма маса изселници и до съответното им стоварване с възможно най-дезорганизиращ ефект в Турция.

В акцията се съзира възможност за ефектен пропаганден и идеологически удар. Очаква се чрез нея „да демаскираме турската пропаганда, силно да ударим по престижа на реакционна [тогава в оборот е презрителният етикет „маршализирана“] Турция“, която тъне в безработица и

¹ АМВР, ф. 1, оп. 1, а. е. 834, л. 1. Доклад на министъра на вътрешните работи Руси Христов до Секретариата на ЦК относно изселването на турското малцинство от България, 30 август 1949 г. Строго поверително.

² ЦДА, ф. 1Б, оп. 6, а. е. 653, л. 4. Решение на Политбюро от 18 август 1949 г.

³ АМВР, ф. 1, оп. 1, а. е. 834, л. 2. Доклад на министъра на вътрешните работи Руси Христов до Секретариата на ЦК относно изселването на турското малцинство от България, 30 август 1949 г. Строго поверително.

дълбока финансова криза. Предварително е проиграна цяла стратегема. Предвидените комисии по изселването, „събирайки десетки хиляди заявления, ще поискат от турските консули бързото приемане на всички изселници в Турция. Срещайки решителния отказ на консула, който съгласно инструкциите на турското правителство ще дава визи само на капиталистическите елементи, комисииите са длъжни да разобличават консулите като врагове на бедните турци и като слуги и защитници на турските капиталистически елементи у нас. След това комисииите ще трябва да направят всичко възможно, щото и най-изостаналият турчин и туркиня в най-затъntenите краища на Делиормана и Родопите да научат истината по изселническия въпрос – а именно, че реакционна Турция не иска да ги приеме, защото са бедни, и тя не иска да ги подпомогне, защото харчи парите си за въоръжение и защото се страхува, че те са комунисти и ще занесат комунистическите идеи сред бедното турско население в Турция“¹. Пътъом се решават и други проблеми, като освобождаването от „екстремистите“ и очакваното заминаване на винаги силно подозрителните елити.

Наглед противоречиво е, че подстрекателството върви заедно с публично декларирано очакване за спад на изселническата вълна. Призовава се за оставане, планира се разяснителна и превъзпитателна кампания през есента и зимата на 1949 г., „така че разпалените турци ... до напролет съвсем [да] изстинат и [да] се заемат със своята редовна работа“². Тази привидна раздвоеност ще се наблюдава и при следващите изселвания, като тя произтича от преплитането между пропагандни цели, стремеж към етническа хомогенност и опасения за стопанските последици. Без съмнение обаче, *икономиката остава на заден план* за сметка на опиянението от мержелеещата се възможност да се вземе връх в конфронтацията с Турция. „Изобщо инициативата по изселването на турското малцинство от България е в ръцете на турското правителство, но тая инициатива лесно – по-лесно от всеки друг път – може да мине в наши ръце“³ Предвкусва се реванш за дълго изживявания национален комплекс за малоценност към някогашните владетели, чийто корен е далече преди 1944 г.

¹ Пак там.

² Пак там, л. 3.

³ Пак там, л. 1.

До предприемането на конкретни мерки за масовизиране на заминаванията минават три месеца, през които бариерата се вдига съвсем леко. През 1949 г. напускат 1794 турци, което е почти двойно повече от общия брой за 1946 – 1948 г. В началото на декември Д. Терпешев поднася обосновка, а в самия край на годината правителството взема решение за комбинирана схема на външно изселване и вътрешно депортиране. Реализира се идеята на Г Димитров, като съображенията за национална сигурност са прозрачно обвити в модернизационна реторика. Според предложението: „за опазване интересите на страната е необходимо да се вземат решителни мерки, имайки предвид близостта [на турското население] до южната ни граница и компактността му в тази част на нашата родина. Преди всичко то трябва да бъде изселено изцяло от тези гранични места поради враждебността му към властта и държавата ни... Остава само да се разреши въпросът къде и кога“. В освободеното пространство „би се дало възможност да се заселят на тяхно място честни българи, доказано предани патриоти, каквото трябва да бъде населението особено край границата ни. А такива български семейства има, които чакат с нетърпение да им се определи място за настаняване, тъй като е наложително тяхното изселване от досегашното им местожителство поради строящите се язовири или залесителни обекти“¹.

Както е прието още през лятото, в зависимост от позицията на турската страна вариантите са два: изселване в Турция или вътрешно депортиране. Постановлението на правителството възлага на Външното министерство „да направи официални постъпки пред Турското правителство за приемане в Турция на турците, живеещи в районите на нашата южна граница, които изказват желание да се изселят...“. В случай на положителен отговор „да се пристъпи към осъществяване на предложението на комисията под председателството на... др. Д. Терпешев за изселване на турското население от районите на южната ни граница и заселването на тези места с българи. Ако турското правителство откаже да се обсъди допълнително въпросът за разместване на турците от южната граница в други места на страната.

¹ ЦДА, ф. 136, оп. 83, а.е. 13, л. 6. Доклад до председателя на Министерския съвет от Добри Терпешев, подпредседател на Министерския съвет, относно изселването на турското население от Родопския край и заселването на българи от други краища на страната, 7 декември 1949 г.

Относно движението на българското население резултатите са скромни и замисълът е постигнат само частично. Предварителните очаквания са за около 50 000 души на първо време и още толкова по-късно. А до началото на 1952 г. има следи за размествани във връзка с националната сигурност (по правителствени постановления и заповеди на МВР) около 3150 български семейства.¹²

Външното измерение на акцията обаче намира израз в първата при комунизма голяма изселническа вълна на българските турци, обхванала около 150 000 д.³ и надигнала се при епидемично разпространяваща се нагласа за напускане на страната. Икономическите и аспекти ще бъдат разгледани в следващите раздели, а тук се спирам само на гледната точка и мотивите на държавата.

В началото на 1950 г. политиката на властта видимо се променя, което намира израз в значителния брой (23 386) разрешени до месец март изходни визи. Данните са от подробен и добре систематизиран доклад на службите, съставен въз основа на агентурни сведения и други документи, изпъстрен с извадки от отворени лични писма.⁴ В него демографският прираст вече е основен източник на безпокойство. Въпреки изселванията след Анкарския договор числеността на турското население е продължила да се увеличава, като към демографията се добавя ефектът от присъединяването на Добруджа и „преливането“ на самоопределили се за турци помаци и цигани. На турското малцинство (терминът все още се употребява без притеснения, но само за турците, а не за пома-

¹ ЦДА, ф. 136, оп. 83, а.е. 13, л. 1. ПМС № 43 за изселването на турското население от Родопския край и заселването на българи от други краища на страната, 6 януари 1950 г. (по доклад № П-883 от 20 декември 1949 г., често цитиран погрешно като ПМС 883 от 20 декември 1949 г.).

² Не е ясно дали всички тези семейства са насочени към освободените от заминалите турци райони. Със сигурност те представляват само част (голям брой го правят спонтанно) от българите, придвижили се към опразнените области. (ЦДА, ф. 136, оп. 83, а.е. 13, л. 8 – 9. ПМС 183 от 25 февруари 1952 г. относно уреждане собствеността на изселените семейства от районите на южната и западната граница на Народна република България.)

³ Съгласно по-късни данни общият брой на заминалите през предходното десетилетие (1941 – 1950 г.) е едва 14 390. (ЦДА, ф. 1Б, оп. 55, а.е. 1327, л. 4. Икономическо, класово- професионално и политико-нравствено състояние на изселниците-турци от България в Турция, април 1977. Строго секретно.)

⁴ АМВР, ф. 13, оп. 1, а.е. 755, л. 1. Доклад от началник отдел I – Държавна сигурност и началник отделение „А“ (подписан само от втория) за положението сред турското малцинство и българо-мохамеданското население в Народна република България. Без дата, след март 1950. Строго поверително.

ците) се гледа високомерно-патерналистки, то е описано като изостанал анклав в българското общество, поголовно селско и неграмотно население с малочислени „по-будни“ слоеве в градовете. Върхът на тези „елити“ са чиновниците в турските дипломатически представителства, от които поименно са посочени пет души с висок авторитет, определени за „най-добрите проводници на турската политика“. Общността е определена като аполитична, под влияние единствено на „национализъм и религиозен фанатизъм“, насаждани от ходжите и интелигенцията. „Мъжът е пълен господар в семейството“, а жената – негов неравноправен член. В социално отношение класовите антагонизми сред това население са по-остри и то е „под пълното влияние на турската буржоазия“, ръководи се от „чорбаджиите си“ чрез отпусканите заеми на бедните или чрез съветите им, тъй като „по всички въпроси турските бедняци и невежи¹ се допитват до „чорбаджията“.²

Малко преди през лятото на 1950 г. да се отприщи вълната, службите недвусмислено формулират гледната си точка, която няма да се промени в бъдеще. Тя не се отклонява от партийната, само се характеризира с по-голям реализъм и със съсредоточаване върху специфичните полицейски инструменти. В социално-икономически план МВР се придържа, без особен ентузиазъм, към каноничния модел на покровителствено-просветителско интегриране на турското население. Има съзнателно омаловажаване на неблагоприятните стопански последици от евентуално изселване, което обаче почива на убеждението (оказало се впоследствие погрешно), че Турция няма да отвори широко границата си за желаещите да заминат. Именно на това основание службите определят като несъстоятелни двата главни аргумента срещу изселването: вече напусналите 70 000 силно мразят България „и по такъв начин даваме готова 100 000 армия войници на Турция“; „даваме [и] работна ръка... от която ние имаме голяма нужда“.³

¹ Според преброяването от 1946 г. към 31 декември от 675 989 турци 63 са със завършено висше образование, 70 с незавършено (съответно 4 и 21 жени); 379 със завършено и 1128 с незавършено средно (65 и 385 жени); 4103 със завършено и 5090 незавършили прогимназиално (1242 и 3861 жени); 10 061 завършили и 8948 незавършили първоначално (3454 и 3252 жени). (АМВР, ф. 2, оп. 1, а.е. 1832, л. 1 – 3. Статистически сведения за общия брой на малцинствата в България към 31 декември 1946.)

² Пак там, л. 5 – 6.

³ АМВР, ф. 2, оп. 1, а.е. 1833, л. 4. Справка от началник отделение 4 на Държавна сигурност относно положението на турското малцинство у нас и желанието му за изселване. Общо

В дългосрочен план в МВР вярват, че „окончателното решение“ е в извеждането от България, за което следва да се улавя всеки появил се удобен момент. Основата на тази философия е *огледалната игра на национализмите*. От една страна, службите се оплакват от третирането на българите в Турция, а от друга, проявяват искрена завист към безскрупулността, с която е решен „българският въпрос“ там и в други балкански държави, призовавайки използваните методи да бъдат възприети и у нас. Тази ревност, както и възхищението пред икономическата принуда, довела до „успешна“ асимилация на мюсюлманите в съседна Гърция, ще се превърнат в лайтмотив, който няма да престане да се повтаря до „Възродителния процес“. „Трябва да признаем, че в разрешаването на въпроси от национален мащаб Турция и Гърция винаги са превъзхождали Кобургските правителства у нас. [Осъществено бе] *прочистването* (курсивът е мой, Р. А.) [на] цялото българско население от източна Тракия по най-брутален начин без никакво обезщетение на изоставените имоти, в един крайно къс срок. Макар че тази мярка беше крайно брутална, все пак Турция можа по един радикален начин да осигури северната си граница. Гърция от своя страна също предприе една държавническа мярка от голям мащаб, малко по-късно спрямо българското население от западна Тракия, което беше изселено цялостно.“¹ Предпочитанието към опцията за изселване е огледален отговор на разбирането, че за Турция е по-изгодно да държи турците в България „като политико-стратегически резерв“ и (характерна за епохата идеологическа добавка) за да не бъдат използвани там като „троянски кон“, т.е. за „прогресивен фронт в една капиталистическа и феодална Турция“².

Същата безсилна професионална завист се усеща и пред възможностите на турската страна да направлява процесите. Няма как да се скрие, че тя е водещата сила, която държи инициативата и определя темпа. Целта и е „турското малцинство да бъде отчуждено от българския народ... да живее с убеждението, че е гост в България и рано или късно трябва да си отиде от тук“. Свободата на турските власти да фил-

политическо положение в Турция, положение на изселените от България турци. 10 април 1950.

¹ АМВР, ф. 13, оп. 1, а.е. 755, л. 51. Доклад от началник отдел I – Държавна сигурност и началник отделение „А“ (подписан само от втория) за положението сред турското малцинство и българо-мохамеданското население в Народна република България. Без дата, след март 1950 г. Строго поверително.

² Пак там, л. 43.

трират изселниците, е голяма и тя се използва в различни посоки: предпочитание за прием на турци от Северна България; подбор по социално-професионални категории (по-имотните притежатели на капитал; занаятчии; хора с определени дефицитни специалности; спиране на беднотата и неквалифицираните кандидати); по политически признак (проявилите активна националистическа дейност в България); по семейни критерии (лицата, на които издръжката в Турция е гарантирана от роднини и близки).¹ Естествено, в позицията на Държавна сигурност основен фактор е шпиономанията, която също е напълно споделена с отсрещната страна. „Най-важното е, че турската изселническа политика е поставена да служи напълно на турското разузнаване“², в което е посочена пълна приемственост с времената отпреди 1944 г.

При подобна визия програмата на Държавна сигурност относно турското население се свежда до няколко линии, които ще се запазят и прилагат с променлива йерархия и интензивност през следващите десетилетия: безперспективност на всяко „насилствено задържане“ на желаещите да се изселят и съответно преди всичко към „свободната“ емиграция; асимилационно ограничаване на културната идентичност на оставащите в страната (чрез образование; превъзпитание и „приобщаване“; стесняване на периметъра на религията); подсилване на репресивните инструменти (закона за поданството, разширяване на възможностите за експулсиране); ограничаване на дейността на турските консулства и пропаганда; разширяване на агентурата и координиране на работата на органите (чрез създаване на единна разузнавателна служба по „турска линия“).

Двусмисленото положение от първото полугодие на 1950 г., при което българските власти издават все повече изходни визи, а турските са много умерени в разрешаването на входни, не може да продължи дълго. Сигнал от гр. Елена за хаос и възникващи проблеми с имотите във връзка със заминаването на турци е формалният повод на 19 юли Вълко Червенков да сложи резолюция „за срочно (до 25 юли) предложение по преселването на турците“³. На 3 август Политбюро одобрява нота до турското правителство, с която заявява готовност да издаде визи на 250

¹ Пак там, л. 11 – 13.

² Пак там, л. 10.

³ ЦДА, ф. 1Б, оп. 6, а. е. 983, л. 143. Писмо от Окръжния комитет на Отечествения фронт – гр. Елена, до Националния съвет на Отечествения фронт, 13 юли 1950.

000 български турци, и иска ултимативно те да бъдат приети в тримесечен срок. Заявено е намерението „да се поощрява с всички средства изселването в Турция на турското население и преди всичко от Родопските гранични райони“¹. Документите от този период (но и от следващи) дори не правят разлика между *изселени* и *изселили се*, употребявайки често първия термин. Отговорността за евентуален отказ се прехвърля върху турската държава. (Точно обратното на 1946 – 1949 г., когато Турция обвинява България, че не пуска местните турци.) Отговорът на Анкара от 28 август е очаквано отрицателен предвид невъзможността (а и нежеланието) страната да приеме подобен поток в течение на три месеца. Движението обаче се е усилило, а в края на септември се стига до струпвания и хуманитарни проблеми на границата.

България публично упреква турското правителство, че подтиква към изселване, а всъщност не приема желаещите, но след разменените ноти Турция затваря границата на 7 октомври. Тя е отворена отново на 2 декември, едва след като МВР спира издаването на изходни визи за заминаващите, които не са снабдили с входни турски. Призовава ги също така да не продават предварително имуществото си.

От този момент нататък започва най-масовото изселване (около 100 000 души), продължило почти година, до ноември 1951 г. Българските турци се заселват в различни райони: при свободен избор на местожителство (48%) те не получават помощ от държавата, докато при отсъствие на близки и посочено място за заселване (останалите 52%) имат право на субсидия, раздадени са им земя и (на над 80%) жилища.² В хода на това движение отново излиза наяве двойствеността на българската позиция. Желанието да напуснат максимален брой турци остава истинският приоритет. Но странични последици от различно естество подтикват и към известна въздържаност. Една от тревогите на МВР са изтичането на информация и разбиването на агентурния апарат, който също заминава. „Основната промяна, която се извърши, е тая, че в по-голямата си част, за разлика от миналото, турското малцинство се свързва пряко и непосредствено с турската легация в София. Това позволи на органите на турското разузнаване да използват посещаващите ги турци за своите разузнавателни цели, като чрез тях събират сведения от политически и

¹ ЦДА, ф. 1Б, оп. 6, а.е. 983, л. 6. Протокол от решение на Политбюро, 3 август 1950.

² ЦДА, ф. 1Б, оп. 55, а.е. 1327. Икономическо, класово-професионално и политико-нравствено състояние на изселниците-турци от България в Турция, април 1977. Строго секретно.

икономически характер, осъществяват срещи със своята агентура и вербуват нова такава, която оставят в страната за по-нататъшно използване... Трябва да кажем, че турците много охотно даваха горните сведения на турските представители, само за да получат тяхното благоволение и възможност за изселване. Нашите сили за борба срещу турското разузнаване са разпокъсани.“¹

Любопитен и показателен епизод в публичната пропаганда е използването на авторитета на известния турски писател комунист Назъм Хикмет. През септември 1951 г. (месец и половина преди окончателното затваряне на границата) той е поканен от Вълко Червенков да агитира против заминаванията. Говори на 20 митинга, пред 9 съвещания с партийния актив, прави 12 събеседвания, като присъстващите достигат общо около 130 000 души. В подробно писмо, написано на руски², поетът се отчита за свършеното, изказва готовност отново да изпълнява подобна мисия, но и не скрива учудването си от противоречивата партийна политика. От една страна, му е „поставена задача да изучи причините за емиграцията на турското население и мерките за прекратяване на тази емиграция“, а от друга, е останал с впечатлението, „че линията на *нашата* (курсивът е мой, Р.А.) партия е за емиграция или поне да не и се пречи. Даже и да не е било така, много местни ръководители са разбрали партийната линия по този начин и това е оказало голямо влияние на емиграцията“. Впечатлило го как член на партията в единия джоб носи партиен билет, а в другия – паспорт. За праволинейния интелектуалец сталинист, в открита опозиция на властта в Турция, изводът е, че „трябва да се затвори вратата, да не се пуска нито един турчин, даже тези, които имат турска виза, да замине... Тази мярка в никакъв случай няма да предизвика недоволство. Обратно, болшинството селяни, които даже имат паспорт, ще бъдат доволни, защото самите те наричат емиграцията „епидемия“. Само при такава мярка болшинството турски бедняци и средняци ще влязат в ТКЗС в най-кратък срок“³. Изходът на ленинския въпрос *Что делать?* той вижда в засилване на антитурската агитация (чрез радиото, пресата и дори чрез хумористичен политикосоциален

¹ АМВР, ф. 2, оп. 1, а.е. 1875, л. 39 – 40. Предложение за подобряване организацията на агентурно-оперативната работа по турска линия, 29 ноември 1951. Строго поверително.

² ЦДА, ф. 1Б, оп. 27, а.е. 19, л. 6. Писмо на Назъм Хикмет по повод пребиваването му в България през септември 1951 г. Без дата.

³ Пак там, л. 12.

вестник с название „Настрадаин Ходжа комунист“), заглушаване на официалната турска пропаганда и проникване сред турското население през образованието.

Посещението на Н. Хикмет оставя следа, но не постига резултат. За него все още ще си спомнят четири десетилетия по-късно, когато непосредствено след „връщането на имената“, в началото на 1990 г., депутат турчин споменава, че като ученик „по митингите чух, не зная дали той [Н. Хикмет] си даваше сметка за това, когато призоваваше „Учете се тук, ще дойде време да ходите в Турция и революция да правим“.¹ Но въпреки че на времето намесата на поета е определена като „най-важното събитие сред турското население“ и се отбелязва, че хората „с голямо любопитство“ са се стичали да го слушат, службите отбелязват двусмисленото възприемане на посланията. „Онези, които нямат намерение да се изселват, със задоволство слушаха за борбата на турския народ против американските господари в маршализирана реакционна Турция. Реакционното духовенство и кулашките елементи извращаваха смисъла на това, което казва Н. Хикмет, като разпространяваха всевъзможни слухове и клевети срещу него. В Кърджалийско се разпространи слуха, че това... е негов двойник [„не бил истинския. а облечен някой друг като него, за да заблуждавал населението да не си отива в Турция“], че бил изпратен от турците и американците да провери какво е настроението на населението, и пр.“. Крайната оценка, е, че въпреки разколебаването и отказа на доста хора да заминат след проповедите на Н. Хикмет, агитацията му „не можа да окаже своето въздействие напротив, от всички изселнически настроени турци се изчаква Правителството да разреши заминаването, за да тръгнат. В Родопския край турците бързат да привършат работата по тютюна, за да заминат“.² Неразбиране предизвиква самата политическа и житейска позиция на знаменития турчин, дошъл да злослови срещу държавата си. На освобождаването на поета от турските затвори и излизането му от страната се гледа с подозрение, а

¹ ЦДА, ф. 117, оп. 57, а.е. 450, л. 67. Протокол от заседанието на Постоянната комисия за защита на обществените интереси и правата на гражданите при 9 Народно събрание за отстраняване на някои нарушения, извършени след 1984 г. от авторитарния режим и засягащи националното единство на българския народ, 4 януари 1990.

² АМВР, ф. 13, оп. 1, а.е. 812, л. 18. Отчетен доклад за извършената работа по плана за м. септември и октомври 1951 г., 2 март 1951. Строго поверително.

според здравия разум на някои: „ако бил добър човек, щял да си стои в Турция... говорел лошо за Турция, понеже бил изгонен оттам“.¹

Поводът за затварянето на границата от турска страна на 7 ноември 1951 г. и за съответното прекратяване на изселването е формален.² След този момент започва продължителен период (до октомври 1969 г.), през който български турци няма да напускат страната. В течение на тези години отношението на режима към турското население претърпява еволюция, без обаче да излиза от дилемата прочистване/асимиляция. Предпочитанието към първото не изчезва, а и настроенията за заминаване продължават да тлеят, възпламенявайки се при всеки възможен случай. Сигнали за *раздвижване* постъпват постоянно, като нова вълна от заявления и струпвания пред консулските представителства се надига, наглед от нищото, през април 1956 г. Тя за пореден път е приписана на външната агитация, а този път обвинението е, че се спъват стопанският план и масовизирането на кооперациите. По механизъм, който ще се повтаря многократно при възникване на слухове и неясноти, турците видимо забавят трудовия си ритъм, но до масово напускане на работа не се стига, тъй като очакванията им са своевременно охладени с правдоподобна информация, че изселване няма да има.³

Изглежда, въпросният и други аналогични инциденти подтикват българските власти да разгледат варианта за довършване на прочистването от 1950 – 1951 г. Този път те се вписват в една (съзвучна с първите симптоми за десталинизация в Съветския съюз) политика на известно отваряне към Турция. Отсрещната страна също проявява готовност (17 януари 1957 г.) за обсъждане на решаването на „цялостния изселниче-

¹ АМВР, ф. 1, оп. 1, а.е. 1916, л. 2. Доклад за общото състояние на работата и дейността на служителите при околийското управление на МВР – Момчилград за третото тримесечие на 1951 г.

² Турция се позовава на пропускането от българските власти на изселници – роми, снабдени с изходни визи като турци. На 30 ноември България официално спира по-нататъшните изселвания. До 20 февруари 1953 г. българо-турската граница остава затворена и железопътният трафик е преустановен. Възстановяването на движението става, след като България приема обратно част от ромите, заминали с фалшиви изходни визи.

³ Вж.: АМВР, ф. 1, оп. 1, а.е. 3775. Справка от заместник-окръжния началник на МВР – Хасково относно настроението и разпространяването на слухове сред турското население от Хасковски окръг за изселване в Турция, 28 април 1956; Пак там. Докладна записка от окръжния началник на МВР – Пловдив относно получените сигнали за настроението на турското население в Старозагорски, Хасковски и Пловдивски окръг по изселването им, 4 май 1956.

ски въпрос“ в духа на Анкарската конвенция от 1925 г. „чрез система за разпределение и контрол, определена по взаимно споразумение и която би имала за цел да избегне натрупванията и пристигането на подозрителни или нежелателни лица“.¹ По-нататък (5 юли 1957 г.) идеята е конкретизирана с предложение за преговори по приемането в Турция на годишно до 9000 изселници (контингент от 500 – 1000 души дневно през април-септември и 500 души през октомври-март), при свободно ликвидиране на недвижимостите и възможност за безпрепятствено пренасяне на движимото имущество.² Разрешаването на изселническия въпрос е поставено от Турция като предварително условие за развитие на търговските, икономическите и културни връзки между двете държави. В този контекст е формулирана и новата българска позиция относно перспективите и пределите на възможно „освобождаване“ от турско население.

Визията е изработена от министъра на външните работи Карло Луканов в отговор на турските оферти. Те очевидно изглеждат недостатъчни, защото в доклада си той вече говори за „радикално разрешаване на въпроса за изселване в Турция на наши граждани от турска националност“. Таванът от около 10 000 души е оценен като несериозен: „всичките предложения [на турското правителство] се свеждат до изселването на около 10 – 12 000 турци годишно, което, като се има предвид естественият прираст на населението, би означавало именно безкрайно протакане на въпроса“.³ Нов момент е прогнозата за затихващи изселнически настроения. Властта приема дългосрочната неизбежност от присъствие на голяма турска общност в България и започва да мисли за политиките си към нея, разчитайки на идеологическата догма, че успехите в социалистическото строителство ще изглаждат различията и напреженията. „И сега е несъмнено, че не всички наши граждани-турци желаят да напуснат страната и да се преселят в Турция... С укрепването на социалис-

¹ АМВР, ф. 2, оп. 1, а.е. 2054, л. 12. Справка по изселническия въпрос от заместник-началник II управление на Държавна сигурност до заместник-министъра на вътрешните работи, 9 април 1958.

² Пак там.

³ ЦДА, ф. 1Б1 оп. 91, а.е. 663, л. 2. Писмо на Карло Луканов до Политбюро с предложение за отговор на нотата на Турция във връзка с изселването на турци от България, 11 април 1957.

тическия строй у нас, в близките години следва да се очаква, че броят на онези, които желаят да се преселят, ще бъде незначителен“.¹

В тази перспектива изселването започва да се разглежда като проблем, който има еднократно (макар частично и проточено във времето) решение, чието снемане би поставило на чисто по-нататъшните отношения с Турция и прекратило кошмара от нейната агитация в България. Така политиката спрямо оставащите в страната турци вече би се определяла от вътрешни (включително стопански) съображения, необвързани с ограничения от международноправен и двустранен характер. Това всъщност е разбирането и в началото на 80-те години, когато, както през 1957 г., се приповтаря мантрата, че идентичността (оттук – и връзката с Турция) на българските турци може да бъде заличена, а желанието им да напуснат България – да отмре.

В доклада си К. Луканов твърди, че „при това положение с нашият отговор ние трябва да преследваме целта да турим край на този въпрос, като въпрос висящ и спорен, да го отстраним от нашите отношения с Турция“. Случаят обаче трябва да се използва до дъно, България не следва да се ограничава само до близките на изселниците от 1950 – 1951 г. и да приема лимит за бройката (макар да се допуска, че Турция може да постави таван). Така българското правителство ще е напълно „толерантно“, ще прояви готовност за „улеснение“ на заминаващите и за стриктно спазване на принципа на доброволност при заминаването. За да се случи всичко това обаче, се налагат промени (споменава се дори за анулиране) на конвенцията от 1925 г. Предвиждат се и възможни рискове. „Предлаганото сега решение на въпроса не ни гарантира от временни усложнения (както това стана преди пет години). Но то е решение радикално. Ако се стремим към кратковременен ефект, би трябвало да приемем турското предложение. Обаче и в този случай не сме осигурени от усложнение, защото едва ли ще приемем списъците на изселниците за всяка година да се съставят от турските, а не от нашите власти.“² Подходът трябва да е преди всичко *решителен*, за да постигне максимумът в едно етническо прочистване, за което се допуска, че ще е последно.

Стопански обстоятелства започват да се прокрадват при обсъждане на момента за действие. Както при войните, за най-подходящо се приема началото да е през есента. „Доколкото... те готвят някакво предло-

¹ Пак там.

² Пак там, л. 4.

жение, а също и поради обстоятелството, че у нас още не е завършена напълно посевната кампания, предлагам нашата нота да бъде връчена на турското правителство след 15 май, ако дотогава не последват някакви други турски предложения.“¹ Икономически обстоятелства се уточняват по-прецизно през юли и септември 1957 г. В черновите едновременно са приети принципно относително по-ограничени количествени параметри (две години по около 10 000 души годишно) и се иска да бъде дадена „пълна яснота, че става въпрос за *масово* (курсивът е мой, Р.А.) доброволно изселване на желязците, а не за избор на желателни изселници“². С оглед стопанските последици е поставена на обсъждане възможността изселването да става по райони. Предвижда се при нужда българската държава да защитава интересите на установилите се в Турция, докато те получат поданство там, т.е. са все още български граждани. Формулировката, че изселническият въпрос може да бъде окончателно решен не от раз, а на стъпки, изискващи време и добри отношения, отново подчертава разбирането, че оставащите в страната турци постепенно ще загубят желание да заминават поради благосъстоянието, с което ще ги дари социализмът. А това вече измества акцента към асимилационната линия.

Развитието на международната обстановка и на контактите с Турция обаче снемат въпроса от дневния ред. Турските ноти не получават отговор, до споразумение така и не се стига, а Анкара отслабва външния натиск. На 21 юни 1958 г. ЦК приема решение „за подобряване работата на Партията сред турското малцинство“, с което е поет курс към потискане на неговата идентичност. Образованието започва да се води на български, макар турският език и литература да остават редовни учебни дисциплини; турските гимназии се закриват и сливат с българските училища; въвеждат се ограничителни мерки спрямо автономния културен и религиозен живот. Това става в момент, когато общността е икономически по-интегрирана: нараснал е делът и сред работниците и служителите; над 70% (а в полските райони – 98%) от турците са вкарани в ТКЗС; увеличава се броят на студентите. Същевременно достъп до реална политическа власт и досег до апарата за сигурност продължават да са табу.

¹ Пак там.

² ЦДА, ф. 1Б, оп. 6, а.е. 3372. Л. 93. Докладна записка от Карло Луканов до Политбюро, 22 юли 1957; Пак там, л. 2. Протокол на заседанието на Политбюро от 6 септември 1957 г.

Противно на оптимистичните очаквания обаче затварянето на клапана с изселването съвсем не потушава нагласите за заминаване, а проблемът продължава да стои като предварително условие за развитието на отношенията между двете държави. През септември 1961 г. Турция отново дава да се разбере, че те зависят от напредъка по три пункта – доброволно емигриране; пренасяне на движими имущества и ликвидация на недвижимите с прехвърляне на реализираните суми; съблюдаване на правото на малцинство.¹ Първоначално българската реакция е непроменена, като в подобни искания са доловени стопански негативи (трансфер на валута от продадените недвижими имоти) и лост за намеса във вътрешната политика.² Но местни обстоятелства, непогасените изселнически тежнения (през 1962 – 1963 г. в консулствата постъпват над 380 000 молби за изселване³) и динамиката на международната ситуация предизвикват постепенна еволюция. Особено важно събитие е кипърската криза от 1963 – 1964 г., която води до открито противопоставяне между Гърция и Турция. Без да взема страна, България използва конфликта, за да потърси (в рамките на общия климат на известно разведряване между Изтока и Запада) сближение с всяка от двете държави, които, макар и членки на НАТО, са с отслабени позиции и съответно по-склонни за добронамерени жестове към комунистическия си съсед. Накрая, много силен е отзвукът на неуспеха с опита да бъдат преименувани помаците. Акцията предизвиква неочаквано остра и незапомнена от години реакция на неподчинение срещу режима. В Рибново се надига истински бунт, който бързо принуждава партията да отстъпи.⁴ През следващите 6 – 7 години преименуването като най-шоков инструмент на асимилация е временно снето от дневен ред, за да бъде поставен ак-

¹ ЦДА, ф. 1Б, оп. 91, а.е. 664, л. 13. Паметна бележка на турската легация в София, 28 септември 1961.

² Пак там, л. 3 – 8. Докладна записка от Антон Югов до Политбюро във връзка с проведения разговор с пълномощния министър на Турция в София, 2 октомври 1961.

³ Lutem, Omer E. The Past and Present State of the Turkish-Bulgarian Relations. – In: Foreign Policy, A Quarterly of the Foreign Policy Institute, 1999/1-2-3-4, p. 69.

⁴ Вж.: Иванова, Евгения. Отхвърлените „приобщени“, или процесът, наречен „възродителен“ (1912 – 1989). С.: Институт за източноевропейска хуманитаристика, 2002; Груев, Михаил, Алексей Калъонски. Възродителният процес. Мюсюлманските общности и комунистическият режим. С.: Институт за изследване на близкото минало и Институт Отворено общество, Ciela, 2008.

цент върху по-меки форми на приобщаване чрез инвестиции в социално и икономическо развитие.

В този контекст през октомври 1964 г. външният министър Иван Башев формулира принципите на нови отношения с Турция, които неизбежно засягат изселническия въпрос, а отгук – и изобщо политиката към българските турци. Предложеният подход не се отдалечава от традиционните страхове, подозрителност и раздвоеност. Дори политик с „либералната“ репутация на Башев приема за напълно правомерно целенасоченото изселване (или съответно спирането му) на големи множества. Той припомня, че България се е въздържала „от масово изселване, с изключение на [това] през 1950 г... когато беше решено да се изселят турците от района на нашата южна граница... [но то] не се ограничи само с [този район, а] обхвана цялата страна“¹. Башев не се отклонява и от – в крайна сметка главното – съображение, свързано с националната сигурност. Турското население се разглежда като анклав на „религиозен фанатизъм и националистически настроения“, даващ почва за „антибългарска пропаганда, разпалване на изселнически настроения и опити за вмешателство във вътрешните работи“.

Редуцирането на тази общност за него също продължава да е предпочитаният вариант. „Като *изселим* (курсивът е мой, Р.А.) една значителна част от турското население, което засега е най-изостаналият и назадничав слой от нашия народ, ние ще намалим базата на турското правителство за провеждане на враждебна дейност срещу нашата страна и социалистическите преобразования у нас.“² По този начин ще отпадне и аргументът на Турция, че България отказва да разрешава изселването, а при евентуални възражения на Анкара лесно ще бъде припомнена нотата от 1957 г., когато самата тя предлага конкретни контингенти.

И. Башев отхвърля признаването на турско малцинство под каквато и да е форма и съответно препоръчва ревизиране на Анкарския договор от 1925 г. (денонсиране на „неизгодните“ му клаузи и запазване на договора за приятелство), където се говори за „малцинствени права на мюсюлманите“, т.е. за малцинство, определено на религиозна основа, „което противоречи на всички основни принципи в съвременното меж-

¹ ЦДА, ф. 1Б, оп. 6, а.е. 5657, л. 32. Докладна записка от Иван Башев до Политбюро относно последиците от изселване на турци от България, 15 октомври 1964.

² Пак там, л. 33.

дународно право и международни договори за малцинствата¹. След 1950 г. България (за разлика от Турция) всячески избягва официалното квалифициране на турците като малцинство, макар в много партийни и държавни документи и в разговорния език терминът да се използва свободно. В доклада се твърди, че на турците са гарантирани правата, които имат всички граждани на страната и които далече надхвърлят тези на едно малцинство. Основанието за бягство от термина е в крайна сметка „решителното противопоставяне на опитите на турското правителство да играе ролята на закрилник на турското население у нас“². Съображенията за национална сигурност очевидно доминират, същата аргументация ще бъде практически дословно подхваната по време на „Възродителния процес“, а и често ще се чува през годините на Прехода.

Същевременно Башев признава, че не всички турци ще си отидат и че „дори така няма да бъдат решени проблемите, които турското население създава у нас“. Трябва да се мислят специфични политики, чието репресивно и/или асимилационно съдържание прозира в твърдението, че и занапред „политическото културното [им] възпитание ще бъде сериозен проблем“³. Най-голямата новост в платформата на външния министър е вниманието, с което са удостоени икономическите последици от ново изселване. Но те умишлено или подсъзнателно са омаловажени и оценени оптимистично, като външната политика и сигурността отново надделяват над останалите доводи.

Докладът на Башев завършва с предложение за официални сондажи относно готовността на Турция за преговори. С тази стъпка България приема да дискутира международноправните имуществени (т.е. икономически) аспекти на изселническия въпрос. Това е компромис, но и връщане към класическото българско виждане, че най-доброто решение е да има колкото се може по-малко (ако не е възможно изобщо да няма) турци в България. Числа не се фиксират, но желанието е да бъде постигнато най-много в най-кратки срокове: предлага се отново право на заминаване да имат всички, които поискат; за начало се визира първата половина на 1966 или 1967 г.; кампанията би трябвало да се случи в

¹ Пак там, л. 37.

² Пак там, л. 38.

³ Пак там, л. 34.

немислимия интервал от 6 месеца до една година, по дневни и месечни контингенти.¹

В много отношения по-показателно от предварителния доклад е неговото обсъждане в Политбюро. На фона на необичайно култивирания документ на И. Башев то проявява в чист вид трайните, дълбоки мотиви и схеми на мислене сред политическата върхушка. Тонът е на дълбока национална боязън, подсилена от идеологическото и политическо противопоставяне на Студената война. За първи път се прокрадва и опасението от искания за автономия.

Особено изразителна е репликата на Пеко Таков, че „турците за нас са като германците за Полша и Чехия“². С нея примитивно скроеният праволинеен партиен апаратчик оправдателно-одобрително препраща към прогонването след 1945 г. на немците, живели векове по земите на двете държави. Дълго след приключването на Втората световна война този юридически и морално осъдителен акт на национално отмъщение остава уникален по мащаба си в европейския континент случай на насилствено разселване на население. Мрачната ирония е, че с него ще бъде сравним едва предизвиканият екзодус на българските турци по време на кулминацията на „Възродителния процес“ от лятото на 1989 г.

С други изразни средства, но в същия дух са изказвания на „силовиците“. Генералитетът убедено и откровено заявява че „отбраната на страната няма да загуби, а ще спечели... Колкото по-малко турци има в нашия тил, толкова по-добре. тъй като в крайна сметка при едно военно действие с Турция няма да имаме неприятност от турското малцинство“³. Според началника на Строителни войски: „политическа изгода ще имаме, ще спечелим при всички случаи“⁴. Министърът на вътрешните работи Дико Диков подчертава, че „увеличението на турското население е много опасно за нас. най-опасният въпрос това е лозунгът за автономия. Съветският съюз има автономни области, а у нас не“⁵. А (отново Пеко Таков) се радва от това, че „ще си отидат най-неблагонадеждните. От тази работа трябва да спечели политически нашата държава“.

¹ Пак там, л. 33.

² ЦДА, ф. 1Б, оп. 6, а.е. 5657, л. 6. Обсъждане на въпроса за изселване на турското население от България, 29 октомври 1964.

³ Пак там, л. 14. Изказване на ген. Здравко Георгиев.

⁴ Пак там, л. 18. Изказване на началника на Строителни войски.

⁵ Пак там, л. 7.

Различни са очакванията за броя на изселващите се. Министърът на финансите, както и вътрешният министър предвиждат до 300 000 души (колкото ще заминат през 1989 г.), Мишо Мишев прогнозира не повече от 150 000. Но общо е разбирането, че по-голямата част от турците ще останат, а според първия след Девети септември началник на Държавна сигурност Димо Дичев Турция няма да приеме и 100 000. В това се вижда и проблемът. Прочистването е оптималното решение, но за съжаление, то няма да е тотално. Начо Папазов споделя, че „хубаво ще бъде, ако ние решим с тази операция този болен въпрос – постоянно да има тлеещи огнища у нас. Но няма да заминат. ще заминат най-много 15 – 20%“¹. Препращайки към знаменитото изказване на Г. Димитров от 1948 г., Мишо Мишев пък заявява, че „ние ще спечелим, защото ще махнем една язва у нас“. Тук И. Башев (който присъства много дискретно в обсъждането) вмята неочаквано, че Турция „продава“ работна ръка в Западна Германия, Холандия, Белгия, за да запита с нотка циничност: „защо да не продаваме и ние? Половината да ги *изселим* (курсивът е мой, Р. А.) в Западна Германия“². Съвсем видимо е всеобщото одобрение за връщане към линията за изселване и някои смятат за нужно изрично да подчертаят колко правилно е било постъпено през 1950 г. В дисонанс с този фон звучи единствено самокритичното признание на М. Мишев, че тогава е било „действително драма“. Прави се и предпазливо предупреждение, че изселването не бива да бъде проведено кампанийно, а трябва да протече спокойно. От тази гледна точка предложените срокове изглеждат кратки, като предпочитанията варират от 2 до 5 години при изключване на договореност без краен срок или на прекомерно дълго протакане. Напълно съзвучна с тази позиция е подкрепата на принципа за доброволността, който би гарантирал максимален брой изселници. Тъкмо в този дух стои звучащата романтично реплика на Начо Папазов, че „трябва да проведем акцията не като погром, а спокойно и да изпратим тези хора братски. Аз бих казал да плачат, че напускат България, и сърцата им да останат в България... Този, който замине за Турция, да замине с добро чувство“³. По отхвърлянето на термина „турско малцинство“ има консенсус и той дори не е дискутиран. В подкрепа дипломатът Ненко Чендов (пълномощен министър в Анкара в края на

¹ Пак там, л. 19.

² Пак там, л. 13.

³ Пак там, л. 19.

50-те години) привежда аргумента, че в паспортите на редица страни, включително на Турция, има гражданство, а не националност, и предлага същото да се въведе в България¹. В чисто политически ключ Н. Папазов „смело“ лансира тезата да се дадат някои по-важни политически позиции (заместник-министри, повече народни представители, дипломат, „ако ще и генерал“) на български турци.²

Контактите с Турция действително започват, но продължават значително по-дълго от очакваното. През 1966 г. позициите все още принципно се разминават. Поради икономически затруднения и висок демографски прираст турската страна е готова да приеме само близки и роднини на изселилите се в началото на 50-те години, т.е. да сведе споразумението до събиране на разделени семейства. България (както през 1957 г.) пък желае да се отиде отвъд тази група и се стреми да раздели трънливите преговори по изселническия въпрос от тези за сключване на по-широки двустранни споразумения. Продължава да виси и сянката на кипърския прецедент, като Анкара не е съгласна на неограничено изселване. И. Башев формулира позицията (която ще бъде многократно защитавана и в бъдеще, особено по време на „Възродителния процес“), че *„никога няма да позволим у нас кипърската история (курсивът е мой, Р. А.)“*³. На конкретни експертни преговори за начина, сроковете и обхвата все пак се слага начало. В протокола е записано, че те ще се водят за всички турци, които доброволно искат да заминат, но специално (в *това число*) са записани близките на вече изселилите се. Година по-късно различията по този основен пункт остават. Предпочитайки да разполага с лоста на изселническия въпрос и с наличието на значително малцинство в България, турското правителство не проявява ентузиазъм да приеме голяма маса преселници, но от друга страна, то е под натиска на общественото си мнение (формирано в течение на дълги години от самата официална пропаганда) да го направи. При тази двусмислена обстановка документ на ЦК за вътрешната консумация изразява силно раздражение, че в Турция се изрича онова, което ръководството на партията (както ясно се вижда от обсъждането през 1964 г.) мисли, коментира свободно и твърди насаме. „Заинтересованите среди в Турция

¹ Пак там, л. 12.

² Пак там, л. 20.

³ ЦДА, ф. 1Б, оп. 6, а. е. 6409, л. 10. Докладна записка от Иван Башев до Политбюро за разговорите му с турския външен министър, 1 септември 1966.

и вътре в страната... продължават да правят опити да представят това наше становище [за неограничено изселване] като желание на българското правителство да се освободи от турското население в България. БКП и правителството на НРБ нееднократно са заявявали, че те нямат и не могат да имат никакви планове и решения за изселването от НРБ на турското население“¹.

Споразумение е постигнато с подписването на 22 март 1968 г. изселническа спогодба между двете държави.² Това е единственият що-годе цивилизован епизод в отношенията им по повод турската общност в България през годините на Студената война. Той се доближава донякъде до една емигрантска конвенция и поставя рамки, които съществено се различават от тези при дивите изселвания през 1950 – 1951 и 1989 г. Българските искания формално са удовлетворени от записаното изискване за доброволно волеизявление (в срок от 6 месеца), от отсъствието на предварително зададена бройка и на краен срок за споразумението. Фактически обаче е възприета турската позиция, доколкото бъдещите изселници са сведени до строго дефиниран кръг от близки и роднини на заминалите преди 1952 г. (придобили междувременно турско гражданство) и договореният ритъм на заминавания е твърде умерен (седмичен контингент от 300 души през „изселническия сезон“ от 1 април до 30 ноември). За първи път след 1925 г. са разписани и правила относно имуществото, чието прилагане ще стане предмет на продължителни спорове. Срокът за влизане в сила на спогодбата (до 23 септември 1968 г.) не е спазен. Това става едва през август следващата година, а изпълнението и започва след още два месеца, през октомври 1969 г. То продължава (при променлив темп, с ред съгласувани промени и удължения) в течение на девет години – до 30 ноември 1978 г., през които ще заминат 115 000 души.

Приемането на компромисно споразумение не води до отказ на българските власти от *изселническата* линия в решаването на „турския въпрос“. То по-скоро въвежда правилата, в които тя да продължи да се реализира. Същевременно регулирането на емиграцията развързва ръ-

¹ ЦДА, ф. 1Б, оп. 40, а.е. 98, л. 2. Писмо от ЦК до секретарите на окръжните, градските и общинските комитети на БКП, 11 септември 1967. Строго поверително.

² ЦДА, ф. 117, оп. 32, а.е. 183. Спогодба между Народна република България и Република Турция за изселване от НРБ в Турция на български граждани от турски произход, чиито близки роднини са се изселили в Турция до 1952 г. Обнародвана в Държавен вестник, бр. 82, 1969 г.

цете на режима да провежда асимилационни и рестриктивни мерки към останалите в страната. Ограниченото редуциране на числеността на турското население се компенсира от по-голяма степен на свобода в политиките към него. Именно в периода на действие на спогодбата, през 70-те години, в това отношение ще бъдат предприети още по-радикални стъпки, предвещаващи „Възродителния процес“.

Непосредствено преди влизането в сила на договореностите изселническите настроения имат съвсем слаб отдушник в разширените възможности за пътуване в Турция. През 1968 г. посещенията надхвърлят 15 000 (при 3000 през 1967 г.), отказите на подалите документи са малко.¹ МВР въвежда новия термин „изселване чрез гостуване“ за онези, които са излезли легално и не са се завърнали: за Кърджалийски окръг става дума за около 5000 души през 1968 г., а от другите окръзи броят е значително по-малък.² В този подготвителен период службите не крият, че действителната цел остава заминаването на възможно най-голям брой хора. Отново референтната летва е поставена от демографията и Държавна сигурност се оплаква, че „договореният контингент... не достига естествения годишен прираст на турското население у нас“, а и че турските власти правят всичко възможно да го ограничат допълнително „до едно символично изселване“³. Във връзка с това директивата е „да се направят опити за едно действително изселване на значителна част... като се направят някои икономически и финансови отстъпки... (курсивът е мой, Р. А.)“. Отправя се дори ултимативно политическо искане: „ако се счете това за невъзможно, въпросът за изселването да се снесе от нашата вътрешна и външна политика, като широко се изяснят срещнатите спънки и подбудите за това решение“. По време на действието на спогодбата българската страна не престава да настоява за увеличаване на седмичния контингент, макар в пресата да излизат материали срещу изселването. А както и в предходната вълна, документите и живото слово често смесват *изселили се с изселени*.

¹ На българските турци, които имат близки – служещи в армията, не се разрешава гостуване в Турция. Това са само няколкостотин младежи в бойните поделения, докато от 1/3 до половината от състава на Трудова повинност са турци.

² АМВР, ф.2, оп. 3, а.е. 346. Справка относно изселването на български граждани от турски произход под формата на гости в Турция, 16 май 1969. Строго секретно.

³ АМВР, ф.2, оп. 3, а.е. 368, л.1. Бележки за някои мероприятия по турска линия от началника на II управление на Държавна сигурност, 8 януари 1969.

Когато през есента на 1969 г. заминават първите групи, възбудата започва да напомня атмосферата от началото на 50-те години. Според текущата информация от Пазарджик: „от септември съдържанието на кореспонденцията между нашите граждани от турски произход и техните близки в Турция в общи линии засяга въпроси само във връзка с изселването, т.е. нашите граждани се интересуват изключително от това да им се изпратят декларации, за да могат да се изселят, а техните близки в Турция в повечето случаи им обещаваат както декларации, така и помощ за устройване. Стига се дотам, че някои наши граждани уговарят своите близки чрез писма да си послужат с подкупи и вземат декларации, че имат такива връзки, въпреки че нямат, с цел да могат да се изселят... Изселническото настроение е обхванало масово турското население, в т.ч. и много активисти, честни безпартийни, а даже и комунисти. Много от тях са в подготовка за изселване... изобщо сред това население в настоящия момент е създадена обстановка на несигурност и тревога за тяхното бъдеще“¹.

Прилагането на спогодбата е под контрола на двустранна комисия, където се утаяват всички възникващи спорни въпроси. Централен измежду тях е установяването турския произход на кандидатите за заминаване. По отношение на нетурските малцинства българският подход е напълно есенциалистки: търсят се – подобно на всички расови теории – „научни доказателства“ за „чиста кръвна връзка“². При едно от вътрешните обсъждания представителят в комисията е инструктиран да поддържа, че се разрешава изселване „само на лица, които имат чист *турски произход* (курсивът е мой, Р. А.). Забелязано е стремеж в някои лица от други малцинствени групи да присвояват турски народностен произход с цел да придобият право на изселване... Да се даде отговор [на турския представител], че въпросът за чистотата на малцинствените групи е спорен. Очевидно нашата Комисия не може да се занимава и

¹ АМВР, ф. 2, оп. 3, а.е. 371, л. 29 – 30. Информация относно оперативната обстановка и масовото настроение за изселване сред турското население в окръга (Пазарджик), 10 декември 1969. Строго секретно.

² Подобно „научно“ определяне на „чистата“ етническа принадлежност на спорна група население провеждат германците по време на Втората световна война. Съмненията какви точно са кавказките („планински“) евреи, води до задълбочено проучване на изследователски институти, което заключава, че те принадлежат на „еврейската раса“. Изводът дава основание те да бъдат депортирани и ликвидирани в лагерите. (Вж.: Лител, Джонатан. Доброжелателните. С.: Колибри, 2009.)

реши този спор. Има специалисти по етническия произход, които ще дадат по-пълнен отговор¹. Визираните *нечисти* групи са циганите, татарите² и разбира се, помаците (наричани от турското представителство „родопски турци“), като бдителността към последната е особено висока³. Формулировките тук са безапелационни: „родопски турци в НРБ няма“⁴; „помаците не са турци и нямат нищо общо с турската нация... с изключение на това, че имат мюсюлманска религия. за нас този въпрос не подлежи на никакво обсъждане.“⁵; „Помаците са чистокръвно българско население“⁶.

Произходът на българските турци обаче се определя *номиналистично*, въз основа на административната санкция, а погътно се и осмива принципът на самоопределението. Диалогът в Комисията по този въпрос придобива на моменти сюрреалистичен тон. Ето една пространна извадка.

Турският представител: „Не бихме искали да се занимаваме с расизъм и да правим расова дискриминация. В Спогодбата е казано да се установи турският произход и наличието на близки в Турция. Възможно е да се получи така, че записан в нашите листи роднина на намиращ се в Турция гражданин да твърди, че неговият близък е турчин, а у вас да не фигурира като такъв“⁷. *Българската позиция:* „Произходът на нашите граждани се установява по регистъра на съветите, в които ясно и обективно е записано кой от какъв произход е по рождение. Тези данни са записани в паспортите им. Националният произход е записан в регистрите от десетки години... Ако бракът е смесен, родителите трябва да заявят как ще запишат новороденото. Когато лицето стане на 16 г., то само

¹ ЦДА, ф. 1478, оп. 21, а.е. 232, л. 8. Отговори на въпроси, повдигнати в Комисията по изселване в Турция от турската страна. Без дата. Февруари 1970.

² Татарите впоследствие получават правото да се изселят.

³ Възникват обаче 100 случая, при които съпругът има правото да се изсели като турчин, а съпругата като помакния го няма.

⁴ ЦДА, ф. 1478, оп. 21, а.е. 234, л. 53. Докладна записка от ген.-лейтенант Н. Ангелов до И. Башев и Ангел Солаков, след 1 юни 1971.

⁵ ЦДА, ф. 1478, оп. 21, а.е. 235, л. 26. Протокол от заседанието на Смесената българо-турска комисия по изселването от 2 до 12 юни 1971 г.

⁶ Пак там, л. 63.

⁷ ЦДА, ф. 1478, оп. 21, а.е. 234, л. 22. Протокол за разговорите между делегациите на НРБ и Република Турция по приложението на спогодбата за изселването, Анкара, 25 март 1970.

решава въпроса за своята националност – дали да бъде българин или турчин“¹. (Подобни твърдения биха били невъзможни

15 години по-късно.) Българската страна дава право на всеки, регистриран като турчин, да подаде молба, докато турската приема за допустими само онези молби от България, които се кръстосат с молба за събиране, отправена от емигрирали до 1952 г. и получили турско гражданство. (Вероятно се прилагат и неяви икономически критерии, отразяващи техния капацитет да се осигури на първо време издръжка на емигриралия в Турция.) *Българският представител*: „Съгласно чл. 1 от Спогодбата въпросът (подаване на молби за изселване) се третира от гледна точка на желаещите да се изселят от България. За подаването на молби от близки в Турция няма срокове в Спогодбата (това е турски организационен въпрос)... Изходна виза ние не издаваме, докато не е получена турска виза от турските консулства. Процедурата е следната: издава се паспорт, следва турска виза и после – българска“⁹⁷. В хода на разговорите се сблъскват две противоположни разбирания за етническия произход и за самоопределението. *Турското*: „Ние считаме, че всеки, който заяви, че е турчин, ще трябва да се изсели. Ако у нас неговите близки са подали молба и са го записали като турчин, ние ще го считаме за такъв. В такъв смисъл намираме данните от вашите регистри за недостатъчни. Вие знаете, че за период от 50 години едни и същи лица се записват чрез различни изрази за техния произход в регистрите. Този въпрос ние считаме за нерешен от наша гледна точка“⁹⁸. *Българското*: „В Спогодбата е казано, че ще се изселят онези граждани, които заявят, че са турци. *Установяването на националния произход по всички законодателства във всички страни не става само със заявление на лицата, а по документи и съответни проучвания* (курсивът е мой, Р. А.). Така е у нас. Този въпрос сигурно и в Република Турция се решава по такъв начин, защото друг начин няма. Регистрите за гражданското състояние са основен документ, по който се установява националният произход. Ние строго се придържаме към този принцип. Заявленията може да ги имаме предвид, да ги разглеждаме, но най-меродавна остава отметката в регистъра, иначе би настъпила анархия. Например ако един евреин заяви, че е турчин, това не значи, че ние ще го признаем, че е турчин. Ние ще издадем паспорти,²³

¹ Пак там, л. 26 – 27.

² Пак там, л. 30.

³ Пак там, л. 30 – 31.

Вие ще издадете визи на онези, които считате, че са от турски произход, и на практика се решава въпроса“¹.

Този диалог между глухи противоречи на цялата идеологическа конструкция, която ще „обосновава“ „Възродителния процес“. Ако през 1970 г. съществуването на турци е сертифицирано чрез представените за непоклатимо доказателство регистри и паспорт, то няколко години по-късно в този документ вече няма да пише кой какъв е, а през 1984 г. изведнъж ще се окаже, че турци в България просто няма. Изпуснатата от българския представител реплика по повод случаи на преименувани у нас турци е звучно опровержение на предстоящата асимилаторска операция: в България *„не чрез имената установяваме националността; тя се определя от регистрите по гражданското състояние“*². А регистрите, оказва се, горят, заличават се или се пренаписват по волята на властта...

Изселването по спогодбата от 1968 г. се осъществява постепенно, с променящ се ритъм и с пик през последната, 1978 г. (вж. II.2.1). В нито един момент то не излиза от контрола на българските и турските власти. Същевременно тъкмо през това десетилетие политиката на партията приема още по-настъпателно асимилационен курс във всички направления – идеология, наука, репресия.³ В идеологически план кристализира и се налага постановката за хомогенизиране на „единната социалистическа българска нация“. Нейно държавноправно изражение са Конституцията от 1971 г., зачеркнала (за разлика от тази през 1947 г.) понятието „национално малцинство“; премахването през 1975 г. на *народността* като идентификатор в документите за самоличност; решението на Февруарския пленум от 1974 г. и провъзгласяването от Т. Живков към края на десетилетието на „окончателно решаване на националния въпрос“ в България. В науката се канонизират есенциалистките възгледи за етногенеза, започнали да се развиват още през 60-те години. Тук водеща роля играе услужливата историческа колегия с нейния националистически дневен ред, която все по-френетично започва да „преот-

¹ Пак там, л. 31.

² ЦДА, ф. 1478, оп. 21, а.е. 235, л. 30. Протокол от заседанието на Смесената българо-турска комисия по изселването от 2 до 12 юни 1971 г.

³ Вж. подробно в: Стоянов, Валери. Турското население в България между полюсите на етническата политика. С.: ЛИК. 1998. с. 141 – 152; Груев, Михаил, Алексей Кальонски. Възродителният процес. Мюсюлманските общности и комунистическият режим. С.: Институт за изследване на близкото минало и Институт Отворено общество, Ciela, 2008, с. 106 – 131.

крива българския корен“ на мюсюлманската общност в България... В полето на практическите политики грубо се посяга на остатъците от културната идентичност (в частност чрез образованието и спирането дори на факултативното изучаване на майчиния турски език) и се провеждат масираните кампании за преименуване на цигани и помаци, като за разлика от 1964 г. не са допуснати никакви отстъпления, изключения и съпротива. Целият силов апарат продължава да е впрегнат в следене, контрол и при нужда, сплашване на турската общност. Службите четат поголовно кореспонденцията, произвеждат огромно количество доклади „по турска линия“, набират агентура.

Всичко това показва, че в отношението към българските турци има не само регулярно циклично редуване на *изселническата* и *асимилационната* линия. Двете могат да съжителстват и най-благоприятните условия за това са именно моментите, когато, както през 70-те години, изселническият поток е добре рамкиран и канализиран. Но съчетанието не променя базисните мотиви, крайните цели и характера на етническата политика на режима. На турците в България продължава да се гледа като на чуждо тяло, чието отделяне не се изживява като болезнен политически разлом (подобно, например, на всяка поява на вътрешна политическа опозиция), а напротив, би било желателно събитие и дори оптималното решение на въпроса. При невъзможност това да се случи в пълен обем, живеещото в страната турско население остава за властта едно необходимо зло, носещо известни стопански ползи с евтината си работна сила, но и много по-големи потенциални опасности за националната сигурност, налагащи упражняването на непрестанен натиск.

Архивът на МВР съдържа огромна информация по последния пункт. Тук само ще посоча, че възловото събитие от периода, каквото е Кипърската криза от 1974 – 1975 г., дава повод да се установи доколко илюзорни са резултатите дори от наслагващи се репресивна и асимилационна политика. Донесенията показват, че нагласите сред българските турци са останали на практика непроменени, а динамиката на международната обстановка ги катализира. Информацията на МВР говорят за изключителен интерес във връзка със създаването на федеративна държава на кипърските турци през 1975 г.: „Кипърските събития са един верен критерий за истинското настроение на населението от турски произход. Анализът показва, че в болшинството си то принадлежи на Турция и подкрепя нейната политика. Винаги, когато трябва да се избира между

България и Турция, без резерви ще даде предпочитание на Турция¹. А месец по-късно се докладва, че „голяма част от българските граждани от турски произход са приели изселването си в Турция като съдба и на него са подчинили всичко в живота си“². Констатира се също, че кореспонденцията със съседната държава постоянно расте, а в писмата се изпращат голямо количество „изрезки от вестници и списания с националистическо съдържание“. Агентурният апарат, естествено, е оценен като недостатъчен и регионалните събития, заедно с идеологическата конюнктура, са добър повод да се наддава: кърджалийското подразделение на Държавна сигурност „поставя задачата предконгресната 1975 г. да бъде година на вербовка на рекорден брой агентура (курсивът е мой, Р. А.), без да се нарушава качественият показател“³. Написаното отразява типично професионално натягане, но на фона на тази банална даденост то всъщност регистрира нарастващо чувство за безперспективност, безсилие и тревога. През 1976 г., когато е подписан допълнителен протокол към спогодбата от 1968 г., и особено през 1978 г. (годината на най-масови заминавания) настроенята за изселване видимо се засилват отново⁴. Те са уловени от обичайния барометър на разменената кореспонденция между двете страни, която, ако в „нормални“ периоди е около 5000 писма ежедневно, в моменти на активна изселническа кампания достига 12 – 14 000. Контраразузнаването пък обобщава, че основният мотив за сътрудничество с турските служби са „силният национализъм и желанието за изселване“⁵. Канализираната емиграция практически с нищо не е смекчила – тъкмо напротив – нито дълбокото недоверие между

¹ АМВР, ф. 22, оп. 1а, а.е. 873, л. 1. Информация относно коментарите сред турското население във връзка със създаването на федеративна държава на кипърските турци на остров Кипър, 10 март 1975.

² Пак там, л. 2.

³ АМВР, ф. 22, оп. 1а, а.е. 873, л. 17. Доклад за подривната дейност на турското разузнаване, националистическите елементи и работата на органите на Държавна сигурност в Кърджалийски окръг след националното съвещание от 1973 г. по турска линия, 2 април 1975.

⁴ Много родители не дават децата си на училище поради слуха, че ще трябва да заплащат образованието им в случай на заминаване.

⁵ АМВР, ф. 2, оп. 4, а.е. 4., л. 7, 8, 10. Информация на началника на Второ главно управление на Държавна сигурност относно ролята на турските специални служби по изселнически въпрос, 29 декември 1978. Строго секретно. Отбелязано е, че в течение на изпълнение на спогодбата турското посолство и консулства са били посетени от 98 970 души, а посетителите са представлявали най-важният източник на информация: около 70% от изпращаната е събирана в разговори с тях. (Пак там, л. 4.)

българи и турци, нито подозрителността на властта и на службите, за които всеки български турчин си остава потенциално опасен¹.

На 30 ноември 1978 г. приключва втората изселническа вълна на турците от комунистическа България. В сравнение с първата това са като цяло по-грамотни, културни и квалифицирани хора² (отчасти поради целенасочена селекция от турска страна), по-светски формирани, социализирани и трупали житейски опит в условията на комунистическия режим и в една силно политизирана среда, преживели прехода на модернизацията, което ги прави по-адаптивни и способни да се ориентират в реалностите на динамично променящо се общество като турското, а на мнозина позволява и вторична миграция към Западна Европа. Поради характера на спогодбата сред заминалите има и немалко възрастни хора, които зависят от приемащите ги близки, доколкото (за разлика от началото на 50-те години) турската държава не поема ангажименти за устройването на пристигналите.

През май 1979 г. на окръжните управления на МВР е възложено да направят равносметка и да доловят новите тенденции. От рапортите проличава, че сред голяма част от турското население, което продължава да се чувства втора категория хора, желанието за заминаване дори се усилва в очакване на нова спогодба; отново се повдига и идеята за културна автономия. Става ясно също така, че (както в хода на другите големи вълни) самите служби са се сблъскали с редица „неудобства“. В окръжните доклади е отбелязано деморализиране на агентурата и на партийните членове: „Изселническата психоза и активизирането на протурския национализъм до известна степен се отразиха върху част от агентите български турци, поради което се наложи да отделяме мно-

¹ Към 1975 г. Държавна сигурност в Кърджалийски окръг разполага с 286 агенти от турски произход и 35 помаци, като само през 1974 г. са вербувани нови 62. В края на изселническата спогодба тя има 480 такива агенти „по турска линия“, а през 1984 г. те са 531 български турци и 80 помаци.

² Според проучване сред 80 000 изселници от 70-те години 1,2% са с висше, 4% – със средно, и 85% – с основно образование. (Ф. 1Б, оп. 63, а.е. 152, л. 10. Справка относно изселването на ислямизираните български граждани, 1878 – 1978 г. Без дата. Вероятно от лятото на 1989 г.) Учителите се приемат на работа с предимство и им се признава трудов стаж като „лица, допринесли за разпространението на турската култура“. Има обаче и оплаквания за трудности (включително корупция) при легализирането на документите за образование. (Ф. 1Б, оп. 55, а.е. 1327, л. 9. Икономическо, класово-професионално и политиконравствено състояние на изселниците-турци от България в Турция, април 1977. Строго секретно.)

го по-голямо внимание на тяхната проверка, ангажиране и политическо възпитание“¹. Признава се, че сред тях има „предателство, нечестност, бягство от срещи, стремеж да не се заангажират много с нас, невъзвращенство, кандидати не приемат сътрудничество“². За някои турци работата за службите е приемливо опортюнистично, конформистко и носещо материални облаги решение. В момента, в който вратата се поткрехне обаче, значението на тези примамки олеква и в основна лична мотивация се превръща емиграцията.

Общото мнение е, че приключилото изселване е изиграло „отрицателна роля в политически и икономически аспект“, че „в резултат... на допълнението към [спогодбата] в края на 1976 г. сред българските турци силно намаля доверието в нашите средства за масова информация и към провеждането на мероприятия по партийна линия и се засили увереността им в „силата“ и правотата на Турция да се намесва във вътрешните работи на НРБ“³. Препоръката съответно е да не се отива към нови споразумения или в краен случай те да обхванат всички желаещи „в кратък и строго определен срок (1 – 2 г.), след което да се прекрати завинаги изселването, или въобще да няма ново изселване (курсивът е мой, Р.А.)“¹¹². Тази гледна точка безспорно е повлияла върху бъдещето капитално решение. Претегляйки резултатите, ползите и негативите (включително за собствения си комфорт и натоварване) от опитите с етническо прочитване, репресивният апарат започва да се съмнява в перспективността на следвания дотогава път.

Изплува алтернативният вариант на тотална асимилация. Навлизаме в непосредствената предистория на „Възродителния процес“...

През следващите години тази опция се конкретизира. Нейното прилично външно обезпечение идва със срещата през февруари 1982 г. меж-

¹ АМВР, ф. 2, оп. 4, а.е. 4, л. 74. Доклад на Окръжно управление МВР – Кърджали относно тенденциите в оперативната обстановка по турска линия след приключването на изселването, състоянието на контраразузнавателната дейност и борбата против турския национализъм, 4 май 1979. Строго секретно.

² АМВР, ф. 2, оп. 4, а.е. 4, л. 236. Доклад на Окръжно управление МВР – Хасково относно тенденциите в оперативната обстановка по турска линия след приключването на изселването, състоянието на контраразузнавателната дейност и борбата против турския национализъм, 5 май 1979. Строго секретно.

³ АМВР, ф. 2, оп. 4, а.е. 4, л. 265. Доклад на Окръжно управление МВР – Шумен относно тенденциите в оперативната обстановка по турска линия след приключването на изселването, състоянието на контраразузнавателната дейност и борбата против турския национализъм, 4 май 1979. Строго секретно.

ду Тодор Живков и взелия властта с преврат две години по-рано турски президент Кенан Еврен. В София разговорите се интерпретират като окончателно затваряне на изселническия въпрос и превръщане на етническата политика в чисто вътрешнополитически проблем. А поуките от предходните начинания само втвърдяват вижданията на партийното ръководство и на силовите ведомства, задълбочавайки подозрителността и страха от Турция, през които се пречупва всяко решение, касаещо малцинството.

Без каквото и да е морално оправдание, този филтър е рационално обясним. Когато близо 10% от населението на държавата (до Балканските войни и много повече) е етнически свързано с основния и – по военната терминология – „вероятен противник“; когато исторически, религиозно и културно сродно население е разделено от геополитически разлом; когато в реалностите на блоков сблъсък и настръхнали една срещу друга армии на територията на Варшавския договор живее общност, възприемана като форпост или анклав на една „капиталистическа нация“ (в Западния свят пък действа *политическият* анклав на направляваните от Москва комунистически партии), ситуацията е обективно взривоопасна. В представите на ръководители, формирани от междувоенната и следвоенната комунистическа индоктринация и обсебени от противопоставянето на Студената война, навсякъде се привижда врагът. Големи човешки маси се етикетират като „пета колона“ и стават разменна монета, а клишето „религиозен фанатизъм и националистически настроения“ навлиза в езика като заместител на изконното право на лично самоопределение. Прониква логиката „няма турчин, няма проблем“, следенето се разгръща в поголовна практика. Така, в крайна сметка, съображенията за *държавна целесъобразност* и *национална сигурност* помитат всички останали (вж. Отклонение II), още повече че в онзи контекст тези понятия са неразличими от задачите по *съхранение* на политическия режим. При това винаги е налице алибито на реално съществуващия *огледален национализъм* в съседната държава. И както „българската национална кауза“ от 1912, 1915 или 1941 г. се оказва „оправдание“ за морално неоправдаеми деяния (в други държави, на други – или на тези – дати се случва същото), така след 1944 г. (на различни етапи и в различни форми) „националната + идеологическата“ кауза развързват ръцете за параноични начинания. От Освобождението нататък българите са расли и образувани с антитурска реторика, играта на тази струна

и възпламеняването на техните страсти никога не са представлявали проблем, а идиличните приказки от по-спокойни времена за безметежен комшулук на двете народности са мигновено забравяни.

За икономиката във всичко това остава само маргинално място.

*(Публикува се със съгласието на издателя –
Център за академични изследвания, София)*

Румен Аврамов (Център за академични изследвания) е икономист и стопански историк. Автор е на „Комуналният капитализъм. Из българското стопанско минало“ (2007); „Пари и де/стабилизация в България, 1949-1989“ (2008); „Спасение или падение. Микроикономика на държавния антисемитизъм в България 1940-1944“ (2012); съавтор с Надя Данова на документалния сборник „Депортирането на евреите от Вардарска Македония, Беломорска Тракия и Пирот. Март 1943 г.“ (2013 г.).
